

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М.І.Долішнього
НАН України»

УДК 332.1-048.35(23.0)(477)

ПІТЮЛИЧ МИХАЙЛО МИХАЙЛОВИЧ

РЕГУЛЮВАННЯ РОЗВИТКУ ГІРСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ В УМОВАХ
МОДЕРНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

08.00.05 – розвиток продуктивних сил і регіональна економіка

ДИСЕРТАЦІЯ
на здобуття наукового ступеня
доктора економічних наук

Науковий консультант:
д.е.н., професор,
член-кореспондент НАН України
МІКЛОВДА Василь Петрович

Львів - 2015

ЗМІСТ

Вступ.....	стор. 5
 Розділ 1. Теоретико-методологічні засади дослідження гірських територій в умовах модернізації економіки.....	18
1.1. Гірські території як об'єкт наукового дослідження.....	18
1.2. Еволюція понятійно-термінологічного апарату дослідження гірських територій та їх типологізація.....	36
1.3. Теоретико-методологічні засади соціально-економічної модернізації гірських територій.....	53
1.4. Методичні підходи до оцінки потенціалу розвитку гірських територій.....	72
1.5. Методологічні засади диверсифікації економіки гірських територій.....	89
Висновки до розділу 1.....	109
 Розділ 2. Розвиток населення, розселення і зайнятість на гірських територіях Українських Карпат.....	113
2.1. Оцінка основних тенденцій режимів відтворення населення гірських територій.....	113
2.2. Трудоміграційні процеси та їх вплив на розвиток гірських територій і населення.....	133
2.3. Аналіз основних тенденцій на локальних ринках праці гірських територій.....	148
2.4. Рівень життя та матеріальний добробут населення гірських територій.....	168
Висновки до розділу 2.....	181

Розділ 3. Інституціоналізація нових суб'єктів господарювання та їх вплив на розвиток гірських територій.....	185
3.1. Розвиток нових форм господарювання на гірських територіях....	185
3.2. Ефективність функціонування малого та мікропідприємництва..	196
3.3. Ефективність функціонування реформованих аграрних підприємств.....	209
3.4. Оцінка виробничої діяльності господарств населення.....	221
3.5. Розвиток агропромислової інтеграції та виробничої кооперації...	235
Висновки до розділу 3.....	245

Розділ 4. Природоохоронна діяльність та особливості еколого-економічного розвитку гірських територій.....	248
4.1. Оцінка природно-ресурсного потенціалу гірських територій Карпатського регіону.....	248
4.2. Вплив антропогенних факторів на екологічний стан гірських територій.....	265
4.3. Механізм регулювання природокористування та охорони природи в регіоні.....	284
4.4. Тарифне регулювання як фактор збалансованого природокористування в регіоні.....	305
Висновки до розділу 4.....	317

Розділ 5. Державна політика регулювання розвитку гірських територій.....	320
5.1. Вдосконалення нормативно-правового регулювання розвитку гірських територій України.....	320
5.2. Фінансово-кредитний механізм стимулювання розвитку гірських територій.....	336
5.3. Бюджетне регулювання розвитку гірських територій.....	355

5.4. Державна інноваційно-інвестиційна політика розвитку гірських територій.....	369
Висновки до розділу 5.....	389
Висновки.....	393
Список використаної літератури.....	402
Додатки.....	442

ВСТУП

Актуальність теми. Дослідження особливостей і механізмів регулювання розвитку гірських територій України зумовлено необхідністю вирішення комплексу проблем локального, загальнонаціонального та глобального значення. Наявність рідкісних природних багатств, унікальних екологічних об'єктів, рекреаційних та цілющих бальнеологічних ресурсів гір України, насамперед Карпат, робить ці території винятковою природною спадщиною, яку необхідно розвивати і берегти. На території Українських Карпат сьогодні проживає майже 1,3 млн. мешканців, які зберегли унікальне різноманіття етнокультурної спадщини, традиції господарювання в складних природно-кліматичних умовах, ставлення до праці як найважливішої людської цінності.

Поряд з цим гірські території Карпат перебувають у стані тривалої стагнації, для них характерна низька інтенсивність господарської діяльності, малодиверсифікована структура господарства, недостатній науково-технічний потенціал, слаборозвинута соціальна сфера. Рівень безробіття на локальних ринках праці гірських поселень суттєво перевищує порогові значення, масовим явищем стала трудова міграція, значну частину гірських територій охопили процеси депопуляції населення, на цьому тлі сформувалася стійка група депресивних територій з вимираючими гірськими селами. Внаслідок цього бідність серед гірського населення набула загрозливих масштабів. Існуюча просторова диференціація в рівнях соціально-економічного розвитку не може бути прийнятною для України, яка обрала європейський вектор розвитку, оскільки сприймається суспільством як підрив фундаментальних принципів соціальної справедливості, що генерує умови для відцентрових сил та сепаратизму.

Саме тому для України стратегічно важливим завданням є проведення ефективної регіональної політики, спрямованої на зменшення

існуючої просторової соціально-економічної диференціації, в тому числі стосовно розвитку гірських територій.

Дослідженню питань сталого розвитку гірських територій присвячені праці вітчизняних вчених: О.Адаменка, А.Балян, О.Боднар, В.Борщевського, Б.Буркинського, Ф.Гамора, О.Гулич, М.Долішнього, І.Дубовича, В.Євдокименка, П.Жука, С.Злупка, С.Іщук, М.Козловського, В.Комендара, В.Кравціва, М.Лендела, О.Лукші, О.Марискевич, В.Мікловди, Н.Мікули, О.Павлова, В.Парпана, С.Писаренко, М.Пітюлича, М.Ромашенка, У.Садової, С.Сембера, Л.Семів, С.Стойка, В.Толкованова, Ю.Туниці, О.Фурдичка, М.Шершуна, С.Шульц, В.Яреми та ін.

Фундаментальні принципи розвитку гірських територій знайшли відображення у «Хартії гірських народів» (Шомбері, Франція, 2002 р.), Рамковій конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат (Карпатська конвенція, 2003 р.). Генеральна Асамблея ООН оголосила 2002 рік Міжнародним роком гір. Завдяки цим заходам зроблено певний внесок у реалізацію засад сталого розвитку гірських територій, маунтологію, збереження етнокультурної спадщини населення цих територій.

Разом з тим проблеми сталого розвитку гірських територій є недостатньо вивченими, багато методичних та організаційних аспектів державної політики регулювання розвитку гірських територій належним чином не розкрито, а наукові доробки, напрацьовані у процесі реформ, не доведені до рівня практичного використання і не враховують динамізму трансформаційних процесів. Значною мірою це пояснюється недосконалістю нормативно-правової бази регулювання їх розвитку, відсутністю належного концептуального та інституціонального забезпечення державної регіональної політики, нерозвинутістю понятійно-термінологічного апарату, відсутністю єдиних підходів до ідентифікації та типологізації явищ, внаслідок чого ускладнюється процес управління ними. Потребують подальшого розвитку методологічне забезпечення процесів модернізації економіки гірських територій, наукове забезпечення диверсифікації економіки, діагностика стану

людського потенціалу як соціальної бази модернізації, удосконалення інвестиційного середовища, розроблення ефективних механізмів регулювання природокористування.

Вагомість зазначених проблем, їх актуальність, а також те, що сьогодні дедалі ширшого визнання набуває концепція багатофункціональності гірських територій, яка відповідає їх системній синергетичній сутності, зумовили вибір теми дослідження та окреслили коло проблем, які в ньому вивчаються.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дослідження виконувалась відповідно до науково-дослідних тем ДУ "Інститут регіональних досліджень імені М.І.Долішнього НАН України": «Формування і використання територіальних міграційних систем для забезпечення сталого розвитку регіонів» (номер державної реєстрації 0112U000462), у межах якої автором зроблено прогноз розвитку соціально-демографічного потенціалу Карпатського регіону, «Механізм регулювання екологічної безпеки транскордонного регіону в умовах євроінтеграції України (номер державної реєстрації 0113U000107), у рамках якої автором досліджено особливості вітчизняної нормативно-правової бази регулювання екологічного стану транскордонних регіонів; Закарпатського регіонального центру соціально-економічних і гуманітарних досліджень НАН України: «Економічна трансформація гірських територій Закарпатської області: оцінка сучасного стану та перспективи розвитку» (номер державної реєстрації 0110U000503), де автором проведено аналіз ефективності функціонування господарств населення гірських територій Закарпатської області, запропоновано фінансово-кредитні інструменти стимулювання їх розвитку, «Регулювання трудовіграційних процесів у транскордонному регіоні» (номер державної реєстрації 0111U009749), де автором запропоновано пріоритетні напрями інституційного та нормативно-правового регулювання трудовіграційних процесів, «Розвиток малих форм господарювання сільських територій регіону в посткризовий період» (номер державної

реєстрації 0113U007320), у якій автором розвинуто поняття «малі форми господарювання», запропоновано їх класифікацію, з'ясовано вплив ендо- та екзогенних чинників на їх функціонування, «Стан та перспективні напрями розвитку особистих селянських господарств Закарпатської області» (номер державної реєстрації 0114U000603), в межах якої автором запропоновано механізм стимулювання розвитку і підтримки товарних господарств, «Потенціал розвитку територіальних громад регіону в контексті адміністративно-територіальної реформи» (номер державної реєстрації 0115U001833), де автором поглиблено понятійно-термінологічний апарат дослідження, здійснено діагностику виробничого, соціального та ресурсного потенціалу окремих територіальних громад Закарпатської області.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є розроблення теоретико-методологічних, науково-методичних засад збалансованого економічного, соціального та екологічного розвитку гірських територій на основі модернізації та диверсифікації їх економіки.

Міждисциплінарний, комплексний підхід до досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких завдань:

- узагальнити еволюцію поглядів зарубіжних та вітчизняних вчених-економістів на сутність проблемних територій з особливими умовами соціально-економічного розвитку як наукового поняття, розвинути фундаментальний понятійно-термінологічний апарат об'єкта дослідження;
- здійснити типологізацію гірських територій за щільністю населення, рівнем соціально-економічного розвитку з поглибленою їх сегментацією та обґрунтуванням політики їх розвитку;
- обґрунтувати концепцію соціально-економічної модернізації гірських територій на засадах їх багатофункціональності;
- на основі економіко-математичного моделювання здійснити оцінювання потенціалу розвитку гірських територій;

- розробити методологічні підходи до диверсифікації економіки гірських територій з конкретизацією проблем, що вирішуються на горизонтальному та вертикальному рівнях;
- здійснити діагностику демографічного розвитку населення гірських територій, з'ясувати тенденції розвитку та ефективність використання їх соціально-трудового потенціалу;
- дослідити вплив трудовіграційних процесів на функціонування локальних ринків праці гірських поселень;
- розробити методику та інструментарій розрахунку коефіцієнта туристичної активності з урахуванням сезонного характеру надання послуг;
- оцінити ефективність функціонування реформованих аграрних підприємств та внести пропозиції щодо підвищення їх конкурентоздатності;
- здійснити оцінку економічної ефективності діяльності особистих селянських господарств (ОСГ) як основної організаційно-правової форми господарювання в аграрній сфері гірських територій регіону;
- обґрунтувати методичні підходи до формування агропромислових інтегрованих господарських структур – виробничих об'єднань, кластерів, різноманітних форм кооперації;
- розробити пропозиції, спрямовані на підвищення ефективності природоохоронної діяльності та політики тарифного регулювання;
- розробити концептуальні засади державної регіональної політики регулювання розвитку гірських територій в умовах модернізації економіки;
- запропонувати підходи до удосконалення фінансово-кредитної, інноваційно-інвестиційної та бюджетної політик регулювання розвитку та підтримки гірських територій.

Об'єктом дослідження є процеси регулювання розвитку гірських територій, які є складними соціоприродними та еколого-економічними підсистемами регіону.

Предметом дослідження є теоретико-методологічні та методичні засади державної регіональної політики щодо розвитку гірських територій, конкретизація цілей, завдань, інструментарію та механізмів їх підтримки.

Методи дослідження. Теоретичною та методологічною базою дисертаційного дослідження є напрацювання світової та вітчизняної наукової думки щодо регулювання розвитку проблемних територій, фундаментальні положення ринкової економічної теорії, теорій регіонального зростання, теорії полюсів росту, монографічна та наукова література. В процесі написання дисертаційної роботи використовувалися такі методи досліджень: абстрактно-логічний (при узагальненнях теоретичного характеру на основі праць вітчизняних і зарубіжних вчених); монографічний (при вивченні і узагальненні досвіду та передумов зростання соціально-економічного рівня розвитку гірських територій); системний (при розробленні концептуальних засад державної регіональної політики розвитку гірських територій); динамічний, індексний та економіко-статистичний (при характеристиці демографічного стану, трудовіграційних процесів, локальних ринків праці, діяльності реформованих аграрних підприємств, малих форм господарювання); групування та спостереження (при оцінці соціально-економічного розвитку гірських територій, матеріального добробуту гірських мешканців, прогнозуванні демографічного розвитку та побудові економетричних моделей оцінки потенціалу розвитку гірських територій); метод пересуву віку (при побудові прогнозу демографічного потенціалу гірських районів Карпатського регіону); порівняльний, графічний, економіко-математичний (при аналізі ринку праці, наявного природно-ресурсного потенціалу, антропогенного навантаження в гірських районах).

Джерелами інформації служили законодавчі акти Верховної Ради України, Укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України, офіційні матеріали Державної служби статистики України, розробки наукових установ, нормативно-правові акти місцевих органів

самоврядування, соціологічні обстеження, матеріали Інтернет, дані Державної служби статистики України тощо.

Наукова новизна одержаних результатів. У дисертаційному дослідженні розроблено теоретико-методологічні засади державної регіональної політики регулювання розвитку гірських територій на основі інтеграції екологічної, соціальної та економічної політики в умовах переходу до інноваційної моделі економіки. До вагомих наукових результатів, що розкривають особистий внесок автора у досліджувану проблему та характеризують наукову новизну, належать такі:

вперше:

- обґрунтовано концепцію системної соціально-економічної трансформації гірських територій як складної, соціалізованої, багатофункціональної підсистеми регіону, що включає екологічну, соціальну і економічну компоненти, розвиток яких зумовлює необхідність мобілізації їх власного виробничо-ресурсного та людського потенціалу з гнучким поєднанням інструментів державного регулювання, що забезпечує синергетичний ефект їх взаємодії та сприяє підвищенню конкурентоспроможності;

- розроблено типологію гірських територій, яку здійснено за критеріями рівня соціально-економічного розвитку, в результаті чого виділено три типи просторових господарських формувань (адаптовані, депресивні та відсталі) та запропоновано системоутворюючі параметри економічної діяльності й відповідні принципи державної індивідуально-адресної політики їх підтримки, а також розроблено адекватний набір інструментів саморозвитку гірських територій з урахуванням наявного виробничо-ресурсного потенціалу;

- розроблено концепцію соціально-економічної модернізації гірських територій як багатоаспектного процесу, що включає модернізацію секторальної структури економіки, техніко-технологічне переоснащення виробництва, розвиток соціокультурного потенціалу та інституційної

інфраструктури, який забезпечить комплексний підхід до реалізації модернізаційних процесів;

- запропоновано методичний підхід до оцінювання потенціалу розвитку гірських територій, що включає оцінювання економічного, соціального та екологічного потенціалів на основі індикаторів, які визначають потенційні можливості розвитку гірських територій;

- запропоновано методологічні підходи до здійснення диверсифікації економіки гірських територій як ключового інструменту модернізації, що забезпечує рух від монофункціональної до поліфункціональної диверсифікованої економіки; виокремлено горизонтальний і вертикальний рівні диверсифікації та обґрунтовано цілі, які реалізуються на кожному з них;

удосконалено:

- суть поняття «гірські території», яке, на відміну від існуючих, трактується як соціалізований простір, що має складну, гетерогенну, ієрархічну, поліфункціональну природно-господарську систему, внутрішню будову якої формують соціальна, економічна і екологічна підсистеми, детерміновані природно-кліматичними умовами, які здійснюють суттєвий вплив на господарський розвиток, ефективність внутрішньосистемних інтеграційних зв'язків і значною мірою визначають параметри їх соціально-економічного розвитку, умови та рівень життя населення гірських територій;

- інструментарій організаційного механізму регулювання природокористування та охорони природи на гірських територіях, який, на відміну від існуючих, включає сукупність організаційних заходів, пов'язаних з раціональним використанням та збереженням лісових, земельних, водних та природних рекреаційних ресурсів, а також надр і спрямований на мінімізацію антропогенного впливу на наявний природно-ресурсний потенціал та забезпечення збалансованого його використання;

- методичне забезпечення реалізації стратегії природокористування в гірських районах, яке, на відміну від існуючого, передбачає оцінку впливу

реалізованих інвестиційних проектів на екологічну ситуацію на певній території та ефективність використання їх природно-ресурсного потенціалу;

- концептуальні основи державної політики підтримки і стимулювання розвитку гірських територій в умовах децентралізації державного управління, яка передбачає вдосконалення нормативно-правової бази їх функціонування, формування сприятливого інвестиційного клімату, створення спеціальних економічних зон з метою залучення інвестиційних ресурсів у розвиток транскордонного співробітництва, задіяння фінансових і бюджетних інструментів регулювання;

дістали подальшого розвитку:

- методологічні підходи до регулювання ринку праці і зайнятості населення гірських територій на основі диверсифікації видів і форм трудової діяльності, використання гнучких режимів праці, повторної зайнятості, які забезпечують флексибілізацію локальних ринків праці, що вносить суттєві корективи в політику зайнятості і змінює її логіку від боротьби з безробіттям до стимулювання сфери докладання праці у гірських поселеннях;

- обґрунтування принципів державної політики регулювання розвитку гірських територій: принцип гомеостазу, що передбачає гармонійний розвиток людини, суспільства та природи; принцип субсидіарності – передачу частини управлінських функцій територіальним громадам; партиципативності – участь територіальних громад у розробленні програм і стратегій розвитку; диференційованої державної політики розвитку гірських територій; сфокусованого розвитку – розвитку точок економічного росту; часткової компенсації гірським жителям, що проживають на депресивних територіях;

- пропозиції щодо вдосконалення бюджетного та податкового регулювання розвитку гірських територій в умовах децентралізації державного управління, які передбачають зміни в розподілі видаткових повноважень між рівнями влади, в розподілі податкових надходжень між бюджетами, застосування спеціальних режимів оподаткування для суб'єктів

господарювання, які функціонують у пріоритетних сферах господарювання, надання пільг для соціально вразливих верств населення, що проживають на гірських територіях.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що вони можуть бути використані при розробленні загальнонаціональної, регіональних, галузевих та інших цільових програм, а також регіональних стратегій, реалізація яких сприятиме підвищенню рівня соціально-економічного розвитку гірських територій в умовах модернізації економіки.

Результати дисертаційного дослідження використані Комітетом Верховної Ради України з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин при підготовці інформаційно-аналітичних матеріалів до парламентських слухань «Стан дотримання прав людини в Україні» та «Українська трудова міграція: стан, проблеми та шляхи вирішення» (довідка № 04-28/16-286 (83372) від 6.04.2015 р.) – у частині пропозицій щодо додержання прав і свобод мешканців гірських населених пунктів Карпат, вирішення проблеми нелегальної трудової міграції та подолання її негативних наслідків для гірських територій; Департаментом економіки Івано-Франківської обласної державної адміністрації при розробленні Програми соціально-економічного розвитку Івано-Франківської області на 2013 рік та пропозицій до Державної програми сталого розвитку Українських Карпат як складової частини програми Європейського Союзу «Карпатський простір» (довідка № 04/23-147 від 08.02.2013 р.); Чернівецькою обласною радою в процесі розробки Програми економічного і соціального розвитку Чернівецької області на 2015 рік, Комплексної програми будівництва, реконструкції та модернізації об'єктів соціальної інфраструктури до 2015 року та Комплексної програми «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду – III» на 2015-2018 роки у частині пропозицій щодо політики збалансованого розвитку гірських територій, поліпшення якості життя населення, створення сприятливих соціально-економічних умов для

виконання гірським селом його соціальної і господарської функцій (довідка № 01-12/39-425 від 16.04.2015 р.).

Результати роботи використані у дослідженнях Закарпатського регіонального центру соціально-економічних і гуманітарних досліджень НАН України в процесі підготовки науково-аналітичної записки для Закарпатської обласної державної адміністрації, де зокрема обґрунтовано концептуальні підходи до фінансово-кредитного стимулювання розвитку гірських територій, що закладає підґрунтя для розроблення ефективних механізмів забезпечення соціально-економічного розвитку, подолання їх депресивності, поліпшення умов життя гірського населення, координації діяльності та посилення взаємної відповідальності органів виконавчої влади та місцевого самоврядування (довідка № 5 від 25.01.2013 р.).

Пропозиції з удосконалення теоретико-методичних та прикладних аспектів функціонування особистих селянських господарств гірських територій як однієї з основних організаційно-правових форм господарювання в аграрній сфері виробництва та важливої сфери докладання праці у гірських селах були використані в роботі Закарпатського регіонального центру соціально-економічних і гуманітарних досліджень НАН України при підготовці науково-аналітичної записки «Розвиток малих форм господарювання сільських територій регіону» (довідка № 94 від 29.12.2014р.).

Результати роботи використані у дослідженнях Закарпатського регіонального центру соціально-економічних і гуманітарних досліджень НАН України при розробці Стратегії розвитку Закарпатської області до 2020 року, де зокрема розроблено прогноз розвитку економічного потенціалу регіону до 2020 року (довідка № 32/1 від 16.06.2015 р.)

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійно виконаним науковим дослідженням з проблем розвитку гірських територій Українських Карпат в умовах модернізації економіки. Основні наукові та прикладні положення, висновки та рекомендації дисертації щодо розвитку

гірських територій отримані автором особисто. З наукових праць, опублікованих у співавторстві, в дисертаційній роботі використані лише ті ідеї та положення, що є результатом особистих напрацювань. Дисертація не містить матеріалів кандидатської дисертації.

Апробація результатів дисертації. Основні наукові положення та результати проведеного дослідження, а також рекомендації стосовно їх прикладного використання були апробовані на міжнародних, всеукраїнських семінарах, науково-практичних конференціях, зокрема: Міжнародній науково-практичній конференції «Сталий розвиток Карпат та інших гірських регіонів» (м. Ужгород, 2010 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Вдосконалення механізму розвитку економіки України в умовах ринкових відносин» (м. Ужгород, 2011 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Гірські території: проблеми та перспективи сталого розвитку» (м. Ужгород, 2011 р.); круглому столі «Розвиток сільських територій України: стан, проблеми, перспективи» (м. Львів, 2011 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Перспективи розвитку економіки в ринкових умовах» (м. Мукачево, 2012 р.); III Міжнародній науково-практичній конференції «Сталий розвиток Карпат: сучасний стан та стратегія дій» (м. Львів, 2012 р.); II Всеукраїнській науково-практичній конференції «Перспективи розвитку економіки в ринкових умовах» (м. Мукачево, 2013 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми наукового і освітнього простору в умовах поглиблення євроінтеграційних процесів» (м. Мукачево, 2015 р.); II Міжнародній науково-практичній конференції «Міграційні процеси в Україні: сучасні виклики та регіональна специфіка» (м. Львів, 2013 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Збалансоване природокористування: традиції та інновації» (м. Київ, 2014 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Регіональна політика в Україні: сучасний стан та стратегія реформування» (м. Львів, 2014 р.); науково-практичній конференції «Концепція реформування податкової системи в Україні» (м. Ужгород, 2014 р.); Міжнародній науково-практичній

конференції «Фінансово-кредитна система: вектор розвитку для України» (м. Ужгород, 2015 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Інвестиційно-інноваційні засади розвитку національної економіки в ринкових умовах» (м. Мукачево, 2015 р.); XXIV Міжнародній науково-технічній конференції «Автоматизація на дискретного виробництва» (м. Созополь, Болгарія, 2015 р.); щорічних науково-практичних конференціях професорсько-викладацького складу ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (м. Ужгород, 2005-2015 рр.); щорічних науково-практичних конференціях професорсько-викладацького складу Ужгородського торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету (м. Ужгород, 2014-2015 рр.).

Публікації. Результати дисертаційної роботи опубліковано у 53 наукових працях, загальний обсяг яких становить 71,33 друк. арк., з яких 10 монографій (з них одна одноосібна, загальним обсягом 16,2 друк. арк.), 33 публікації у наукових фахових виданнях України та інших держав, з них 4 – у наукових періодичних виданнях інших держав, 2 – у виданнях України, які включені до міжнародних наукометричних баз, 10 публікацій, які додатково відображають зміст дисертаційного дослідження.

Структура та обсяг дисертаційної роботи. Дисертація складається зі вступу, 5 розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Зміст роботи представлений на 401 сторінці комп'ютерного тексту. Дисертація містить 33 таблиці, 35 рисунків, 3 додатки (на 20 сторінках). Бібліографічний список налічує 352 літературних джерела, що викладені на 40 сторінках.

РОЗДІЛ 1. Теоретико-методологічні засади дослідження гірських територій в умовах модернізації економіки

1.1. Гірські території як об'єкт наукового дослідження

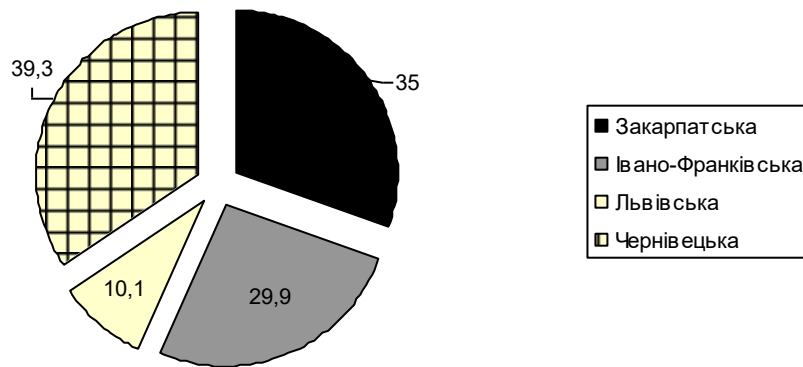
Однією з особливостей Карпатського регіону України, який займає територію площею 56,6 тис.км² і окреслюється межами чотирьох адміністративних областей – Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської та Чернівецької — є чітко виражена просторова вертикальна зональність, що включає низинну, передгірну та гірську природно-економічні зони.

Ці території відрізняються між собою природно-кліматичними умовами, наявним виробничо-ресурсним потенціалом, розчленованістю рельєфу, висотою над рівнем моря, темпами природного приросту населення і рівнем його життя.

Відмічені чинники становлять інтерес не самі по собі, а з огляду на важливість впливу на економічну діяльність, формування економічних пріоритетів. Вони визначають спеціалізацію виробництва, детермінують умови ведення бізнесу, рівень продуктивності праці, величину витрат виробництва і в кінцевому результаті впливають на ефективність господарювання, його конкурентоздатність, а отже і рівень життя населення [41, с. 70].

Існуючі об'єктивні відмінності, в сукупності з відсутністю ефективної державної регіональної політики, та наявність глибоких деформацій у розміщенні продуктивних сил у просторовому зрізі створюють нерівні умови господарювання, наслідком яких стало поглиблення диспропорцій соціально-економічного розвитку територій. Особливо складною є ситуація в населених пунктах, віднесених до категорій гірських, частка яких становить від 10,1 відсотка у Львівській до 35,0 відсотків у Закарпатській областях (рис. 1.1).

Частка населених пунктів

Частка населення

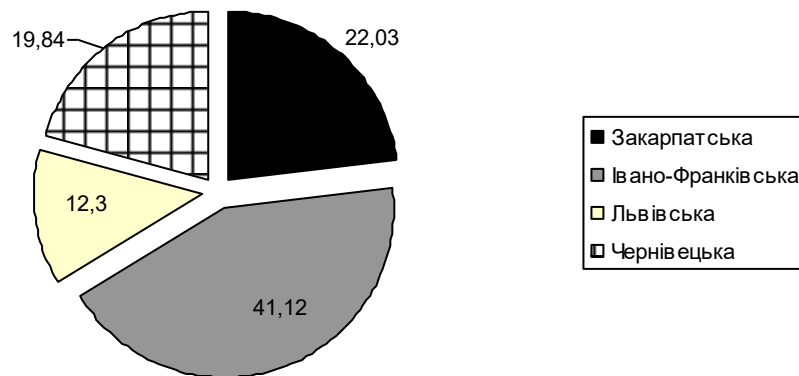

Рис. 1.1. Частка гірських населених пунктів у структурі адміністративно-територіальних одиниць та чисельності населення областей зони Карпат*

* Розроблено автором на основі [242; 287, с. 300; 288, с. 26; 290, с. 18; 291, с. 31]

На території Карпатського регіону статус гірських мають 712 населених пунктів, у тому числі в Закарпатській області — 213, Івано-Франківській — 240, Львівській — 195, Чернівецькій — 64. Села становлять абсолютну більшість (94,37%) у загальній кількості гірських населених пунктів, селища міського типу – 3,09%, селища і міста по 1,27 % [22, с. 158]. У гірських населених пунктах станом на 01 січня 2014 року проживало 1 337,2 тис. осіб, з них у Івано-Франківській області 42,5, Львівській – 23,4, Закарпатській — 20,6, Чернівецькій – 13,5 відсотка. За винятком Львівської

області, майже кожний п'ятий житель в областях зони Карпат проживає у гірській місцевості. Частка сільського населення, що проживає на гірських територіях, становить майже 27 відсотків, зокрема у Закарпатській області – 33,7, Івано-Франківській – 26,1, Львівській – 13,8, Чернівецькій – 34,3 відсотка.

Кількість міських жителів, що проживають у гірських населених пунктах, найвищою є у Івано-Франківській області – 12,6 відсотка від загальної чисельності постійного населення гірських територій області. В Закарпатській області цей показник становить 3,3, Львівській – 1,3 відсотка.

Незважаючи на високу частку населених пунктів, що мають статус гірських, та значну кількість населення, що проживають у них, сучасний стан гірських територій не тільки не відповідає інтересам місцевого населення, а й значною мірою виступає бар'єром на шляху модернізації економіки, суттєво знижує конкурентоспроможність регіонів. Однією з основних причин такої ситуації є відсутність належного концептуального та інституціонального забезпечення державної політики щодо сільських територій [139, с. 9]. Крім того, серед причин економічного зубожіння гірських громад, як відмічає В.С.Кравців, — недооцінка економічних інтересів жителів гір, незважаючи на те, що вони потребують більше підтримки [97, с. 3].

Поглиблення процесів глобалізації світової економіки породжує дедалі гостріші економічні, соціально-демографічні, екологічні, етнокультурні виклики гірським територіям. Усвідомлення людством цього цілком очевидного факту зумовило необхідність здійснення скоординованої і довготривалої політики сталого розвитку гірських територій, які є винятковою природною спадщиною людства. Всесвітній гірський форум, що відбувся в 2000 році у французькому місті Шамбері, прийняв Хартію гірських народів, в якій задекларовані фундаментальні принципи їх розвитку, а саме:

- 1) гірські території повинні знайти місце в суспільстві, зберігаючи свою унікальність;

2) гірські території повинні прийняти виклик відкритості та економічного змагання, а також зміни умов торгівлі на свою користь;

3) гірським територіям необхідно зберегти контроль за станом довкілля та управління природними ресурсами з урахуванням не лише необхідності, але й від імені національної і світової спільноти [312, с. 19].

У цьому контексті вкрай важливим було рішення Генеральної Асамблеї ООН оголосити 2002 рік Міжнародним роком гір. По суті, це унікальний шанс сфокусувати увагу світової спільноти на складних проблемах розвитку гірських територій. Адже, займаючи близько чверті поверхні Землі, гори забезпечують продовольством одну десяту частину її населення, а товарами і послугами більше половини людства. Неоцінимою є роль гір у відтворенні водних ресурсів. Наприклад, Карпати є джерелом 80 відсотків водних ресурсів Румунії та Угорщини, 40 відсотків запасів води України і Польщі. У перспективі з огляду на підвищення сухості клімату на більшій частині Європейського континенту роль цих джерел питної води зростатиме. До того ж інтенсивна урбанізація, в тому числі гірських територій, приводить до збільшення потреб використання водних ресурсів, що ставить перед місцевою владою проблеми водопостачання та раціонального водокористування, екологічного захисту малих річок [83, с. 15]. Крім того, у Карпатах зосереджено 22 відсотка лісів, 26% земель загального фонду, 42% унікальних рідкісних родовищ підземних мінеральних вод. Розуміння важливості гір та взаємозв'язку і взаємообумовленості екологічних і соціально-економічних процесів матеріалізувалося у прийнятті у 2003 році Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат (Карпатська конвенція), мета якої полягає у забезпеченні збалансованої політики сторін та здійсненні співробітництва щодо охорони та сталого розвитку Карпат з метою поліпшення якості життя, зміцнення місцевої економіки та громад, збереження природних цінностей та культурної спадщини [80]. У цьому важливому документі окреслені головні

завдання щодо забезпечення сталого розвитку гірських регіонів Карпат, найважливішими з яких є:

1. Інтегрований підхід до управління земельними ресурсами.
2. Збереження та стале використання біологічного та ландшафтного різноманіття.
3. Стале та інтегроване управління водними ресурсами та річковими басейнами.
4. Стале сільське та лісове господарство.
5. Сталий транспорт та інфраструктура.
6. Сталий туризм.
7. Сталий розвиток промисловості.
8. Сталий соціальний розвиток, збереження культурної спадщини та традиційні знання.

Імперативи стійкого розвитку гірських територій, під якими розуміються не тільки позитивні перетворення у структурі господарства локальних господарських одиниць, становлення ефективних інститутів ринку, наявність розвинутої виробничої і соціальної інфраструктури, але і соціогуманітарна складова, зв'язана з умовами проживання людей, їх економічною безпекою, доступом до освіти, кваліфікованих медичних послуг, комфортним середовищем існування, не можуть бути реалізовані спонтанно. Вони вимагають системних наукових досліджень та формування ефективних механізмів регулювання розвитку гірських територій. Усвідомлення ролі і важливості останніх як екосоціосистеми та необхідності забезпечення їх сталого розвитку стали предметом міжнародних наукових конференцій, що проводились під егідою Конгресу місцевих і регіональних влад Європи 8-10 вересня 2010 року в м.Ужгород, міжнародної науково-практичної конференції «Сталий розвиток Карпат та інших гірських регіонів Європи» (21 жовтня 2011 року, м. Ужгород). На базі Карпатського біосферного заповідника проведено ряд важливих міжнародних науково-практичних конференцій: «Міжнародні аспекти вивчення та охорони

біорізноманіття Карпат» (1997), «Карпатський регіон та проблеми сталого розвитку» (1998), «Екологічні та соціально-економічні аспекти катастрофічних стихійних явищ у Карпатському регіоні (повені, селі та зсуви» (1998), «Гори і люди у контексті сталого розвитку» (2002). Вивчення проблем розвитку гірських територій координується Інститутом регіональних досліджень у тісній співпраці з Інститутом екології Карпат НАН України, Закарпатським регіональним центром соціально-економічних і гуманітарних досліджень. Завдяки цьому зроблено вагомий вклад у розвиток не тільки маунтології (науки про гори), але і природоохоронних, економічних та суспільних наук.

Результати досліджень різнопланових проблем розвитку гірських територій Українських Карпат представлені у працях багатьох вітчизняних вчених. Серйозний вклад у дослідження значення гірських територій в умовах глобальних кліматичних змін внесли праці М.А.Голубця, М.І.Долішнього, В.С.Кравціва, Л.Г.Руденко, С.А.Лісовського, Л.Т.Шевчук. Правові засади вирішення соціально-економічних проблем гірських територій знайшли своє відображення у працях В.В.Борщевського, О.І.Гулич, О.В.Лукші, Ю.Ю.Туниці, М.П.Козловського, М.Х.Шершун. Проблеми захисту природного середовища розвитку гірських територій стали об'єктом досліджень Ф.Д.Гамора, Г.Боднар, В.І.Комендара, В.І.Парпан, С.М.Стойко, М.І.Ромашенко, О.М.Адаменко, П.В.Жук, М.А.Лендєла, С.В.Сембера, О.І.Павлова, С.О.Іщук, С.Л.Шульц. Оцінці стану соціально-трудова відносин, ринку праці та зайнятості населення гірських територій присвячені роботи В.П.Мікловди, С.М.Злупка, М.І.Пітюлича, У.Я.Садової, Л.К.Семів, С.М.Писаренко та ін. Завдяки науковому доробку Н.А.Мікули, В.В.Толкованова, О.Марисевич, А.В.Балян, І.П.Дубович активно розвивається проблематика включення гірських територій у транскордонне та міжмуніципальне співробітництво. Інтенсифікувалися міждисциплінарні дослідження, об'єктом яких є різні аспекти життєдіяльності гірських територій, – географії, історії, права, соціології, екології та інших наук, що, з

одного боку, є свідченням наявності проблем, що вивчаються на стику багатьох наук, а з другого — їх взаємодія веде до взаємозбагачення і приросту знань про специфіку й особливості функціонування гірських територій.

Аналіз публікацій з гірської проблематики вказує на те, що сьогодні в науці про гори склалися три основні підходи — фізико-географічний, адміністративно-територіальний і функціональний. Якщо перший і другий напрям вивчені достатньо глибоко, то функціональний контекст розвитку гірських територій став предметом підвищеної уваги з боку представників різних наукових шкіл лише в останній час.

Поряд з тим об'єктивний аналіз існуючих напрацювань, пов'язаних зі сталим розвитком гірських територій, свідчить, що в якості самостійного предмета економічного дослідження вони виступають досить рідко. Це певною мірою пояснюється незначною часткою гірських систем, на які припадає всього 5% територій країни, розміщених у Західній Україні та крайньому півдні Криму. Обмеженість виробничо-ресурсного потенціалу гірських територій стала серйозним бар'єром на шляху розвитку виробництва, що, по суті, сформувало його моногалузеву структуру з характерними диспропорціями внутрішньої структури економіки, і перш за все, гіпертрофованим розвитком сектору, що експлуатує природні ресурси, перетворення їх у постачальників мінеральних, біологічних і рекреаційних ресурсів, що в умовах ринкової економіки робить їх неконкурентоздатними порівняно з передгірними і низинними територіями. Певний нігілізм у ставленні до проблеми розвитку гірських територій, що превалює у суспільній думці, обумовлений також тим, що основною формою розселення сучасного суспільства є міське. До цього слід додати відсутність чітко вибудованої державної регіональної політики розвитку гірських територій, недосконалість діючого законодавства, в основному зорієнтованого на запровадження компенсаційних механізмів для мешканців гір [266, с. 78], що «має ареальний вплив, тобто не охоплює всю гірську територію, а окремі

ареали, що окреслені межами населених пунктів, розташованих вище 400 м» [97, с. 9].

Серйозним стримуючим чинником на шляху сталого розвитку гірських територій є недооцінка людського потенціалу гірських поселень, його історичного досвіду господарювання в складних природних умовах та вкладу в розвиток низинних і урбанізованих населених пунктів, набутого досвіду співробітництва в різних сферах економічної життєдіяльності.

Вищенаведене вказує на те, що в процесі реалізації державної регіональної політики, складовою якої є гірська політика, ігнорується інтегрований підхід, що передбачає врахування специфіки територій, внаслідок чого вони поставлені в залежність від державної підтримки, де ключову роль відіграють субсидії, дотації, різні пільги. Звідси непідробний інтерес вчених, експертів, підприємців, громадських інституцій до консолідації зусиль навколо ідей створення законодавчих підвалин і децентралізації владних повноважень у питанні забезпечення сталого розвитку гірських районів Карпат [266, с. 84].

Ключову роль, як відмічає О.І.Павлов, у формуванні нової дослідницької парадигми села, що може бути повністю адаптована до гірських територій, відіграли наукові напрацювання представників географічної школи, фахівців з регіоналістики, які використали філософську категорію простору для характеристики відносин між географічними об'єктами, розташованими на одній території [140].

Соціально-географічний простір – це простір суспільства з усіма сферами географічного середовища. Це простір антропосфери – заселеної, освоєної або в інший спосіб втягнутої в орбіту життя суспільної частки географічної оболонки Землі, з її просторовими структурами господарства і формами організації життя суспільства [29, с. 114-115].

За допомогою географічного образного бачення, використовуючи такі дослідницькі методи, як моделювання, типологія, прийоми формалізації, абстрагування, ідеалізація тощо, можна виявити ті чи інші типи територій,

побудувати їх функціонально-управлінські моделі не за географічним принципом, а за їх властивостями та певними рисами [140].

Важливість зробленого висновку полягає в тому, що він відкриває простір для дослідження окремих територій як цілісних господарських одиниць, які відрізняються одні від одних за кількісними та якісними показниками, що особливо характерно для гірських територій. Звідси унеможливлення уніфікованих підходів до їх розвитку та необхідність підходів диференційованих із застосуванням широкого економічного інструментарію регулювання їх розвитку.

Не менш важливе значення у процесі дослідження гірських територій має врахування принципу історизму, що дозволяє здійснювати аналіз їх розвитку відповідно до конкретно-історичних обставин, у тісному взаємозв'язку і взаємообумовленості. Застосування принципу історизму дозволяє уникати вузькості методології при дослідженні гірських територій і відкриває простір для їх аналізу в різних часових лагах – минулому, сучасному і майбутньому, внаслідок чого формується бачення соціально-економічних реалій у динаміці. Збагачення інструментарію наукового дослідження за рахунок включення принципу історизму дозволяє простежити еволюцію розвитку економічної організації населення гірських територій від найпростіших до найскладніших її форм та виявити найбільш стійкі та ефективні форми спеціалізації та кооперації господарської діяльності, культури господарювання, історичні трудові традиції, ціннісні орієнтації жителів гірських поселень. Тому слід погодитися з думкою, що неможливо здійснювати структурну модернізацію економіки гірських територій «без врахування менталітету людського потенціалу, традицій, мотивацій місцевого населення» [264, с. 45].

Дешифруючи гірські території через знаковий образ місця, породжений осмисленням конкретного географічного простору шляхом його історичного наповнення, отримуємо можливість бачити їх роль в

архітектоніці регіональної економіки, у всіх формах їх прояву та відповідно формувати модель їх перспективного розвитку.

Уведення в науковий обіг соціологами категорії «соціальний ареал», під яким розуміється соціально-культурний заповнений простір, частина простору, обмежена певними кордонами, система усталених повторюваних ієрархізованих соціальних зв'язків [328, с. 21-22], має вкрай важливе значення. Воно суттєво конкретизує поняття «соціальний простір» і дозволяє досліджувати соціум у межах окремих територій, у тому числі і гірських [140]. Це змінює філософію їх розвитку, дозволяє галузевий підхід до нього доповнити системним соціо-еколого-економічним баченням ситуації, яка спостерігається не тільки у пріоритетних сферах господарювання, але й у соціальній структурі населення гірських територій, його професійних, культурних і соціальних характеристиках. З урахуванням цього зміна парадигми розвитку гірських територій повинна стосуватися добробуту, культури, духовного і фізичного здоров'я гірського населення, тоді як галузеві підходи мають більш вузькі цілі, окремі з яких повністю збігаються з цілями розвитку регіону, інші — частково, а окремі вступають у протиріччя з ними.

Отже, цілком очевидно, що застосування фізико-географічного підходу до дослідження гірських територій та їх господарських систем є необхідним кроком до комплексного вивчення останніх та наукового передбачення їх подальшого розвитку, який включатиме як міждисциплінарний, так і системний підходи.

Другим важливим підходом до дослідження гірських територій є адміністративно-територіальний, значний вклад у розвиток якого зробили представники Львівської школи регіоналістики. Включення ними у сферу наукознавства про гірські території поняття «простору», під яким розуміється взаємопроникнення економічного, географічного та соціокультурного вимірів певної території (полів), інтегративне сприйняття котрих виявляє її специфіку та впливає на діяльність людей [294, с. 74], закладає наукове

підґрунтя для вивчення гірських територій через призму функціональних, економічних, соціальних, культурних й інформаційних зв'язків між територіальними структурами і суб'єктами господарювання в певному часовому лазі [112, с. 6].

Територія є визначальним чинником економічного обміну і локалізації ринків, адже територіальна близькість об'єктів сприяє обміну і полегшує комунікацію. До того ж територіальна система як комунікаційне утворення забезпечує відтворення культурних цінностей та історико-культурних надбань, які надають територіальним спільнотам якості цілісної ідентичності. Але в умовах зменшення залежності економічного розвитку від місця розташування суб'єктів господарювання зменшується актуальність суто територіального підходу [329, с. 23]. Цю думку поділяють Є.Бойко, І.Залуцький, Х.Притула, які стверджують, що важливим виступає не так територіально-просторове визначення сільських територій чи їх сільськогосподарська спрямованість, як їх функціональне значення [267, с. 4]. Близьким до цього є твердження О.Топчієва, який відмічає, що в усіх суспільно-географічних дослідженнях «ми переходимо від розгляду окремих «фотографій», від порівняння станів об'єкта на різні дати до аналізу процесів, циклів їх змін, від дослідження просторових форм і територіальних структур до їх функціонування» [302, с. 84].

Отже, територіальна компонента в умовах глобалізації та формування інноваційної моделі розвитку «не може розглядатися як фактор формування цілісності, її слід сприймати як об'єктивно-природну передумову виникнення цілісної суспільної системи» [329, с. 24]. По суті, це зміщує вектор наукових досліджень від територіального до функціонального контексту, що має під собою достатню аргументацію, оскільки гірські території є джерелом багатьох суспільних благ: продовольчих, сільськогосподарської сировини, природних ресурсів, місцем проживання людей, рекреаційних об'єктів. Гірська природно-господарська система виконує великий спектр функцій, основними з яких є:

- гірські поселення є основним джерелом відтворення населення, вони зберігають мову і культуру нації. Село є донором для зростання і розвитку міст, оскільки за останні 5 років міське населення всіх чотирьох областей Карпатського регіону має тенденцію до зменшення. Звідси стає очевидним, що природний приріст населення в цих областях забезпечується в основному гірськими поселеннями;

- без повнокровного життя гірських сіл неможливо реалізувати регіональні економічні пріоритети – в аграрному та лісовому господарстві, і особливо у сфері рекреації. Не вдаючись до гіперболізації, можна стверджувати, що саме гірські села є економічним базисом їх розвитку. Гірське село й окреслені пріоритети перебувають у тісному кореляційному зв'язку, вони взаємозалежні і взаємозв'язані. Звідси об'єктивно виникає потреба при розробленні регіональної стратегії сталого розвитку гірських територій врахувати існуючий кореляційний зв'язок, оскільки відставання в одних сферах неминуче викличе мультиплікаційний ефект в інших сферах економіки;

- в Карпатському регіоні склалася специфічна структура аграрного виробництва, домінуючим сегментом якої є особисте селянське господарство (ОСГ), яке базується на використанні ресурсів і трудового потенціалу сільських сімей. Сьогодні вони забезпечують майже 89 відсотків виробництва валової продукції сільського господарства. Це дає підставу стверджувати, що у віддаленій перспективі вони, як найбільш гнучка і достатньо стійка форма господарювання, ще тривалий час зберігатимуть важливі позиції в економіці регіону. Необхідність їх підтримки і розвитку повинна розглядатися, з одного боку, як елемент продовольчої безпеки регіону, а з другого – як превентивний інструмент запобігання ескалації інфляції та перманентного зростання цін на продукти харчування. При цьому слід мати на увазі, що економіка цих областей не може бути ефективною, коли одна з її пріоритетних сфер є збитковою;

- Карпатський регіон, його господарський профіль дедалі чіткіше проектується в площину еколого-економічного розвитку. В гірських селах зосереджені основні рекреаційні ресурси. За даними моніторингу тут сьогодні функціонує 493 туристично-рекреаційні об'єкти, більшість з них становлять сільські садиби зеленого туризму. Аналіз їх діяльності показує, що без економічно розвинутого гірського села, його виробничої та соціальної інфраструктури їх функціонування набуває спотвореної форми. Звідси необхідність коректного поєднання економічних і екологічних інтересів територіальної громади, бізнесу і держави в розвитку гірських сіл, з пріоритетністю екологізації господарського життя [41, с. 9-10].

Вищенаведене вказує на те, що гірські території реалізують множинність функцій, найважливішими з яких є:

- соціально-демографічна функція – гірські населені пункти є джерелом відтворення населення. Вони виступають донорами для зростання і розвитку міст [41, с. 9], забезпечуючи їх людськими ресурсами, що є найважливішою умовою економічного розвитку;

- виробнича функція – задоволення потреб суспільства в товарах і послугах, продукції лісового і сільського господарств;

- екологічна функція – підтримка біологічної рівноваги, клімато- та водорегулювання, формування заповідних зон, заказників;

- етнокультурна функція – охорона культури, народних традицій, звичаїв, фольклору, охорона пам'ятників природи, історії, які знаходяться в гірській місцевості;

- просторово-комунікаційна функція – розміщення інженерних комунікацій – доріг, ліній електропередач, зв'язку, нафто- і газопроводів.

Реалізація вище окреслених функцій значною мірою залежить від наявного ресурсного потенціалу, оскільки вони створюють реальне підґрунтя для багатофункціональності гірського розвитку. При цьому дія природної компоненти на багатофункціональність розвитку є доволі суперечливою. З одного боку, виникають певні рамкові границі їх реалізації, а з другого –

діють створювальні чинники, які стимулюють множинність виконуваних функцій (рис. 1.2). Двоїстий характер впливу природного чинника на стимулювання багатофункціональності та економічне зростання вимагає його врахування в процесі розробки стратегії розвитку гірських територій.

По суті, багатофункціональність економіки гірських територій проектує модель господарювання, в якій людина, екологія і економіка органічно співіснують між собою. Їх взаємодія, взаємозв'язок і взаємозалежність проектує соціо-еколого-економічну модель гірських територій, під якою розуміється модель господарювання, в якій гармонійний суспільний розвиток (коеволюція) людини і природи, становлення різноманітних організаційно правових форм господарювання, диверсифікація економіки, технічне переоснащення і модернізація діючих виробництв та розміщення нових видів діяльності здійснюється за критерієм екологічності [119, с. 11-12]. В її межах особлива увага приділяється не зовнішнім економічним стимулам, а місцевим інтересам і тим внутрішнім каталізаторам, які сприяють розвитку місцевих громад. З урахуванням цього формуються регіональні та субрегіональні пріоритети економічного розвитку, зорієнтовані на екофільність виробництва. Декомпозицію соціо-еколого-економічної моделі розвитку формує соціальна, екологічна та економічна підсистеми, в якій цілереалізуючою ланкою виступає екологічний імператив. Перевага між суперечливими цілями економіки, соціального розвитку та екології на користь останньої пояснюється унікальністю та обмеженістю природно-ресурсного та асиміляційного потенціалу навколишнього середовища, що генерує умови екологічної кризи.

Це закладає фундамент для системного дослідження гірських територій на принципах їх цілісності (єдність мети, функцій, структури), автономності (прагнення до упорядкованості, можливостей саморозвитку), відносної стійкості (природне, етнокультурне, екологічно чисте і безпечне середовище), відкритості (взаємозв'язок з виробничо-функціональними структурами регіону та ринками), а з другого – формує предметно-об'єктне

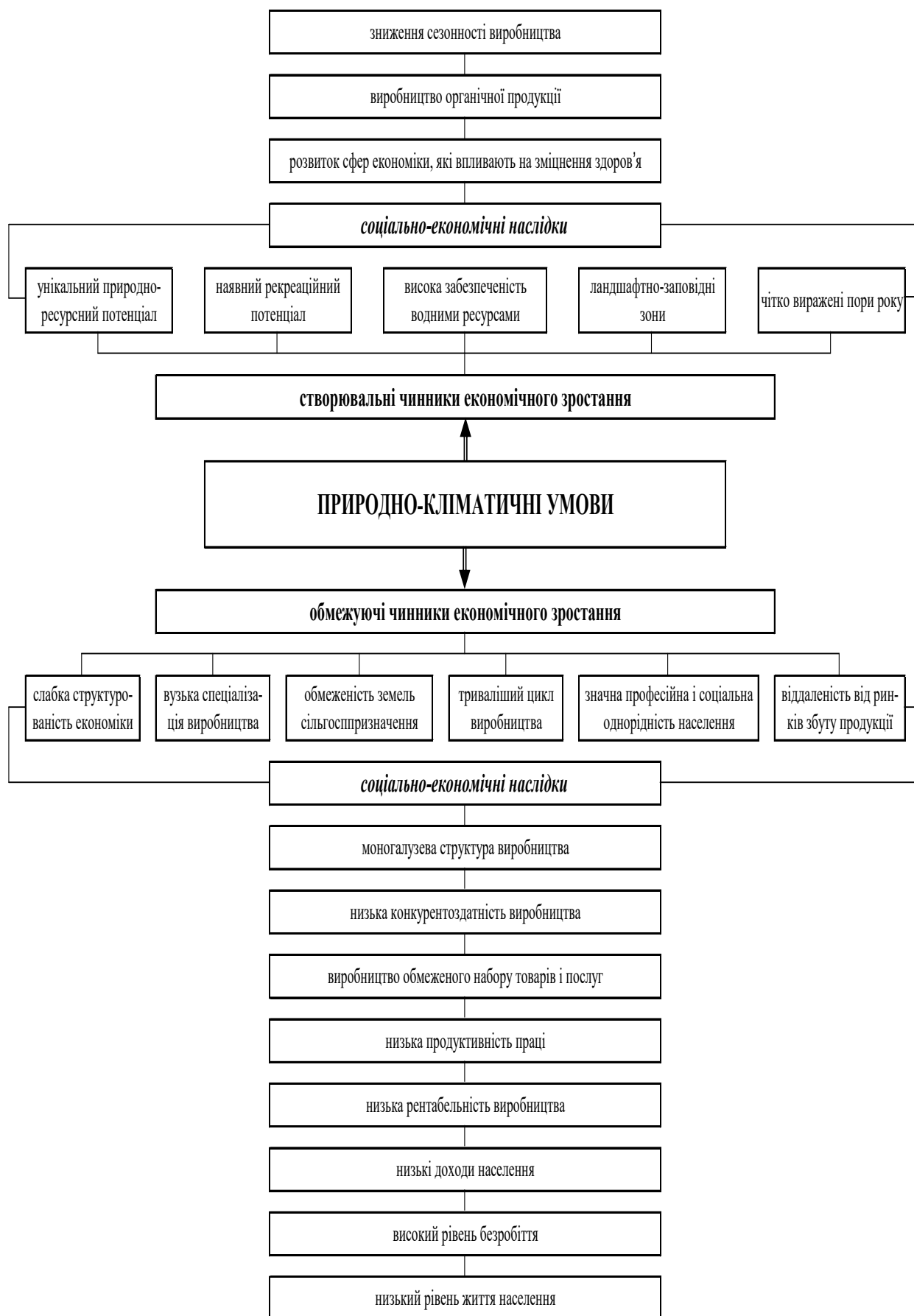

Рис. 1.2. Вплив природно-кліматичних умов на економічне зростання*

* розроблено автором

поле наукових досліджень гірських територій, зорієнтованих на розв'язання ключових проблем їхнього розвитку в умовах економічної трансформації (рис. 1.3). Визначення предмета є важливим у контексті того, що дає відповідь на питання щодо алгоритму дослідницької діяльності. Така постановка проблеми є не випадковою і виходить за традиційні межі розуміння сутності маунтології, оскільки доміантною ознакою гірських територій Українських Карпат є те, що, на відміну від багатьох гірських систем, вони є «територією проживання місцевого населення, для якого задоволення економічних і соціальних потреб досягається значно складніше, ніж для мешканців рівнин» [97, с. 3]. Акцентування на цьому є важливим для оцінки й аналізу тих проблем, які переломлюються через людську діяльність як соціокультурну спільноту, що відзначається багатством етнокультурної спадщини, котру слід оберігати [97, с. 3]. Розглядаючи гірські території саме під цим кутом зору, доходимо висновку, що предметом дослідження гірських територій є процеси життєдіяльності гірського населення, його дії у процесі вибору обмежених виробничих ресурсів для досягнення максимального задоволення своїх матеріальних і духовних потреб. Наведена дефініція потребує певних уточнень і пояснень. По-перше, господарська діяльність людей здійснюється у складних природних умовах, внаслідок чого за одних і тих самих затрат праці і ресурсів результат порівняно з іншими природно-кліматичними зонами є нижчим, що, по суті, означає наявність некомпенсованих витрат у гірського населення та різних умов господарювання, що вимагає застосування компенсаційних механізмів для гірських підприємців [264, с. 43]. По-друге, якщо виходити з того, що праця — це «перша і основна умова існування і розвитку людського суспільства» [114, с. 191], то розвиток сфери докладання праці в гірській місцевості виступає в якості головного імперативу закріплення економічно активного населення, особливо молоді, в гірській місцевості та зупинення вимирання гірських поселень. По-третє, трансакційні витрати, що виникають у жителів гірських територій, потребують застосування сукупності економічного

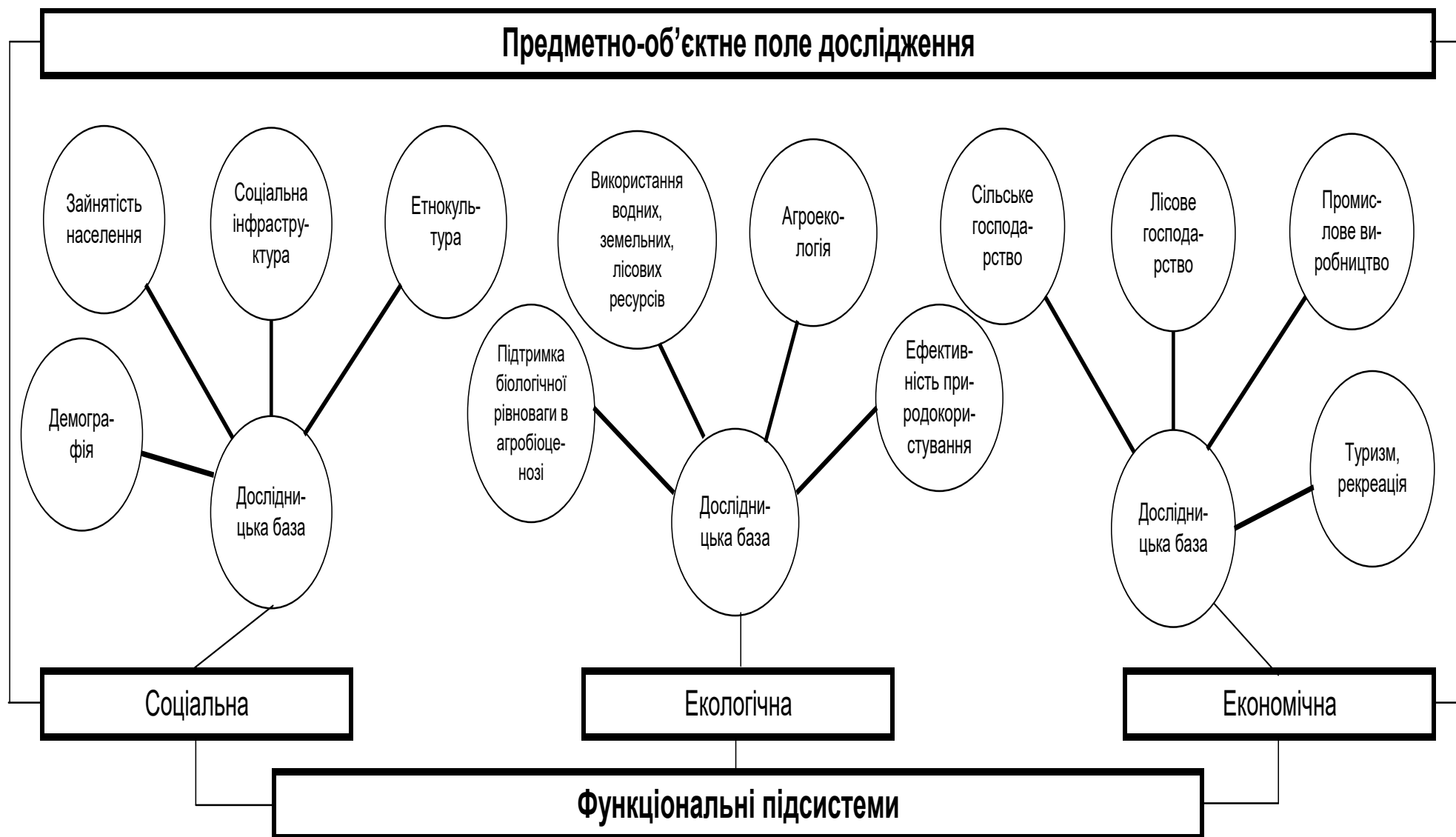

Рис. 1.3. Гірські території як об'єкт наукового дослідження*

* Розроблено автором

інструментарію, спрямованого на зближення умов проживання гірського і міського населення. Йдеться не про вирівнювання економічного розвитку та умов проживання гірських і міських жителів, а зменшення відмінностей [98, с. 33]. По-четверте, основним імперативом розвитку гірських територій є всебічний розвиток людського потенціалу, що вимагає активної участі держави у формуванні інновативно-інноваційних кадрів, здатних працювати в гірській місцевості.

З'ясування предмета дослідження має важливе наукове значення для аналізу об'єктно-дослідницької бази, де кожна з функціональних підсистем виступає як самостійний об'єкт вивчення окремих наук – демографії, економіки, географії, соціології, філософії, урбаністики тощо. Так, наприклад, соціальна підсистема включає демографічний розвиток, систему розселення, соціально-трудова відносини і зайнятість населення, соціальну інфраструктуру, культуру, здоров'я людей. Екологічна – стан навколишнього середовища, використання природно-ресурсного потенціалу, агроекологію, екологічне виховання населення, природоохоронну діяльність, економічна – виробничо-господарський комплекс, структуру економіки, розвиток підприємництва, форми кооперації виробництва і праці.

У межах кожної з підсистем об'єкт дослідження може конкретизуватися залежно від гостроти проблем, які нагромадилися в кожному гірському поселенні і вимагають першочергового вирішення. Зокрема, для гірських територій Українських Карпат, які мають багато спільних проблем у межах соціальної підсистеми, важливими об'єктами дослідження є якість життя населення, трудова мотивація економічно активних осіб, соціальна стратифікація і мобільність, рівень підприємницької активності тощо. Аналогічно в межах економічної підсистеми об'єктом дослідження є діяльність домогосподарств як основної організаційно-правової форми господарювання в гірському сільському господарстві, інноваційно-інвестиційна діяльність, виробництво органічної продукції, ціннісні трудові орієнтації, комунікативна діяльність. Конкретизація

об'єктної бази дослідження в межах екологічної підсистеми фокусується на вивченні стану екологічної культури, навколишнього середовища, заповідних зон, агробіоценозах на гірських територіях, джерелах забруднення, екологічному потенціалі та можливостях його використання. Виявлення локального профілю ключових проблем і чинників, що впливають на соціально-економічний розвиток гірських територій, вибір оптимальних шляхів їх вирішення є сьогодні важливим завданням економічної науки для формування адекватної стратегії комплексного розвитку досліджуваних територій.

Таким чином, гірські території слід розглядати як складну природно-господарську систему, внутрішню будову якої формують соціальна, економічна й екологічна підсистеми, детерміновані природно-кліматичними умовами, що здійснюють суттєвий вплив на ефективність внутрісистемних інтеграційних зв'язків і визначають параметри соціально-економічного розвитку. Відмічене вносить суттєві корективи в державні управлінські моделі і зміщує акцент від територіального управління до багатофункціональності гірського розвитку.

1.2. Еволюція понятійно-термінологічного апарату дослідження гірських територій та їх типологізація

Розроблення концептуальних засад гірської політики в Україні зумовлює об'єктивну потребу в розвитку і поглибленні понятійно-термінологічного апарату досліджуваного об'єкта. Така необхідність обумовлена тим, що сьогодні відсутня єдність поглядів щодо трактування сутності ключового поняття «гірські території» і зв'язаних з ним категорій та критеріїв, за якими можна провести межі гірських територій [96, с. 24]. Діаметрально протилежними є точки зору щодо державної політики розвитку гірських територій, діапазон яких коливається від необхідності застосування механізму їх державної дотаційної підтримки до поступового переходу на

децентралізовані механізми економічного і соціального розвитку гірських регіонів [70, 89, 96, 266, 271, 309].

Існуюча поляризація думок вимагає в першу чергу дослідження сутності понятійно-термінологічного апарату, ключовим з яких є «гірські території», оскільки від його змістового навантаження залежать практичні заходи, зв'язані з визначенням правових економічних та організаційних засад державної політики щодо їх підтримки, умови та вимоги до господарської діяльності.

Гірські території відрізняються значно більшою різноманітністю природних умов порівняно з низинними, що підвищує науковий інтерес до дослідження цієї складної соціоприродної господарської системи. У Великій радянській енциклопедії гори (гірські країни) трактуються як ділянки земної поверхні, які значно підняті над оточуючими, більш або менш рівними просторами. Гори характеризуються сильною розчленованістю з великим і різким коливаннями висот на короткій відстані [18, с. 240].

В Енциклопедичному словнику географічних термінів відмічається, що гірські країни, гірські системи, гори – це ділянки земної поверхні, високо підняті над прилеглим рівнинним простором, які характеризуються значним і різким коливанням висот [339, с. 110]. Під поняттям «гори» також розуміють більш або менш обширні ділянки земної поверхні, високо підняті над рівнем океану або сусідньою рівниною, що характеризуються зазвичай великими і різкими коливаннями висот [36, с. 10].

Як і будь-який інший об'єкт дослідження, гірські території мають свої особливості, що відрізняють їх з-поміж інших територій. Це дає підставу розглядати гірські території як простір, на якому процеси економічної життєдіяльності і зв'язані з ними зміни кількісного і якісного характеру обумовлені вертикальними поясами, які, за визначенням Г.Авакяна, визначають «спеціалізацію, характер і умови ведення господарства, детермінують продуктивність суспільної праці, яка різко відрізняється від рівнинних і особливо низинних областей» [1, с. 11]. За експертними

оцінками, по мірі збільшення висоти місцевості знижується продуктивність машин і зростають витрати пального. На висоті 2000 метрів потужність карбюраторних двигунів знижується на 23%, дизельних – на 17% [313, с. 12].

Не менш важливою ознакою, яка детермінує господарську діяльність в гірських поселеннях, є рельєф, одним з елементів якого є крутизна схилів. Цей чинник ускладнює умови господарювання, економічним наслідком чого є зниження його ефективності. При цьому крутизна схилів і результативність господарювання, як показує практика, перебувають у кореляційній залежності.

Наступною ознакою є клімат, на формування якого значний вплив здійснюють гірські хребти, їх висота, географічне положення, близькість до водоймищ, крутизна і експозиція схилів.

Таким чином, належність тієї чи іншої території до гірських визначається вище відміченими чинниками, на які зорієнтована законодавчо-нормативна база, яка регулює гірську політику в Україні. Так, відповідно до Закону України «Про статус гірських населених пунктів в Україні» (від 15.02.1995 р. № 56/95-ВР) критеріями віднесення населених пунктів до категорії гірських є:

- розташування населеного пункту або частини його, на якій проживає більш як третина мешканців цього населеного пункту, на висоті 400 метрів і вище над рівнем моря на території, рельєф якої дуже розчленований байраками, водотоками тощо, та розміщення 50 і більше відсотків сільськогосподарських угідь у межах цього пункту на схилах крутизною 12 градусів і більше;

- якщо на одного жителя припадає менш як 0,25 гектара ріллі, або при її відсутності – менш як 0,60 гектара сільськогосподарських угідь;

- суворі кліматичні умови: холодна і довга зима (середня тривалість – не менше 115 днів, середньодобова температура повітря у січні не перевищує мінус 4 градуси за Цельсієм), прохолодне коротке літо (середня тривалість – не більше двох місяців, середньодобова температура у липні не перевищує 20

градусів за Цельсієм), велика кількість опадів (середньорічна сума опадів у рідкому і твердому стані – не менше 600 міліметрів), мають місце селеві явища, повені, вітровали, снігові намети, сейсмічність землі [255].

Значною мірою фізико-географічний підхід лежить в основі проекту Закону України «Про розвиток гірських територій в Україні», де гірські території трактуються «як ділянки земної поверхні, що характеризуються значним коливанням відносних висот і контрастними формами рельєфу та відмінним від суміжних рівних територій кліматом, які створюють особливі умови, впливаючи на повсякденну життєдіяльність людини» [249].

Отже, врахування складних природно-кліматичних умов у процесі реалізації гірської політики має під собою достатню аргументацію. Гірські підприємці, фермери, самозайняті в особистих селянських господарствах мають вищі трансакційні витрати, пов'язані з веденням бізнесу, порівняно з суб'єктами господарювання, які функціонують у значно сприятливіших умовах. У першу чергу це відображається на витратах виробництва, у структурі яких вагоме місце займають постійні, можливості вплинути на зниження яких є значно обмеженими. Аналогічно зростають витрати обігу як чисті, які зв'язані із зміною форм вартості, так і додаткові, зумовлені процесами продовження виробництва. По суті, трансакційні витрати визначають, з одного боку, умови і межі ведення бізнесу, а з другого – на їхню величину зменшуються доходи сільських підприємців [334, с. 18].

Наведене вказує на значний вплив природно-кліматичних умов на процеси життєдіяльності, що проектується на ефективність господарювання, дію ефекту масштабу, який значною мірою обумовлює вибір пріоритетних організаційно-правових форм господарювання, детермінує продуктивність праці, що в кінцевому результаті трансформується на відтворювальних процесах і зумовлює потребу застосування широкого інструментарію регулювання їх розвитку і підтримки з боку органів державної влади. Таким чином, вертикальна поясність, що в цьому разі є об'єктивним чинником, значною мірою впливає на специфіку територіальної організації

виробництва. Її врахування є необхідним у двох аспектах: превентивному – зорієнтованому на мінімізацію антропогенного навантаження на екосистему, і адаптаційному, що передбачає процес перманентного пристосування людини і економіки до існуючих природно-кліматичних умов.

Е.Алаев під «територією» розуміє обмежену частину твердої поверхні землі з характерними для неї природними й антропогенними властивостями та ресурсами, яка характеризується протяжністю (площею) як особливим видом просторового ресурсу, географічним положенням, природними умовами, господарською освоєністю [8, с. 67]. Наведена дефініція, як відмічає А.Павлов, не вичерпує всіх характеристик території, частина з яких виходить за рамки просторових (фізичні, антропогенні, часові), в ньому акцентується увага на території, яка відрізняється від простору субстанціональністю і певними координатами, в межах якої здійснюється конкретна людська діяльність. Вид цієї діяльності значною мірою визначає відмінні ознаки тієї чи іншої території [138, с. 11]. Погоджуючись в цілому з думкою автора, слід підкреслити, що соціально-економічний контекст конкретизуючої складової словосполучення «гірські території» детермінує умови, в яких здійснюється господарська діяльність. Саме умови здійснення економічної діяльності виділяють гірську регіональну територіально-просторову підсистему суспільства із значного масиву об'єктів державної регіональної політики в окремий об'єкт наукового дослідження та специфічний об'єкт регулювання.

Поняття «гірські території» є значно ширшим за поняття «місто» та «сільські території», оскільки структурно включає гірські райони, гірські міста, селища міського типу та села, що у своїй сукупності формують гірські населені пункти, які розташовані на гірських територіях і відповідають критеріям віднесення їх до гірських [249]. Гірські території, як і будь-які інші об'єкти, займають певне місце в географічному просторі. Зв'язок місця з територією знаходить свій прояв у тому, що місце є конкретною точкою території, тому використання поняття «гірська місцевість» як синоніма

поняття «гірська територія» є виправданим стосовно базового рівня, що представлений селом або поселенням. Однак будь-яка їх сукупність позначається поняттям «гірські території», але не «гірська місцевість». Відсутність чітких змістових меж між цими термінами на практиці дуже часто приводить до стирання наявних між ними відмінностей, внаслідок чого розмивається сам об'єкт дослідження. Якщо під територією розуміти частину простору, окреслену адміністративно-територіальними межами країни, регіону, муніципальних утворень, то її соціально-економічний профіль формує природно-ресурсний потенціал, населення, структура виробництва, соціальна і виробнича інфраструктура, наявність та ефективність використання яких спричиняє значні відмінності в рівнях соціально-економічного розвитку територій.

Враховуючи, що гірські території мають недостатньо розвинену сферу застосування праці та систему соціально-побутового обслуговування населення, обмежену транспортну доступність [255], їх, як правило, відносять до проблемних, хоча рівень їх просторової проблемності глибоко диференційований, що дозволяє виділити в їх структурі три основних типи – депресивні, відсталі і кризові. Звідси необхідність поглиблення сутності та змістового навантаження понятійно-термінологічного інструментарію об'єкта дослідження, що закладає наукове підґрунтя для типологізації гірських територій, з'ясування їх особливостей та відмінностей від інших територій. По суті, це відкриває простір для диференціації управління гірським розвитком, виокремлюючи ті ареали, які потребують першочергової уваги і підтримки. На практиці гірські території дуже часто ототожнюють з проблемними, розуміючи під цим значно нижчий рівень їх розвитку порівняно з іншими територіальними формуваннями. Такий підхід є занадто спрощеним і не розкриває сутності та генезису самого терміну «проблемності», адаптованого безпосередньо до об'єкта цього дослідження.

Поняття «проблемні території» значною мірою має умовний характер, оскільки може бути застосоване як до економічно відсталих, так і розвинутих

адміністративно-територіальних одиниць. Правда, тут сутність проблемності набуває якісно іншого змісту. Вона може бути також застосована до окремих населених пунктів, району, міста, регіону, їх сукупності, або окремих секторів економіки. Окремі дослідники, наприклад, за критерієм екологічності відносять до проблемних всю територію України, що теж вміщує значний елемент умовності, оскільки в Карпатському регіоні «близько 80% території є умовно чистими чи помірно забрудненими» [267, с. 7], що створює сприятливі умови для реалізації оздоровчо-рекреаційної функції і не є підставою для віднесення їх до екологічно проблемних. Однак це не знімає питання їх проблемності, оскільки тут сформувалася низка несприятливих обставин, у першу чергу економічного і соціального характеру, які гальмують їх розвиток. В агрегованому плані вони мають двоїсту природу. З одного боку, це об'єктивні обставини, які виражають існуючі природні відмінності: природно-кліматичні умови, наявний ресурсний потенціал, місце розташування (близькість до обласного та районних центрів, міських поселень), ступінь урбанізації. Поряд з природними існує низка проблем суб'єктивного типу, зв'язана з недооцінкою значимості та ігнорування ролі гірських територій у формуванні «високої якості довкілля, здорової економіки й здорових умов життя людини» [43, с. 35]. Дія об'єктивних причин підсилена причинами суб'єктивного характеру, що створює ряд проблем, які детермінують нерівномірність соціально-економічного розвитку гірських територій, під якою розуміється неоднакова просторова концентрація достатньо однорідних складових – розміщення реально функціонуючих виробничих потужностей, динаміка розвитку підприємницьких структур, сфери зайнятості, об'єктів соціальної сфери, сфери послуг, транспортно-інфраструктурне забезпечення тощо.

Просторова нерівномірність соціально-економічного розвитку гірських територій має різні форми прояву, головними з яких є:

- значне, а в окремих випадках кратне відхилення від регіональних та державних середніх параметрів розвитку (виробництво валового продукту,

рівень зайнятості та безробіття, міграційне навантаження, рівень бідності тощо);

- вкрай нерівномірне розміщення продуктивних сил, господарських об'єктів, інженерної та транспортної інфраструктури, засобів комунікації;

- відставання особливо віддалених від міст та районних центрів гірських поселень у соціальному розвитку (забезпеченість об'єктами соціальної сфери, закладами освіти, медицини, культури).

Можна назвати і ряд інших чинників, однак достатньо і вище наведених, щоб зрозуміти необхідність локалізації державної політики регулювання гірського розвитку. Її змістом стає своєчасне виявлення причин, які генерують асиметрію соціально-економічного розвитку, особливо тих гірських поселень, де його ключові параметри перевищують «порогові» значення порівняно з передгірною та низинною природно-економічними зонами. Перевищення гранично допустимих меж створює відповідні ризики, моделюючи конфліктну ситуацію.

Таким чином, нерівномірність соціально-економічного розвитку виступає в якості іманентної ознаки поняття «проблемні території», що перебувають між собою у причинно-наслідкових зв'язках, відображаючи асиметрію в рівнях просторового розвитку.

Звідси виникає проблема прикладного характеру, зв'язана з необхідністю об'єктивного і точного виміру існуючої асиметрії просторового розвитку. За основу її визначення взято матеріали суцільної паспортизації всіх гірських поселень Закарпатської області. Аналітичну базу склали три групи кількісних показників розвитку гірських територій, які відображають їх реакцію на трансформаційні зміни – економічні (9 показників), соціальні (5 показників), екологічні (2 показники). За точку відліку взято відповідні середні показники по області. Результати моніторингу дозволили в складі гірських територій регіону виділити три групи територій – адаптовані, депресивні та відсталі (табл. 1.1).

Типологія гірських територій Закарпатської області за ступенем їх розвитку*

Райони	Адаптовані	Депресивні	Відсталі/слаборозвинуті	Всього населених пунктів
Великобerezнянський	5	10	12	27
Воловецький	4	-	22	26
Іршавський	4	4	6	14
Міжгірський	10	10	24	44
Мукачівський	3	5	4	12
Перечинський	1	2	5	8
Рахівський	8	1	19	28
Свалявський	2	-	3	5
Тячівський	10	-	19	29
Хустський	8	7	7	22
ВСЬОГО (в т.ч. у %):	55 (25,6)	39 (18,1)	121 (56,3)	215 (100)

* розроблено автором на основі даних паспортизації гірських населених пунктів Закарпатської області

До першої групи віднесено гірські населенні пункти, які поступово адаптуються до ринкових умов господарювання, демонструючи можливість щодо забезпечення зростання виробництва, зайнятості та доходів населення. В основному це гірські міста та районні центри, а також розміщені біля них гірські поселення. Для них характерним є наближення кількісних показників соціально-економічного розвитку до середньообласного рівня за рахунок диверсифікації виробництва, розвитку туристично-рекреаційної сфери, заготівлі та переробки лісу, підвищення ефективності господарювання особистих селянських господарств, пунктів заготівлі та переробки сільськогосподарської продукції. Їх вихід на траєкторію сталого розвитку значною мірою пов'язується з посиленням взаємозв'язку і взаємодії з містами і районними центрами, вектор якої має двохсторонню спрямованість. Міста і районні центри отримують необхідні ресурси – людські, природні, а населення гірських територій – можливість працевлаштування та отримання доходів. Метою такої взаємодії є стимулювання взаємодоповнюючих функцій міст, районних центрів і

прилеглих до них гірських територій, отримання максимальної вигоди територіального поділу праці. При цьому слід також врахувати внутрішньо-локальні чинники, які будуть визначати їх перспективний розвиток. Йдеться про швидкість, з якою будуть проводитися реформи в пріоритетних сферах господарювання, і темпи створення умов для альтернативних форм зайнятості.

В цій групі за рівнем соціально-економічного розвитку виділяються два підтипи локально-просторових господарських підсистем – частково самодостатні і частково самозабезпечуючі. Ця понятійна пара хоч і близька за змістом, однак не тотожна. Частково самодостатніми є гірські території, які за рахунок власного природно-ресурсного та людського потенціалу за певних умов спроможні вирішити три ключові проблеми – забезпечити зайнятість населення, інтегруватися у внутрірегіональні ринки за рахунок виробництва конкурентних товарів і послуг та забезпечити раціональне використання наявного ресурсного потенціалу. Ці три ключові проблеми становлять зміст інноваційної самодостатності. Частково самозабезпечуючими є локально-просторові гірські господарські підсистеми, які за рахунок раціонального використання виробничо-ресурсного потенціалу спроможні забезпечити відтворюваність процесів економічної життєдіяльності – природний приріст населення, неперервність процесу виробництва на основі ефективного використання виробничого потенціалу, збереження та відтворення навколишнього середовища. Часткова або умовна самодостатність та самозабезпеченість гірських локально-господарських підсистем зумовлена складними умовами економічної діяльності, які генерують ріст постійних витрат, внаслідок чого знижується конкурентоспроможність суб'єктів підприємницької діяльності, що функціонують у гірських поселеннях. Звідси випливають два важливі висновки: по-перше, про нерівні можливості ведення бізнесу в гірській місцевості порівняно з передгірною та низинною природно-економічними зонами; по-друге, про неможливість забезпечення процесів економічної

життєдіяльності за рахунок винятково власного ресурсного потенціалу та необхідність їх державної підтримки. Тому підтримуємо думку В.Кравціва, «що державної підтримки потребують всі – сильні і слабкі, але конкретні форми і механізми такої підтримки повинні між ними відрізнятися» [97, с. 9]. По суті, мова йде про диференційований підхід держави до регулювання гірського розвитку, відхід від уніфікації до множинності форм і методів управління.

Стосовно цього типу просторових локально-господарських одиниць державна політика регулювання їх розвитку повинна переслідувати дві взаємозв'язані цілі: формування мотиваційних механізмів ефективного використання власного природно-ресурсного потенціалу та застосування спеціальних методів державної підтримки, спрямованих на вирівнювання умов ведення підприємницької діяльності в різних природно-економічних зонах.

Другу групу формують проблемно-структурні території, які прийнято відносити до депресивних. Віднесення окремих територій до депресивних регулюється Законом України «Про стимулювання розвитку регіонів». Законом визначено, що депресивна територія – це регіон чи його частина (район, місто обласного (республіканського) значення або кілька районів, міст обласного (республіканського) значення), рівень розвитку якого (якої) за показниками, визначеними статтею 9 Закону України „Про стимулювання розвитку регіонів”, є найнижчим серед територій відповідного типу.

Депресивними визнаються:

- регіони, у яких протягом останніх п'яти років було зафіксовано найнижчі середні показники валового регіонального продукту (до 2004 р. – валова додана вартість) у розрахунку на одну особу наявного населення у фактичних цінах;
- промислові райони, у яких протягом останніх трьох років є найвищими середні показники рівня безробіття, зайнятості у промисловості, найнижчий обсяг реалізованої промислової продукції (робіт, послуг) (до

2004 р. – обсяг промислового виробництва) на одну особу наявного населення та найнижчий рівень середньомісячної заробітної плати;

– сільські райони, у яких протягом останніх трьох років є найнижчими щільність сільського населення, природний приріст населення, найвищою – частка зайнятих у сільському господарстві, найнижчий обсяг реалізованої сільськогосподарської продукції (робіт, послуг) (до 2004 р. – обсяг виробленої сільськогосподарської продукції) на одну особу наявного населення та найнижчий рівень середньомісячної заробітної плати;

– міста обласного (республіканського) значення, у яких протягом останніх трьох років є найвищими середні показники рівня безробіття, зокрема довготривалого безробіття, та найнижчим рівень середньомісячної заробітної плати) [256].

За цими критеріями в умовах системної кризи в число депресивних потрапляє переважна більшість гірських територій з їх виробничо-господарськими структурами. Така постановка проблеми не є виправданою з двох причин. Перша – розмиваються сутнісні ознаки та зміст поняття «депресія», що відповідає фазі економічного циклу. Друге – віднесення абсолютної більшості гірських територій до депресивних вимагає їх тотальної державної підтримки, що в умовах кризи є мало ймовірним через обмеженість економічних ресурсів. При цьому нівелюється диференційований підхід і втрачається адресність державної політики управління розвитком проблемних територій. Звідси необхідність поглиблення сутності понятійно-термінологічного апарату дослідження, виокремлення критеріїв та ознак, на основі яких стає можливим типологізація гірських територій за домінуючими економічними проблемами (рис. 1.4).

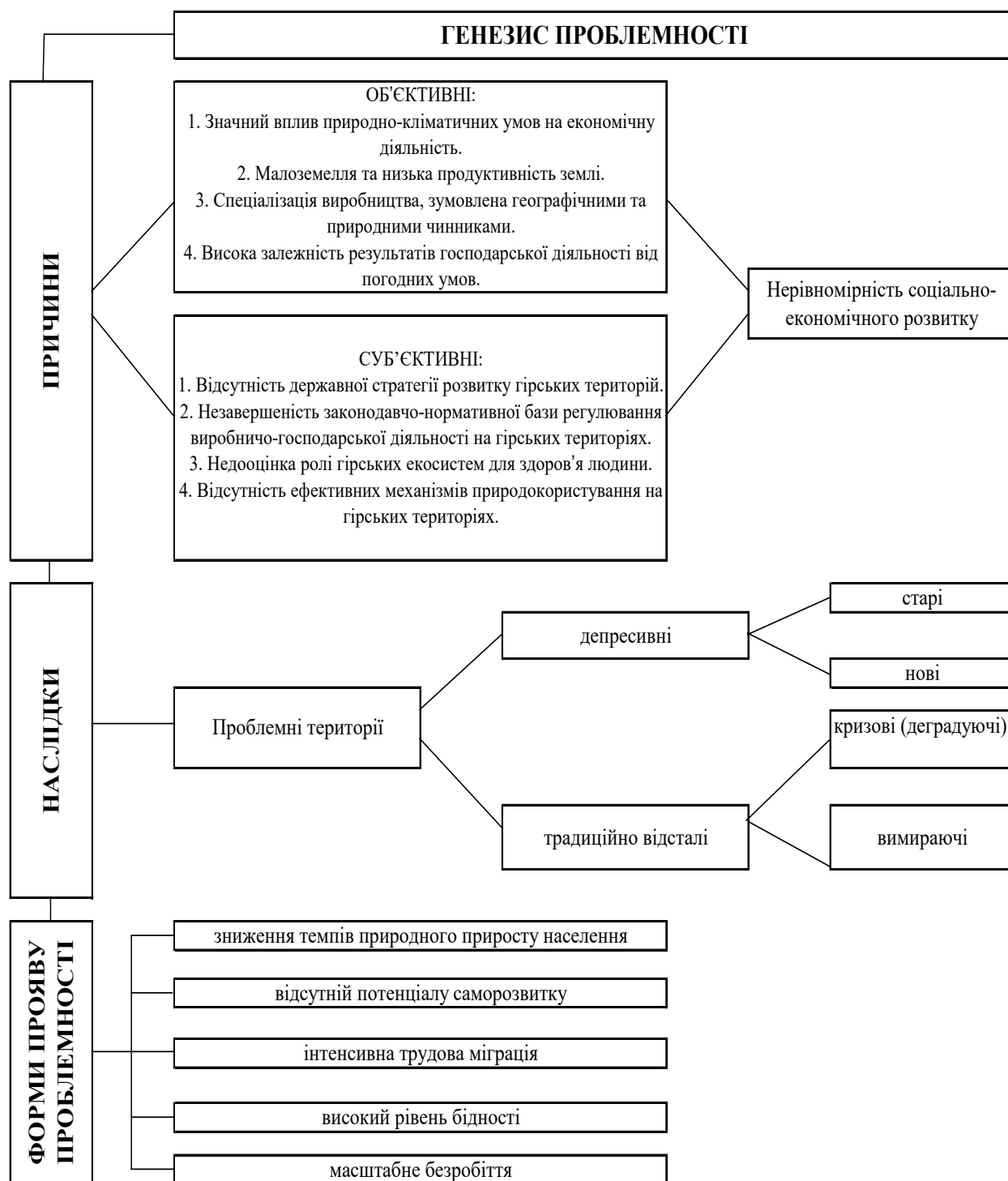

Рис. 1.4. Типологія гірських територій на основі багатовимірного аналізу*

* Розроблено автором

При цьому слід мати на увазі, що і самі гірські території значною мірою диференційовані за рівнем економічного розвитку, яка обумовлена природно-кліматичними умовами, нерівномірним розміщенням продуктивних сил, розвитком сфери послуг, близькістю до ринків, розвитком

кооперації, відмінностями в умовах, рівні і якості життя, ресурсними можливостями забезпечення єдиних соціальних стандартів. Внаслідок цього посилюється тенденція до внутрішньої локально-просторової диференціації соціально-економічного розвитку гірських територій. Зазначене вимагає врахування цього факту в процесі реалізації державної регіональної політики підтримки гірських територій та забезпечення її адресності, що передбачають різні стартові умови входження виробничо-господарських структур кожного гірського поселення в ринкові умови. Врахування внутрішньолокальної диференціації вказує на те, що критеріями віднесення гірських територій до депресивних є два показники – щільність населення, що проживає в кожному поселенні (що відповідає стандартам ЄС – NUTS 5 — менше 100 осіб на 1 м²), а також ті територіальні формування, де раніше був нагромаджений певний економічний потенціал, існувала промислова інфраструктура, мережа сільгоспкооперативів, об'єкти соціально-культурного призначення, кваліфіковані кадри. Через «економічні, політичні, соціальні, екологічні причини тут припинили діяти умови і стимули розвитку» [102, с. 94], хоча в минулому ці території були відносно розвинутими, а основні економічні і соціальні показники їх розвитку суттєво не розминалися із середньообласними, а в окремих випадках перевищували їх. Наявність у минулому тут економічного потенціалу може розглядатися в якості базису реформування їх господарського комплексу і вимагає внесення відповідних коректив у державну політику регулювання їх розвитку.

Очевидно, що механізм державної підтримки в цих умовах повинен передбачати задіяння потенціалу саморозвитку депресивних територій, а сама допомога відповідати таким основним параметрам:

- створювати умови для відновлення діяльності господарських об'єктів, які раніше функціонували і вписуються в структуру локальних економічних пріоритетів і є конкурентоспроможними;

- стимулювати ініціативу органів місцевого самоврядування, місцевих громад, населення в площині розвитку сфери докладання праці та ліквідації безробіття та бідності;

- створювати необхідні передумови для задіяння наявних матеріальних та людських ресурсів у господарський оборот з орієнтацією на завершений цикл виробництва та виробництво доданої вартості;

- сприяти самодостатності і саморозвитку територіальних громад, підвищенню їх ролі і відповідальності за ефективність господарювання.

У структурі депресивних гірських територій виділяються старі дореформаційні та нові депресивні території. До першої групи належать територіальні формування, де ознаки депресивності почали проявлятися значно раніше, тобто до отримання незалежності країни. Другу групу формують нові депресивні території, які в результаті перехідних процесів не зуміли швидко адаптуватися до ринкових умов господарювання внаслідок загострення конкуренції та кон'юктурних коливань на ринку.

Виокремлення із загального числа гірських поселень адаптованих та депресивних не виключає наявності в їх структурі й інших проблемних територіальних формувань, до яких ми відносимо відсталі, розуміючи під ними той просторовий сегмент, який протягом тривалого історичного проміжку часу знаходиться на низькому рівні соціального й економічного розвитку. Гірські території через природно-кліматичні умови, як відмічає М.Кічковський, завжди відставали в економічному розвитку порівняно з рівнинними районами. Економічна проблематика гірських регіонів обумовлена тим, що це переважно вузькоспеціалізовані, аграрногосподарські райони з суворими кліматичними умовами та складним рельєфом місцевості, які обмежують вибір видів господарської діяльності для місцевих жителів, що відображається і на соціальній ситуації [83, с. 17].

Основна відмінність відсталих гірських територій від депресивних полягає в тому, що протягом тривалого часу через різні обставини вони не отримали належного розвитку, внаслідок чого за основними

макроекономічними показниками серйозно відстають не тільки від загальнодержавного, але і регіонального рівня розвитку. Хоча ці території мають ряд спільних ознак з депресивними, зокрема:

- недостатній, а в окремих випадках відсутній потенціал саморозвитку;
- основні показники соціально-економічного розвитку значно нижчі за районні та обласні;
- відсутні необхідні інвестиційні ресурси для здійснення структурних змін економіки;
- перспективний розвиток практично неможливий без механізмів державної підтримки.

Основною причиною відсталості значного числа гірських територій у соціально-економічному розвитку є моногалузева структура їх господарства, пріоритетною з яких є сільське господарство з відсталими формами і методами господарювання, низькою рентабельністю виробництва та рівнем переробки сільськогосподарської продукції, відсутністю розвинутої виробничої і соціальної інфраструктури.

Звичайно, що ці процеси можуть проявлятися і на депресивних територіях, однак тут вони не виступають в якості специфічних умов, генеруючи кризові явища, а скоріше є формою прояву дії певних несприятливих обставин, на ґрунті яких проявляється депресивна симптоматика.

Генезисом депресивності є спад ділової активності, а відсталості – уповільнення, суттєве відставання темпів економічного розвитку досліджуваних територій від низинних та передгірних природно-економічних зон.

Слаборозвинуті гірські території в свою чергу можуть бути сегментовані на ряд підгруп. Це залежить передусім від мети та поставлених завдань, зв'язаних з регулюванням їх розвитку. Ми виділяємо в їх складі кризові (деградуючі) та вимираючі. До кризових доцільно віднести ту

частину гірських поселень, де практично відсутня сфера докладання праці, рівень безробіття набуває масового характеру, а переважна більшість працездатного населення не має стабільних доходів і перебуває за межею бідності. Специфічною ознакою прояву кризи є процеси стагнації економіки, обумовлені нерівномірністю просторового розвитку в довготривалому часовому лані. Поряд з цим в економічній науці є інші критеріальні підходи щодо віднесення тих чи інших територій до деградуючих. Зокрема, в монографії «Сільський сектор України на рубежі тисячоліть» до деградуючих пропонується «відносити поселення з часткою мешканців пенсійного віку понад 50%, а в малих (до 200 чол.) – понад 40%» [275, с. 51]. Розширення критеріальних параметрів віднесення тих чи інших територій до кризових (деградуючих) заслуговує на увагу, оскільки воно ув'язує економічні і соціальні процеси в єдиний вузол, вказуючи на складність існуючих проблем та необхідність комплексного підходу до їх вирішення. До вимираючих гірських територій ми пропонуємо відносити поселення, де відсутній потенціал саморозвитку, підірвані відтворювальні процеси, депопуляція населення набула незворотного характеру, а частка молоді не перевищує 30 відсотків від загального числа постійного населення. За період з 1991 по 2014 роки у Карпатському регіоні налічувалося 3,2% гірських сіл, які припинили свою життєдіяльність.

Таким чином, розглянуті вище поняття формують підґрунтя понятійно-термінологічного апарату дослідження гірських територій у розрізі домінуючих економічних проблем. Їх застосування має важливе значення для типологізації гірських територій, диференціації показників просторового розвитку, правильної діагностики проблем для кожного типу локально-господарських підсистем та вибору відповідних параметрів державної підтримки.

1.3. Теоретико-методологічні засади соціально-економічної модернізації гірських територій

Вирішення проблем управління еколого-економічним розвитком гірських територій сьогодні пов'язується з переходом їх природно-господарського комплексу на інноваційний шлях розвитку, що стає вирішальною умовою їх сталого функціонування на середньо- і довгострокову перспективу. Інноваційна складова, отже, стає визначальною домінантою процесу модернізації економіки, що включає в себе сукупність взаємозв'язаних між собою складових – структурну, технологічну, інвестиційну, інституціональну і соціальну компоненти. За таких умов розроблення і реалізація стратегії модернізації економіки, що враховує специфіку розвитку гірських територій, набуває особливої актуальності і розглядається в якості ключового інструменту подолання депресивного стану, що є властивим для переважної більшості гірських поселень.

Не вдаючись до гіперболізації, можна стверджувати, що без модернізації економіки гірські території не мають майбутнього. Найбільш чітко цей синдром проявляється в тотальній бідності, масштабах безробіття, що значно перевищують порогові рівні, інтенсивній трудовій міграції економічно активного населення, відтоку молоді із села, згортанні соціальної сфери та вимиранні окремих гірських поселень.

Попри те, що за останній час прийнято понад 20 стратегій, 80 концепцій щодо інноваційного розвитку, а у 2010 році презентовано Національний проект НАН України «Новий курс: реформи в Україні 2010-2015», де особливу увагу було приділено питанням модернізації [127], помітних результатів протягом останніх років на шляху інноваційного розвитку не отримано. Така ситуація значною мірою зумовлена «декларативністю, неконкретністю загальнодержавних та регіональних програмних заходів, їх незабезпеченістю фінансовими та організаційними ресурсами і головне — неготовністю органів державного управління різних

рівнів чітко сформулювати стратегічне бачення інноваційного розвитку, його цілей, завдань, засобів» [305, с. 202]. Прогресуюче відставання інноваційного розвитку значною мірою пов'язано з неокресленістю регіональної компоненти інноваційної політики держави, несформованістю регіональних ринків інновацій, які за задумом мають стати полігоном реалізації інноваційної моделі розвитку вітчизняної економіки [305, с. 203]. Існуюча ситуація екстраполюється на субрегіональний рівень господарювання. Так, наприклад, у 2013 році в Закарпатській області частка інноваційно активних підприємств становила 6,9%, а у гірських районах області таких підприємств взагалі не було виявлено, в Івано-Франківській – відповідно 21,4% та 9,3%, Львівській – 16,6% та 3,1%, Чернівецькій – 16,5 та 7,2 відповідно від загального числа промислових підприємств. Існуюча ситуація генерує умови для поглиблення внутрірегіональних диспропорцій соціально-економічного розвитку, прирікаючи гірські поселення на прогресуюче відставання, відторгнення наявного інтелектуального потенціалу від вирішення реальних економічних проблем на місцях. А між тим, як засвідчує досвід індустріально розвинутих країн світу, саме на регіональному рівні господарювання зосереджені територіальні і секторальні пріоритети структурних зрушень на інноваційній основі – лісова промисловість, сільське господарство, ресурсозбереження, екологічна безпека, а також інтелектуальний потенціал для їх реалізації. Такий стан справ робить модернізацію соціально-економічних відносин на основі переходу на якісно вищий технологічний рівень не лише бажаним, а життєво необхідним стратегічним кроком [300, с. 151].

Методологічним фундаментом модернізації економіки гірських територій є теорії і концепції економічного розвитку регіонів, ключовими з яких є теорії розміщення (Й.Г. фон Тюнен, В.Лаунхард, А.Вебер), регіонального зростання (Х.Річардсон, Дж. Бортс, У.Айзард, А.Маршалл, А.Льош, Г.Мюрдаль), державного регулювання економічного розвитку регіонів (С.Деннісон, Е.Гувер, Г.Камерон, Дж.Кейнс).

Винятково важлива роль у формуванні еколого-економічної моделі розвитку гірських територій відводиться соціоприродним доктринам, з позиції яких стає можливим розглядати процеси модернізації економіки на будь-якому ієрархічному рівні господарювання в контексті коеволюції суспільства і природи. Вперше на зв'язок природної компоненти і людської діяльності вказав Г.Спенсер. Пізніше цю ідею розвинули еволюціоністи Дж.Хакслі, Ф.Доброжанський, а також дослідники соціальної поведінки соціобіологи Е.Уільсон і Дж.Ламсден. Ці праці дали імпульс для розвитку біофілософії, екофілософії, біо- та вітацентризму.

Серед українських вчених процеси модернізації економіки розглядаються у працях В.Геєця [37, 38, 298], А.Гриценка [48], В.Онищенко [135], В.Папа [142], Л.Федулової [300], Л.Шевчук [324].

Аналіз цих публікацій вказує на те, що сьогодні накопичено значний масив наукового знання щодо пошуку шляхів модернізації економіки країни як ключового імперативу економічного зростання. Разом з тим, необхідно відмітити, що сьогодні єдиної теоретичної і методологічної концепції модернізації не існує. Термін «модернізація» (фр. *modernization*, від *moderne* – новітній, сучасний) був вперше застосований філософом Маркізом Де Кондорсе в 1770 році для позначення здатності сучасних людей науково направляти зміни в суспільстві [39, с. 4]. Пізніше цим терміном почали послуговуватись політики, соціологи, філософи, економісти. Автори «Економічної енциклопедії» сутність модернізації трактують як процес оновлення, осучаснення, часткового технічного і технологічного переоснащення промислових і сільськогосподарських підприємств у відповідності до нових потреб і норм, показників якості [62, с. 468]. Коли мова йде про прикладні проблеми, то модернізацію трактують як «удосконалення, що відповідає сучасним вимогам» [88, с. 403]. На думку Л.Вардомського, модернізація економіки означає структурні, технологічні, інституціональні зміни в національній економіці, спрямовані на підвищення її конкурентоспроможності та забезпечення розвитку в довгостроковій

перспективі [28, с. 79]. Наведене вказує на те, що сутність модернізації економіки головним чином обумовлюють структурно-технологічні зміни, що певною мірою збіднює змістове навантаження досліджуваного поняття, оскільки поза увагою автора залишається людський чинник, який під впливом техніко-технологічних змін зазнає суттєвої трансформації, тобто сам модернізується. Наведена дефініція дещо усічено трактує сутність феномену модернізації, обмежуючись лише сферою матеріального виробництва, що, по суті, розминається з реальними економічними процесами, які відбуваються в умовах глобалізації світового господарства. Тому більш аргументованою є думка Б.Чарльтона і П.Андраса, які під модернізацією розуміють «багатогранний процес, в якому спільноти на певній території стикаються з поступовими або швидкими змінами традиційних економічних, соціальних, політичних і культурних інститутів. Ці зміни з часом тягнуть за собою або зумовлюють виникнення принципово нових інститутів. В узагальненому розумінні модернізація – це процес заміщення або знищення новим суспільством традиційних груп, інститутів, норм, цінностей» [341, с. 85]. Розвиваючи ідею багатогранності процесу модернізації та ролі держави у її здійсненні, А.Чухно відмічає, що для «вирішення складних проблем модернізації держава використовує не тільки професійно-технічні кваліфікаційні характеристики, але і морально психологічні та патріотичні якості людини, в тому числі і довіру до влади» [322, с. 24], що суттєво розширює традиційні економічні рамки трактування сутності досліджуваної проблеми. Принаймні це означає, що термін модернізація є синтезуючою категорією, яка має не тільки структурно-секторальну, техніко-технологічну та просторову прив'язку, але також і соціокультурну компоненту, що охоплює значну кількість одночасних змін у різних соціальних сферах економічної життєдіяльності суспільства.

Звідси стає цілком очевидним, що модернізація — це комплексна і масштабна проблема, змістом якої є необхідність здійснення суттєвого прориву від існуючого стану економіки до кінцевого, бажаного розвитку. По

суті, це траєкторія руху суспільства, яка вказує, від якого стану воно йде і якої нової якості прагне. Стартовою позицією в цьому аспекті є реальний стан економіки з її проблемами і можливостями. Кінцевою точкою траєкторії руху є ідеал сучасності, який може трансформуватися. При цьому слід мати на увазі, що процеси модернізації не обмежуються границями техніко-технологічних перетворень, а неминуче супроводжуються фундаментальними змінами в системі соціально-економічних відносин і системі управління економікою.

Цей зв'язок підтверджується реальними економічними процесами, які переконливо доводять, що вдосконалення системи управління дуже часто служить передумовою модернізації техніки і технології. Єдність організації техніко-технологічних процесів і управління органічно зв'язана із змінами в соціальному житті, вирішенням завдань підвищення добробуту людей, подолання бідності, вдосконалення системи освіти, охорони здоров'я, створення підґрунтя для самовдосконалення і саморозвитку, тобто якісними складовими людського капіталу.

З цих теоретико-методологічних засад стає можливим розроблення і реалізація концептуальних засад модернізації економіки на регіональному рівні розвитку, під якою розуміється вжиття комплексних системних заходів з метою здійснення глибоких структурно-секторальних змін, техніко-технологічного переоснащення виробництва, вдосконалення системи управління, розвитку інституційного середовища та формування висококваліфікованого кадрового потенціалу, здатного впроваджувати новітні науково-технічні досягнення, спрямовані на підвищення конкурентоздатності територіальної економіки.

Разом з тим процеси модернізації мають свою регіонально-локальну специфіку, детерміновану цілою сукупністю чинників. Зокрема в областях зони Карпат вони обумовлені сформованою структурою економіки, інтенсивними транскордонними зв'язками, високою мобільністю економічно активного населення, його етнічним складом. Однак найважливішою

ознакою в цьому контексті є чітко виражена вертикальна зональність, що включає три природно-економічні зони – низинну, передгірну та гірську. Саме гірська природно-економічна зона, займаючи значну частку території західних областей України та здійснюючи активний вплив на процеси відтворення населення, перебуває у стані тривалої стагнації. Для неї характерна низька інтенсивність господарської діяльності, малодиверсифікована структура економіки, слабкий науково-технічний потенціал, слаборозвинута соціальна сфера [277]. Принципова відмінність гірських територій від низинних і передгірних природно-економічних зон полягає в тому, що сьогодні першим відводиться роль постачальників мінеральних, біологічних і рекреаційних ресурсів. Внаслідок цього рентно-сировинна складова економіки гірських територій доповнюється рентно-торговою ланкою, що посилює дію деіндустріальної інерції з відповідними негативними наслідками. Ситуація ускладнюється тим, що переважна частина мешканців гірських поселень практично не бере участі у розподілі доходів від реалізації природних ресурсів, що породжує конфлікт інтересів та створює підґрунтя для поглиблення соціальної напруги. Якщо додати, що гірські території тривалий час живуть в умовах інвестиційних канікул, проїдаючи ресурси та виробничі потужності, запаси міцності, що склалися у дореформаційний період, то стає цілком очевидно, що гірська політика повинна бути органічно вмонтована у контекст розвитку. Це ключовий теоретичний постулат процесу модернізації, який передбачає реалізацію модернізаційних проектів у контексті тих трансформацій, які відбуваються в структурі регіональної економіки. Локальні і регіональні процеси є взаємозв'язаними і взаємозалежними і співвідносяться як частина і ціле, що забезпечує інтегрованість регіонального господарського комплексу. Це знаходить свій прояв у необхідності забезпечення відтворювальних процесів, спільності економічних інтересів, взаємній заінтересованості у підвищенні ефективності функціонування пріоритетних сфер господарювання, раціональному використанні природних і людських ресурсів. Наведене

зайвий раз доводить необхідність виокремлення у структурі регіональної інноваційної системи її гірської компоненти, яка дозволяє врахувати специфіку її розвитку, зміст і характер соціально-економічних перетворень, які передбачається досягти в процесі модернізації регіонального господарського комплексу. Невід'ємною складовою цього процесу є децентралізація, яка передбачає укрупнення територій, що надасть перевагу новоутвореним територіальним формуванням, оскільки поглиблюється суспільний поділ праці, розширюються кооперативні виробничі зв'язки, ринки збуту, можливості спільного освоєння і використання наявних виробничих потужностей і природних ресурсів, розвитку місцевої інфраструктури. Звідси багатовекторність стратегій поведінки новосформованих територіальних громад, які можуть мати власну стратегію розвитку та динаміку модернізаційних змін, детерміновану наявним виробничо-ресурсним потенціалом, композицією стратегічних інтересів економічних суб'єктів. Саме тому процеси модернізації не можуть розглядатися як лінійні і реалізовуватися за певним шаблоном або калькою, а навпаки, повинні передбачати інваріантність підходів і форм реалізації. Тому можна погодитися з думкою С.А.Ермаханової, яка відмічає, що системне наслідування не є обов'язковим і навіть можливим. Власне, будь-яка країна, що модернізується, здійснює трансформацію, змушує новий елемент, який потрапив у її середовище, діяти за власними, тільки їй властивими правилами і законами. Якщо цього не відбувається, країна-реципієнт вступає в смугу внутрішнього напруження, соціальної аритмії, робить помилки, зазнаючи структурних та функціональних втрат [67, с. 241].

З наведеного стає очевидним, що багатоваріантність і альтернативність підходів до здійснення модернізації передбачають певний рівень автономії територіальних громад у прийнятті рішень щодо модернізації економіки сублокальних територіальних формувань, що вимагає делегування певних прав територіям базового рівня, зокрема самостійно обирати стратегію модернізації економіки. Альтернативність і множинність

форм і методів реалізації модернізаційних проектів є необхідною і об'єктивною з точки зору специфіки розвитку економіки гірських територій, реалізації їх виробничо-ресурсного та людського потенціалу, гармонізації інтересів бізнесу і громади при врахуванні двох ключових чинників, які детермінують господарську діяльність у гірських поселеннях, – збереження екосистеми шляхом збалансованого природокористування та розвитку самобутньої культури і традицій гірського соціуму. Зазначені ключові детермінанти визначають філософію модернізації та господарювання у гірській місцевості і закладають методологічну базу формування стратегії модернізації на інновативно-інноваційній основі.

Така постановка проблеми вимагає чіткого формування цільових орієнтирів, мети, окреслення кола завдань, ідентифікацію моделі модернізації та механізмів її реалізації.

Метою стратегії модернізації економіки гірських територій є усунення існуючих передумов прогресуючого відставання у традиційних секторах економіки шляхом здійснення глибоких структурно-секторальних змін, техніко-технологічного переоснащення виробництва, запровадження ресурсозберігаючих та безвідходних технологій, стимулювання розвитку високотехнологічних сегментів економіки, формування інноваційно активного кадрового потенціалу та створення інституційного середовища регулювання процесів модернізації. Умовою реалізації стратегії модернізації економіки є створення інституційних та економічних передумов для залучення інвестицій та активізації інноваційних процесів, реалізація державних програм соціально-економічного розвитку гірських територій, мобілізація внутрішніх джерел та власного потенціалу розвитку, спрямованого на технологічне переоснащення виробництва з метою підвищення його конкурентоспроможності.

Досягнення стратегічної мети модернізації економіки гірських територій зумовлює потребу в чіткому формулюванні цільових орієнтирів, пріоритетів та стадійності їх реалізації (рис. 1.5).

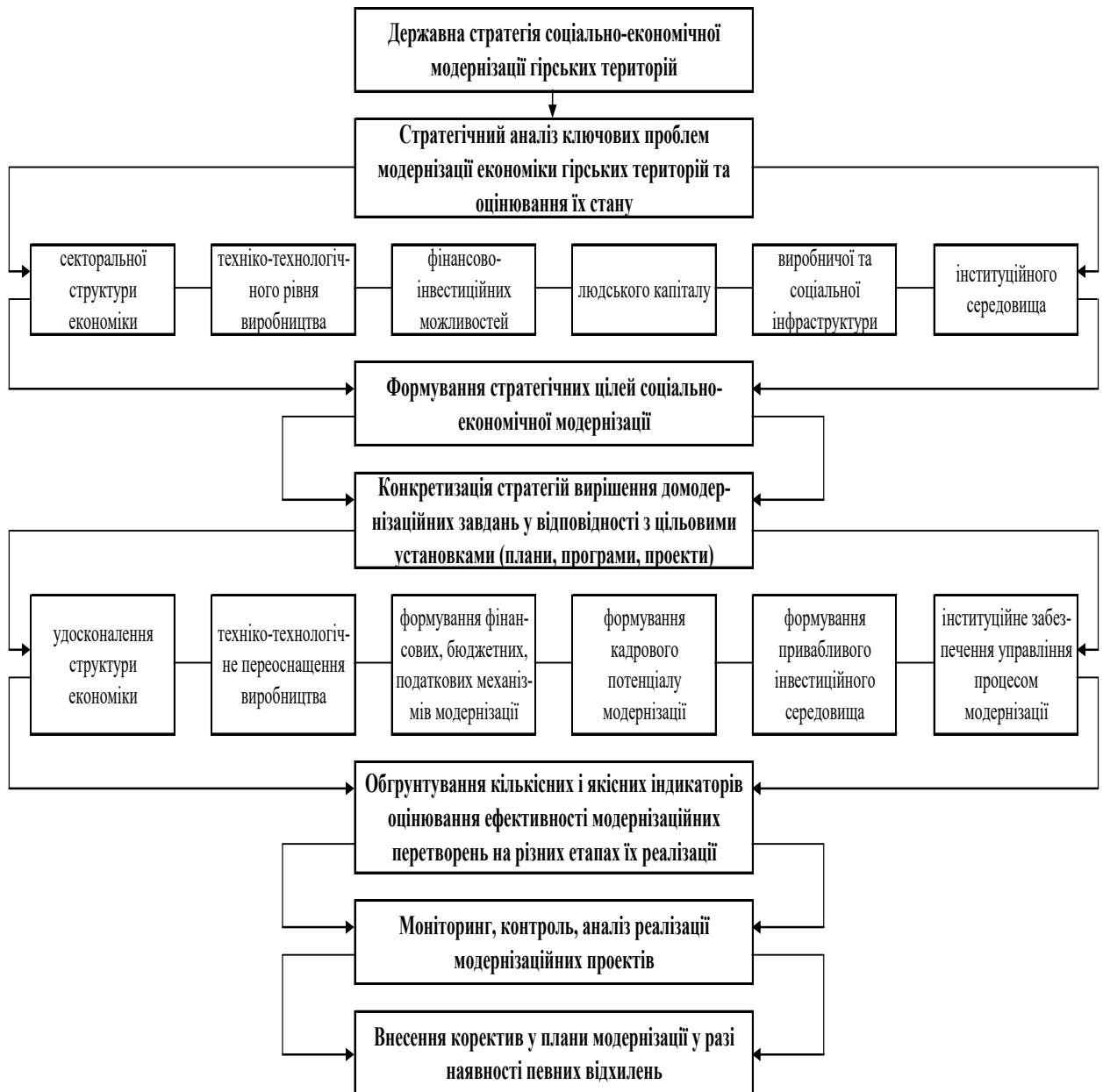

Рис. 1.5. Взаємозв'язок цілей і завдань соціально-економічної модернізації гірських територій*

* Розроблено автором

Методологічною основою формування цілей модернізації економіки є розуміння двоїстого її характеру. З одного боку, як відмічає О.Левковець, модернізація — це завжди системний процес, а з другого — мобілізаційний процес [101, с. 4], який запроваджується для скорочення відставання від країн-конкурентів [134, с. 5]. Таке розуміння сутності модернізації вказує на те, що вона повинна розглядатися як комплексна проблема, що включає

спектр відносин – власності, фінансово-управлінські, аграрні відносини, відносини природокористування, соціально-етнічні процеси, характер зв'язків по вертикалі і горизонталі, заходи державних, регіональних органів управління та місцевого самоврядування з реалізації структурної, техніко-технологічної, інноваційно-інвестиційної та соціальної політики. Множинність відносин, включених в орбіту модернізаційних процесів, породжує множинність цілей та інструментів її реалізації. В їх якості виступають шість головних цілей модернізації економіки гірських територій, а саме:

1. Модернізація секторальної структури економіки.
2. Техніко-технологічне оновлення і модернізація виробництва, запровадження безвідходних еко- та енергозберігаючих технологій.
3. Модернізація соціокультурного потенціалу гірських територій, включаючи систему освіти, культури, охорону здоров'я, соціальний захист населення.
4. Модернізація соціальної і виробничої інфраструктури, спрямована на подолання інфраструктурних обмежень розвитку економіки.
5. Фінансове, бюджетне, податкове стимулювання модернізаційних проектів.
6. Розвиток інститутів прав власності, конкуренції, зниження інвестиційних і підприємницьких ризиків, адміністративних бар'єрів, розвиток державно-приватного партнерства.

Реалізація обраних стратегічних цілей зумовлює потребу у вирішенні масиву домодернізаційних завдань. В агрегованому виді зазначені завдання можна згрупувати у три підсистеми – структурно-технологічну, соціально-економічну та інституціональну (рис. 1.6).

У межах кожної з підсистем реалізуються певні завдання. Так, щодо структурно-технологічної підсистеми, то її безпосередньою метою є подолання моногалузевої структури економіки гірських територій, усунення структурних диспропорцій, формування багатоукладної економіки шляхом

Рис. 1.6. Логіко-функціональна модель модернізації економіки гірських територій*

* Розроблено автором

сприяння швидкому застосуванню новітніх екологічно збалансованих, енерго- і ресурсозберігаючих технологій, маловідходних виробничих циклів. Важливим засобом досягнення поставленої мети є диверсифікація економіки гірських територій, яка створює мультиплікаційний ефект в інших сферах господарювання, приводить до множинності його організаційно-правових форм: індивідуально-приватних, акціонерних, кооперативних, державних, некомерційних організацій, різних пайових фондів, які різняться за виконуваними функціями, обсягами реалізованих завдань, рівнем відповідальності, правами щодо прийняття господарських рішень, організацією управління. В умовах глибокої трансформації економічних відносин, коли логіка загального розвитку визначена дуже приблизно, територіальна множинність, різноманітність можливих форм господарювання є необхідною умовою для виявлення найбільш раціональних із них, особливо тих, які органічно вмонтовані в локальні економічні пріоритети.

По суті, це означає, що цілі і завдання економічної модернізації регіонів та їх субрегіональних просторових формувань суттєво різняться між собою і детерміновані двома ключовими чинниками – рівнем соціально-економічного розвитку та наявним ресурсним потенціалом. Наочним прикладом цього є діяльність особистих селянських господарств (ОСГ), які є основною організаційно-правовою формою господарювання в гірському сільському господарстві, накладаючи певну специфіку на модернізацію агропромислового виробництва. Їх діяльність сприяє зростанню обсягів виробництва сільгосппродукції, чисельності зайнятих, доходів населення, що приводить до підвищення рівня життя мешканців гірських поселень. На особливу увагу заслуговує сегмент товарних господарств населення. Апологет «нової теорії домогосподарства» Г.Беккер зазначає, що у домогосподарствах здійснюється виробництво не тільки матеріальних речей, а і таких специфічних категорій корисності, як людський капітал, здоров'я тощо [13, с. 177]. Отже, в умовах ринкової економіки товарні ОСГ є

багатофункціональним суб'єктом господарювання, які реалізують, поряд з економічними, важливі соціальні функції, забезпечуючи процеси відтворення на рівні сім'ї. Однак сьогодні дрібні товаровиробники мають обмежені можливості доступу до використання передової техніки і технології, впровадження інновацій, що є серйозним бар'єром на шляху їх модернізації. Ця проблема може бути вирішена завдяки створенню в гірських районах базових опорних підприємств, які стали б еталоном використання інноваційних технологій і активними провідниками їх впровадженнь у діяльність інших господарських суб'єктів. Для цього необхідно «сформувати систему державного сприяння розвитку господарств населення, які є продуцентами суспільних благ, що дає їм підстави на отримання державних субсидій. Заходи спрямування повинні включати поліпшення інвестиційного середовища, розвиток малих форм господарювання у сільському господарстві, залучення господарств населення до програм державної підтримки аграрного сектору і сільського розвитку, заохочення селянських господарств до набуття статусу підприємницької діяльності» [127, с. 142].

Технічна політика стійкого розвитку гірських територій повинна базуватися на впровадженні сучасних методів і принципів розробки і використання мінерально-сировинних ресурсів, використанні альтернативних енергоносіїв, безвідходних технологій, принципово нових засобів зв'язку у важкодоступних поселеннях, автоматизації систем оперативного управління вантажопотоками, підвищенні надійності комунікативних засобів тощо. Важливою проблемою є відродження і модернізація сільської промисловості. Досвід багатьох промислових підприємств вказує, що процедура їх санації шляхом банкрутства проблему в цілому не вирішує. Вочевидь тут потрібні кардинально нові підходи. Зусиллями наукових установ, програмістів, менеджерів, маркетингологів необхідно розробити й обґрунтувати проекти модернізації кожного підприємства. По суті, мова йде про своєрідні модернізаційні бізнес-плани,

орієнтовані на технічне переоснащення виробництва. А уже під ці проекти залучати інвесторів, надаючи їм певні преференції і пільги.

Необхідно також враховувати географічне і транспортне розташування гірських поселень, що має важливе значення для формування сприятливого інвестиційного клімату і залучення інвестиційних ресурсів у їх розвиток. Це вимагає вивчення можливостей створення регіонального науково-технічного центру, малих науково-виробничих структур, функціями яких був би пошук новітніх технологічних проектів, розробка і впровадження передових технологій для виробництва органічної продукції, оновлення її асортименту, освоєння енерго- і ресурсозберігаючих технологій.

Техніко-технологічна підсистема модернізації органічно пов'язана з соціально-економічною. Їх єдність і взаємозв'язок обумовлені тим, що техніко-технологічна модернізація викликає глибокі зміни не тільки в економіці, але і соціальному розвитку, оскільки «серцевиною інноваційного суспільства є людина, яка розглядається одночасно як виробник, споживач, інвестор, емітент, а також продуцент інноваційного суспільно-політичного і культурного контексту» [136, с. 60]. З цього стає очевидним, що головним концептом модернізації виступає людський капітал гірських територій, під яким ми розуміємо сукупність якісних характеристик населення, які формують його інновативність до сприйняття інноваційних ідей, впровадження передових технологій, здійснення прогресивних структурних зрушень та інституційних перетворень, спрямованих на ріст ефективності господарювання та підвищення конкурентоздатності. Звідси впливає одна з ключових особливостей соціально-економічної модернізації гірських територій, змістом якої є проблема людського розвитку, невід'ємною складовою якого є формування інноваційного потенціалу, що в сучасних умовах є унікальним ресурсом, який, за визначенням Й.Шумпетера, здатний здійснювати:

- 1) виробництво нових благ або поліпшення якості існуючих;

2) впровадження нових способів виробництва або комерційного використання існуючих товарів;

3) відкриття й освоєння нових ринків збуту;

4) освоєння нових джерел одержання сировинних матеріалів або напівоброблених товарів;

5) здійснення реорганізації у галузі та створення промислових підприємств нового типу [330, с. 177].

З огляду на це першочерговим завданням соціальної модернізації є формування в гірських поселеннях критичної маси підприємств, що є генераторами нових ідей і змін в економіці. Без цього ключового інституту, який становить соціальну базу модернізації, можливість її реалізації є нереальною. Серед мешканців сільських територій, відмічають А.Лісовий та В.Заліско, важко знайти освічених, професійних працівників, які здатні працювати на сучасних технічних засобах, виконуючи високотехнологічні операції з вирощування овочів та фруктів, керувати комп'ютерними, транспортними засобами, тваринницькими комплексами або фермами [104, с. 24].

Соціологічний моніторинг підприємців гірських територій Закарпатської області щодо пріоритетності інструментів їх економічного розвитку показав, що проблемі підвищення інноваційності економіки, розвитку високої кваліфікації відводиться останнє п'яте місце [41, с. 70]. Існуюча ситуація в розвитку людського потенціалу гірських територій є наслідком:

- наростання несприятливих тенденцій в демографічному розвитку населення значної частини гірських поселень – вимирання гірських сіл, старіння населення, деформації статево-вікової структури, відтоку молоді, масштабної трудової міграції;

- значної диференціації за основними соціальними показниками нагромадженого людського потенціалу;

- катастрофічної нерівності в доходах гірського населення, що спровокувала масштабну бідність і стала феноменом економічної ексклюзивності (виключеності) значної його частини з процесу модернізації внаслідок відсутності матеріальних ресурсів;
- посилення негативного впливу немонетарних критеріїв бідності, як-от: нерозвинутість виробничої і соціальної інфраструктури, обмежений доступ гірського населення до нових знань, телекомунікацій, закладів системи освіти, охорони здоров'я;
- кризи ціннісних орієнтацій, світоглядних установок та мотивації праці і на цьому тлі посилення негативних форм адаптації різних верств населення до нових економічних реалій;
- реальної загрози втрати культурної спадщини, досвіду і традицій у веденні господарства в горах.

Усунення існуючих суперечностей визначає ступінь успішності «модернізаційного прориву», який об'єктивно пов'язується з якісними змінами в структурі людського капіталу.

Ефективність реалізації політики модернізації економіки гірських територій як багатомірного і багатоаспектного процесу, що включає економічну, соціальну, екологічну, етнічну, культурну складові, значною мірою визначається розвинутістю інституційно-інфраструктурної підсистеми. Як правило, під інфраструктурою розуміється сукупність елементів, які забезпечують і регулюють безперервне багаторівневе функціонування господарських систем, взаємодію суб'єктів ринкової економіки та рух товарно-грошових потоків [49, с. 53-54]. Інфраструктура (лат. *infra* – нижче, під і *struktura* – будова, взаєморозташування) – комплекс галузей народного господарства (сфери матеріального і нематеріального виробництва), які обслуговують промисловість і сільське господарство [61, с. 462].

Інфраструктура модернізації економіки – це сукупність державних, підприємницьких та громадських інститутів, які сприяють, забезпечують і

регулюють здійснення перманентних структурних, технологічних та інституційних змін на виробництві з метою підвищення його конкурентоспроможності. В нашому дослідженні простежуються дві головні її функції – забезпечення неперервності техніко-технологічного оновлення виробництва та цілеспрямоване регулювання процесів модернізації. Будучи складною системою, інфраструктура модернізації економіки може бути проаналізована як з точки зору інституціональної (державні функціональні органи та органи місцевого самоврядування, галузеві органи управління, територіальні громади, агенції економічного розвитку, венчурні структури, адміністрації економічного розвитку, фонди сприяння впровадженню інновацій), так і організаційної сукупності конкретних економічних форм і методів регулювання зазначених процесів модернізації (стратегічне прогнозування структурно-інноваційної перебудови економіки, індикативне планування модернізаційних проектів, нормативна регламентація, надання інформації, консультування місцевих підприємств, надання трансфертів вирівнювання депресивним територіям, запровадження системи стимулів, мотивації секторально-галузевої структури модернізації економіки та застосування санкцій), тобто економічних та адміністративних важелів, за допомогою яких здійснюється регулювання процесів модернізації. По суті, інституційно-інфраструктурна підсистема, будучи зв'язуючою ланкою між техніко-технологічною підсистемою та соціально-економічною, виступає в ролі механізму регулювання модернізаційних процесів. Його компонентна будова може бути проаналізована як у горизонтальному зрізі, тобто сукупності однотипних прийомів та методів у межах одного адміністративного рівня (село, селище, місто, район), так і вертикально-ієрархічному, коли аналізуються різні рівні їх компетенції та субординація.

Метою нашого дослідження є аналіз територіального механізму регулювання процесів модернізації на регіональному та субрегіональному рівнях з погляду його інституціонального, функціонального та інструментального навантаження, оскільки саме такий методологічний підхід

дозволяє з'ясувати його суб'єктно-об'єктні та функціональні параметри, а також компонентну будову (рис. 1.7).

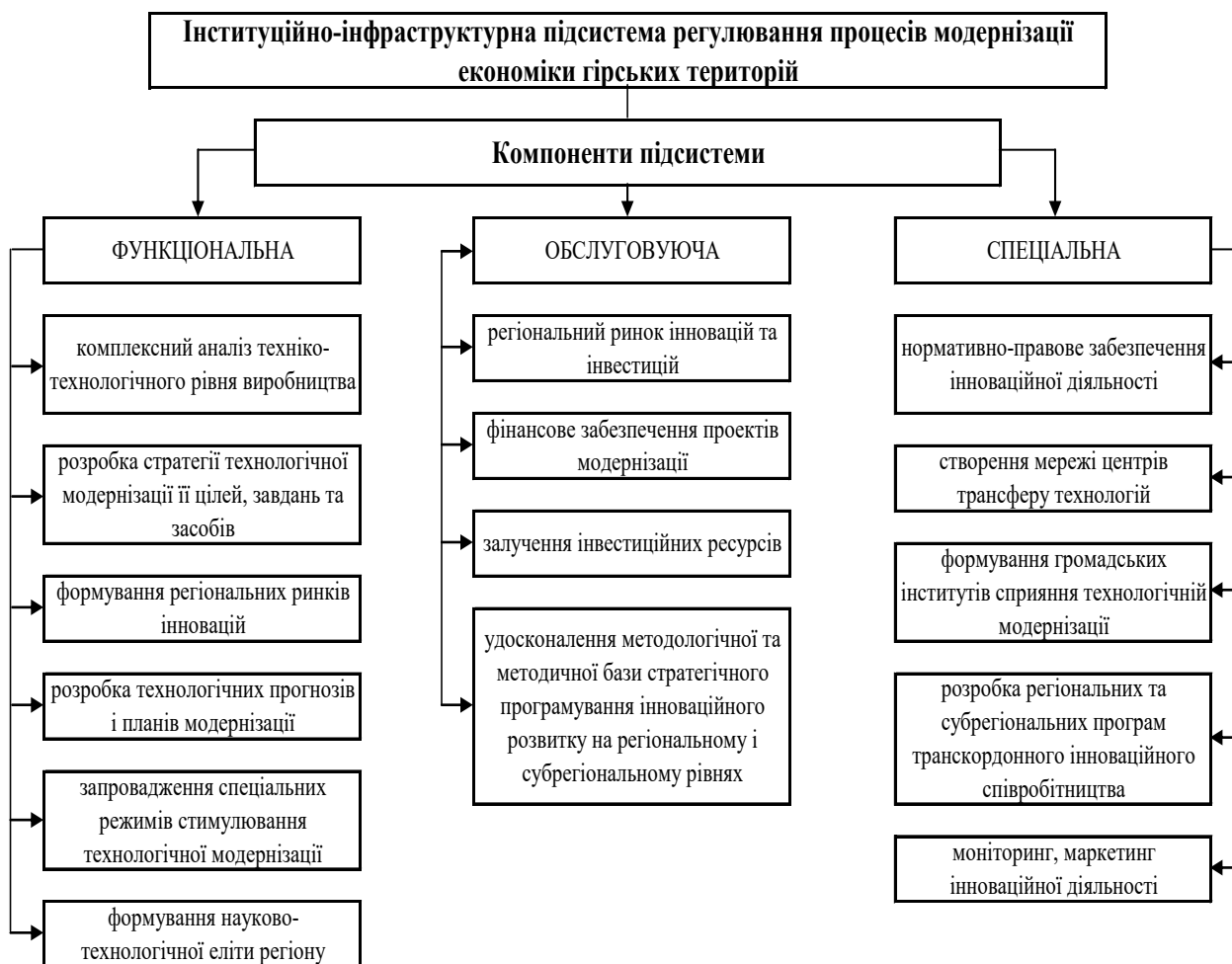

Рис. 1.7. Компонентна будова інституційно-інфраструктурної підсистеми регулювання модернізаційних процесів*

* Розроблено автором

Вказані складові інституційно-інфраструктурної підсистеми, зберігаючи певну індиферентність, специфіку реалізації функцій, формують єдину, цілісну, субординовану систему регулювання процесів модернізації економіки.

Теоретичний аналіз сутності модернізації економіки гірських територій, обсягу домодернізаційних завдань, аналіз компонентної будови та підсистем регулювання модернізаційних процесів дозволяє з'ясувати сутнісні характеристики моделі модернізації економіки гірських територій Карпат (рис. 1.8).

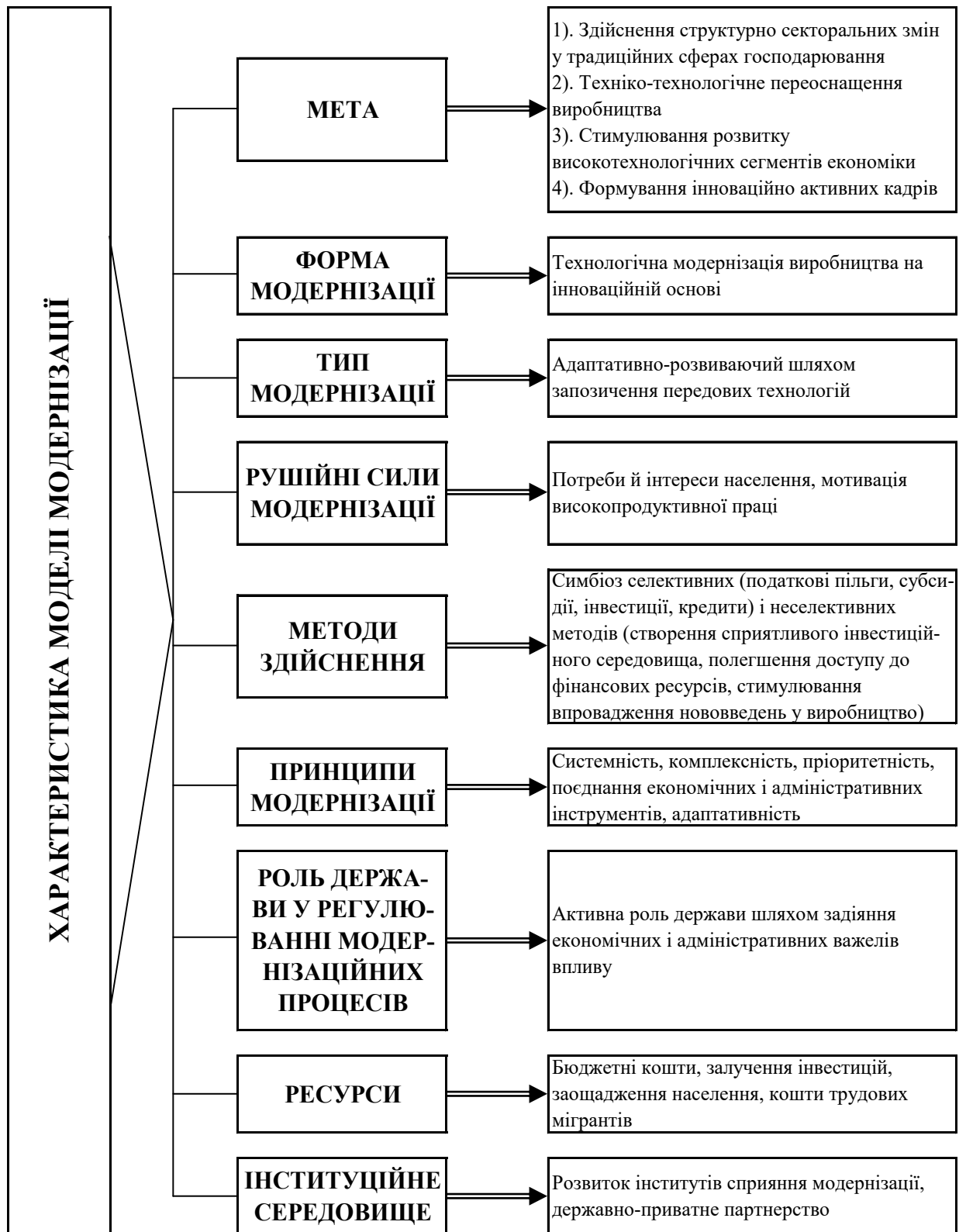

Рис. 1.8. Сутнісні ознаки соціально-економічної модернізації гірських територій*

* Розроблено автором

Системна характеристика соціально-економічної модернізації вказує на багатовекторність цього процесу, який охоплює велику кількість одночасних змін у різних сферах соціогосподарської системи гірських територій. Успішність їх реалізації значною мірою обумовлена ефективністю державного управління розвитком гірських поселень. Залежно від того, яким чином уряд, органи державного управління на місцях спроможні спрямувати ресурси, людський потенціал, інвестиції та інновації в ефективне русло, залежить швидкість модернізації, що сьогодні виступає в якості ключового чинника реалізації ринкових реформ.

1.4. Методичні підходи до оцінки потенціалу розвитку гірських територій

Важливим моментом при реалізації політики розвитку гірських територій є розроблення методики, яка б давала оцінку наявного потенціалу для розвитку гірських територій у різних сферах. Сьогодні існує велика кількість показників, що характеризують стан розвитку і фактори, що на нього впливають. Проте на практиці відсутні єдині підходи до оцінки цих показників внаслідок складності розрахунків, браку інформації, організаційних, методологічних проблем, пов'язаних зі складністю переведення екологічних та соціальних даних у вартісні. Більшість різних індикаторів безупинно поповнюються та уточнюються, змінюється методика обстеження статистичними органами тощо, що створює певні труднощі для розрахунків. Тому основним завданням при оцінюванні потенціалу розвитку гірських територій є розроблення методичних підходів, визначення основних показників, що їх характеризують, та з'ясування факторів, що безпосередньо впливають на розвиток різних сфер життєдіяльності гірських територій. На основі аналізу та узагальнення існуючих методичних підходів до оцінки рівня наявного інноваційного потенціалу окремо взятого регіону [198, 340, 342, 345] ми спробували розробити власну методику оцінювання наявного

потенціалу та проаналізувати його вплив на розвиток гірських районів, яка базується на порівнянні умов та результатів розвитку з відповідними коефіцієнтами впливу економічних, соціальних та екологічних факторів на узагальнюючі показники, що відображають потенційні можливості розвитку гірських територій.

При побудові моделей оцінки потенціалу розвитку на гірських територіях були використані показники, або фактори впливу на результуючий показник, який за своєю суттю відображає наявність економічних, соціальних та екологічних ресурсів для розвитку окремо взятої таксономічної одиниці. Оптимальними для побудови такої моделі слід вважати показники, динамічний ряд яких має не менше 10 років. Проте при побудові моделей ми стикнулися з проблемою, яка полягала в тому, що статистичні органи в різних областях по-різному обліковують показники, необхідні для розрахунку регресійних моделей. Крім того, не всі показники, що характеризують соціально-економічну і екологічну ситуацію, подаються обласними статистичними управліннями в розрізі районів, через що втрачається будь-яка можливість для отримання цих показників для гірських районів окремих областей.

На це накладається і той факт, що динамічні ряди даних, які були включені в регресійні моделі, у різних областях були різними. Мова про те, що, наприклад, в Івано-Франківській області показники обсягу реалізації інноваційної продукції, фінансування інноваційних витрат, кількості та частки підприємств, що впроваджували інновації в розрізі районів і міст області, відстежують починаючи з 2007 року, а в Закарпатській області – з 2008 року, а деякі навіть з 2009 року, проте вже у 2013 році такі показники не наводяться ні в збірниках, ні в бюлетенях; у Львівській області динаміка названих показників наводиться з 2005 року. Як наслідок, звести необхідні показники по різних областях виявилось неможливим, що пояснює побудову регресійних моделей на прикладі однієї області.

В якості інформаційної бази, а відповідно і об'єкта дослідження, на основі якого будуть запропоновані відповідні регресійні моделі оцінки наявного потенціалу розвитку, виступають гірські райони Івано-Франківської області, що можна пояснити двома причинами. По-перше, саме в цій області знаходиться найбільша кількість адміністративно-територіальних утворень, які мають статус гірських, – 236, або третина (33,2%) від загальної їх кількості в Карпатському регіоні. По-друге, статистичне управління Івано-Франківської області щорічно розробляє так звані паспорти окремих районів, включаючи і гірські, звідки і бралися вихідні дані для моделювання.

При розробленні методики використовувались три блоки показників: економічних, соціальних та екологічних. Відповідно побудовано три моделі, що характеризують наявний потенціал розвитку і його вплив на розвиток економічної, соціальної та екологічної сфер гірських територій.

При оцінюванні наявного економічного потенціалу гірських територій в якості базових застосовувались 9 показників, або факторів впливу, які обліковуються статистичними органами управління, а саме: обсяг інвестицій в основний капітал, частка та кількість інноваційно активних підприємств, обсяг інноваційних витрат, обсяг основних засобів, введення в дію основних засобів, ступінь зношеності основних засобів, впровадження нових технологічних процесів та освоєння виробництва інноваційних видів продукції на підприємствах. Логічним є той факт, що розвиток економіки гірських територій у статистиці повинен відображатись у зміні окремого результуючого показника, який за своєю суттю характеризував би економічний ефект від здійснення інноваційних процесів. Тому при побудові моделі результуючим показником, що характеризує наявність економічних ресурсів для розвитку і їх вплив на здійснення цих процесів в економіці, має бути показник, пов'язаний з обсягом або вартісною оцінкою виробленої та реалізованої інноваційної продукції. Оскільки зазначений показник почав подаватися в розрізі районів і міст Івано-Франківської області з 2007 року, і динамічний ряд становить 6 років – з 2007 по 2012 роки, а дані по всіх

необхідних показниках за 2013 рік на період проведення моделювання були доведені до органу статистики в Івано-Франківській області лише частково, це унеможливило їх включення до моделі.

Після багатьох опрацювань результуючого показника і відсіювання найменш значущих факторів впливу ми дійшли висновку, що оцінка впливу обраних параметрів повинна відбуватись на основі такої аналітичної моделі:

$$Z = a_1x_1 + a_2x_2 + a_3x_3 + a_4x_4, \quad (1.1)$$

де:

Z – обсяг реалізованої інноваційної продукції;

x_1 – частка інноваційно-активних підприємств;

x_2 – кількість інноваційно-активних підприємств;

x_3 – основні засоби;

x_4 – впровадження нових технологічних процесів;

a_1, a_2, a_3, a_4 – оцінки відповідних параметрів моделі.

Вищезазначені чинники для побудови регресійної моделі розвитку за 2007-2012 рр. мають розрахункові значення, подані у таблиці 1.2.

Із окресленого кола показників визначимо найважливіші фактори, які впливають на зміну обсягу реалізованої інноваційної продукції за допомогою кореляційного аналізу. За допомогою математичного пакету STATISTICA було побудовано багатфакторну регресійну економічну модель. Аналіз показав, що вищевказана залежність є лінійною та має наступний вигляд:

$$Z^* = 0,992 \cdot x_1 + 0,214 \cdot x_2 - 0,09 \cdot x_3 - 1,8 \cdot x_4, \quad (1.2)$$

де:

Z^* – результуючий показник моделювання обсягу реалізованої інноваційної продукції.

Вихідні дані для побудови регресійної багатофакторної економічної моделі оцінки економічного потенціалу розвитку за 2007-2012 рр.*

Роки	Обсяг реалізованої інноваційної продукції, Z	Частка інноваційно-активних підприємств, x_1	Кількість інноваційно-активних підприємств, x_2	Основні засоби, x_3	Впровадження нових технологічних процесів, x_4
2007	31421	11,23	4	7936,3	4
2008	40718,6	6,17	4	8298,5	1
2009	27347,1	25,17	26	9476,4	10
2010	8532,4	15,45	20	11578,2	8
2011	5583,5	16,97	28	14287,1	11
2012	17995,4	10,68	21	16749,9	6

* Розроблено автором на основі даних [143; 144; 145; 146; 147; 148; 149; 150; 151; 152]

Слід зазначити, що кожен коефіцієнт регресійної моделі показує ступінь впливу відповідного фактора на результативний показник за фіксованого значення інших факторів, тобто як зі зміною окремого фактора на одиницю змінюється досліджуваний показник.

На рис. 1.9 проілюстровано наведену модель, а саме побудовано регресійну пряму та нанесено точки обсягів реалізованої інноваційної продукції, які в таблиці 1.2 позначені змінною Z. Зрозуміло, що чим ближче до регресійної кривої розміщені точки значень результуючої змінної Z, тим краще така модель відображає реальну тенденцію розвитку науково-кадрового потенціалу. Для обраної функції регресії коефіцієнт детермінації становить $R^2 = 0,90947713$, отже, вона підібрана достатньо точно і з високим ступенем імовірності.

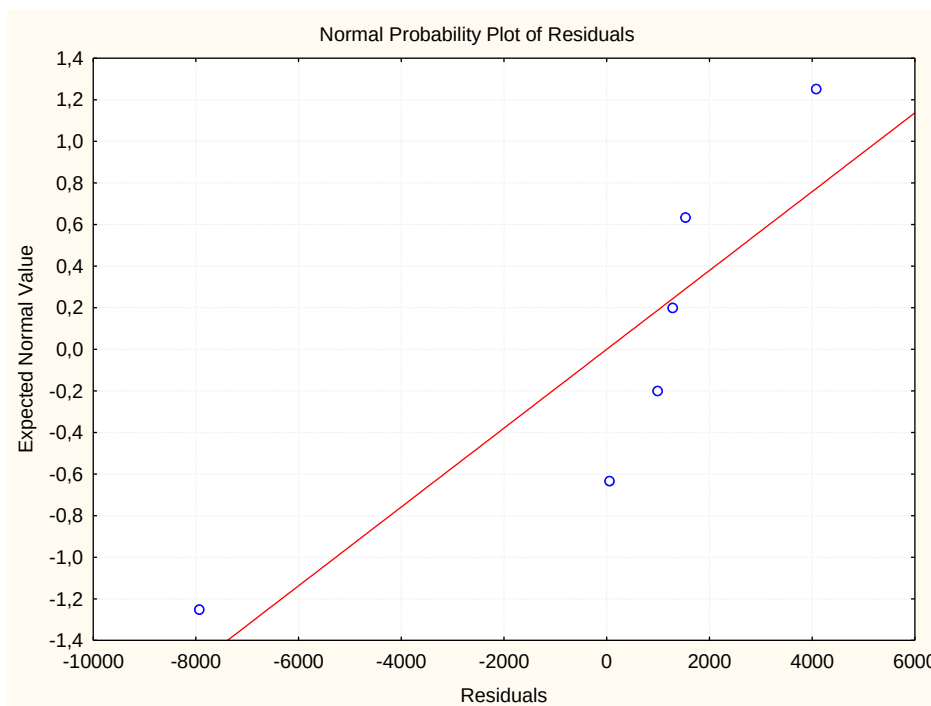

Рис. 1.9. Результати застосування багатofакторної регресійної моделі оцінки економічного потенціалу розвитку гірських територій*

* Розроблено автором

Отже, побудована економетрична модель є адекватною до експериментальних даних та з високою достовірністю апроксимує реальний досліджуваний процес розвитку економіки гірських територій.

Розвиток економіки гірських територій неможливий без вивчення соціального потенціалу його здійснення і обов'язково повинен мати на меті насамперед отримання позитивних результатів у соціальній сфері. Для оцінки соціального потенціалу розвитку гірських районів використовувались такі базові показники: чисельність працівників, рівень та чисельність безробітних, середньомісячна заробітна плата найманих працівників, чисельність працівників на малих підприємствах, середньомісячна заробітна плата найманих працівників малих підприємств, доходи, витрати та заощадження населення, розмір наявного доходу на 1 особу. Останні чотири названі показники також розглядалася нами і в якості результуючого. Кореляційний зв'язок між всіма базовими факторами впливу і можливим результуючим засвідчив, що в якості результуючого показника при

моделюванні оцінки соціального потенціалу розвитку гірських територій мають виступати витрати населення.

Після багатьох опрацювань результуючого показника і відсіювання найменш значущих факторів впливу ми дійшли висновку, що оцінку впливу обраних параметрів слід здійснювати на основі наступної аналітичної моделі:

$$Z = a_1x_1 + a_2x_2 + a_3x_3 + a_4x_4 + a_5x_5 + a_6x_6, \quad (1.3)$$

де:

Z – витрати населення;

x_1 – чисельність працівників;

x_2 – чисельність безробітних;

x_3 – середньомісячна заробітна плата;

x_4 – чисельність працівників на малих підприємствах;

x_5 – середня заробітна плата на малих підприємствах;

x_6 – доходи населення;

$a_1, a_2, a_3, a_4, a_5, a_6$ – оцінки відповідних параметрів моделі.

Вищезазначені чинники для побудови регресійної моделі розвитку за 1998-2013 рр. мають розрахункові значення, подані у таблиці 1.3.

Здійснивши кореляційний аналіз, визначимо найважливіші фактори, які впливають на зміну витрат населення. За допомогою математичного пакету STATISTICA було побудовано багатофакторну регресійну соціальну модель. Аналіз показав, що вищевказана залежність є лінійною і має вигляд:

$$Z^* = 0,222 \cdot x_1 + 0,051 \cdot x_2 + 0,467 \cdot x_3 + 0,093 \cdot x_4 - 0,01 \cdot x_5 + 0,734 x_6, \quad (1.4)$$

де:

Z^* – результуючий показник моделювання витрат населення.

**Вихідні дані для побудови регресійної багатфакторної моделі оцінки
соціального потенціалу розвитку, 1998-2013 рр.***

Роки	Витрати населення, Z	Чисельність найманих працівників, x ₁	Чисельність безробітних, x ₂	Середньомісячна заробітна плата найманих працівників, x ₃	Чисельність працівників на малих підприємствах, x ₄	Середньомісячна заробітна плата найманих працівників на малих підприємствах, x ₅	Доходи населення, x ₆
1998	489,1	170499	5526	77,38	10313	4364,13	556,1
1999	645,2	157083	11290	92,77	10169	72,54	731,1
2000	759	149256	15272	109,88	10024	68,31	866,2
2001	847,4	144362	25290	108,23	9454	70,65	871
2002	1023,6	137641	21604	123,09	9668	86,48	1070,6
2003	1718,5	125459	19039	162,66	17218	109,13	1817,2
2004	3172	113111	19213	223,41	17469	140,21	3591
2005	3462	105090	19854	279,72	18226	175,96	4191
2006	4006	98523	16657	364,77	18260	217,38	5189
2007	4739	94052	17773	516,53	15934	252,31	6545
2008	6559	93606	16886	695,54	14163	337,38	9120
2009	8751	94166	14568	851,07	13364	447,49	11232
2010	12211	95193	13080	1092,37	12928	611,27	14779
2011	17419	86497	15406	1448,3	12681	882,14	20143
2012	18361	83832	7683	1596,67	12186	949,02	21023
2013	22545	84416	7828	1870,2	11702	1028,47	26537

* Розроблено автором на основі даних [143; 144; 145; 146; 147; 148; 149; 150; 151; 152]

На рис. 1.10 ми спробували ілюстративно відобразити цю модель шляхом побудови регресійної прямої і точками позначили витрати населення, які в таблиці 1.3 позначені змінною Z. Чим ближче до регресійної кривої розміщені точки значень результуючої змінної Z, тим краще така модель відображає реальну тенденцію витрат населення. Для обраної функції регресії коефіцієнт детермінації становить $R^2 = 0,99867362$, що свідчить про високу точність її підбору, оскільки є дуже наближеною до 1.

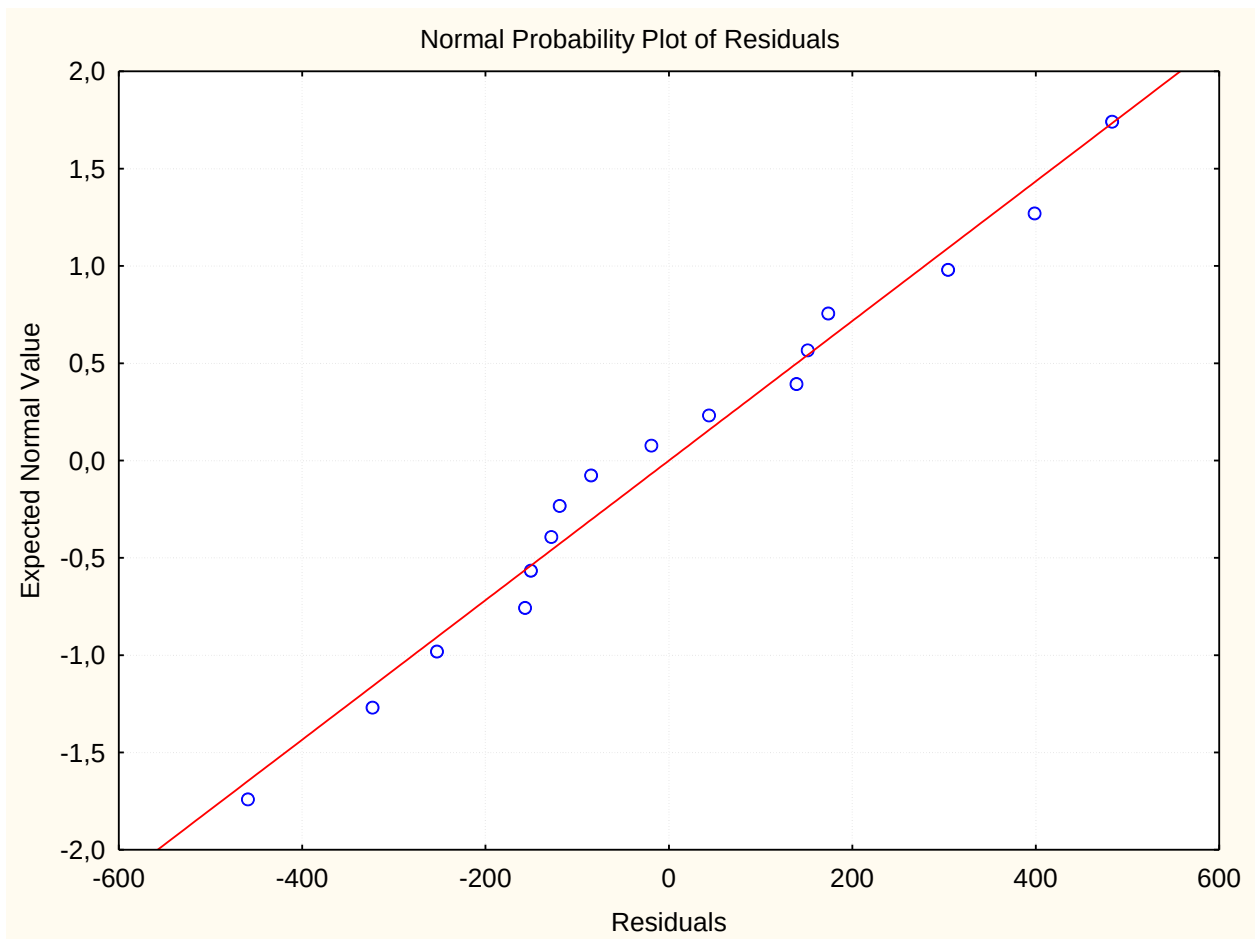

Рис. 1.10. Результати застосування багатofакторної регресійної моделі оцінки соціального потенціалу розвитку гірських територій*

* Розроблено автором

Отже, побудована економетрична модель є адекватною до експериментальних даних та з високою достовірністю апроксимує реальний процес змін витрат населення і враховує всі найважливіші чинники.

Зазначимо, що на основі коефіцієнтів лінійної регресії не можна робити висновків про те, яка з факторних ознак більше впливає на результативну ознаку, оскільки коефіцієнти регресії між собою непорівнянні за суттю відображуваних ними явищ і, як правило, виражені різними одиницями виміру. З метою виявлення порівняльної сили впливу окремих факторів розраховуються часткові коефіцієнти еластичності, значення яких у розрізі досліджуваних факторів подано в таблиці 1.4.

Порівняльна оцінка впливу факторних ознак лінійної регресійної моделі оцінки соціального потенціалу розвитку на результативний показник*

Факторна ознака	Коефіцієнт еластичності	Рангова оцінка впливу ознак на результативний показник
Чисельність найманих працівників	1,4	6
Чисельність безробітних	3,3	5
Середньомісячна заробітна плата найманих працівників	381,9	1
Чисельність найманих працівників на малих підприємствах	7,7	4
Середньомісячна заробітна плата найманих працівників на малих підприємствах	12,5	3
Доходи населення	24,6	2

*Розраховано автором

Аналіз коефіцієнтів еластичності доводить, що за абсолютним приростом найбільший вплив на витрати населення має середньомісячна заробітна плата, зі збільшенням частки якої на 1% витрати населення збільшаться на 381,9 %. Найменше значення впливу на результативну ознаку розглянутих факторів має чисельність працівників (змінна x_1). Після видалення цього показника модель отримала такий вигляд:

$$Z^* = -0,002 \cdot x_2 - 0,28 \cdot x_3 - 0,02 \cdot x_4 + 0,002 \cdot x_5 + 1,27 \cdot x_6 \quad (1.5)$$

Для уточненої моделі лінійної регресії коефіцієнт детермінації становив $R^2 = 0,99649871$. Аналогічно, з метою виявлення порівняльної сили впливу окремих факторів уточненої моделі, розраховуються часткові

коефіцієнти еластичності, значення яких у розрізі досліджуваних факторів подано в таблиці 1.5.

Таблиця 1.5

Порівняльна оцінка впливу факторних ознак лінійної регресійної моделі на результативний показник*

Факторна ознака	Коефіцієнт еластичності	Рангова оцінка впливу ознак на результативний показник
Чисельність безробітних	4,2	5
Середньомісячна заробітна плата найманих працівників	467,2	1
Чисельність найманих працівників на малих підприємствах	5,1	4
Середньомісячна заробітна плата найманих працівників на малих підприємствах	18,8	3
Доходи населення	33,1	2

*Розраховано автором

Проаналізувавши коефіцієнти еластичності, доходимо висновку, що за абсолютним приростом найменший вплив на витрати населення має чисельність безробітних (змінна x_2). Після її вилучення модель отримала такий вигляд:

$$Z^* = -0,27 \cdot x_3 - 0,02 \cdot x_4 + 0,003 \cdot x_5 + 1,27 \cdot x_6 \quad (1.6)$$

На рисунку 1.11 проілюстровано результати застосування остаточної регресійної моделі. Для останньої, уточненої моделі лінійної регресії коефіцієнт детермінації становить $R^2 = 0,99649766$.

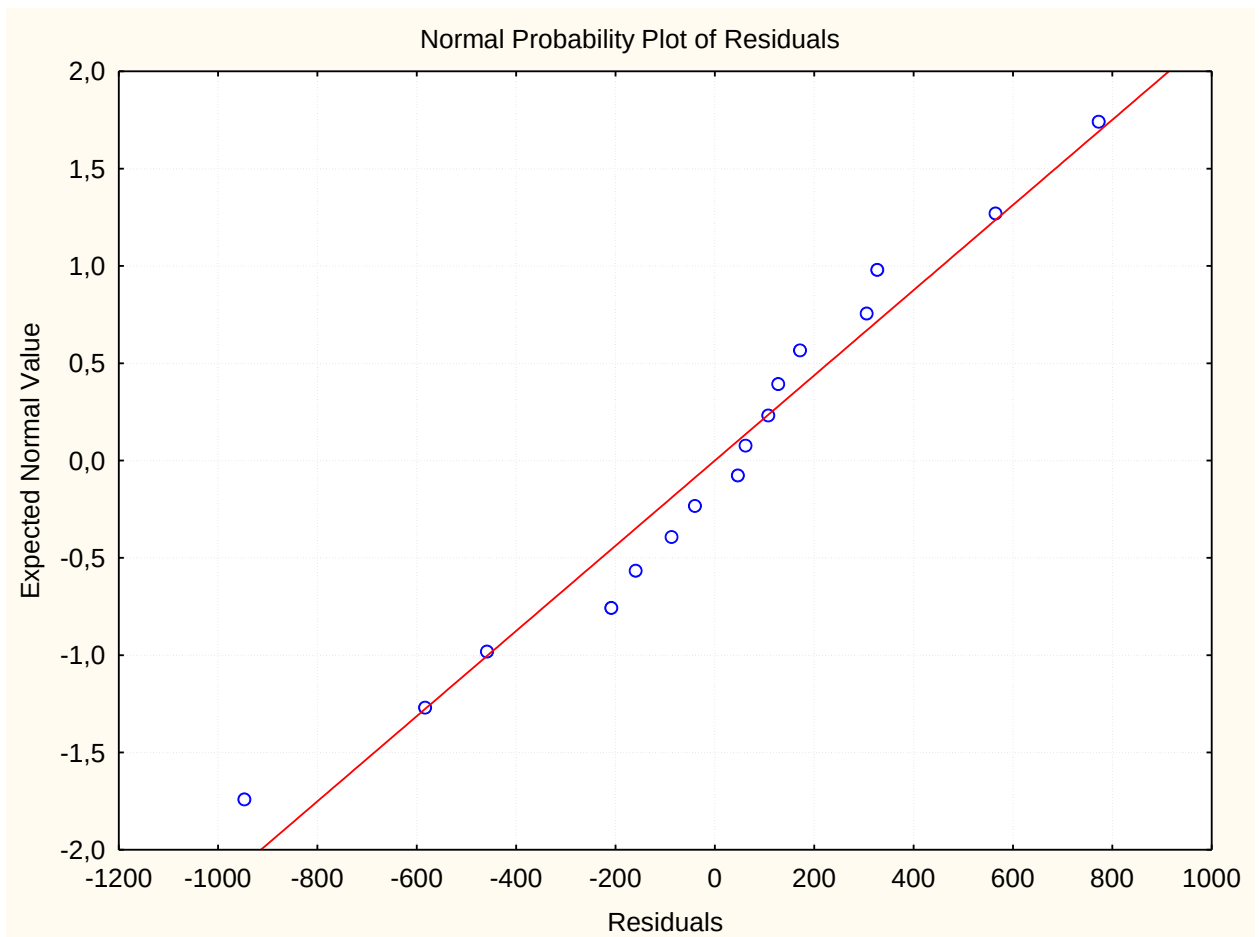

Рис. 1.11. Результати застосування уточненої багатofакторної регресійної моделі оцінки соціального потенціалу розвитку*

* Розроблено автором

Як свідчать результати моделювання, успішний розвиток можливий за умови зростання розміру середньомісячної заробітної плати найманих працівників, чисельності останніх на малих підприємствах, середньомісячної заробітної плати найманих працівників на малих підприємствах та доходів населення.

Для побудови моделі оцінки екологічного потенціалу розвитку гірських районів Карпат нами були взяті за основу такі базові показники: викиди забруднюючих речовин у розрахунку на одну особу, площа рубок лісу, обсяги виробленої продукції, робіт, послуг лісового господарства, заготівля ліквідної деревини, впровадження маловідходних ресурсозберігаючих технологій, обсяги спожитої води, обсяги оборотної та

повторно використаної води, викиди забруднюючих речовин у розрахунку на 1 км², скидання нормативно очищених вод та обсяги відходів на кінець року. Розвиток гірських територій повинен здійснюватися так, щоб у процесі отримання позитивного соціально-економічного ефекту екологія при цьому зазнала найменшого негативного впливу при використанні оптимальних обсягів природно-рекреаційних ресурсів. Враховуючи, що в статистиці відсутній узагальнюючий показник, що оцінював би наявний природно-ресурсний потенціал, нами було зупинено вибір на трьох останніх наведених показниках, які слід було розглядати в якості узагальнюючого, що відображав би вплив розвитку гірських територій на екологічну ситуацію в регіоні. Внаслідок проведення математично-статистичних розрахунків та з'ясування кореляційного зв'язку між базовими і можливими результуючими показниками було встановлено, що у ролі останнього виступає показник обсягів наявних відходів на кінець відповідного періоду.

Оцінювання впливу обраних параметрів відбувалося на основі наведеної аналітичної моделі:

$$Z = a_1x_1 + a_2x_2 + a_3x_3 + a_4x_4 + a_5x_5 + a_6x_6 + a_7x_7 + a_8x_8, \quad (1.7)$$

де:

Z – обсяги відходів;

x_1 – викиди забруднюючих речовин у розрахунку на 1 особу;

x_2 – площа рубок лісу;

x_3 – обсяги продукції, робіт, послуг лісового господарства (у фактичних цінах), млн. грн.;

x_4 – заготівля ліквідної деревини;

x_5 – маловідходні ресурсозберігаючі інноваційні технології;

x_6 – обсяг спожитої води;

x_7 – скидання нормативно-очищених вод;

x_8 – обсяг оборотної та послідовно (повторно) використаної води;

$a_1, a_2, a_3, a_4, a_5, a_6, a_7, a_8$ – оцінки відповідних параметрів моделі.

Вищезазначені чинники для побудови регресійної екологічної моделі за 2003-2013 рр. мають розрахункові значення, подані у таблиці 1.6.

Таблиця 1.6

Вихідні дані для побудови регресійної багатofакторної моделі оцінки екологічного потенціалу розвитку, 2003-2013 рр.*

Роки	Обсяги відходів на кінець року, Z	Викиди забруднюючих речовин у розрахунку на 1 особу, x_1	Площа рубок лісу, x_2	Обсяги продукції, робіт, послуг лісового господарства (у фактичних цінах), млн. грн., x_3	Заготівля ліквідної деревини, x_4	Впровадження маловідходних ресурсозберігаючих інноваційних технологій, x_5	Обсяг спожитої води, x_6	Обсяги скидання нормативно очищених вод, x_7	Обсяг оборотної та послідовно використаної води, x_8
2003	122852,1	44,21	31,2	30,7	413,7	13	19,7	9,6	160,7
2004	113509	49,51	11	31,4	369	5	18	9,3	166,2
2005	116393,4	47,99	19,1	43,6	472,3	0	16,5	4,7	138,2
2006	127041,2	56,36	17,2	38,3	569,9	3	16	5,7	123,3
2007	129468,4	54,27	16,9	61,8	622	1	15,3	9,4	105,8
2008	6503,1	55,7	14,8	86	677,7	1	14,8	10	109,6
2009	8734,5	54,22	15,4	100,2	705,9	5	13,1	8,8	103
2010	13580,6	62,47	20,6	132,2	826,2	1	16,1	9,1	96,4
2011	15631,7	63,94	16,5	159,7	766,7	1	15	8,9	92
2012	23494,2	65,28	15,5	159	738,8	3	15	8,3	88
2013	308485,6	63,65	17,5	203,1	807,8	3	15,5	8,2	111,2

* Розроблено автором на основі даних [143; 144; 145; 146; 147; 148; 149; 150; 151; 152]

На рисунку 1.12 побудовано регресійну пряму та нанесено точки обсягів відходів, які в таблиці 1.6 позначені змінною Z. Зрозуміло, що чим ближче до регресійної кривої розміщені точки значень результуючої змінної

Z, тим краще така модель відображає реальну тенденцію зміни обсягів відходів. Для обраної функції регресії коефіцієнт детермінації становить $R^2 = 0,94146031$, що свідчить про точність її підбору.

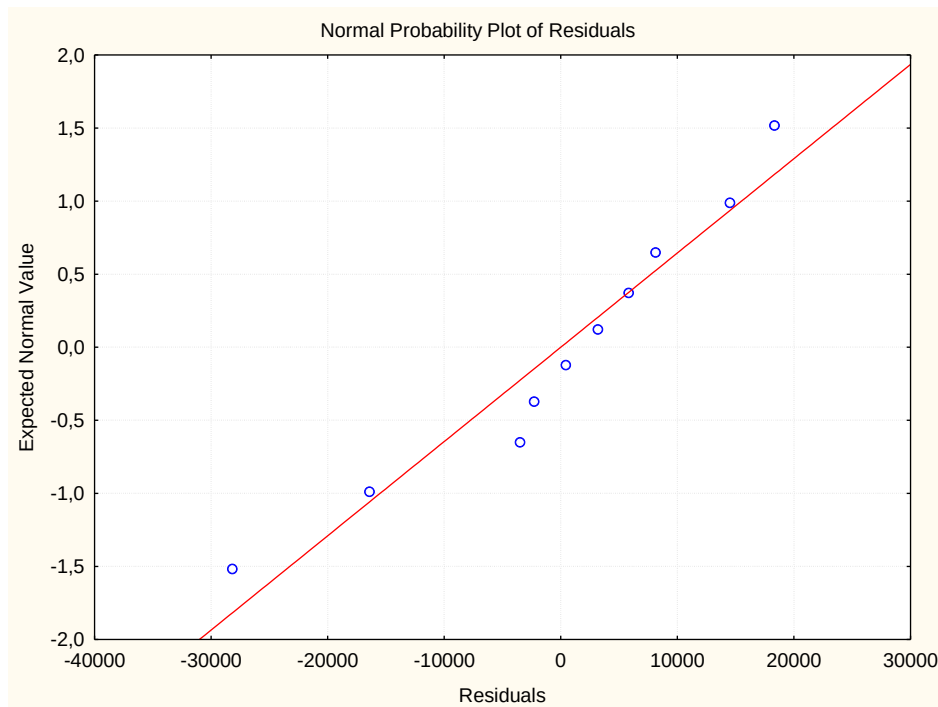

Рис. 1.12. Результати застосування багатofакторної регресійної моделі оцінки екологічного потенціалу розвитку*

* Розроблено автором

Отримані результати свідчать про те, що побудована економетрична модель є адекватною до експериментальних даних та з високою достовірністю апроксимує реальний процес змін обсягів відходів на кінець року.

Як уже зазначалося вище, кожен із наведених коефіцієнтів регресійної екологічної моделі показує ступінь впливу відповідного фактора на результативний показник за фіксованого значення інших факторів, тобто на скільки змінюється досліджуваний показник при зміні на одиницю окремого фактора. З метою виявлення порівняльної сили впливу окремих факторів розраховуються часткові коефіцієнти еластичності, значення яких у розрізі досліджуваних факторів подано в таблиці 1.7.

Порівняльна оцінка впливу факторних ознак лінійної регресійної моделі оцінки екологічного потенціалу розвитку на результативний показник*

Факторна ознака	Частковий коефіцієнт еластичності	Рангова оцінка впливу ознак на результативний показник
Викиди забруднюючих речовин у розрахунку на 1 особу	-4069,7	6
Площа рубок лісу	-5821,2	4
Обсяги продукції, робіт, послуг лісового господарства (у фактичних цінах), млн. грн.	-973,4	7
Заготівля ліквідної деревини	-316,7	8
Маловідходні ресурсозберігаючі інноваційні технології	3733,4	2
Обсяг спожитої води	42509,9	1
Скидання нормативно-очищених вод	-8808,3	3
Обсяг оборотної та послідовно (повторно) використаної води	-4988,6	5

*Розраховано автором

Аналіз коефіцієнтів еластичності доводить, що за абсолютним приростом найбільший вплив на обсяги відходів на кінець року мають обсяг спожитої води та маловідходні ресурсозберігаючі інноваційні технології. Найменше значення впливу на результативну ознаку розглянутих факторів має заготівля ліквідної деревини (змінна x_4) та обсяги продукції, робіт, послуг лісового господарства (змінна x_3). Після вилучення цих показників модель отримала наступний вигляд:

$$Z^* = -2,4 \cdot x_1 - 1,6 \cdot x_2 + 0,639 \cdot x_5 + 2,69 \cdot x_6 - 0,70 \cdot x_7 - 3,6 \cdot x_8 \quad (1.9)$$

Для вищенаведеної уточненої моделі лінійної регресії коефіцієнт детермінації становить $R^2 = 0,83267216$.

На рисунку 1.13 наведено результати застосування нової регресійної моделі.

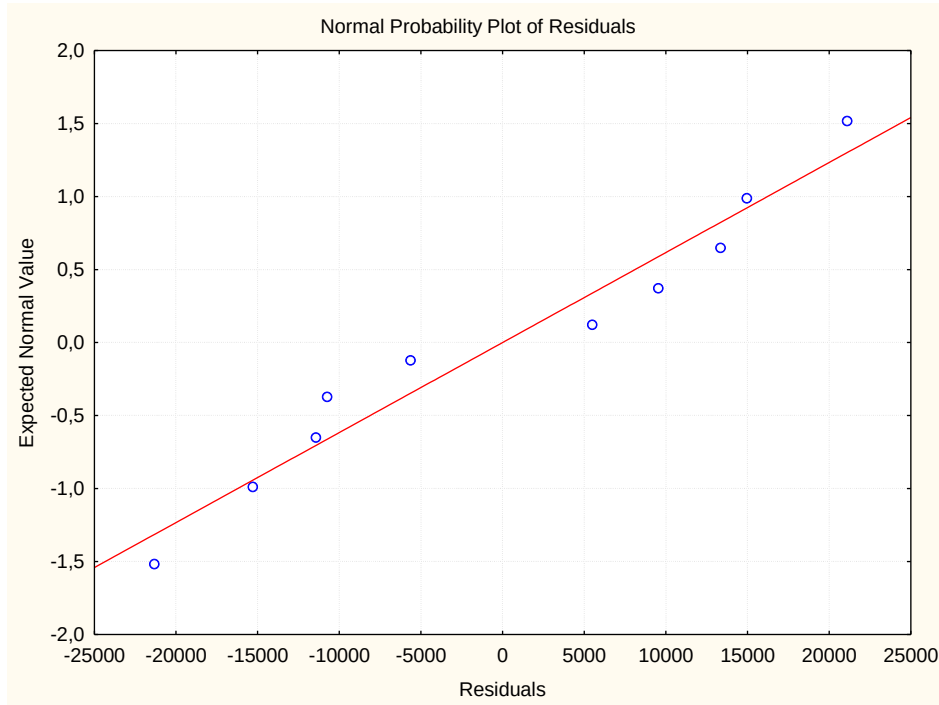

Рис. 1.13. Результати застосування уточненої багатofакторної регресійної моделі оцінки екологічного потенціалу розвитку*

* Розроблено автором

Зауважимо, що при відкиданні таких факторних ознак, як обсяг продукції, робіт, послуг лісового господарства та заготівля ліквідної деревини, коефіцієнт детермінації зменшився (з 0,94146031 до 0,83267216). Водночас наслідком цього є те, що на рисунку 1.13 точки значень результуючої змінної Z розміщені далі від регресійної кривої, ніж на рисунку 1.12. Це означає, що, попри слабу залежність обсягів відходів від обсягів продукції, робіт, послуг лісового господарства та заготівлі ліквідної деревини, динаміка зміни цих факторів досить добре корелюється з результуючим показником.

Таким чином, результати моделювання свідчать про те, що обсяг відходів на кінець року найбільшою мірою залежить від викидів

забруднюючих речовин у розрахунку на 1 особу, площі рубок лісу, маловідходних ресурсозберігаючих інноваційних технологій, обсягу спожитої води, скидання нормативно-очищених вод, обсягу оборотної та послідовно (повторно) використаної води.

Описана вище методика оцінювання наявного потенціалу розвитку гірських територій засвідчила, що для його здійснення слід враховувати ряд факторів, які суттєво впливають на розвиток цих територій. Успішне застосування запропонованої методики дозволить здійснювати оцінку наявного потенціалу розвитку за допомогою 14 зазначених вище параметрів, які стосуються економічного, соціального й екологічного розвитку гірських територій.

1.5. Методологічні засади диверсифікації економіки гірських територій

Реалізація стратегічних завдань сталого розвитку гірських територій, підвищення рівня якості життя сільського населення зумовлює об'єктивну потребу у здійсненні глибоких змін, спрямованих на перехід від моногалузевої до полісистемної структури економіки. Інструментом, здатним забезпечити перехід до нової соціальної інноваційної моделі розвитку, є диверсифікація (лат. *diversus* – різний, віддалений і *facere* – робити) економіки гірських сіл, технологічне оновлення її галузей, і в першу чергу пріоритетних сфер господарювання. Принаймні це означає, що диверсифікація економіки гірських населених пунктів виступає в якості фундаментального імперативу, тобто базового принципу стратегії сталого розвитку.

Розуміння важливості процесу диверсифікації економіки значно активізувало наукові дослідження з цього складного вузла проблем у працях О.Амоші, В.Борщевського, О.Бородіної, Б.Буркинського, В.Геєця, Ю.Губені, О.Гулич, М.Долішнього, В.Кравціва, М.Лендєла, В.Мікловди, І.Прокопа, О.Павлова, П.Самольотова, Ю.Стадницького, П.Жука, К.Якуби та інших.

Водночас низка проблем, особливо тих, що пов'язані з реалізацією структурних змін в економіці гірських територій, продовжує залишатись невирішеною. Насамперед це стосується методологічного аспекту, включаючи розробку концептуальних підходів до реструктуризації гірських сіл, локальних господарських систем, зорієнтованих на ефективне використання власного ресурсного потенціалу та створення передумов для розвитку нових виробництв.

У науковій літературі використовуються різні підходи до трактування сутності терміну диверсифікації.

В економічній енциклопедії «Політична економіка» під диверсифікацією розуміється процес «розширення номенклатури товарів, вироблених окремими підприємствами і об'єднаннями» [338, с. 432]. При цьому диверсифікація її авторами розглядається як якісно нове явище в економіці розвинутих капіталістичних країн, зв'язане з посиленням внутрішньої нестійкості капіталістичного господарства. Близьким до цього є розуміння сутності диверсифікації «як проникнення монополій у галузі, які не мають прямих виробничих зв'язків, або функціональної залежності від основної сфери їх діяльності» [278, с. 393].

Ринкова трансформація економіки, що супроводжується глибокими структурними змінами в економіці України, викликала підвищений інтерес вчених до дослідження проблеми диверсифікації. Зазначена проблема аналізується як у галузевому, так і просторовому аспектах. Так, наприклад, О.Бородіна та І.Прокопа відмічають, що «загальновизнаним напрямом сільського розвитку є диверсифікація діяльності сільського населення, у тому числі створення сприятливих умов для поширення її несільськогосподарських видів. Розв'язання цього завдання лежить у площині як аграрної, так і регулятивної політики. Щодо першої, то йдеться насамперед про підтримку прагнень виробників сільськогосподарської продукції здійснювати її зберігання, переробку, реалізацію, що дає

можливість значно збільшити власні доходи, створити робочі місця, поліпшити добробут сільських жителів» [1, с. 79].

Б.Заблоцький обґрунтовує регіональний контекст диверсифікації виробництва, яка, на думку автора, охоплює щонайменше три основні аспекти: поділ праці в глибину і ширину, спеціалізацію і розширення об'єктів виробничої діяльності, реагування і адаптацію економічної системи до технологічних, економічних і соціальних змін [73, с. 98]. Диверсифікація існує у двох основних формах: 1) розширення асортименту товарів, організація випуску нових видів продукції в межах «власної» галузі, тобто збільшення числа модифікацій певного виду товару, які задовольняють попит окремих груп споживачів. Відбувається найчастіше на ринках, де існує сильна конкуренція; 2) вихід за межі основного бізнесу, проникнення в нові галузі та сфери господарювання. Може здійснюватися як через створення нових підприємств, так і скуповування фірм, злиття з ними [61, с. 344].

Окремі автори під диверсифікацією розуміють вид стратегії маркетингу, спрямованої на розширення кількості сфер діяльності фірми на ринках нових продуктів, виробництво яких не пов'язано з основним виробництвом фірми [50, с. 42].

З аналізу цих теоретико-методологічних засад можна зробити висновок, що під диверсифікацією необхідно розуміти кількісні й якісні структурні перетворення економіки, спрямовані на підвищення ефективності функціонування пріоритетних сфер економіки і зв'язаних з ними видів економічної діяльності, які викликають мультиплікаційний ефект у сфері виробництва, зайнятості, доходах і рівні життя населення. Таке розуміння сутності процесу диверсифікації структури економіки вказує на те, що це комплексна проблема, яка передбачає системні зміни в реальному секторі економіки і зумовлені цим процесом зміни в соціальному розвитку, функціонуванні інститутів ринку, забезпечуючи гармонізацію інтересів держави, бізнесу, домогосподарств шляхом пошуку нових форм і механізмів взаємодії в умовах здійснення структурних трансформацій. Безумовно, що в

часовому горизонті це тривалий процес, оскільки змінити структуру економіки за короткий період часу практично нереально.

Розроблення стратегії диверсифікації економіки гірських територій, як і будь-якого іншого просторово-ієрархічного рівня, вимагає чіткого формування її мети, принципів здійснення, окреслення кола завдань, які реалізуються в конкретному часовому ланзі, вибору оптимальних шляхів реалізації, фінансово-ресурсного забезпечення.

При цьому вкрай важливим є врахування дихотомічного контрасту, тобто минулого і сучасного в розвитку гірських сіл, у зв'язку з чим політика диверсифікації наповнюється реальним змістом, а самі програмні цілі стають реальними.

Відомо, що потенціал кризової ситуації в економіці гірських територій нагромаджувався десятиліттями. Однією з причин трансформаційного спаду є моногалузева структура сільської економіки внаслідок того, що функції села тривалий час обмежувались тільки виробництвом сільськогосподарської продукції та забезпеченням сировиною переробної промисловості. При цьому соціально-економічний розвиток гірських територій значно відставав внаслідок низької рентабельності сільськогосподарського виробництва в поєднанні із залишковим принципом фінансування. Так, попри значне відставання сфери забезпечення послугами сільських жителів, за останні 20 років на сільську місцевість припадало лише 10% всього приросту зайнятих наданням послуг. Внаслідок цього на гірських територіях сформувалася неефективна структура економіки з високою ресурсо- та енергомісткістю виробництва, надмірним розвитком сировинних сфер, відсталим агропромисловим сектором, низьким рівнем інноваційного виробництва, відставанням розвитку інфраструктури, відірваністю фінансового сектору від реальної економіки, атрофованою соціальною сферою.

Ретроспективний аналіз основних тенденцій розвитку економіки гірських сіл Карпатського регіону вказує, що частково ця проблема

розв'язувалась за рахунок агропромислової кооперації. Свого часу колгоспи і радгоспи активно використовували цей засіб диверсифікації економічної діяльності і сфери докладання праці на селі, організовуючи різноманітні підсобні виробництва і цехи [19, с. 79]. З кооперації колгоспів і державних промислових підприємств і об'єднань виникла нова форма міжгосподарської агропромислової кооперації, що стала важливим фактором у подоланні сезонності в сільськогосподарській праці, більш повному і раціональному використанні трудових ресурсів села, перетворенні сільськогосподарської праці на різновидність індустріальної [105, с. 10]. Лише в колгоспах Закарпатської області нараховувалось 827 одиниць підсобних промислів, де було зайнято 14,9 тис. чоловік. У 1984 році ними вироблено продукції на 93 млн.крб. при плані 87,3 млн.крб., що становило 106,5 % до плану. Прибуток від реалізації цієї продукції сягнув 18,5 млн. карбованців [337, с. 81]. Нині ж лише деякі господарства мають змогу розвивати відповідні потужності; майже не створюються вони і як самостійні підприємства або цех [113, с. 79].

Необхідність глибоких структурних перетворень в економіці гірських сіл має під собою об'єктивне підґрунтя. На це, зокрема, вказував К.Маркс, зазначаючи, що розходження між періодом виробництва і робочим періодом утворює об'єктивну основу для поєднання землеробства з підсобними промислами [113, с. 272].

Наведене безпосередньо стосується не лише сфери аграрного виробництва, де природні фактори зумовлюють ритм виробництва та його сезонний характер, але і лісового та рекреаційного господарств, що сьогодні виступають в якості пріоритетних сфер економіки гірських територій Карпат. Адже домінантною ознакою пріоритетних сфер економіки гірських територій є їх висока залежність від природного чинника, що накладає відповідну специфіку на умови господарювання та створює обмежений вибір видів економічної діяльності. Разом з тим цілком очевидним є той факт, що існуючі економічні пріоритети не лише сьогодні, але й у перспективі визначатимуть економічний поступ гірських сіл. По суті, виникає складна

суперечність, зумовлена дією об'єктивних чинників: з одного боку, необхідністю забезпечення сталого розвитку гірських територій в умовах відсутності достатнього власного ресурсного потенціалу, з другого — розв'язання цієї суперечності ускладнюється тим, що ми не вільні у виборі економічних пріоритетів, з якими прямо чи опосередковано зв'язані процеси диверсифікації. Завжди є певні обмежуючі чинники, які потрібно реально оцінювати в процесі структурної трансформації. В гірських селах — це малоземелля та низька продуктивність багатьох сільськогосподарських культур, високий ступінь спрямованості основних виробничих засобів, відсутність енергетичних ресурсів, недостатні внутрішні накопичення. Як наслідок, більшість гірських сіл «не мають можливостей забезпечувати соціально-економічний розвиток за рахунок власних ресурсів, отриманих від результатів діяльності суб'єктів регіональної економіки» [84, с. 54]. По суті, це означає, що в переважній більшості гірських сіл через економічні, соціальні, політичні детермінанти припинили діяти стимули їх подальшого розвитку, а здійснення структурних змін, адаптованих до умов функціонування в ринково-конкурентному середовищі, стає практично нереальним, що веде до занепаду і деградації цих поселень.

До того ж аналіз основних чинників, що генерують глибокі просторові відмінності в соціально-економічному розвитку гірських територій, показує, що якщо в перші роки економічної реформи вони були головним чином зумовлені різними стартовими умовами, то починаючи з 1995 року динаміка економічних процесів стала визначатися перш за все суто ринковими факторами: умовами формування витрат, цін, попиту і пропозиції, темпами становлення ринкових організаційно-правових форм господарювання [119, с. 6]. Внаслідок цього динаміка становлення ринкових відносин у просторовому зрізі суттєво диференційована. Зокрема, розвиток малих форм господарювання, що є його основною організаційно-правовою формою та індикатором підприємницької активності, в гірських селах суттєво відстає від темпів їх розвитку в адміністративно-територіальних

утвореннях, розміщених у передгірній та низинній природно-економічних зонах. У розрахунку на 10 тис. осіб на початок 2014 року в Закарпатській області припадало 46 малих підприємств, Івано-Франківській — 53, Львівській — 64, Чернівецькій — 42, з них у гірських районах відповідно у Закарпатській області — 27 малих підприємств, Івано-Франківській — 22, Львівській — 22, Чернівецькій — 25 [287, 288, 290, 291]. Посилюються процеси згортання сільської промисловості. Соціологічний моніторинг гірських територій Закарпатської області, який проводився в 2011-2012 роках, показав, що на 10 тис. сільських жителів припадає 70 торгових закладів і лише 10 промислових підприємств [32, с. 231]. Аналогічна ситуація складається в соціальній сфері, де активно йде процес згортання діяльності об'єктів соціально-культурного призначення. Так, наприклад, у гірських районах Закарпатської області за період з 2000 по 2013 роки припинили свою діяльність 26, Івано-Франківській — 1, Львівській — 1, Чернівецькій — 12 клубних установ. За останні десять років кількість бібліотек у гірських селах областей Карпатського регіону скоротилася на 5,7%. Результатом реформування медичної сфери стало згортання діяльності медичних установ у сільській місцевості.

Гірські села, за незначним винятком, перебувають поза сферою транскордонного співробітництва; має місце недостатній рівень розвитку виробничої та науково-технічної кооперації з підприємствами сусідніх країн, що зумовлює необхідність втілення нових моделей співпраці, формування та підтримки діяльності підприємств з іноземним капіталом, транскордонних інноваційних кластерів, які здатні суттєво змінити структуру економіки і включити гірські території в систему транскордонних економічних зв'язків.

Нерозвинутість несільськогосподарського сегменту економіки в гірських селах зумовлює потребу включення у диверсифікаційний маневр сферу житлово-комунального господарства, транспортну інфраструктуру, модернізацію переробних галузей, з наданням переваги таким, що є наукоємними, високотехнологічними, екологічно безпечними та

максимально орієнтованими на використання наявного власного виробничо-ресурсного потенціалу і забезпечують максимально можливий завершений цикл виробництва з високою часткою доданої вартості.

Можна навести ряд інших аргументів, однак достатньо і цих, щоб зрозуміти необхідність здійснення глибоких структурних перетворень в економіці гірських сіл. Тим більше реальна ситуація, яка склалась у гірських селах, вказує на те, що в межах традиційно пріоритетних сфер економіки – сільського та лісового господарства, рекреації – ключова проблема, тобто зайнятість населення, розв'язана бути не може. Як правильно відмічає О.Бородіна, «завдання диверсифікації економічної діяльності й розширення можливостей докладання праці на сільських територіях на основі політики використання їхнього людського і природно-ресурсного потенціалу, що нині є найголовнішим у подоланні занепаду села, не лише не забезпечено реальними заходами, а й належним чином не поставлено» [19, с. 80].

Розробка стратегії диверсифікації економіки гірських територій розпочинається з чіткого формування цільових орієнтирів, в якості яких виступає досягнення сталого розвитку гірських територій і на цій основі поліпшення якості життя та підвищення рівня добробуту населення гірських сіл. Саме така цільова установка відповідає інтересам сільського соціуму і уявленню про перспективу розвитку гірських територій. Вона закладає підвалини для здійснення структурних зрушень на основі діагнозу стартових умов шляхом аналізу сильних та слабких сторін (SWOT - аналіз) кожної локальної адміністративно-територіальної одиниці.

Базою проведення аналізу служить економічна оцінка власного природно-ресурсного потенціалу гірських агломерацій, існуюча структура виробництва, демографічна ситуація, структура зайнятості економічно активного населення, динаміка розвитку ринкових організаційно-правових форм господарювання, наявність закладів соціально-культурного призначення, рівень доходів населення, економічний стан територій тощо. Такий аналіз важливий не сам по собі, його метою є виявлення реальних

точок економічного росту в розрізі кожного гірського села з урахуванням власних потенційних можливостей для здійснення структурних трансформацій. У разі відсутності власного потенціалу визначається обсяг необхідних додаткових ресурсів для реалізації намічених цілей. Йдеться про державні кошти, залучені іноземні інвестиції, фінансові ресурси бізнесу та населення. Крім того, в процесі розроблення стратегії структурних змін потрібно враховувати сукупність чинників і в першу чергу ті, які належать до сфери так званого інституціонально-еволюційного напрямку в економічній науці. Цей напрям включає історію, культуру, традиції, звички – те, що характеризує ментальність населення.

З урахуванням дослідження сильних і слабких сторін розвитку гірських територій закладається теоретико-методологічна база при обґрунтуванні стратегії структурних змін, а самі процеси диверсифікації стають не безпосередньою метою, а засобом її досягнення. Обраний сценарій стратегії структурних змін конкретизує:

- стратегічну мету – в різних часових інтервалах;
- обґрунтування принципів та шляхів структурних перетворень;
- фінансове забезпечення заходів, пов'язаних з структурною трансформацією гірських сіл.

Стратегічною метою диверсифікації економіки є перехід від монофункціональної моделі господарювання до поліфункціональної, диверсифікованої, технічного оновлення її пріоритетних сфер, що дозволить зберегти гірське село як підсистему суспільства, яка виконує не тільки виробничі, але і багато інших важливих функцій. В умовах різкого загострення демографічної і трудоворесурсної ситуації, масштабної трудової міграції та масового зубожіння сільського населення перехід від існуючої неефективної галузевої і територіальної структури сільської економіки до нової соціальної, інноваційно-орієнтованої моделі розвитку набуває характеру імперативу. Це передбачає розвиток у гірських селах максимально

можливих різноманітних господарських форм і видів діяльності, які задовольняють потреби населення у сфері зайнятості.

Відповідно до концепції сталого розвитку така постановка мети спрямовує вектор структурних змін економіки гірських сіл по чотирьох основних структурних напрямках: соціально-результативному, ресурсозберігаючому, наукомісткому та екологозахисному, які в сукупності формують єдину модель реструктуризації економіки гірських сіл.

Концептуальна модель реалізації стратегії диверсифікації економіки гірських сіл наведена на рисунку 1.14.

Її реалізація вимагає вирішення сукупності завдань, головними з яких є:

- розвиток і підтримка локальних економічних пріоритетів та концентрації в них інвестиційно-інноваційного потенціалу;
- точкова, селективна державна підтримка ринкових суб'єктів господарювання, здатних забезпечити перехід на модернізовані ресурсозберігаючі інноваційні технології та ефективні форми ведення господарства;
- розвиток і модернізація робочих місць у соціальній сфері, на об'єктах виробничої інфраструктури;
- стимулювання розвитку робочих місць, які створюють мультиплікаційний ефект, зв'язаний з розширенням сфери докладання праці в різних сферах господарювання (йдеться в першу чергу про агропромислову інтеграцію, сільське будівництво, житлово-комунальне господарство, об'єкти дорожньої інфраструктури, рекреаційну індустрію);
- створення ефективного підприємницького середовища для діяльності особистих селянських господарств, особливо тих, що забезпечують товарний характер і є основними товаровиробниками сільськогосподарської продукції в гірських селах. На думку багатьох спеціалістів [11, 100], такі підприємства заслуговують на довіру кредиторів,

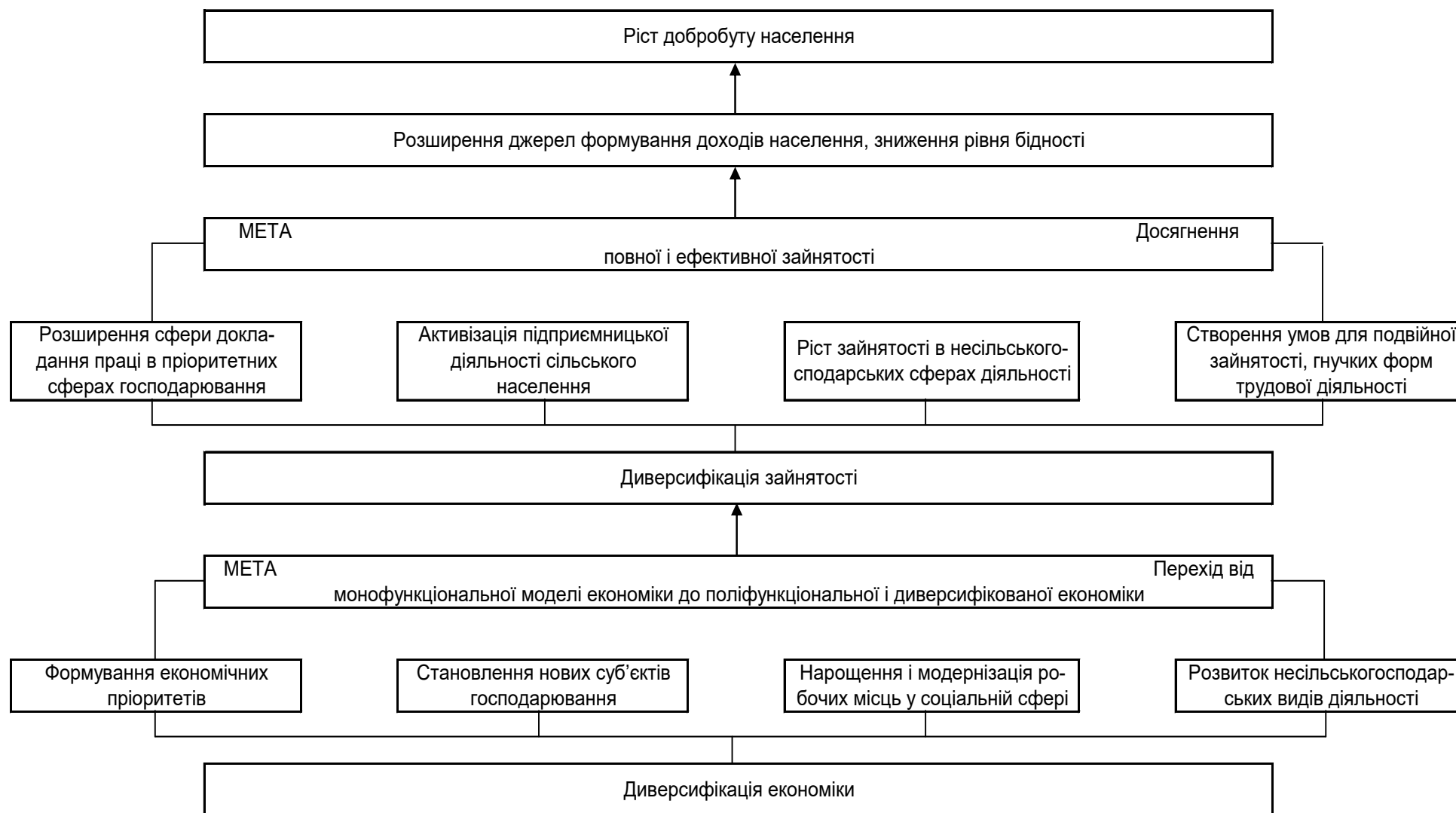

Рис. 1.14. Взаємозв'язок диверсифікації економіки, політики зайнятості і доходів*

* Розроблено автором

інвесторів, постачальників економічних ресурсів, споживачів сільськогосподарської продукції, а також на активну державну підтримку.

У структурі окреслених проблем цілереалізуючою ланкою процесу диверсифікації виступає вирішення проблеми формування локальних економічних пріоритетів, інтегрованих у пріоритетні сфери економіки регіону. Специфіка їх формування обумовлена наявним виробничо-ресурсним потенціалом, нагромадженням людським капіталом, ступенем розвитку реального сектору економіки, соціальної інфраструктури. При цьому необхідно врахувати, що склад пріоритетних галузей не є раз і назавжди заданий, тобто константною величиною. Вони мають властивість змінюватися залежно від економічної кон'юнктури та цілей розвитку. Так, наприклад, якщо в минулому традиційно до пріоритетних сфер економіки в гірських поселеннях належало сільське і лісове господарство, то сьогодні йде інтенсивний розвиток різноманітних сфер туристично-рекреаційної діяльності, яка набуває нової якості.

Аналогічні структурні зміни відбуваються у значній частині гірських сіл, де під впливом становлення інститутів ринку формуються локальні господарюючі суб'єкти, діяльність яких здійснюється як у межах функціонуючих пріоритетів, так і поза їх межами. За своєю економічною природою вони є точками економічного росту для значної частини гірських територій. Такі точкові прояви економічної і соціальної активності сьогодні стають стійкою тенденцією і забезпечують життєдіяльність значної частини гірських територій [165, с. 71]. Прикладом цього є розвиток різноманітних видів господарської діяльності, які функціонують за межами традиційних пріоритетів – сільського та лісового господарства в гірських селах зони Карпат. Йдеться про господарську спеціалізацію населення гірських територій із переробки продуктів побічного лісокористування, виробництва меду, заготівлі лікарських трав, сувенірів, інших промислів, які є основною формою зайнятості людей та важливим джерелом доходів.

Функціонування локальних економічних точок росту, що виступають в якості локомотивів економічного розвитку окремих територіальних формувань і забезпечують процеси відтворення, розширює традиційні уявлення про політику економічних пріоритетів і вимагає врахування цього факту в процесі розроблення стратегії диверсифікації економіки гірських територій та внесення серйозних коректив в інвестиційну, податкову, кредитну політику, вектор якої повинен бути спрямованим на стимулювання різноманітних видів економічної діяльності. В цьому контексті заслуговує на увагу думка В.Геєця, який наголошує, що реформи «повинні здійснюватися на мікросоціальному рівні шляхом створення умов для диверсифікації економіки та трудової діяльності, що ґрунтується на приватній власності, в основу формування якої повинна бути покладена ініціатива громадян. Це закладає надійний фундамент під економічну модель та її базові складові – трудові відносини, професіоналізм, мораль, етику, довіру. Ці компоненти визначають суть, природу та ідеологію економічної політики» [298, с. 346].

Розвиток і підтримка множинності форм господарювання, що виступає одним з ключових завдань структурних перетворень, висуває завдання прикладного характеру, суть якого полягає у виборі шляхів диверсифікації. Аналіз досвіду країн, які здійснювали диверсифікацію структури економіки, вказує на те, що на практиці склалися два основні підходи до її реалізації – горизонтальний і вертикальний. Заходи горизонтального підходу передбачають створення стійких ефективних інститутів для функціонування суб'єктів ринкових відносин, формування сприятливого інвестиційного середовища, обмеження втручання держави в регулювання економіки. За своєю економічною суттю вони спрямовані на підтримку конкуренції.

«Вертикальні» заходи передбачають проведення активної державної політики, спрямованої на удосконалення структури економіки шляхом підтримки та фінансування розвитку окремих її сфер, які консолідуються у бюджеті країни. В чистому виді жоден з цих підходів не вирішує проблему

диверсифікації структури економіки гірських територій. Це пояснюється нерозвинутістю ринкових інститутів, які не склалися ні організаційно, ні функціонально, недостатнім розвитком виробничої і соціальної інфраструктури в гірських селах, масовим зубожінням населення, відсутністю заощаджень, необхідних для започаткування власного бізнесу, еклектичним характером державної регіональної політики підтримки гірських територій. Звідси виникає необхідність гнучкого поєднання горизонтальних і вертикальних заходів, тобто симбіозу ринкового саморегулювання та державного управління гірським розвитком.

Змістом горизонтальної диверсифікації є здійснення глибоких структурних змін у пріоритетних сферах економіки, зумовлених вигодою від комбінування виробництва, в якому реалізуються тенденції до об'єднання різних його процесів, стадій і видів. Функціонально вони покликані викликати мультиплікаційний ефект для розвитку виробництв, які виходять за рамки основного виду діяльності і забезпечують комплексне використання виробничо-ресурсного потенціалу. Зокрема у лісопромисловому виробництві це задіяння у виробничий процес продуктів побічного лісокористування, розвиток дорожньо-транспортних комунікацій, природоохоронна діяльність, боротьба з ерозією ґрунтів, водорегулювання. Це відкриває простір до розвитку малого і середнього бізнесу, посилює його зв'язок з основним виробництвом.

Сутнісною ознакою горизонтальної диверсифікації в аграрній сфері є створення умов для розвитку несільськогосподарських видів зайнятості шляхом створення умов для формування різних виробничих об'єднань, формування кластерів, асоціацій, різноманітних кооперативів, які функціонально ув'язуватимуть в єдиний вузол виробництво, переробку, зберігання, транспортування та збут виробленої продукції, забезпечать вихід суб'єктів господарювання на ринки.

Розвиток інтегрованих господарських структур на засадах приватної та колективної форм власності відкриває простір для поліпшення

постачальницько-збутового сервісу, розвитку системи взаємного кредитування, мережі сервісного обслуговування, доступності маркетингової інформації про кон'юнктурні коливання на різних сегментах ринку.

Це суттєво поглибить поділ праці у гірських селах і дасть потужний імпульс розширенню спеціалізації і кооперації виробництва, включенню широких верств населення в активну підприємницьку діяльність.

Таким чином, формується соціальна база для розширення ринкового сектору, становлення багатоукладності сільської економіки, зародження конкуренції, з'являються стимули до модернізації і розвитку виробництва.

Не припиняючи роль грошово-кредитної і податкової політики та важливості державної підтримки процесів диверсифікації, ключову роль в оздоровленні економіки в довгостроковому періоді слід відводити підвищенню соціальної активності сільського соціуму, його самоорганізації, законності, порядку, активній підтримці місцевих ініціатив, відродженню довіри населення до державних інститутів, партнерів по бізнесу. Цей потенціал може бути використаний тим повніше, чим послідовнішими будуть реформи, а процеси децентралізації управління створять необхідні умови для розвитку приватної ініціативи, формування ринкової свідомості і стандартів поведінки господарюючих суб'єктів, адекватних новим економічним умовам. Нова система соціальної взаємодії створить стимули для мобілізації інвестиційного потенціалу шляхом залучення заощаджень населення, коштів трудових мігрантів, держави, фондів регіонального розвитку, внаслідок чого буде створено багатоканальну систему фінансової підтримки структурних перетворень.

Разом з тим постановка завдання прискореної диверсифікації вимагає більш активного втручання держави в ряд економічних процесів. Йдеться про «вертикальні» заходи, змістом яких є конструювання державної політики диверсифікації економіки гірських територій, під якою розуміється система правових, фінансово-економічних, соціальних і організаційних заходів, спрямованих не тільки на позитивні структурні перетворення в економіці

локальних територіальних формувань, становлення багатоукладності сільської економіки, розвиток інститутів ринку, розвинутої виробничої і соціальної інфраструктури, але і соціально-гуманітарну складову, пов'язану з умовами проживання людей, зайнятістю, економічною безпекою, доступом до освіти, кваліфікованих медичних послуг тощо. Таке обширне змістове навантаження сутності державної політики щодо зміни структури економіки та її удосконалення зумовлено тим, що «сучасний стан сільських територій не тільки не відповідає суспільним очікуванням, а й певною мірою є дестимулюючим фактором модернізації країни» [139, с. 9].

З наведеного неважко зробити висновок, що процеси диверсифікації виступають ключовим інструментом модернізації економіки гірських територій, в реалізації якої особлива роль відводиться державі. Для гір, вважає В.Кравців, держава повинна зробити дві ключові справи: визначити форми і методи державної підтримки гірських територій і гарантувати їх виконання, встановити «правила гри» для місцевих органів влади та суб'єктів господарювання [96, с. 25].

При цьому ключовим є питання, де, в якому обсязі і протягом якого часу необхідне втручання держави. Тільки адекватне застосування інструментів державної підтримки в умовах ринкової економіки здатне, не порушуючи конкурентного середовища, диверсифікувати економіку шляхом прискореного розвитку окремих життєво важливих сфер.

Погоджуючись в цілому з думкою автора, підкреслимо, що мова йде про застосування адекватних важелів державної підтримки, які не підривають дію ринкових механізмів, а навпаки, підсилюють їх. Така постановка проблеми вимагає глибокого розуміння сутності державної політики диверсифікації як складного феномену, що реалізується на різних ієрархічних рівнях управління, і відповідно набуває специфічних ознак. Стосовно гірських територій необхідним є розмежування політики диверсифікації на дві складові. Змістом першої є реалізація державних гарантій соціально-економічного розвитку населених пунктів, яким надано

статус гірських відповідно до Конституції та законів, які регламентують гірську політику в Україні. Апробованим і найбільш ефективним, на думку багатьох вчених-економістів [43, 71, 207, 309], є розроблення державних програм структурних реформ, які реалізуються за рахунок коштів державного бюджету. В Україні нагромаджено значний досвід структурної перебудови економіки. Зокрема, пріоритетні напрями довгострокової структурної політики задекларовано у проекті програми структурної перебудови економіки України на період до 2015 року. Розроблено стратегію економічного та соціального розвитку України на 2004-2015 рр. «Шляхом європейської інтеграції». У 2010 році прийнято Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики», в якому визначено основні засади внутрішньої політики в економічній сфері, значна частина яких безпосередньо стосується структурних перетворень. На вирішення завдань модернізації економіки України спрямовано Програму економічних реформ на 2010-2014 роки «Заможне суспільство, конкурентна економіка, ефективна держава». Окрім макроекономічного спрямування, ці програмні документи містять надійне наукове підґрунтя для розробки державних програм модернізації економіки гірських сіл, особливо тих сфер, які мають загальнодержавне значення. Йдеться про відновлення і модернізацію соціальної і транспортної інфраструктури, протипаводковий захист, реконструкцію гідротехнічних споруд, будівництво та реконструкцію протизсувних і протиселевих споруд, збереження навколишнього середовища.

Реалізація цих проектів сприятиме вдосконаленню секторальної структури економіки гірських сіл, розширенню сфери застосування інтелектуальної праці, закріпленню висококваліфікованих кадрів на селі.

Другим компонентом державної політики диверсифікації є державна підтримка структурних змін, яка реалізується відповідно до таких принципів:

- формування структури економіки, яка забезпечує розвиток гірських сіл як єдиного територіального комплексу, що історично склався і

виконує виробничо-економічну, соціально-демографічну, культурну, природоохоронну, рекреаційну та інші важливі функції;

- запровадження економічних стимулів для заохочення технологічної модернізації в аграрному і лісопромисловому виробництві;
- підтримка особистих селянських господарств, особливо тих, що мають товарний характер виробництва, шляхом поступового витіснення затратних технологій, які застосовуються в тваринництві і рослинництві;
- допомога у розробленні і впровадженні нових методів генетичного контролю й управління селекційним процесом у тваринництві для поліпшення існуючих і виведення нових порід, типів сільськогосподарських тварин;
- створення сприятливого бізнес-середовища для розвитку малого підприємництва;
- створення умов для відродження гірського села, формування конкурентоспроможного агропромислового виробництва, стимулювання виробництва екологічно чистої продукції;
- підтримка розвитку системи послуг з метою створення комфортних умов проживання та закладів рекреаційної індустрії.

Побудова механізму державної підтримки на окреслених вище принципах вказує, що вона повинна максимально відповідати потребам громади, підштовхувати і розвивати ініціативу з боку сільських жителів, сприяти підвищенню соціальної активності у сфері підприємницької і комерційної діяльності, створювати передумови для ефективного залучення місцевих природних і людських ресурсів у виробничий процес.

Державна підтримка структурної трансформації економіки гірських сіл реалізується у двох основних формах – опосередковано через стимулювання і підтримку розвитку окремих життєво важливих сфер економічної діяльності або видів продукції шляхом надання певних податкових преференцій, пільгових кредитних ставок, дотацій, створення сприятливого інвестиційного клімату. Другою формою реалізації державної

політики диверсифікації економіки гірських територій є її безпосередня участь у здійсненні структурних трансформацій. За своїм змістом вона має точково ареальний характер, сутнісною ознакою якого є вибірково селективний вплив на соціально-економічний розвиток локальних адміністративних формувань. Йдеться в першу чергу про гірські села, які перебувають на межі вимирання. За експертними оцінками, кількість таких населених пунктів в областях зони Карпат становить від 12 до 25%. Це гірські села, які не мають достатніх ресурсів для забезпечення відтворювальних процесів.

Отже, мова повинна йти не про набір окремих еkleктичних заходів, спрямованих на вирівнювання існуючих диспропорцій економічного розвитку, а зниження наявних глибоких відмінностей у просторовому розвитку з тим, щоб забезпечити мінімально необхідний рівень останнього.

В агрегованому плані інструментарій державної підтримки проблемних територій при цьому повинен включати дві групи заходів: підвищення привабливості гірських населених пунктів для зовнішніх і внутрішніх інвесторів шляхом створення сприятливого інвестиційного клімату та надання відповідних преференцій реальним інвесторам, тобто формування ефективного підприємницького середовища. Ключова роль держави полягає у створенні виробничої і соціальної інфраструктури, яку слід розуміти в широкому контексті, що виступає синтетичним показником умов господарювання в конкретному населеному пункті і створює умови для його економічного зростання.

Диверсифікація – процес довготривалий, адже «політика структурних перетворень має базуватися на довгостроковій стратегії структурної перебудови суспільного відтворення на основі оптимізації темпів зростання різних секторів економіки» [297, с. 77].

Звідси необхідність конкретизації завдань, термінів виконання, виконавців та джерел фінансування в різних часових лагах. У середньостроковому періоді в якості основних механізмів, здатних здійснити

суттєвий стимулюючий вплив на розвиток гірських територій, виступають вдосконалення податкової і фінансово-кредитної політики, формування конкурентного середовища, створення рівних і передбачуваних умов економічної діяльності, підвищення ефективності господарювання в пріоритетних галузях економіки, відновлення сільської промисловості, стимулювання несільськогосподарських видів діяльності, підтримка малого підприємництва, екобізнесу, запровадження спеціального інвестиційного режиму, реалізація цільових програм розвитку інфраструктури, транспорту, зв'язку і телекомунікацій, забезпечення рівного доступу до мереж ринкової інфраструктури.

Орієнтиром структурної модернізації у довгостроковому періоді має стати:

- досягнення збалансованого використання природно-ресурсного потенціалу та формування ринкового механізму природокористування;
- усунення наявних диспропорцій, що склалися в минулому;
- стимулювання венчурного фінансування, спрямованого на прискорення процесу створення і капіталізації інновацій в економіку гірських сіл;
- сприяння підвищенню конкурентоздатності суб'єктів господарювання, що забезпечують виробництво екологічно чистої продукції;
- включення гірських територій у сферу транскордонних економічних зв'язків;
- формування превентивних захисних і стабілізаційних антикризових і дієвих важелів управління гірськими територіями;
- децентралізація функцій управління формуванням інститутів громадянського суспільства і надання широких прав територіальним громадам;
- забезпечення якості життя гірських жителів, яке відповідає стандартам європейських країн.

Висновки до розділу 1

В даному розділі сформовано теоретико-методологічні основи соціально-економічної модернізації гірських територій Українських Карпат, зокрема обґрунтовано підходи до їх дослідження як об'єкту наукового аналізу, розвинуто понятійно-термінологічний апарат об'єкту дослідження, здійснено типологізацію гірських територій за рівнем їх соціально-економічного розвитку, обґрунтовано теоретико-методологічні підходи соціально-економічної модернізації гірських територій, розроблено економетричну модель визначення наявного потенціалу розвитку та запропоновано підходи до диверсифікації гірської економіки.

1. Аналіз існуючих наукових напрацювань з проблем сталого розвитку гірських територій дозволяє розглядати їх як компактну відмінну від інших просторових формувань соціалізовану, гетерогенну, ієрархічну природногосподарську підсистему регіону, де економічна діяльність де термінується складними природно-кліматичними умовами, що здійснюють обмежуючий вплив на ефективність господарювання, структуру виробництва, інтенсивність міжгосподарських інтеграційних зв'язків, умови та рівень життя гірського населення. Це вимагає виокремлення гірських територій як важливої соціоприродної, екологоекономічної підсистеми в самостійний об'єкт державної регіональної політики, яка повинна здійснюватися на принципах біосферо центрizmu, стабільності екосистем, субсидіарності, гомеостазу, диференціації, часткової компенсації, селективної підтримки. Реалізація державної політики сталого розвитку гірських територій на вище відмічених принципах змінює вектор їх розвитку на користь екологізації господарської діяльності, що пояснюється обмеженістю природно-ресурсного потенціалу та асиміляцію потенціалу навколишнього середовища, що веде до глобальної екологічної кризи.

2. Імперативи сталого розвитку гірських територій як складної соціоприродної, еколого-економічної підсистеми регіону вимагають

міждисциплінарного підходу до їх дослідження. Міждисциплінарний синтез природничих та суспільних наук дозволяє адекватно відобразити виключну різноманітність природних, геополітичних, соціальних, економічних, екологічних, етнокультурних умов розвитку гірських територій, що закладає наукове підґрунтя для розробки державної стратегії регулювання гірським розвитком. Міждисциплінарний синтез наукових знань суттєво збагачує науку маунтологію і виступає каталізатором її розвитку. відсутність міждисциплінарного підходу до розвитку гірських територій призводить до прийняття неефективних управлінських рішень і не дозволяє правильно формувати економічні пріоритети в програмах соціально-економічного розвитку гірських поселень.

3. Сталий розвиток гірських територій це складна і багатоаспектна проблема, метою якої є підвищення рівня і якості життя гірського населення, формування самобутньої соціо-еколого-економічної моделі господарювання, збереження і примноження етнокультурної спадщини, здоров'я та безпеки гірського населення. Вирішення цього складного вузла проблем повинно здійснюватися в контексті збалансованого природокористування і передбачати реалізацію наступних завдань:

- стимулювання розвитку нових організаційно-правових форм господарювання на основі використання місцевих ресурсів;
- диверсифікація сільського і лісового господарства, відродження традиційних і розвиток нових ремесел, промислів і виробництв;
- всебічний розвиток інтеграційних зв'язків, формування кластерів, обслуговуючих і кооперативних, різних інтегрованих виробничих структур;
- розвиток місцевого самоуправління, територіальних громад як основи громадянського суспільства;
- підвищення конкурентоспроможності гірських територій, формування їх позитивного іміджу та переваг і привабливості проживання у гірській місцевості.

4. Запропонована авторська типологізація гірських територій за рівнем їх соціально-економічного розвитку, що включає адаптивні, депресивні та відсталі просторові адміністративні формування, має вкрай важливе прикладне і наукове значення. На її основі стає можливим обґрунтувати пріоритетні сфери економічної діяльності, підібрати адекватні інструменти регулювання їх розвитком, визначити для кожного сегменту відповідні параметри державної підтримки. Така індивідуально-адресна, диференційована політика розвитку гірських територій дозволяє врахувати цілу сукупність чинників, в тому числі і ті, які відносяться до сфери інституціонально-еволюційного напрямку в економічній науці, що включає історію, культуру, традиції, звички місцевого населення і забезпечує їх гармонійний розвиток.

5. Модернізація економіки гірських територій є неминучий і об'єктивний процес, без якого вони не мають майбутнього. Зроблений висновок підтверджується масштабною бідністю гірського населення, інтенсивною трудовою міграцією, високим рівнем безробіття, що кратно перевищує його порогові значення, відтоку молоді, згортанням соціальної сфери, деградацією і вимиранням гірських сіл. Ефективність модернізації вимагає вирішення складного вузла домодернізаційних завдань, що в агрегованому виді включають три блоки проблем – структурно-логічну, соціально-економічну та інституційно-інфраструктурну модернізацію, в межах яких реалізується цілий комплекс завдань. При цьому мова повинна йти не лише про абсорбаційну здатність бізнесу до впровадження нових технологій, а в першу чергу модернізація повинна охопити людей, їх здоров'я, освіту, культуру, середовище проживання безпеку.

6. Державна політика підтримки і регулювання гірських територій в умовах існуючої внутрішньої регіональної соціально-економічної диференціації повинна носити точковий (вибірковий) селективний вплив і постійно коригуватися в залежності від економічної кон'юнктури, змінюватися інструменти впливу, що забезпечують гнучкість політики

розвитку гірських територій. різноплановість завдань, що реалізуються в кожній гірській територіальній громаді вимагають відходу від шаблонних методів впливу до їх універсалізації. Така політика забезпечує інваріантність цілей розвитку: в одних поселеннях це будівництво доріг, в інших – водопостачання, в третіх – створення соціальної інфраструктури. особливу увагу слід приділити депресивним та відсталим територіям, оскільки за рахунок власного ресурсного потенціалу подолати існуючі диспропорції вони не в змозі.

РОЗДІЛ 2. Розвиток населення, розселення і зайнятість на гірських територіях Українських Карпат

2.1. Оцінка основних тенденцій режимів відтворення населення гірських територій

Для гірських районів західних областей України, враховуючи їх природно-кліматичні та географічні особливості, питання відтворення людських ресурсів завжди було актуальним, причому в останній період часу воно набуло особливої значимості у зв'язку з поглибленням кризових явищ у демографічному розвитку населення. Причин такої кризової ситуації кілька, адже гірські території, як і загалом Україна, упродовж всього ХХ ст. значною мірою втрачали свій демографічний потенціал. Спочатку він був підірваний нищівними соціальними катастрофами – руйнівними війнами, революціями, голодомором, а у другій половині ХХ ст. поступове, а згодом різке зниження народжуваності, а також зростання смертності в працездатному та, зокрема, фертильному віці призвели до істотного зниження можливості самовідтворення населення на цих територіях. Така ситуація в демографічному відтворенні на гірських територіях на тлі соціально-економічних трансформацій та занепаду у сфері праці, трудових відносин може характеризуватися як кризова [325, с. 48].

Особливістю всіх демографічних процесів є парність, протилежна спрямованість, взаємозумовленість і залежність (народження – смерть, вибуття – прибуття, шлюб – розлучення тощо). Ці властивості, як відмічає Г.Старостенко, є системоутворюючими факторами, що формують населення як систему з усіма її якостями. Кожен розглянутий компонент пов'язаний з численними іншими як структурно, так і функціонально, і тому при дослідженні їх динаміки не може розглядатись ізольовано [286, с. 20]. Поділяючи в цілому думку вище процитованого автора, зазначимо, що в нинішніх умовах демографічні процеси значною мірою детерміновані

економічними чинниками, під впливом яких формуються кількісні і якісні показники відтворення населення, соціально-трудоий потенціал, професійно-кваліфікаційна структура зайнятих, що в сукупності створюють умови життєдіяльності людей і виступають індикатором демовідтворювальних процесів.

При цьому слід враховувати, що розбалансованість у режимах відтворення населення на гірських територіях відбувається на тлі високого рівня безробіття, наслідком чого є міграційний відтік населення, ядро якого формують особи продуктивного віку та високого професійно-кваліфікаційного рівня. При цьому природний, міграційний і економічний рух населення впливає на кількісні параметри людських ресурсів, а соціальний – на якісні. Кожен вид руху детермінований дією численних різноманітних чинників, а їх взаємодія і взаємозалежність визначають кількість економічно активного населення, що є ключовим показником для будь-якого суспільства або держави. Тому важливого значення набуває аналіз екзо- і ендегенних чинників впливу на динаміку економічно активного (репродуктивного віку) населення.

Чисельність гірського населення, його соціально-трудоий потенціал, статеві-вікова та етнічна структура формуються за рахунок природного приросту та міграції.

Природний приріст традиційно відіграє домінуючу роль у формуванні чисельності населення регіону Українських Карпат, тоді як вплив міграції залишався несуттєвим. Аналіз основних тенденцій розвитку населення в розрізі областей Українських Карпат та в їх гірських районах вказує на неоднозначність та суперечливість відтворювальних процесів (рис. 2.1).

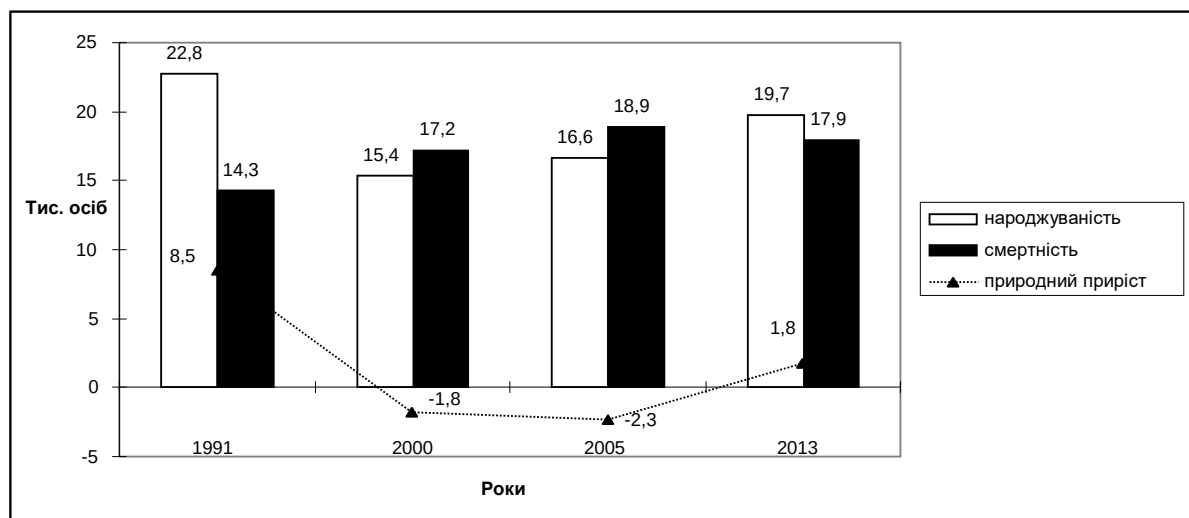

Рис. 2.1. Динаміка зведених показників народжуваності, смертності та природного приросту населення гірських територій Карпатського регіону у 1991-2013 рр., тис. осіб*

* Розроблено автором на основі даних Державної служби статистики України та джерела [292]

Дані, наведені на рисунку 2.1, дозволяють зробити ряд висновків щодо основних тенденцій відтворення населення в областях зони Українських Карпат, включаючи гірські території. Насамперед слід відмітити, що в гірських районах протягом останніх десятиліть у деморозвитку мають місце суперечливі процеси. Аналіз статистичних даних вказує, що до 2000 року для них характерним було розширене відтворення людських ресурсів, на відміну від загальнонаціональних показників, які характеризуються від'ємним значенням природного приросту населення. Однак, починаючи з 2000 року, в гірських районах посилюється тенденція до скорочення природного приросту населення, за винятком Закарпатської і Чернівецької областей, де зберігався незначний приріст населення, однак його динаміка порівняно з попередніми роками суттєво уповільнилася.

З 2005 року динаміка відтворювальних процесів населення гірських територій уповільнюється, за винятком гірських районів Львівської області. Незважаючи на уповільнення темпів природного приросту населення в гірських поселеннях, тенденція перевищення кількості народжених над

кількістю померлих зберігається. Так, наприклад, у 2013 році кількість народжених майже на 2 000 осіб перевищувала кількість померлих, проте цей показник майже в 5 разів нижчий, ніж у 1991 році.

У 2013 році найвищий рівень народжуваності зафіксовано у гірських поселеннях Перечинського (19,8‰) та Рахівського (18,0‰) районів Закарпатської області, Верховинського (18,9‰), Надвірнянського (14,8‰) та Долинського (14,3‰) районів Івано-Франківської області, Турківського (16,6‰) та Сколівського (15,2‰) районів Львівської області, Путильського району (18,0‰) Чернівецької області. В розрізі областей найвищий рівень народжуваності зафіксовано у Чернівецькій та Закарпатській (по 16,1‰), а найнижчий – у Львівській (13,6‰), зокрема у Старосамбірському районі цей показник був найменшим і становив всього 11,4‰ [293]. Аналогічна ситуація склалася в середніх містах із статусом гірських, які характеризуються низьким коефіцієнтом народжуваності — близько 9,9-11,5‰, натомість багато малих міст, які є ядрами притягання населення з навколишніх сіл, мають високу народжуваність – 13,8-14,6‰. Традиційно високими є коефіцієнти народжуваності сільського населення в таких районах, як Рахівський, Міжгірський, Верховинський, Коломийський, Сторожинецький, Путильський, Турківський та Сколівський.

Другою складовою руху населення є смертність, темпи якої значною мірою визначаються статеві-віковою структурою населення. Середні та малі міста з молодим населенням відзначаються значно нижчим рівнем смертності. В більшості гірських міст Карпатського регіону рівень смертності є відносно низьким (9,4-12,2‰). Натомість у значній частині сіл та селищ міського типу поряд з високим рівнем народжуваності зберігається високий рівень смертності. Загалом смертність серед сільського населення є суттєво вищою від міського – від 11,1‰ у Рахівському до 16,4‰ у Великоберезнянському районах Закарпатської області, від 11,6‰ (Надвірнянський) до 13,3‰ (Коломийський) Івано-Франківської, від 14,5‰

(Стрийський) до 15,3‰ (Дрогобицький) у Львівській, від 11,0‰ (Путильський) до 13,4‰ (Вижницький) у Чернівецькій області.

На цьому тлі позитивною є тенденція до скорочення дитячої смертності, оскільки вона безпосередньо корелюється з чисельністю населення і його відтворенням. Так, протягом аналізованого періоду чисельність померлих дітей віком до 1 року в гірських районах Карпатського регіону зменшилася майже на третину – з 313 осіб у 1989 році до 213 у 2013 році. Найбільш позитивна динаміка зберігається у гірських районах Чернівецької та Львівської областей, де зниження дитячої смертності становило відповідно 56,8 та 52,4 відсоткових пункта, а найскладнішою є ситуація в Закарпатській області, де посилюється тенденція до зростання дитячої смертності, рівень якої протягом аналізованого періоду зріс на 18,0%, що негативно відбивається на відтворенні населення і провокує умови його депопуляції. Підвищення рівня смертності гірського населення зумовлено швидкими темпами старіння населення, недостатньо високим рівнем розвитку системи охорони здоров'я та відповідною якістю медичних послуг, а також загальним погіршенням умов життя.

Діагностика демографічних процесів в областях, які є об'єктом дослідження, вказує на те, що тут сформувалися три локальні групи районів: депопуляційні, райони з природним приростом населення та райони з відносно стабільними темпами відтворення населення (рис. 2.2).

Із рис. 2.2 видно, що найбільш численною є група гірських районів з позитивним природним приростом населення – 57,1%. Приріст населення у цих районах за аналізований період становив 2,3 тис. осіб. У 23,8% районів, віднесених до другої групи, чисельність народжених осіб корелюється з кількістю померлих. У чотирьох районах третьої групи спостерігається депопуляція, внаслідок чого чисельність населення тут скоротилася майже на 0,7 тис. осіб, при цьому тенденція набуває стійкого характеру.

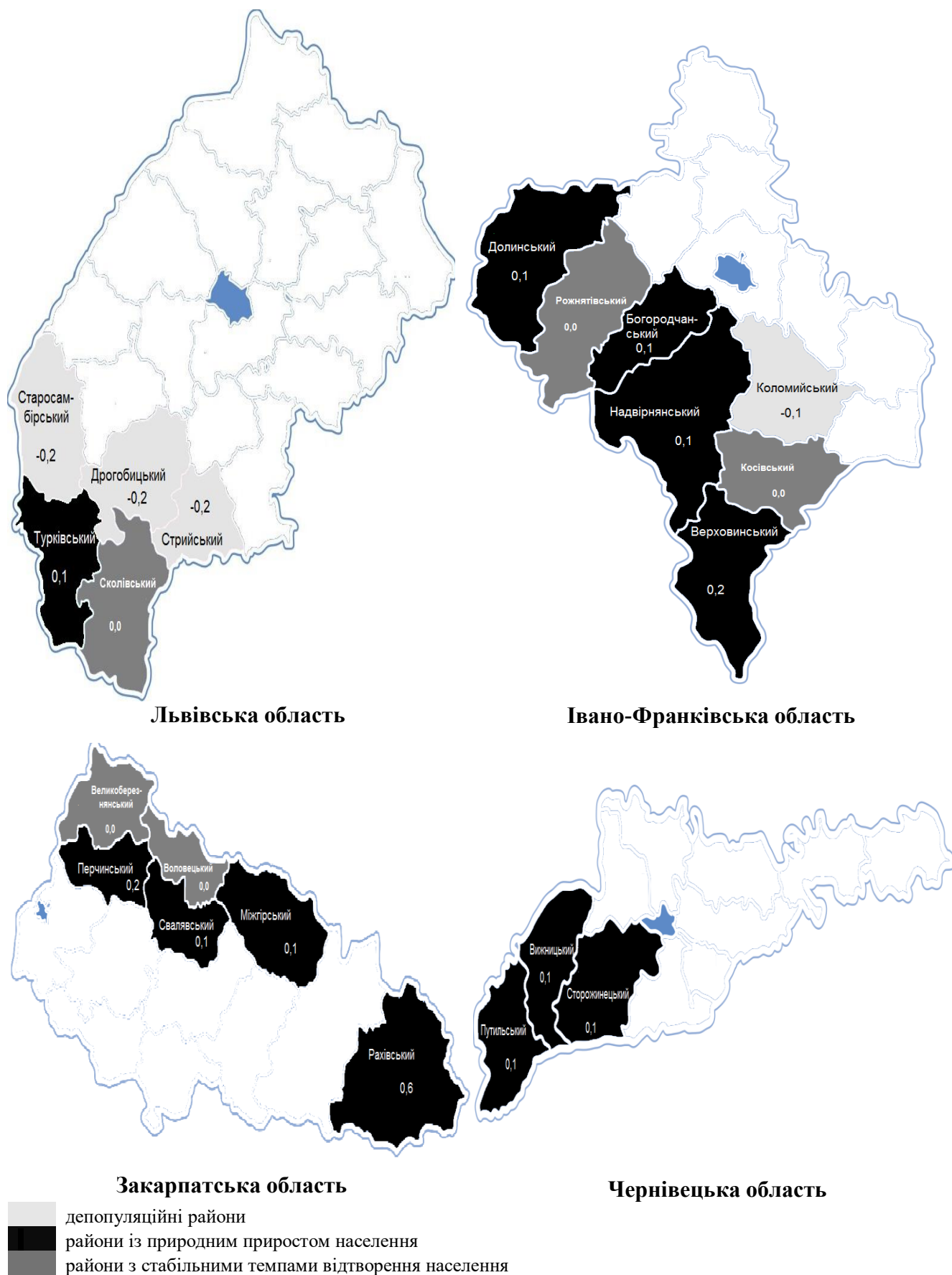

Рис. 2.2. Ранжування гірських районів Карпатського регіону за ознакою природного приросту населення у 2013 році, тис. осіб*

* Розроблено автором на основі даних Державної служби статистики України та джерела [292]

Зміни у динаміці природного приросту населення корелюються з відповідними змінами загальної кількості наявного населення, що відображено у таблиці 2.1.

З даних, наведених у таблиці 2.1, простежується взаємозв'язок природного приросту (скорочення) та сальдо міждержавної і міжрегіональної міграції та чисельності населення. Внаслідок перевищення темпів міграції населення над природним приростом його чисельність в областях Українських Карпат зменшилась на 322,4 тис. осіб, або на 5,0 %, в гірських районах майже на 50 тис. осіб, або на 3,5%. Винятком є Закарпатська область, де кількість населення протягом всього аналізованого періоду зросла на 2,1 тис. осіб. Наведене вказує на суттєвий вплив міграційного руху населення на зменшення кількості населення в регіонах Українських Карпат.

Що стосується гірських районів, то тут чисельність наявного населення за аналізований період скоротилася на 48,6 тис. осіб, або на 3,5%. Аналогічно зменшується кількість постійного населення гірських районів, однак його темпи є значно нижчими. Таку ситуацію можна пояснити тим, що окремі особи, особливо передпенсійного віку, користуючись недосконалістю законодавства щодо регулювання гірських територій, спеціально «роблять» собі і членам своїх сімей «гірську реєстрацію» з метою отримання додаткових соціальних виплат, передбачених Законом України «Про статус гірських населених пунктів в Україні» та постановою Кабінету Міністрів України від 11 серпня 1995 р. № 648 "Про умови оплати праці осіб, які працюють в гірських районах". Фактично на гірських територіях вони не проживають, однак фіктивно збільшують чисельність наявного населення. За експертними оцінками, частка таких «горян» становить від 2 до 7 відсотків від наявного населення в різних районах Карпатського регіону [106].

Таблиця 2.1

**Вплив природного приросту (скорочення) на кількість населення гірських територій Карпатського регіону
у 1991-2013 рр.***

(тис. осіб)

Області зони Українських Карпат	Кількість наявного населення				Зміна кількості населення (до попереднього аналізованого року)			У тому числі за рахунок					
								природного приросту (скорочення)			сальдо міграції		
	1991	2000	2005	2013	2000	2005	2013	2000	2005	2013	2000	2005	2013
Закарпатська	1 252,3	1 278,7	1 245,4	1 256,9	26,4	-33,3	11,5	-0,6	0,0	3,7	27,0	-33,3	7,8
в тому числі гірські райони	283,9	281,5	277,1	276,4	-2,4	-4,4	-0,7	0,1	0,1	1,0	-2,5	-4,5	-1,7
Івано-Франківська	1 423,5	1 409,8	1 393,6	1 382,1	-13,7	-16,2	-11,5	-3,8	-3,8	-0,7	-9,9	-12,4	-10,8
в тому числі гірські райони	579,9	577,7	571,5	568,3	-2,2	-6,2	-3,2	-0,8	-1,3	0,4	-1,4	-4,9	-3,6
Львівська	2 747,7	2 626,5	2 588,0	2 538,4	-121,2	-38,5	-49,6	-9,5	-10,9	-2,2	-111,7	-27,6	-47,4
в тому числі гірські райони	347,8	333,3	319,2	312,5	-14,5	-14,1	-6,7	-1,3	-1,2	-0,5	-13,2	-12,9	-6,2
Чернівецька	983,0	922,8	911,5	908,5	-60,2	-11,3	-3,0	-2,7	-2,1	-0,1	-57,5	-9,2	-2,9
в тому числі гірські райони	174,2	180,7	179,2	180,0	6,5	-1,5	0,8	0,2	0,1	0,7	6,3	-1,6	0,1
<i>Всього по Карпатському регіону</i>	<i>6 406,5</i>	<i>6 237,8</i>	<i>6 138,5</i>	<i>6 085,9</i>	<i>-168,7</i>	<i>-99,3</i>	<i>-52,6</i>	<i>-16,6</i>	<i>-16,8</i>	<i>0,7</i>	<i>-152,1</i>	<i>-82,5</i>	<i>-53,3</i>
<i>Всього по гірських територіях КР</i>	<i>1 385,8</i>	<i>1 373,2</i>	<i>1 347,0</i>	<i>1 337,2</i>	<i>-12,6</i>	<i>-26,2</i>	<i>-9,8</i>	<i>-1,8</i>	<i>-2,3</i>	<i>1,8</i>	<i>24,4</i>	<i>-23,9</i>	<i>-11,6</i>

* Розроблено автором на основі даних Державної служби статистики України та джерела [293]

Важливим показником, який впливає на природний і міграційний рух населення, є його статеві-вікова структура. Нормальне відтворення населення вимагає рівноваги щодо кількості чоловіків та жінок у його структурі. Особливо це важливо у дітородному і працездатному віці. Порушення балансу ускладнює укладання шлюбів, збільшує ризик розлучень, призводить до появи неповних сімей. Тому для розвитку гірських населених пунктів надзвичайно важливим є аналіз населення за гендерною ознакою та виокремлення кількості осіб дітородного та працездатного віку. Розподіл постійного населення за статтю в гірських поселеннях Карпатського регіону відображено в табл. 2.2.

Із даних, наведених в табл. 2.2, видно, що чисельність наявного і постійного населення гірських районів за аналізований період має тенденцію до скорочення – майже на 25 тис. осіб, або 1,9 відсотка. Частка сільського населення майже в три рази перевищує частку міського. Протягом усього аналізованого періоду питома вага сільського населення постійно зростала – з 74,7% у 1991 році до 76,2% у 2014. Найнижча щільність населення спостерігається у Путильському районі Чернівецької області (29 особи на км²), що в 3,9 разу нижче середньообласного показника і в 3,7 разу — середньорегіонального показника. Найбільша щільність населення спостерігається у Коломийському районі Івано-Франківської області – 99 осіб при аналогічному середньообласному показнику.

В структурі постійного населення гірських територій переважають жінки, їх частка у загальній чисельності населення цих територій протягом аналізованого періоду зросла – з 52,5% у 1991 р. (715083 жінки із 1362452 осіб) до 54,9% в 2014 р. (734110 жінок із 1336739 осіб). У сільській місцевості чисельність жінок є ще більшою, ніж у середньому по гірських районах, як в абсолютному, так і відносному значенні – у 2014 році тут проживало 55,8% жінок і 44,2% чоловіків.

Таблиця 2.2

Розподіл постійного населення гірських районів Карпат за статтю та місцем проживання у 1991-2014 рр., осіб*

	Міські поселення та сільська місцевість			Міські поселення			Сільська місцевість		
	Обидві статі	Чоловіки	Жінки	Обидві статі	Чоловіки	Жінки	Обидві статі	Чоловіки	Жінки
	1991								
Закарпатська область	1245618	601540	644078	506464	242048	264416	739154	359492	379662
в т.ч. гірські райони	281811	137047	144764	104267	50857	53410	177544	85190	91354
Івано-Франківська область	1413211	665272	747939	589016	282614	306402	824195	382658	441537
в т.ч. гірські райони	565749	266013	299736	139944	66473	73471	425805	199540	226265
Львівська область	2727410	1293804	1433606	1612012	774034	837978	1115398	519770	595628
в т.ч. гірські райони	341520	162569	178951	56227	26820	29407	285293	135749	149544
Чернівецька область	940801	437406	503395	394415	185532	208883	546386	251874	294512
в т.ч. гірські райони	173372	81740	91632	44793	21059	23734	128579	60681	67898
<i>Всього по гірських районах</i>	<i>1362452</i>	<i>647369</i>	<i>715083</i>	<i>345231</i>	<i>165209</i>	<i>180022</i>	<i>1017221</i>	<i>481160</i>	<i>535061</i>
	2001								
Закарпатська область	1272034	611745	660289	488797	232348	256449	783237	379397	403840
в т.ч. гірські райони	284518	138003	146515	85908	31567	44341	208610	96436	102174
Івано-Франківська область	1406129	663275	742854	586126	277197	308929	820003	386078	433925
в т.ч. гірські райони	577795	274030	303765	140446	66418	74028	437349	207612	229737
Львівська область	2605956	1234896	1371060	1533976	726954	807022	1071980	507942	564038
в т.ч. гірські райони	332138	159018	173120	53901	25749	28152	278237	133269	144968
Чернівецька область	919028	430047	488981	368263	171767	196496	550765	258280	292485
в т.ч. гірські райони	180640	86461	94179	46258	22017	24241	134382	64444	69938
<i>Всього по гірських районах</i>	<i>1375091</i>	<i>657512</i>	<i>717579</i>	<i>326513</i>	<i>145751</i>	<i>170762</i>	<i>1058578</i>	<i>501761</i>	<i>546817</i>
	2014								
Закарпатська область	1256737	603177	653560	462128	217617	244511	794609	385560	409049
в т.ч. гірські райони	276572	133891	142681	82572	39425	43147	194000	94466	99534
Івано-Франківська область	1379827	652015	727812	596364	280230	316134	783463	371785	411678
в т.ч. гірські райони	568684	232096	336588	142648	67542	75106	426036	164554	261482
Львівська область	2519429	1193281	1326148	1524050	715864	808186	995379	477417	517962
в т.ч. гірські райони	312954	150987	161967	47832	23782	24050	265122	127205	137917
Чернівецька область	906900	426189	480711	385276	178380	206896	521624	247809	273815
в т.ч. гірські райони	178529	85655	92874	44694	21302	23392	133835	64353	69482
<i>Всього по гірських районах</i>	<i>1336739</i>	<i>602629</i>	<i>734110</i>	<i>317746</i>	<i>152051</i>	<i>165695</i>	<i>1018993</i>	<i>450578</i>	<i>568415</i>

* Розроблено автором на основі даних Державної служби статистики України та джерела [292]

Аналіз статево-вікової структури гірського населення не вказує на посилення тенденцій до його старіння. Із загального числа проживаючих у гірській місцевості – 21,6% пенсіонери та 22,5% молодь. Найвищий рівень постаріння зафіксовано у сільських жінок (понад 32%). Найнижча питома вага літніх людей спостерігається у Львівській області (17,7%), а найвища – в Івано-Франківській (25,8%). Що стосується осіб, молодших працездатного віку, то тут діаметрально протилежна ситуація: найменша їх кількість

проживає в Івано-Франківській області (19,8%), а найбільша – у Львівській (27,6%) (рис. 2.3).

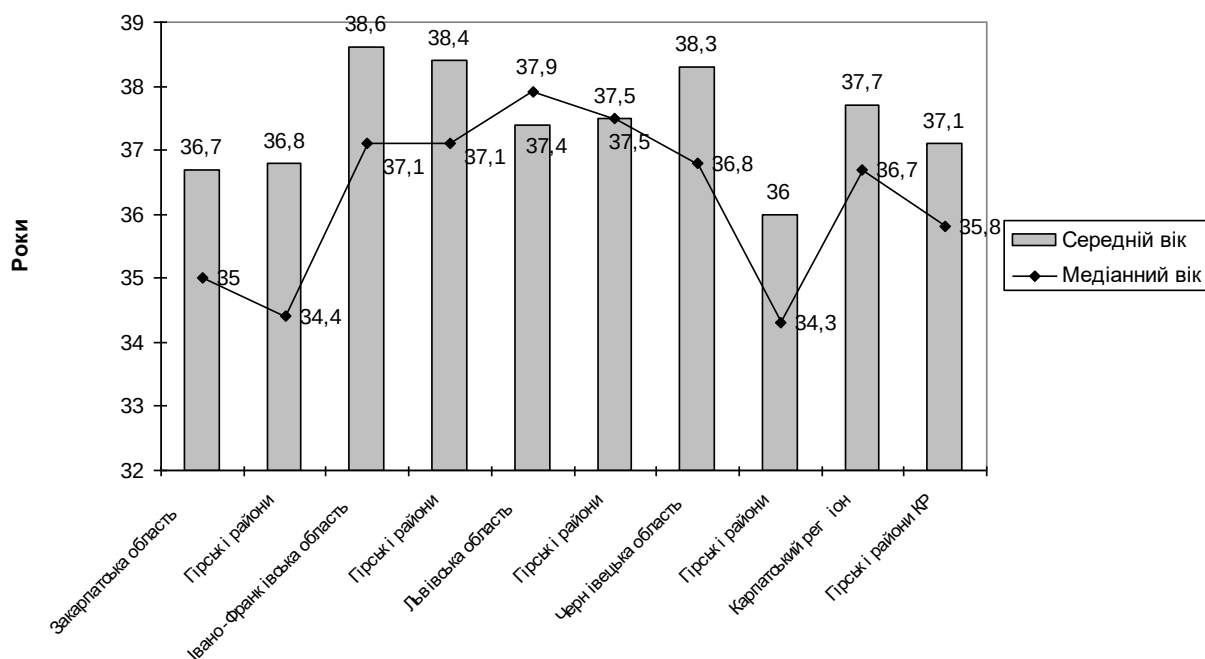

Рис. 2.3. Середній та медіанний вік населення гірських територій Карпатського регіону у 2014 році, років*

* Розроблено автором на основі даних Державної служби статистики України та джерела [293]

Середній вік населення визначається як рівнем народжуваності, так і рівнем смертності. Найчастіше використовуються арифметична зважена й медіанна. Так, середній арифметичний вік населення Карпатського регіону на початок 2015 року становив 37,7 року, а в гірських районах — 37,1 року. З початку 1990 року він зріс на 3,3 та 2,9 року відповідно, проте це пов'язано не зі зростанням тривалості життя, а переважно зі зниженням народжуваності. При цьому динаміка смертності сприяла швидше зниженню середнього віку через скорочення смертності в молодших вікових групах та зростання в середньому і старшому віці. Певний вплив на збільшення середнього віку справив і структурний чинник через входження відносно великих вікових груп населення у старший вік.

Відображені дані на рисунку 2.3 засвідчують, що в гірських районах середній вік населення знаходиться на загальнообласному рівні, за винятком Чернівецької області, де він майже на 2 роки менший, ніж по області. Існуючий тут розрив вплинув на загальний середній вік населення по гірських територіях, який є меншим, ніж загалом по областях Карпатського регіону.

Другий показник, що характеризує статеву-вікову структуру населення, є медіанний вік (вік, що розділяє все населення навпіл, тобто одна половина людей — молодша за цей вік, а інша — старша) вказує, що сьогодні він є меншим за середній вік, окрім Львівської області, що є позитивним, оскільки вказує, що більшість населення є молодшим за середній вік. Це може свідчити про існуючий демографічний потенціал відтворення населення гірських територій, з одного боку, і про переважання смертності серед осіб похилого віку — з другого, що є цілком природним явищем.

Відмічені особливості статеву-вікової структури гірського населення зумовлюють істотні відмінності демографічного і соціально-трудового потенціалу відповідних територій. Під їх впливом формуються якісні показники гірського населення — його освітня, професійно-кваліфікаційна та соціальна структура, трудова мобільність, стан здоров'я тощо. По суті, ці показники формують базовий генофонд різних гірських локально-територіальних сусальних систем.

Проведений аналіз демографічної ситуації в гірських районах Карпатського регіону вказує на наявність суперечливих процесів у природному прирості населення. З одного боку, демографічна ситуація в гірських поселеннях значно краща, ніж в інших регіонах України, а з другого — посилюється тенденція до скорочення природного приросту населення, що створює підґрунтя для поглиблення процесів депопуляції.

Наведене переконливо доводить, що формування та реалізація демографічної політики в гірських поселеннях має свої особливості. Їх

врахування вносить суттєві корективи в цільові установки реалізації демополітики в гірських поселеннях, метою яких є, з одного боку, закріплення існуючої демографічної переваги, а з другого – задіяння превентивних важелів, спрямованих на уповільнення процесів депопуляції, зниження інтенсивності репродуктивної функції населення, оптимізацію міграційних потоків, недопущення подальшого розбалансування статевовікової структури населення. Множинність перерахованих цілей демографічної політики, що реалізуються на гірських територіях, вказує на те, що вона «повинна мати свій варіант стимулювання розвитку демоподій – як кількісного, так і якісного наповнення» [82, с. 319]. Вона може видозмінюватись залежно від специфіки протікання демографічних процесів певних територій, однак обов'язково враховувати етнічну компоненту гірського соціуму, сімейні цінності, схильність населення до мобільності, еміграційні настрої, історичні трудові традиції тощо. По суті, це зміщує вектор міграційної політики в площину її локалізації і на цій основі гармонізує цілі та інструменти впливу на демографічний розвиток гірських поселень.

Важливим при аналізі відтворення населення є прогноз чисельності населення, його статевовікової структури тощо. Для визначення стратегічних функціонально-цільових орієнтирів розвитку гірських територій особливо цінними є демографічні прогнози на віддалені часові горизонти. Так, стратегічний прогноз чисельності населення гірських територій Карпатського регіону та його особливостей передбачає визначення кількості населення, його статевовікову структуру з урахуванням різних груп чинників.

Методологічною основою прогнозування служать методи демографії, зокрема метод пересуву віку та врахування середнього коефіцієнта зміни. Методологічною основою прогнозування служать методи демографії, зокрема метод пересуву віку та врахування середнього коефіцієнта зміни. Метод пересуву віку є одним з найбільш поширених методів прогнозу

демографічної структури й кількості населення. В агрегованому виді суть цього методу полягає в побудові імітаційної логіко-математичної моделі, яка являє собою стандартний підхід до демографічного прогнозування, де передбачається облік окремо смертності, народжуваності та міграційних процесів. Середній коефіцієнт зміни кількості населення відображає середньорічну його частку віком $n+1$ років поточного року у населенні віком n років у попередньому році. Сукупно для кожної окремої групи одноліток він презентує узагальнений показник дожиття та механічного приросту населення.

Демовідтворювальні процеси у гірських районах протягом останніх років сприяли збільшенню навантаження на працездатне населення, зокрема суттєве та тривале зменшення народжуваності призвело до поступового зменшення кількості дітей, підлітків та молоді віком від 5 до 20 років. Водночас велика частка осіб у віці, старшому за 45 років, у поєднанні з невеликою кількістю дітей свідчить про неминуче зменшення населення в економічно активному віці вже в недалекій перспективі. Виняток становить Закарпатська область, де протягом останніх років спостерігається природний приріст населення не лише загалом по області, а й у гірських регіонах (табл. 2.3).

Таблиця 2.3

**Вікова структура населення гірських територій Карпатського регіону
у 2000-2030 рр., % [287, 288, 290, 291]**

Вікова група	2000	2005	2010	2015	2020	2025	2030
0-14	19,9	16,9	17,3	17,5	17,7	17,7	17,0
15-70	66,7	65,8	63,2	63,4	63,6	64,4	66,2
71 і старше	13,4	17,3	19,5	19,1	18,7	17,9	16,8
Разом	100	100	100	100	100	100	100

Аналіз даних таблиці 2.3 засвідчує, що протягом 2000-2010 років кількість населення в економічно активному віці на гірських територіях

Карпатського регіону поступово зменшувалась. Так, у 2000 році ця вікова група складалась з 917 186 осіб, а у 2010 році – лише 850 507 осіб, тобто відбулося зменшення на 7,3%. Аналогічно більш ніж на 40 тисяч осіб (або на 14,9%) зменшилася і кількість осіб у віці, молодшому за економічно активний.

За результатами прогнозування у 2030 р. порівняно з 2000 роком частка дітей у загальній кількості населення гірських територій Карпатського регіону зменшиться майже на 20%, майже не зміниться частка населення в економічно активному віці та майже на чверть зросте частка населення у віці, старшому за економічно активний.

Враховуючи існуючі тенденції демовідворювальних процесів, а також прогноз вікової структури, можна передбачити загальну чисельність населення гірських територій, використовуючи при цьому рівняння тренду. Насамперед, виходячи з наявної вікової структури гірського населення та сучасних тенденцій щодо чисельності народжених дітей, смертності загалом і дитячої смертності, можна спрогнозувати, як саме будуть змінюватися показники смертності та народжуваності населення гірських територій. Для прогнозування чисельності народжених, виходячи з останніх тенденцій, притаманних гірським територіям, можна застосувати такі трендові рівняння:

$$\text{ЧН} = -1,05x^3 + 10,4x^2 - 31,05x + 44,5 \quad (2.1)$$

Для прогнозування кількості смертей на гірських територіях можна використати рівняння тренду:

$$\text{СН} = -0,25x^3 + 0,9x^2 + 1,95x + 11,7 \quad (2.2)$$

Використовуючи запропоновані рівняння тренду, можна спрогнозувати чисельність народжених і смертність населення на гірських територіях Карпатського регіону, що схематично зображено на рис. 2.4.

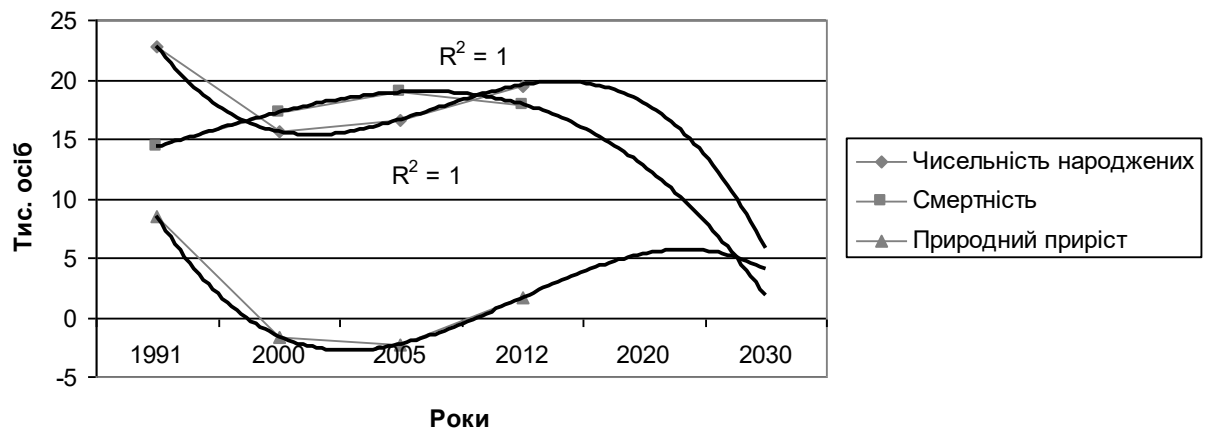

Рис. 2.4. Прогнозна оцінка народжуваності та смертності населення гірських територій Карпатського регіону*

* Розраховано автором

Прогнозна оцінка, запропонована на рисунку 2.4, розмежована на 2 періоди – 2020 та 2030 роки. На 2020 рік в гірських районах прогнозується позитивний природний приріст постійного населення. Така ситуація буде зберігатися і в наступні роки, коли тенденції зміни рівнів народжуваності і смертності будуть на однаковому рівні. З урахуванням цього можливим є прогноз тенденцій розвитку загальної чисельності населення гірських територій. При цьому слід підкреслити, що такий прогноз вміщує певну дозу умовності, оскільки спрогнозувати вплив міграційних процесів, особливо трудової міграції, на прогнозований показник у перспективі проблематично, оскільки на нього впливає низка чинників, основними з яких є соціально-економічна, екологічна та політична ситуація не лише на досліджуваних територіях, а й загалом у країні.

Для прогнозування загальної чисельності населення гірських територій Карпатського регіону використано рівняння тренду:

$$\text{ЧПН} = -25495x^2 + 89126x + 1298822 \quad (2.3)$$

Використання наведеного рівняння дозволяє з високим ступенем імовірності стверджувати, що до 2030 року в гірських районах Карпатського регіону буде спостерігатися поступове зменшення чисельності постійного населення (рис. 2.5).

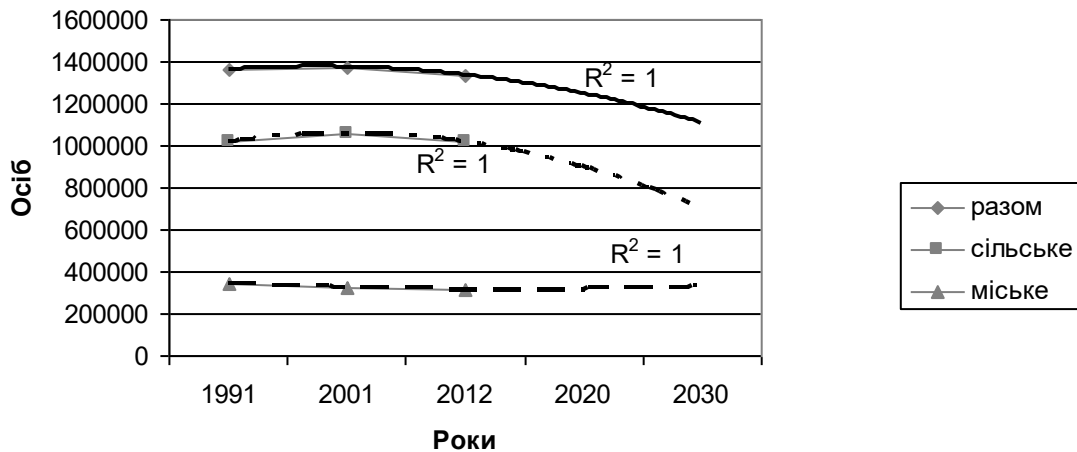

Рис. 2.5. Прогнозна оцінка чисельності постійного населення гірських територій Карпатського регіону*

* Розраховано автором

Дані рисунка 2.5 засвідчують, що чисельність постійного населення на гірських територіях у 2020 році зменшиться і буде становити 1 247,4 тис. осіб, що майже на 90 тис. (або на 6,7%) менше, ніж у 2013 році, а у 2030 році зменшиться ще майже на 140 тис. (або на 11,2%) і становитиме 1 107,1 тис. осіб. Загальне скорочення чисельності населення до 2030 року прогнозується на рівні 229,7 тис. осіб, або на 17,2%. Це відбудеться в основному за рахунок скорочення чисельності проживаючих у сільській місцевості. До 2030 року чисельність сільського населення гірських територій зменшиться приблизно на 322,0 тис. осіб, або на 31,6%. Чисельність міського населення залишиться на рівні 2013 року і становитиме приблизно 330 тисяч осіб. Якщо такі прогнози справдяться, то відповідно зросте і частка міського населення серед гірських жителів, хоча сільських жителів все одно буде в два рази більше, – у 2020 році частка міських жителів становитиме приблизно 26%, а в 2030 році вона зросте до 30%.

На основі отриманих прогнозних оцінок можна зробити висновок про негативну демоперспективу розвитку гірських територій, оскільки кількість населення буде неухильно зменшуватися. Як наслідок, багато гірських поселень, особливо сільських, у недалекому майбутньому зіткнуться із загрозою вимирання, тобто можуть зникнути з карти України.

Такий прогноз виглядає цілком реалістичним на фоні того, що за останні 10 років в Україні зникло 204 села, а 369 існують лише формально, бо там не живуть люди [34]. Виходячи з того, що середня чисельність населення в одному гірському селі становить приблизно 1512 осіб, то можна спрогнозувати, що кількість гірських сіл скоротиться майже на третину. Така ситуація є дуже небезпечною і з огляду на коефіцієнти імовірності при прогнозуванні чисельності населення цілком реальною.

Основною причиною зменшення кількості населення є низький рівень народжуваності. Для збереження сумарного коефіцієнта народжуваності з тим, щоб кількість населення гірських територій не зменшувалася до 2030 року, за умови сталого рівня смертності та міграції, відсутності смертності серед жінок репродуктивного віку, його значення не повинно бути нижчим, ніж 2,68 дитини на одну жінку.

Прогноз відтворення населення гірських територій Карпатського регіону підводить до висновку, що для запобігання негативних тенденцій відтворення населення необхідна активна демографічна політика, яка б забезпечувала зміну кількісних і якісних параметрів структури населення, динаміку процесів народжуваності, смертності, сімейного складу, внутрішньої і зовнішньої міграції, впливу на формування розширеного режиму відтворення населення.

Державна демографічна політика повинна передбачати розроблення відповідної соціально-економічної стратегії для поліпшення ситуації у цій сфері. Її метою повинно бути поліпшення якісних характеристик населення гірських територій, зміцнення здоров'я населення, уповільнення міграційних процесів, закріплення молоді на селі, збільшення тривалості життя тощо. В

часовому лазі вона повинна бути розрахована на довгостроковий період – мінімум 30 років.

На першому етапі виходу з демографічної кризи, що охоплює 10 років, необхідно досягти сумарного коефіцієнта народжуваності приблизно $\frac{2}{3}$ від рівня звуженого відтворення (це приблизно 1,5). Для цього необхідно здійснити заходи, пов'язані зі “здешевленням” утримання дитини, доступністю кредитів на житло, грошовими виплатами на дитину другої, третьої та наступних черговостей народження після досягнення нею річного віку.

На цьому етапі очікувана тривалість життя повинна зрости до 70 років для обох статей, а сьогодні вона коливається від 63 – для чоловіків до 72 – для жінок. Найбільші зміни в структурі та інтенсивності смертей повинні торкнутися чоловіків у найбільш продуктивному віці – 25–45 років. Для цього необхідно розробити відповідний закон про демографічну безпеку, аналоги якого діють у багатьох країнах світу і стосуються підвищення рівня життя, покращення харчування, посилення превентивної медицини та діагностики захворювань, а також пропаганди здорового способу життя, попередження та викорінення шкідливих для здоров'я звичок та поліпшення умов (безпеки) праці.

На цьому ж етапі слід чітко визначитися з проведенням активної міграційної політики. Підвищення оплати праці та поліпшення умов життя дасть змогу знизити відплив висококваліфікованих працівників. Слід також сприяти імміграції високоосвічених і молодих осіб.

Другий етап повинен передбачати досягнення сумарного коефіцієнта народжуваності 1,68, тобто близько 80% від рівня простого відтворення. Для гірських сімей, які все ще орієнтовані на сімейні цінності та дводітну модель сім'ї, цей показник видається цілком реальним [336, с. 134-135]. На цьому етапі очікувана тривалість життя при народженні може зрости до 75 років для обох статей, а розрив між ними не повинен перевищувати 7 років. Проміжною метою цього етапу повинно стати зростання тривалості життя

населення, при цьому, імовірно, підвищуватиметься смертність у пенсійних вікових групах. З метою запобігання цьому необхідно здійснити широке впровадження сучасних досягнень медицини, їх доступність для широкого загалу.

На третьому, останньому етапі, який за прогнозними розрахунками повинен наступити через чверть століття, необхідно стабілізувати досягнуті позитивні зрушення, зокрема утримання сумарного коефіцієнта народжуваності на рівні, необхідному для природного відтворення населення гірських територій (приблизно 2,0).

Внаслідок імовірних проривів у науці та технологіях, зростання рівня життя та якості медичної допомоги можна сподіватися на подальше зниження смертності, що є абсолютно реальним. Наприклад, уже зараз наявність в організмі ракової пухлини можна діагностувати на ранньому етапі розвитку хвороби через присутність специфічних білків у крові (хоча людина при цьому не відчуває себе погано, проте хвороба прогресує). Таким чином, за всебічного сприяння розвитку населення тривалість життя в горах може досягти 80 років з різницею між статями не більше 5–6 років, що підтверджується досвідом економічно розвинених країн.

Таким чином, здоров'я та тривалість життя населення, його вікова, професійно-освітня структура та кількість здійснюють визначальний вплив на демовідтворювальні процеси. Сказане підтверджується досвідом багатьох країн світу, де демографічна політика зазнає суттєвої деформації: її методи, заходи, організаційні форми дедалі більше набувають виразного соціально-економічного характеру, базуються на всебічному застосуванні саме економічних механізмів. Однак за будь-яких умов демографічна політика буде успішною лише тоді, коли економічні механізми її втілення органічно поєднуюватимуться з механізмами мотиваційними, що виступають у ролі індикатора ступеня сприйняття цієї політики населенням, усвідомлення її відповідності потребам, інтересам та устремлінням людей [82, с. 320].

2.2. Трудоміграційні процеси та їх вплив на розвиток гірських територій і населення

Трудова міграція населення є важливою складовою соціально-демографічного процесу, одним з індикаторів стану економіки. Міграційні процеси впливають на формування кількості населення, його вибуття і прибуття, структуру, загалом демографічну ситуацію в районах.

Процеси трудової міграції безпосередньо пов'язані з економічними реформами в країні. Структурна перебудова економіки, конверсія оборонного комплексу, банкрутство та ліквідація низки підприємств промисловості, зупинення виробництва та інші проблеми нашої країни призвели до суттєвого скорочення і вивільнення робочої сили. На це накладається дефіцит державного та регіональних бюджетів і недостатня кількість іноземних інвестицій, що не дозволяє за короткий проміжок часу здійснити перепідготовку та перерозподіл значних обсягів робочої сили. Зазначені процеси генерують умови для поглиблення розриву між попитом і пропозицією праці, внаслідок чого формується масштабне безробіття, а трудова міграція набуває вимушеного характеру.

Вимушена трудова міграція як складне соціальне явище сприяє обміну трудовими навичками, досвідом і знаннями, розвитку особистості, впливає на сімейний склад, статево-вікову і професійно-кваліфікаційну структури суспільства, веде до оновлення кадрів, безпосередньо пов'язана із соціальною, галузевою та професійною мобільністю населення [15, с. 4].

Трудова міграція населення в областях Карпатського регіону має історичний характер. Перші згадки про існування зазначених процесів у областях регіону Карпат датуються ще XIX століттям, коли головними постачальниками великої кількості дешевих робочих рук на світовий ринок праці були аграрно перенаселені і найвідсталіші в економічному розвитку саме західні області України [265, с. 14].

На першому місці серед привабливих для виїзду на роботу країн знаходилися США, а в середині 90-х років XIX ст. найбільш придатними для поселення стали вважатися Канада, Бразилія й Аргентина. Так, наприкінці XIX ст. не набагато меншою, ніж у США, була іммігрантська громада Канади, хоча переважну більшість тут становили галицькі та буковинські українці, які переважно оселялися на безлюдних місцях Західної Канади.

Основним суб'єктом трудової міграції з України були селяни із заходу країни. Так, з кінця XIX століття до 20-х років наступного століття до США мігрувало 256,1 тис. осіб (у тому числі з Австро-Угорщини – 235 тис., із Росії – 5,4 тис.), до Канади – 135 тис., до Бразилії – 47,3 тис., до Аргентини – 15 тис. Виїзди були настільки масовими, що призводили до знелюднення цілих регіонів України. Так, зі Східної Галичини до початку Першої світової війни емігрувало понад 302 тис. осіб, тобто майже половина її населення [153]. Такі тенденції збереглися і в подальшому – проблему не було вирішено навіть за часів планової командно-адміністративної економіки.

Причинами появи трудової міграції є те, що західні області зони Карпат характеризувалися в минулому нижчим порівняно з іншими регіонами країни рівнем соціально-економічного розвитку. Також значно нижчою є землезабезпеченість на гірських територіях. Так, наприклад, якщо в цілому по країні на одного жителя припадає 0,8 га сільськогосподарських угідь, то в областях зони Карпат цей показник у 4 рази менший – 0,22 га. Для цих територій характерними є висока частка сільського населення; локальний характер і малолюдність гірських поселень; мала кількість, а в деяких випадках повна відсутність родючих ґрунтів; нерозвинутість сфери зайнятості, наслідком чого є високий рівень безробіття; вузька сфера докладання праці, яка обмежується в основному сільськогосподарським виробництвом; низька рентабельність цього виробництва, особливо рослинництва; переважно сезонний характер зайнятості; низькі доходи жителів; слабо розвинена інфраструктура і віддаленість гірського населення від центрів культури і життєзабезпечення.

Непослідовність і помилки, допущені в процесі економічних реформ, відсутність ефективної державної регіональної політики супроводжуються звуженням сфери докладання праці, що значно інтенсифікувало трудові міграційні процеси. Вищеперелічені чинники «стимулювання» трудові міграційних процесів далеко не всі. Так, наприклад, вчені Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В.Птухи НАН України вважають, що з усіх чинників, які визначають інтенсивність трудових міграцій, демографічний, з одного боку, є менш впливовим, ніж, приміром, регіональні диспропорції соціально-економічного розвитку та їх наслідки щодо ситуації на ринку праці, доходів населення тощо, а з іншого – є визначальним (якщо немає населення, то немає кому мігрувати) [124, с. 70].

Щодо кількісної оцінки трудової міграції, то тут виникають певні труднощі, оскільки органи державної статистики взагалі не ведуть облік трудових мігрантів, обліковуючи лише тих осіб, які змінили місце проживання з реєстрацією, при цьому часто без вивчення причин, які лежать в основі цього процесу. Так, за даними Держкомстату України, в гірських районах чотирьох областей зони Карпат у 2013 році в міграційних процесах було задіяно близько 28,3 тисячі громадян (табл. 2.4).

Із даних, наведених в таблиці 2.4, видно, що за аналізований період чисельність населення гірських територій за рахунок його механічного руху офіційно зменшилася майже на 6 тис. чоловік. Виняток становлять Турківський район Львівської області та Сторожинецький район Чернівецької області, де сальдо міграції має позитивну динаміку. Це пояснюється не так фізичним збільшенням кількості жителів цих гірських поселень, як фіктивним, оскільки певна частина населення, яка проживає за межами гірських територій, тут лише зареєстрована і користується певними пільгами. Таким чином, від'ємне міграційне сальдо в гірських поселеннях негативно відобразиться на демографічному, соціальному та інтелектуальному потенціалі внаслідок того, що трудові мігранти, які вибувають з гірських поселень, в основному репродуктивного віку.

Таблиця 2.4

**Сальдо міграції населення гірських районів областей зони Карпат у
2000-2013 рр., осіб***

Райони	2000	2005	2010	2013
Всього по гірських районах	-2069	-2960	-692	-59
Закарпатська область				
Великобerezнянський	-100	-91	8	75
Воловецький	-244	-159	14	-9
Міжгірський	-202	-270	-161	-161
Перечинський	-14	-67	13	16
Рахівський	-95	-365	-213	-205
Свалявський	-201	-195	-31	-48
Всього по гірських територіях	-856	-1147	-370	-332
Івано-Франківська область				
Болехівська міська рада	-30	50	66	-11
Богородчанський	-312	-23	133	40
Верховинський	-127	-110	-97	-11
Долинський	-117	-162	-241	-37
Коломийський	-163	-277	-224	6
Косівський	-4	-71	-28	-69
Надвірнянський	97	-161	-8	131
Рожнятівський	-50	-125	-10	-62
Всього по гірських територіях	-706	-879	-409	-13
Львівська область				
Дрогобицький	167**	142	345	121
Сколівський	-45**	-138	107	87
Старосамбірський	-11**	20	88	164
Стрийський	214**	279	170	102
Турківський	-374**	-540	-171	-222
Всього по гірських територіях	-49	-237	539	252
Чернівецька область				
Вижницький	-207	-495	-413	-30
Путильський	-100	-102	-92	-23
Сторожинецький	-151	-100	53	87
Всього по гірських територіях	-458	-697	-452	34

* Розроблено автором на основі даних Державної служби статистики України

** Дані не публікуються.

Міграція населення за своєю природою є складним соціально-економічним процесом, який характеризується різноманітністю форм механічного руху населення і охоплює внутрішньорегіональну, міжрегіональну та міждержавну види. Якщо обсяги внутрішньорегіональної

(маятникової) та міжрегіональної міграції мають тенденцію до зменшення, то обсяги міжнародної міграції зростають.

Починаючи з середини 90-х років, трудова міграція в країни близького і далекого зарубіжжя набула масового характеру і за своєю інтенсивністю перевищила ту, що мала місце в дорядянський період [75, с. 33]. Тому аналіз трудовіграційних процесів не можна розглядати поза контекстом глобалізації світової економіки та курсу України на євроінтеграцію з перспективою вступу в Європейський Союз. Під впливом цих процесів масштаби трудової міграції почали визначатися дією нових чинників, основними з яких є:

- а) геополітичні зміни, які відбулися внаслідок розпаду СРСР та отримання Україною статусу незалежної суверенної держави;
- б) лібералізація державного контролю за процесами трудової міграції, зумовлена курсом України на євроінтеграцію;
- в) наявність значних відмінностей у рівні соціально-економічного розвитку європейських країн, що мають спільні кордони із західними областями України;
- г) етнічна близькість прикордонних територій та наявність родинних зв'язків, знання мови, ментальність, функціонування спільних систем комунікацій та транспорту з прикордонними територіями сусідніх країн;
- д) поступова лібералізація візового режиму з країнами ЄС та територіальна близькість до європейських країн;
- е) загострення проблем передусім екологічного характеру на транскордонних територіях, які вимагають спільних зусиль для вирішення;
- є) відкритість освітнього простору європейських країн, що стимулює інтелектуальну мобільність їх жителів.

Під впливом відмічених вище чинників у сфері трудової міграції намітилася низка нових тенденцій, що вимагають їх урахування в процесі формування державної міграційної політики. Їх аналіз значною мірою ускладнюється відсутністю об'єктивної інформації з боку державних органів

статистики про масштаби трудової міграції, статево-вікову та професійно-кваліфікаційну структуру трудових мігрантів, дані про місця їх виходу, вид трудової діяльності, тривалість перебування за кордоном. Звідси суттєві розходження в даних про масштаби міграції в областях Карпатського регіону, діапазон яких коливається від 600-700 тис. осіб [320] до 1 млн. осіб [77, с. 58].

Відсутність достовірних даних про масштаби трудової міграції певною мірою компенсується соціологічними дослідженнями, які регулярно проводяться в Карпатському регіоні. На їх основі стає можливим виявлення нових тенденцій у сфері трудовіграційних процесів, які вимагають глибокого наукового аналізу. Підтвердженням цього є результати моніторингу трудових мігрантів, проведеного Закарпатським регіональним центром соціально-економічних і гуманітарних досліджень НАН України протягом 2000-2014 років. Соціологічний моніторинг, яким було охоплено більше 800 трудових мігрантів, дозволив виявити ряд нових тенденцій у сфері трудової міграції.

По-перше, зростають масштаби включення економічно активного населення у сферу міждержавної трудової міграції. Цей процес супроводжується поступовим зміщенням вектора міграції із сходу на захід, тобто на користь країн Європейського Союзу (табл. 2.5).

Таблиця 2.5

**Кількість трудових мігрантів Закарпатської області
у 2006-2012 рр., осіб [265, с. 65]**

	2006	2012
ЄС	34889	117250
МС	29655	57750

Дані, наведені у таблиці 2.5, з одного боку відображають тенденцію до зростання масштабів трудової міграції, а з другого – зміну міграційних трудов потоків у бік країн ЄС. Так, протягом аналізованого періоду їх чисельність зросла на 171,1%, причому чисельність емігрантів у країни ЄС зросла на 236,1%, а у країни Митного союзу – на 94,7%. Якщо брати в розрізі

окремих країн, то Росія все ще залишалася основним реципієнтом робочої сили – 33%, що можна пояснити простішими умовами працевлаштування, відсутністю мовного бар'єру між роботодавцями та працівниками, а також візових та інших вимог, які висуваються країнами ЄС до українських громадян. Однак міграційні потоки гірських мешканців у Росію скорочуються (-5% порівняно з докризовим 2008 роком) на фоні зростання загальних обсягів трудової міграції у Польщу (зростання на 9,3%), Чехію (+3%), Італію (+2,6%), Іспанію (+2,3%).

Основними центрами тяжіння трудових мігрантів із західних областей Карпатського регіону є такі країни, як:

- Росія (робота на будовах великих міст та в інших галузях економіки);
- Польща (зайнятість у сільському господарстві, переважно має сезонний характер);
- Чехія (зайнятість у промисловості і на будівництві, переважно чоловіки);
- Італія (зайнятість у сільському господарстві та робота домашньою прислугою, переважно жінки);
- Португалія, Греція (чоловіки і жінки у сільському господарстві і сфері послуг).

Можна спрогнозувати, що на перспективу частка трудових мігрантів з України в країни ЄС буде постійно зростати, враховуючи сучасні непрості стосунки між Україною і Росією, пов'язані з анексією Криму та військовим конфліктом на сході України. На зміну вектору трудової міграції певний позитивний вплив буде мати введення безвізового режиму між Україною та Європейським Союзом. Тому можна погодитися з думкою, що відкриття кордонів забезпечить можливість досягти головної мети еміграції, яка полягає у підвищенні якості життя шляхом короткострокових подорожей з метою заробітку [131, с. 10].

По-друге, аналіз статеві-вікової структури вказує на те, що серед трудових мігрантів з гірських поселень переважають чоловіки – близько 65%, тоді як жінки становлять 35%. У структурі трудових мігрантів більшість — це особи найбільш продуктивного віку (30-45 років). Така ситуація за умови домінування довгострокової форми трудової міграції у недалекій перспективі може призвести до серйозної деформації структури населення регіону, що пов'язано з проблемами розширеного його відтворення. Висновок підтверджується даними, наведеними на рис. 2.6.

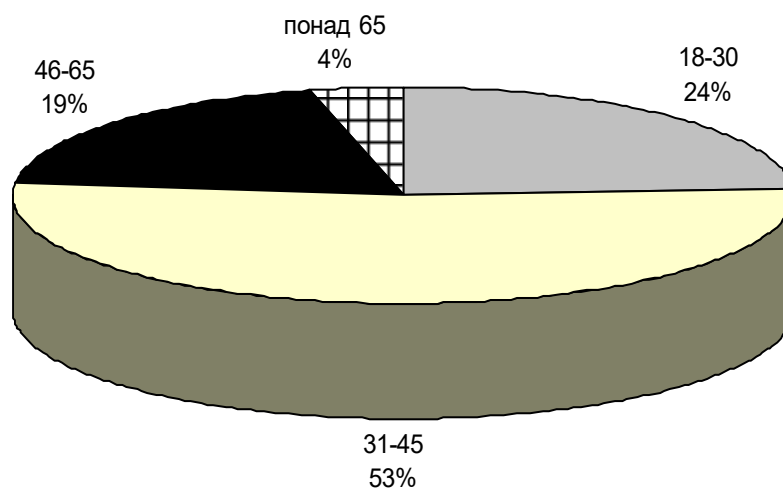

Рис. 2.6. Вікова структура трудових мігрантів гірських територій у 2013 р., років*

* Розроблено автором на основі даних Державної служби статистики України

З даних рисунка 2.6 чітко видно, що основу трудових мігрантів становить молодь та особи середнього віку, на які припадає приблизно 77%, тобто переважають ті категорії населення, які мають найвищу працездатність та найбільш корисні для суспільства, проте реалізують свій потенціал за кордоном. Частка осіб непрацездатного віку становить всього 4%.

Згідно з результатами моніторингу, у чоловіків після досягнення 50-річного віку спостерігається зниження міграційної активності, натомість серед жінок у цьому віці спостерігається доволі високий рівень участі в

трудовій міграції. Така тенденція частково пояснюється тим, що чоловіки займаються більш важкою фізичною працею, а жінки в основному доглядом за людьми старшого віку, за будинком, прибудинковою територією, тобто займаються справами, які зазвичай виконують удома.

По-третє, дані моніторингу трудових мігрантів вказують на тенденцію до зростання в їх структурі жінок (35%) та молоді (34%). У міжнародній практиці збільшення кількості жінок у трудовіміграційних процесах називають фемінізацією міжнародної міграції [323, с. 79]. Зростання частки жінок та молоді у трудовій міграції жителів гірських територій має практично однакові причини, головною серед яких є відсутність можливостей працевлаштування за місцем проживання. Як наслідок, рівень зареєстрованого безробіття серед жінок у 2013 році в областях Карпатського регіону становив близько 18,7 % у віці від 15 до 24 років, 11,4% - у віці 25-29 років, 5,1% - серед жінок віком від 40 до 49 років, серед молоді цей показник сягав 21,4%. Така ситуація призводить до декваліфікації жінок та зниження їх конкурентоспроможності на регіональному ринку праці, що зумовлює необхідність прийняття цільових комплексних програм, спрямованих на підвищення зайнятості жінок у сільських поселеннях. Серед молоді найбільша активність спостерігається в осіб, що тільки закінчили середню школу у віці 17-18 років, та у тих, хто закінчив навчання у вищому навчальному закладі, а внаслідок відсутності можливостей працевлаштування за фахом намагається працевлаштуватися за кордоном [108, с. 13].

Відтік жінок і молоді призводить до негативних демографічних наслідків як через руйнування сімейних відносин, так і через несприятливу для народження і виховання дітей специфіку «мігрантського» способу життя.

В Україні бездоглядні діти стали значною соціальною проблемою. Протягом останніх десяти років, коли країна зіткнулась із стрімкою економічною кризою та зміною цінностей, кількість бездоглядних і занедбаних дітей та молоді значно збільшилась. Певною мірою ріст дитячої

бездоглядності провокує трудова міграція громадян, зокрема жінок, частка яких за експертними оцінками становить 35%. До того ж жінки перебувають на заробітках довший період часу (від 6 до 12 місяців, а то й більше). У разі, якщо один або обоє батьків виїхали за кордон, діти залишаються під опікою родичів. Дуже часто ця опіка не є ефективною і веде до «психологічного сирітства». Якщо раніше до цієї категорії відносили, як правило, дітей із неблагополучних і неповних сімей, то тепер серед психологічних сиріт і діти трудових мігрантів. Незалежно від того, в якому віці дитину покидають батьки, це, безумовно, позначається на її сприйнятті світу і психологічному здоров'ї [270, с. 253].

Цим дітям значно складніше впоратись із проблемами дитячо-підліткового віку самотужки. Негативний вплив на дитину проявляється у порушенні її психоемоційного стану, процесу соціалізації, зміні ціннісних орієнтацій. Деякі діти трудових мігрантів формують своє життя за прикладом батьків і вже є потенційними заробітчанами. Опитування, проведене у середніх школах Львова, дало шокуючі результати: 86% респондентів не бачать свого майбутнього в Україні, а 65% випускників націлені на негайний виїзд за кордон, причому в будь-який спосіб. Іншими словами, формується нове покоління потенційних трудових мігрантів [270, с. 253].

По-четверте. Спостерігаються зміни в освітньо-професійній структурі трудових мігрантів гірських поселень. Сьогодні головні учасники трудової міграції – представники робочих професій із середнім рівнем освіти. За даними моніторингу, 28% заробітчан є кваліфікованими робітниками, 11% - спеціалісти-практики, 45% - некваліфіковані робітники, а 9% - спеціалісти вищої кваліфікації, які до виїзду на заробітки працювали у сфері охорони здоров'я, освіти, культури та у фінансовій сфері. В структурі трудових мігрантів 40% займають робітники, 7% - службовці, 5% - підприємці та студенти, а 48% опитаних мігрантів не мають місця роботи і довгий час є безробітними (рис. 2.7). Наведене вказує, що контингент трудових мігрантів формується в основному за рахунок робітничих спеціальностей, що значно

деформує професійно-кваліфікаційну структуру на локальних ринках праці гірських територій.

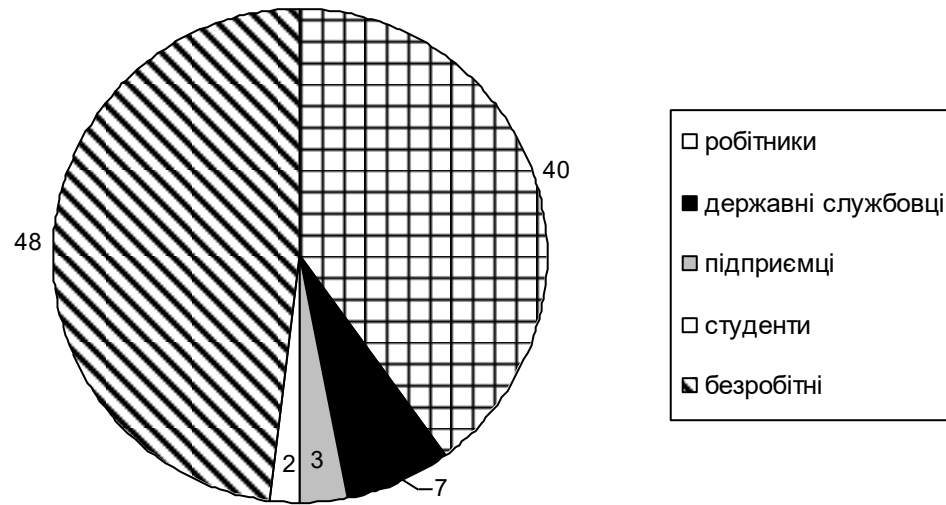

Рис. 2.7. Розподіл трудових мігрантів за статусом у 2013 р., % [54]

До виїзду на заробітки 30% заробітчани працювали у сфері будівництва, 13% - у сільському господарстві, 8% - у промисловості, 6% - у сфері торгівлі і тільки 28% опитаних мігрантів відповіли, що ніколи не мали місця роботи до моменту виїзду за кордон. Основною сферою зайнятості трудових мігрантів за кордоном є сфера будівництва, де зайнято близько 55% заробітчани, сфера послуг – 29%, сільське господарство – 9%, промисловість – 5%, охорона здоров'я – 2%. Це свідчить про те, що значна частина емігрантів працюють не за тією професією, яку вони набули до виїзду за кордон.

По-п'яте. Спостерігається зростання частки кваліфікованих та висококваліфікованих трудових мігрантів. За результатами соціологічного моніторингу виявлено, що 12% трудових мігрантів мають вищу освіту, 33% – професійно-технічну, 47% – загальну середню освіту і тільки 8% трудових мігрантів області мають неповну середню освіту. Як наслідок, у регіоні відбувається так званий процес «відтоку мізків», що веде передусім до втрати молодих науковців. Підраховано, що найбільш продуктивний час для науковця – від 20 до 45 років. Саме в цей час робляться відкриття,

започатковуюються нові напрями і технології. Після 45 років йде спад, а після 60-70 років потенціал вичерпується [117, с. 9].

Головною причиною такої ситуації є те, що процеси реструктуризації господарського комплексу гірських територій не супроводжуються розширенням сфери докладання інтелектуальної праці. Це підтверджують і дані моніторингу: 48% опитаних респондентів змушені були виїхати за кордон, бо не могли знайти собі підходящу роботу за набутим фахом, і лише 17% опитаних вказало на одну з причин – низьку заробітну плату.

Одним із чинників, що інтенсифікують інтелектуальну міграцію, є неможливість самореалізації через низький рівень фінансування науки і освіти. Чисельність наукових організацій у Карпатському регіоні скоротилася із 97 у 1995 році до 8 у 2013 році, а кількість наукових працівників за цей період зменшилася на 43,1%; чисельність викладацького складу освітніх закладів III-IV рівнів акредитації, яка до 2011 року зберігала тенденцію до зростання, за наступні три роки скоротилася більше ніж на 15%. З 2008 по 2013 рік зменшилася кількість інноваційно активних промислових підприємств – більш ніж удвічі [292, 293]. Все це свідчить про звуження сфери інтелектуальної праці, обмеження можливостей працевлаштування осіб, які мають високу кваліфікацію, що відповідно змушує їх шукати місце роботи за межами країни. Виїзд висококваліфікованих спеціалістів за кордон обертається великою втратою коштів для регіону, які були затрачені на підготовку фахівця, а також тих коштів, які міг би принести фахівець, якби залишився працювати вдома. Виїзд одного фахівця з вищою освітою, за експертними даними, приносить країні близько 240 тис. дол. США збитків [281]. Однак ці втрати не відшкодовуються навіть у разі повернення фахівця до України. Це пояснюється тим, що сфера зайнятості більшості інтелектуалів-мігрантів за кордоном дуже часто не потребує високої кваліфікації, внаслідок чого відбувається їх декваліфікація.

З цього можна зробити висновок, що інтелектуальна трудова міграція в області має економічний характер, а загалом це явище стає особливо

важливим індикатором реагування інтелектуальної еліти на зниження престижності освітньо-наукової праці, відсутність можливості професійної самореалізації, перспективи кар'єрного зростання, низький рівень оплати праці, внаслідок чого йде процес її знецінення.

По-шосте, на сучасному етапі трудова міграція набула всіх ознак безповоротності. У процесі соціологічного моніторингу встановлено, що майже 37% трудових мігрантів мають більш ніж десятирічний досвід роботи за кордоном. За теорією міграції населення, термін приживаності становить десять років. Вважається, що після такого тривалого періоду часу людина адаптується у новому для неї середовищі і набуває рис місцевих жителів. Тому вірогідність повернення на батьківщину виглядає малоймовірною, тим паче, що знайти роботу вдома із заробітком, який вони отримували в Європі, практично неможливо. Якщо до цього додати, що рівень побутових умов задовольняє 71% трудових мігрантів, а умови праці відповідають вимогам близько 79%, то стає очевидним серйозність їх намірів залишитися на постійне місце проживання в тих країнах, де вони працюють [265, с. 68].

Ситуація значною мірою ускладнюється системною економічною кризою та політичною нестабільністю в державі, внаслідок чого близько 48 відсотків мешканців західних регіонів готові виїхати на роботу за кордон зі зміною в найближчому майбутньому місця проживання [308]. Більш схильними до натуралізації є жінки, ніж чоловіки, що зумовлено переважно психологічними особливостями та особистісними обставинами [117, с. 16].

Аналіз масштабів трудовіграційних потоків, статево-вікової структури та професійно-кваліфікаційних характеристик трудових мігрантів має не тільки важливе наукове, але і прикладне значення, особливо в частині вжиття превентивних заходів з мінімізації основних небезпек та ризиків, детермінованих міграційними процесами. Акцентування уваги на цьому зумовлено тим, що за умови зростання масштабів трудової міграції уже в найближчий період часу слід очікувати глибокі трансформаційні зміни в демографічному розвитку гірського населення, зумовлені процесами

депопуляції, внаслідок чого чисельність населення зменшуватиметься. Процеси депопуляції будуть супроводжуватися деформацією структури гірського населення із збільшенням частки осіб передпенсійного та пенсійного віку. Така тенденція прослідковується уже сьогодні. Частка осіб передпенсійного та пенсійного віку у гірських районах областей зони Українських Карпат за період з 2000 по 2013 роки зростає відповідно на 5,7 та 6,4 відсотка. Це неминуче викличе зміну основних пропорцій вікових груп населення і спричинить ріст навантаження на осіб працездатного віку.

Зазначене буде посилювати соціальну напругу серед гірського соціуму та генерувати і без того високий рівень бідності серед значної частини населення. Така ситуація неминуче приведе до збільшення державних соціальних видатків, навантаження на систему охорони здоров'я, підтримки мінімального життєвого рівня людей, які проживають у гірській місцевості з тим, щоб мінімізувати їх соціальну деградацію.

В умовах ринку трудова міграція є об'єктивним процесом, однак це в жодному разі не знімає відповідальності держави за проведення ефективної міграційної політики, особливо в умовах кризи, коли, як правильно відмічає У.Садова, «вона стала не лише показовим індикатором реагування людей на зміни в системі суспільних відносин (етносоціальних, економічних, політико-культурних), але й почала диктувати об'єктивну необхідність розроблення нових пріоритетів розвитку України як великої європейської держави» [117, с. 5]. Поза всяким сумнівом, сучасна міграційна політика України повинна, з одного боку, ставити за мету уповільнення темпів трудової міграції шляхом гармонізації настроїв населення з соціальними імперативами національної економіки, а з другого – забезпечувати селективну міграційну політику щодо територій з ядрами інтенсивної трудової міграції.

Вирішуючи проблему трудової міграції населення, особливу увагу слід звернути на формування ефективної соціальної політики, яка б мала на меті скорочення відпливу населення з проблемних територій, зокрема з гірських районів, зменшення обсягів трудової міграції, подолання

субрегіональних диспропорцій шляхом забезпечення гідної та продуктивної зайнятості. Для цього необхідно вирішити завдання щодо:

- впорядкування внутрішньої трудової міграції як альтернативи зовнішній на основі формування міграційної політики, узгодженої з іншими аспектами соціального розвитку;
- забезпечення дотримання прав та інтересів трудових мігрантів, у т.ч. у сфері соціального захисту;
- розвитку інфраструктури соціальної підтримки неповнолітніх членів сімей трудових мігрантів;
- стимулювання повернення трудових мігрантів та підтримки реінтеграції;
- спрощення процедури визнання набутої за кордоном професійної кваліфікації;
- оптимізації внутрішньої трудової мобільності населення шляхом розвитку соціальної та житлової інфраструктури регіонів (зокрема гірських територій).

Політика у сфері трудової міграції повинна формуватися в рамках довгострокової стратегії розвитку країни, мати комплексний, різномірний характер, забезпечуватися скоординованою діяльністю різних відомств, базуватися на науково обґрунтованих підходах, сприйматися та підтримуватися суспільством [109]. Стратегічною метою державної політики у сфері трудової міграції повинно бути поступове повернення тих трудових мігрантів, які готові або за певних умов можуть виявити готовність до реєміграції. Для цього слід розробити і прийняти державну програму повернення та реінтеграції мігрантів, доповнивши її регіональними програмами. Ключовим елементом відповідних програм має бути сприяння підприємницькій діяльності як найперспективнішому напрямку залучення коштів мігрантів в економіку України. У програмах необхідно передбачити надання мігрантам інформаційних та консультаційних послуг щодо започаткування і ведення бізнесу, працевлаштування загалом тощо,

процедури визнання набутої за кордоном кваліфікації, психологічної допомоги особам, які її потребують.

З метою мінімізації втрат інтелектуального потенціалу, запобігання надмірному виїзду молоді з гірських територій, загалом з території України, слід, по-перше, розширити систему грантів для обдарованої молоді (у т.ч. із залученням коштів європейських донорів), по-друге, впровадити процедури укладання контрактів з випускниками вищих навчальних закладів з окремих спеціальностей, які навчалися за рахунок бюджетних коштів, з метою регулювання тимчасової та постійної еміграції цих спеціалістів та повного або часткового відшкодування коштів на навчання.

Зазначені вище заходи дозволять певною мірою стабілізувати ситуацію з відтоком працездатного населення за межі не тільки гірських районів, а й загалом країни, що в кінцевому результаті повинно позитивно позначитися на демографічній ситуації, процесах відтворення населення гірських територій, ефективному використанні соціально-трудового потенціалу для їхнього розвитку.

2.3. Аналіз основних тенденцій на локальних ринках праці гірських територій

Ринкова трансформація економіки супроводжується глибокими секторальними змінами у сфері соціально-трудових відносин, зайнятості, ринку праці та безробіття. Під впливом процесів роздержавлення і приватизації власності відбувається становлення нових організаційно-правових форм господарювання, інтенсифікується міжсекторальний перерозподіл робочої сили, масштабних форм набула самостійна зайнятість і трудова міграція економічно активного населення. Відмічені процеси зумовили глибокі зміни в структурі зайнятості населення Карпатського регіону (табл. 2.6.).

Таблиця 2.6

Зайнятість населення областей регіону Карпат за видами економічної діяльності у 2000-2013 рр., тис. осіб [30, 53, 203, 287, 288, 291, 292, 293]

	Закарпатська		Івано-Франківська		Львівська		Чернівецька	
	2000	2013	2000	2013	2000	2013	2000	2013
Усього	545,8	541,2	584,7	562,7	1082,7	1104,7	293,6	391,6
Сільське, лісове та рибне господарство	205,2	137,5	173,5	141,4	253,8	219,4	80,3	107,3
Промисловість	76,5	60,3	116,2	67,0	227,6	158,3	52,1	39,4
Будівництво	14,3	30,6	29,7	23,9	53,4	78,9	10,9	19,4
Оптова та роздрібна торгівля, ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів	28,5	96,7	89,0	109,9	147,7	202,9	43,9	75,2
Транспорт, складське господарство, пошта та кур'єрська діяльність	24,3	28,0	31,9	26,9	72,6	65,9	15,9	17,6
Тимчасове розміщення й організація харчування	-*	16,0	-	19,4	-	24,7	-	8,8
Інформація та телекомунікації	-	3,8	-	6,6	-	18,8		3,8
Фінансова та страхова діяльність	3,5	4,2	3,7	5,5	8,4	13,1	2,2	3,4
Операції з нерухомим майном	16,0	5,8	12,2	8,2	45,4	12,1	6,3	4,4
Професійна, наукова та технічна діяльність	-	5,7	-	9,8	-	21,8	-	4,6
Діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування	-	4,1	-	8,3	-	16,8	-	3,3
Державне управління й оборона; обов'язкове соціальне страхування	21,4	25,4	22,4	24,0	67,9	55,3	16,8	16,9
Освіта	52,1	49,3	47,5	50,4	95,6	103,3	32,4	36,0
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	31,0	28,8	38,3	38,8	79,0	79,2	22,4	24,5
Мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	-	6,2	-	8,1	-	11,0	-	4,3
Надання інших видів послуг	73,0	38,8	20,3	14,5	31,3	23,2	10,4	22,7

* Дані відсутні у зв'язку з іншою класифікацією видів економічної діяльності і відсутністю статистичної інформації

Чисельність зайнятого населення в областях Карпатського регіону зросла протягом аналізованого періоду на 3,7% — з 2506,8 тис. осіб до 2600,2 тис. осіб. Однак у розрізі областей показники зайнятості населення диференційовані. Зокрема, в Закарпатській та Івано-Франківській областях має місце скорочення кількості зайнятого населення (на 2,3%), натомість у Львівській і Чернівецькій – зростання (на 8,7%), причому в Чернівецькій області кількість зайнятого населення збільшилася на третину (33,4%). Така ситуація пояснюється змінами в чисельності зайнятих осіб в одній із пріоритетних і найбільш чисельній з точки зору зайнятих осіб сфер економіки – в сільському, лісовому та рибному господарствах. У Чернівецькій області, до прикладу, чисельність зайнятих у цій сфері зросла на 33,6%, тоді як в інших областях вона скоротилася на 21,2%.

Протягом аналізованого періоду відбулися зміни і в міжсекторальному розподілі робочої сили, що відображено на рис. 2.8.

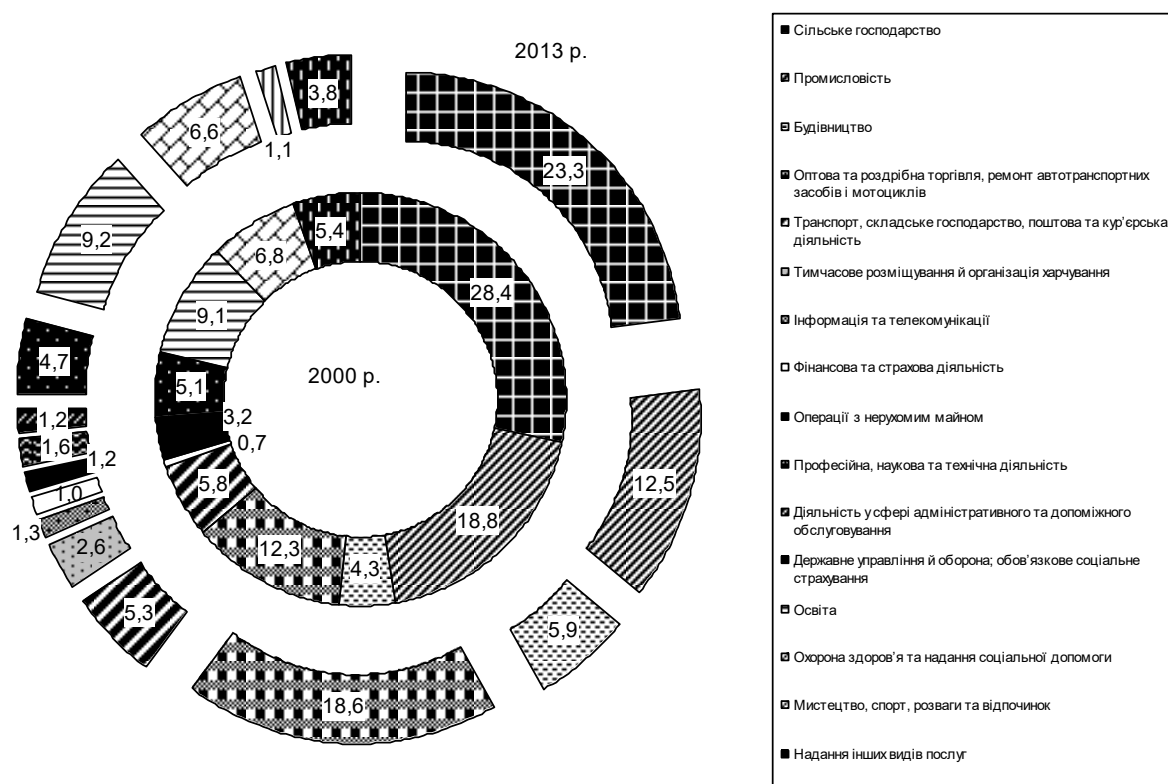

Рис. 2.8. Структура зайнятого населення Карпатського регіону за видами економічної діяльності у 2000-2013 рр., %*

* Складено автором на основі даних табл. 2.6

Дані рисунка 2.8 засвідчують, що основна частка осіб була зайнята в сільському, лісовому та рибному господарствах – 23,3%, однак чітко простежується тенденція до скорочення кількості зайнятих (на 5,1% протягом аналізованого періоду). Це пояснюється тим, що в сільській місцевості основною організаційно-правовою формою господарювання, а відповідно і зайнятості сільського населення, є особисті селянські господарства, де фактично (офіційно) зайнято майже 3/4 всього сільського населення. Другою за кількістю зайнятих у 2000 році була промисловість (18,8%), а третьою торгівля – 12,3%. У 2013 році кількість зайнятих у сільському господарстві та торгівлі зросла на тлі скорочення зайнятих у промисловості. Практично незмінною є частка зайнятих осіб у сфері освіти (приблизно 9,2 відсотка) та охороні здоров'я (в середньому 6,7%). Саме у цих сферах зайнято більше половини економічно активного населення регіону.

Дані, наведені на рис. 2.8, дозволяють зробити висновок, що процеси роздержавлення і приватизації власності, становлення ринкових форм господарювання не супроводжуються розширенням сфери докладання праці, внаслідок чого посилюється розрив між попитом і пропозицією праці, а відтак зростає безробіття. Ці процеси трансформуються на локальні ринки праці гірських територій, де проблема зайнятості населення традиційно має особливу значимість.

З переходом до ринкових відносин вона значно активізувалась у зв'язку з тим, що найбільш руйнівного впливу зазнав агропромисловий сектор, тобто пріоритетна сфера господарювання, особливо в гірській місцевості, де виробництво здійснюється у важких природно-кліматичних умовах, що проявилось в різкому спаді обсягів виробництва, катастрофічному фінансово-економічному становищі товаровиробників, зубожінні широких верств населення. Як наслідок, сьогодні в економіці гірських територій домінуючим є аграрно-дрібнотоварний уклад, де основним чинником виробництва є праця із застосуванням відсталої техніки і технологій. Ця обставина змінила суть та природу соціально-трудових

відносин і структуру зайнятості сільського населення. Із 2558,3 тис. осіб, зайнятих в економіці областей зони Карпат на 1 січня 2014 року, майже кожна четверта особа, або 585,2 тис. осіб, зайнята в сільському господарстві, з яких 22,3 відсотка — в господарствах населення, у фізичних осіб – 0,9 відсотка, на умовах найму працюють 2,2 відсотка [203, с. 32; 287, с. 329; 288, с. 289; 291, с. 361].

Сподівання на те, що фермерські господарства зможуть розв’язати проблему зайнятості населення гірських сіл, не підтверджуються реальними економічними процесами (рис. 2.9).

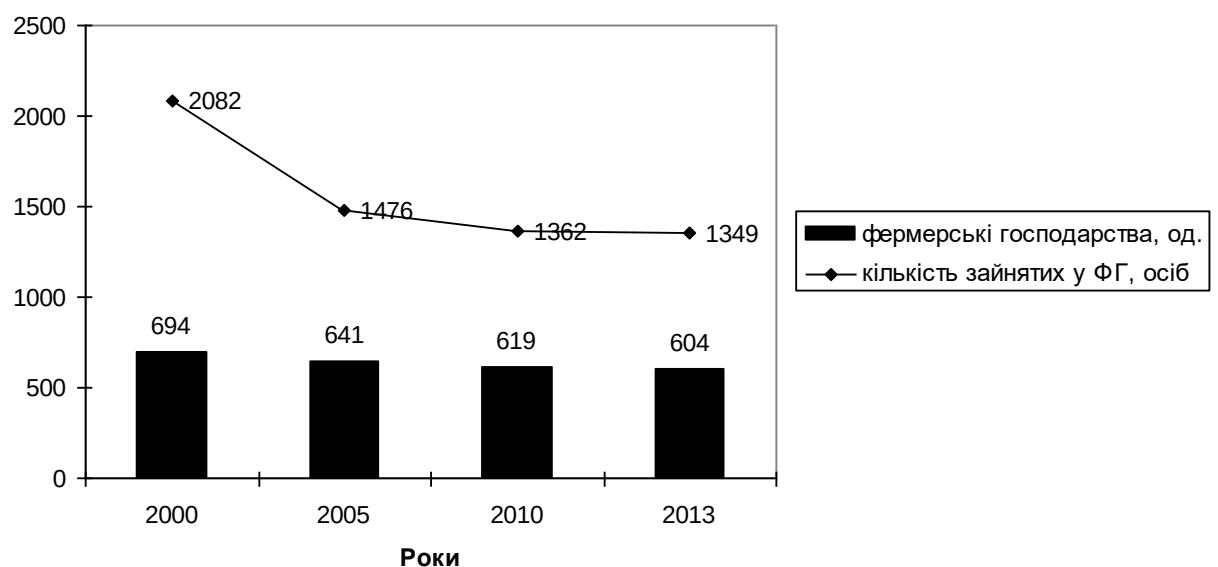

Рис. 2.9. Чисельність фермерських господарств та кількість зайнятих у них осіб у гірських районах Карпатського регіону в 2000-2013 рр. [30]

Дані рисунка 2.9 відображають стійку кореляцію між кількістю фермерських господарств та числом зайнятих у них осіб. Помітною є тенденція до зменшення кількості діючих фермерських господарств та чисельності працюючих. Як наслідок, у структурі зайнятості населення гірських територій регіону на фермерські господарства припадає всього 1,2 відсотка зайнятих.

Ситуація ускладнюється ще й тим, що відповідно до Закону України «Про зайнятість населення», який набрав чинності з 1 січня 2013 року, до

зайнятого населення також належать і члени особистих селянських господарств. Згідно із Законом України «Про особисте селянське господарство», особи, що мають у своєму розпорядженні землі сільгосппризначення і здійснюють на них свою господарську діяльність, а також члени ОСГ, для яких робота в цьому господарстві є основною (тобто не мають іншого джерела отримання доходів) і розрахунковий місячний дохід на одного члена дорівнює або перевищує розмір мінімальної заробітної плати, з 1 січня 2013 року вважаються зайнятими. Причому якщо земельна ділянка, яка перебуває у власності або користуванні сім'ї, перевищує 0,25 га, то вважається, що всі члени сім'ї ведуть особисте селянське господарство, тобто є зайнятими громадянами, попри те, ведуть вони на ній господарську діяльність чи ні, і це не залежить від характеру її ведення – товарного чи нетоварного.

Отже, значну частину сільського населення віднесено до категорії зайнятих за формальною ознакою, тобто замість здійснення гнучкої політики зайнятості на локальних ринках праці, спрямованої на подолання безробіття сільського населення, практично відбулося маніпулювання показниками зайнятості.

Заради об'єктивності слід відмітити, що ці проблеми нагромадились не сьогодні і значною мірою є результатом недооцінки в ході реформ чинника неоднорідності економічного простору, різних стартових умов і можливостей входження регіонів та їх локально-територіальних формувань у ринкові відносини. На це накладаються специфічні природно-кліматичні та географічні умови господарювання і проживання.

Відмічені процеси проектуються на ринок праці гірських територій, який формується під дією специфічних чинників, а саме:

- демографічна база відтворення робочої сили в гірських поселеннях набуває суперечливих форм розвитку;
- втрачено мотивацію до розвитку сфери докладання праці в реальному секторі економіки;

- посилюється тенденція до звуження сфери докладання праці в несільськогосподарських сферах діяльності;
- спостерігається поступова втрата професійно-кваліфікаційного та інтелектуального потенціалу, як наслідок – сільське населення характеризується низькою конкурентоспроможністю на ринку праці;
- відбувається процес індивідуалізації форм зайнятості гірського населення;
- триває ріст масштабного безробіття та масова міграція сільського населення, поширення бідності;
- звуження сфери трудової діяльності, орієнтація на створення робочих місць, що не потребують високої кваліфікації.

Під дією цих чинників у гірських селах склалася нетрадиційна структура зайнятості, де основною сферою діяльності є праця в особистому селянському господарстві, заняття торгівлею, діяльність у сфері рекреації, праця в лісовому господарстві тощо. Концентрація зайнятості в цих сферах є наслідком реструктуризації агропромислового виробництва, конституювання ринкових організаційно-правових форм господарювання на селі, формування багатоукладності аграрної економіки. Однак темпи і динаміка становлення ринкових форм господарювання суттєво відстають від потреб населення в робочих місцях. Наслідком цього є глибокий розрив між попитом на працю та її пропозицією (табл. 2.7).

Дані, наведені в таблиці 2.7, вказують на значний розрив між попитом і пропозицією праці в усіх без винятку гірських районах Карпатського регіону, та і загалом по регіону. Внаслідок цього зростає навантаження на одне вільне робоче місце, вакансію в гірських районах Карпатського регіону. Так, наприклад, у 2013 році порівняно з 2000 роком цей показник майже у 2,5 рази перевищував середньообласні показники. Найнижче навантаження на вільні робочі місця — у гірських районах Львівської області (25 осіб), а найвище – в Івано-Франківській, рівень якого майже в два рази перевищував середнє значення по гірських територіях (85 осіб). Ще важчою є ситуація в

Таблиця 2.7

**Попит та пропозиція робочої сили на ринку праці гірських районів
Карпатського регіону у 2000-2013 рр., осіб [30; 203, с. 67; 287, с. 333; 288, с.
292; 291, с. 367]**

	Пропозиція робочої сили			Попит на робочу силу з боку підприємств			Навантаження на одне вільне робоче місце, вакансію		
	2000	2005	2013	2000	2005	2013	2000	2005	2013
Закарпатська	42824	26126	8719	1225	3357	552	35	8	16
Великобerezнянський	2363	1300	489	6	22	11	394	59	44
Воловецький	1911	1975	554	30	85	1	64	23	554
Міжгірський	3024	2293	608	61	82	11	50	28	55
Перечинський	2477	1284	355	13	87	6	191	15	59
Рахівський	3239	3975	692	29	165	1	112	24	692
Свалявський	2257	1635	236	5	205	21	451	8	11
<i>Разом</i>	<i>15271</i>	<i>12462</i>	<i>2934</i>	<i>144</i>	<i>546</i>	<i>51</i>	<i>106</i>	<i>23</i>	<i>57</i>
Івано-Франківська	46391	33856	15810	1015	2004	453	46	17	35
Болехівська міська рада	875	849	282	48	12	5	18	71	56
Богородчанський	2397	1410	835	25	86	3	96	16	278
Верховинський	1116	1613	573	41	30	-	27	54	-
Долинський	3223	2822	663	14	147	14	230	19	47
Коломийський	2763	2182	1725	76	200	51	36	11	34
Косівський	3011	2461	1087	69	77	2	44	32	544
Надвірнянський	2618	2582	1494	23	26	9	114	99	166
Рожнятівський	2478	2211	763	21	94	3	118	24	254
<i>Разом</i>	<i>18481</i>	<i>16130</i>	<i>7422</i>	<i>317</i>	<i>702</i>	<i>87</i>	<i>58</i>	<i>23</i>	<i>85</i>
Львівська	91745	52246	23089	1234	4866	1074	74	11	21
Дрогобицький	4500	3770	963	90	249	29	50	15	33
Сколівський	1565	1339	424	5	24	68	313	56	6
Старосамбірський	2667	3124	1036	21	71	24	127	44	43
Стрийський	2881	2940	679	67	212	16	43	14	42
Турківський	1932	1511	644	42	22	8	46	69	81
<i>Разом</i>	<i>13545</i>	<i>12684</i>	<i>3746</i>	<i>230</i>	<i>578</i>	<i>145</i>	<i>59</i>	<i>22</i>	<i>26</i>
Чернівецька	22581	26679	9515	401	1757	493	56	15	19
Вижницький	637	1573	816	6	52	3	106	30	272
Путильський	1239	1312	449	16	38	31	77	35	14
Сторожинецький	1055	2274	489	20	168	6	53	14	82
<i>Разом</i>	<i>2931</i>	<i>5159</i>	<i>1754</i>	<i>42</i>	<i>258</i>	<i>40</i>	<i>70</i>	<i>20</i>	<i>44</i>
Всього по гірських територіях	50228	46435	15856	733	2084	323	68	22	49
Всього по Карпатському регіону	203541	138907	57133	3875	11984	2572	52	12	22

окремих гірських районах Івано-Франківщини, де навантаження на одне вільне робоче місце перевищувало середній показник по гірських територіях від 3,4 (Надвірнянський район) до 11 разів (Косівський район). Звичайно, що

ці дані є значно заниженими, оскільки до числа осіб, які пропонували свою працю, не включені трудові мігранти, особи, зайняті в особистому селянському господарстві, а також ті, які протягом шестимісячного терміну не змогли працевлаштуватися, внаслідок чого служба зайнятості їх не обліковує.

Аналіз співвідношення попиту і пропозиції праці показує, що в гірських селах склався деформований ринок праці з обмеженим попитом на робочу силу. Посилюється тенденція до депрофесіоналізації працездатного населення, суперечливі процеси відбуваються в його демографічному розвитку, створюються бар'єри, які гальмують процеси відтворення жителів гір. Ситуація ускладнюється посиленням диспропорцій між динамікою створення нових робочих місць та пропозицією праці. З вищенаведеного видно, що функціонуючі в гірських районах підприємства й організації практично припинили прийом на роботу. Внаслідок цього посилюється розрив між попитом і пропозицією праці, зростає безробіття.

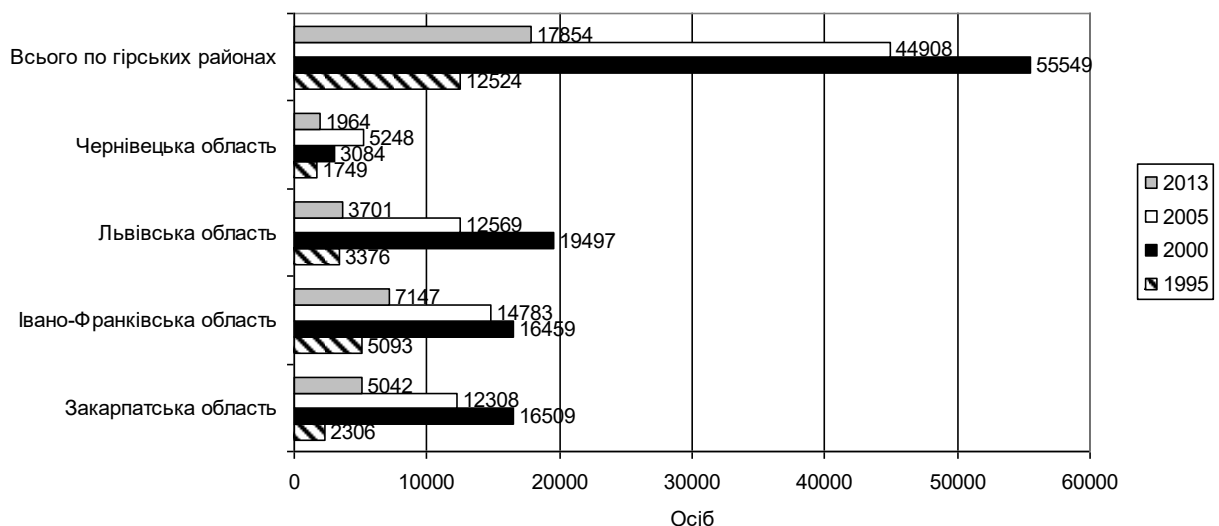

Рис. 2.10. Динаміка чисельності незайнятого населення по гірських районах Карпатського регіону у 1995- 2013 рр., осіб [30; 53; 287, с. 333; 288, с. 293; 291, с. 368]

З рисунка 2.10 видно, що показник чисельності незайнятого населення гірських районів області починаючи з 2005 року зберігає тенденцію до зниження, тобто є відносно стабільним.

Ситуація у сфері зайнятості населення гірських територій ускладнюється низькими темпами створення нових робочих місць, недостатнім розвитком малого та мікробізнесу, особливо в гірських селах, нерозвинутістю несільськогосподарських форм трудової діяльності. Зроблений висновок підтверджується моніторингом населення гірських сіл, який засвідчив невпевненість сільського населення в можливостях розвитку власного бізнесу. Так, на запитання «Що Ви плануєте далі із своїм бізнесом?» 43 відсотки відповіли, що не збираються його розширювати, 25 відсотків – завершити і лише 22 відсотки мають намір у перспективі розширити власну справу. Очевидно, що відсутність ефективного підприємницького середовища та невпевненість значної частини сільського соціуму в здатності ведення власного бізнесу, відсутність належного досвіду та знань є однією з вагомих причин високого рівня безробіття в гірських районах (табл. 2.8).

З наведених у таблиці 2.8 даних видно, що офіційний рівень безробіття в більшості гірських районів перевищує середньообласний показник від 1,11 раза у Львівській області до 2,11 раза – у Закарпатській. Найскладнішою є ситуація в Закарпатській області, де лише у Свалявському районі цей показник був нижчим за середньообласний, внаслідок чого рівень безробіття у гірських районах Закарпаття є найвищим, у 1,5 раза перевищуючи середній рівень по гірських територіях Карпатського регіону. Найнижчий рівень безробіття має місце у Львівській області.

Наведене дозволяє зробити висновок, що не вивільнення працівників є основною причиною високого рівня безробіття, а суттєве звуження сфери докладання праці. Підтвердженням цього є те, що у 2013 році потреба підприємств у працівниках на заміщення вільних робочих місць у гірських районах Закарпатської області у 10,7 раза була меншою, ніж у докризовий

Рівень зареєстрованого безробіття у гірських районах Карпатського регіону у 1995-2013 рр., % [30; 60, с. 41; 287, с. 333; 288, с. 293; 291, с. 368]

	1995	2000	2005	2010	2013
Закарпатська	0,9	6,0	3,4	1,8	1,6
Великобerezнянський	1,3	14,9	8,1	4,1	4,7
Воловецький	3,2	15,9	13,5	7,1	6,9
Міжгірський	2,1	14,2	8,1	4,4	3,6
Перечинський	1,8	12,9	7,1	3,1	3,6
Рахівський	1,3	8,5	7,5	2,6	2,3
Свалявський	0,4	8,3	5,0	1,7	1,4
<i>Разом</i>	1,7	12,4	8,2	3,8	3,8
Івано-Франківська	1,5	4,8	4,1	2,0	2,0
Болехівська міська рада	3,5	6,5	7,1	2,0	2,2
Богородчанський	1,4	6,7	3,5	2,4	2,0
Верховинський	1,2	6,9	9,5	2,6	3,2
Долинський	2,3	8,4	7,0	2,6	1,6
Коломийський	0,2	2,0	1,7	1,8	1,7
Косівський	1,6	4,9	4,0	1,9	2,1
Надвірнянський	1,4	3,8	3,9	2,0	2,2
Рожнятівський	3,6	6,5	5,2	1,7	1,7
<i>Разом</i>	1,9	5,7	5,2	2,1	2,1
Львівська	1,0	6,1	3,4	1,7	1,7
Дрогобицький	1,0	6,6	5,0	2,7	1,8
Сколівський	1,8	7,3	5,0	1,9	2,0
Старосамбірський	1,6	7,6	7,1	2,2	2,2
Стрийський	0,8	6,9	3,9	1,5	1,7
Турківський	2,1	9,2	5,3	2,6	2,3
<i>Разом</i>	1,5	7,5	5,3	2,2	2,0
Чернівецька	0,4	4,4	4,9	1,9	1,9
Вижницький	0,7	2,8	4,7	2,4	2,2
Путильський	1,2	11,6	9,4	3,6	4,4
Сторожинецький	0,6	2,4	4,1	1,4	1,2
<i>Разом</i>	0,8	3,4	6,1	2,5	2,6
Всього по гірських районах	1,5	7,2	6,2	2,6	2,6
Всього по Карпатському регіону	0,9	5,3	3,9	1,8	1,8

2005 рік, у Івано-Франківській – у 8,1 раза, у Чернівецькій – в 6,5 раза, у Львівській – у 4,0 раза. У 2013 році функціонуючі підприємства в гірських районах прийняли на нові робочі місця 191 чоловіка, тоді як у 2007 році – 1941. Як наслідок, безробіття в гірських районах набуло застійного характеру, трансформувавшись у найбільш гостру його форму – циклічну (табл. 2.9).

**Тривалість зареєстрованого безробіття у Карпатському регіоні та
гірських районах у 2013 році, % [30; 60]**

Тривалість безробіття	За даними головних управлінь статистики в областях Карпатського регіону	За результатами моніторингу населення гірських районів області
Ніколи не працював	22,6	23,0
Кілька місяців	49,9	7,2
1-2 роки	15,2	18,2
3-5 років	12,3	24,6
Більше 10 років	-	27,0

Тенденція до збільшення тривалості безробіття пояснюється трьома основними причинами. Перша – структурна незбалансованість попиту і пропозиції за професійно-кваліфікаційною ознакою, статтю та віком економічно активного населення. Друга – низька заробітна плата на вакантних робочих місцях, що на 80 відсотків не потребують кваліфікованої праці. Так, за даними Закарпатського обласного центру зайнятості, у 7 з 10 випадків рівень заробітної плати на вакантних робочих місцях є нижчим за прожитковий мінімум, а у 3 з 10 – на рівні мінімально затвердженого рівня доходів [66]. Третя – монофункціональний характер економічного розвитку гірських територій, нерозвинутість у гірських поселеннях несільськогосподарських видів трудової діяльності, сфери послуг, виробничої, соціальної інфраструктур.

Зроблений висновок корелюється з даними соціологічного моніторингу гірського населення, який показав, що третина опитаних причиною безробіття вказала відсутність вільних робочих місць (вакансій) (табл. 2.10).

**Розподіл безробітного населення за причинами незайнятості
у 2013 році, % [30; 54]**

	За даними головних управлінь статистики в областях Карпатського регіону	За результатами моніторингу населення гірських районів області
Не маю бажання на когось працювати	-	8,5
Звільнився за власним бажанням	35,3	11,9
Через ліквідацію підприємств	29,9	22,7
Звільнений за скороченням штатів	-	12,5
Звільнений через порушення трудової дисципліни	-	0,3
Немає роботи	27,0	32,6
Інші причини	7,8	11,5

Наявність певних розходжень між даними статистичних органів та даних моніторингу пояснюється тим, що офіційна статистика не охоплює окремо гірські території на предмет причин безробіття, а відображає лише загальний стан по областях.

Враховуючи те, що в структурі безробітних вагома частка припадає на молодь, цей сегмент ринку праці потребує окремого аналізу та з'ясування причин. У структурі безробітних у 2013 році особи у віці до 35 років у гірських районах Карпатського регіону займали 54,9 відсотка. Рівень безробіття серед молодих людей у гірських районах Закарпатської області становив 42,4%, Івано-Франківської – 68,1%, Львівської – 60,3%, Чернівецької – 48,8%. Для порівняння: в 2007 році питома вага молодих людей у загальній кількості безробітних по гірських територіях регіону становила трохи менше 40 відсотків.

Посилення тенденцій до зростання молодіжного безробіття вказує на те, що молодіжний сегмент ринку праці набув ряд специфічних ознак, основними з яких є:

- перша випливає із загальної ситуації на ринку праці гірських територій і обумовлена існуючими диспропорціями між попитом і пропозицією праці та відсутністю попиту на працю молодих людей, що створює значні труднощі для їх самореалізації;

- по-друге, для молодих людей характерна значно нижча конкурентоспроможність порівняно з представниками старших вікових груп внаслідок відсутності у значної частини спеціальності, досвіду та професіоналізму;

- по-третє, значний контингент молодих людей задіяний у неформальній, а в окремих випадках нелегальній зайнятості, тіньовій економіці, різних видах нерегламентованої діяльності, що негативно впливає на формування їх ціннісних орієнтацій та мотивацію праці;

- по-четверте, сільська молодь становить ядро трудової міграції, що несе найбільшу загрозу з точки зору відтворення соціально-трудового потенціалу гірських територій. Молоді особи, не маючи перспективи працевлаштування у гірській місцевості та капіталу для започаткування власної справи, формують ядро безповоротної трудової міграції, що є однією з найвагоміших причин депопуляції гірського населення.

Все це викликає серед молоді ріст радикалізму, падіння моралі, зниження творчого, інтелектуального та інноваційного потенціалу. Існуюча ситуація вимагає від державних органів управління та місцевого самоврядування розроблення комплексу заходів, спрямованих на надання гарантій зайнятості молоді, всебічної підтримки та сприяння її швидкій адаптації до умов ринку. У програмах зайнятості населення, які розробляються на різних рівнях господарювання, слід виокремлювати цілі і завдання, спрямовані на забезпечення зайнятості молодих людей, які сьогодні формують соціальну базу ринкових реформ. Підвищена увага до

проблем зайнятості молоді зумовлена також тим, що майже 47 відсотків опитаних вважають, що в найближчі кілька років змін у їх становищі не відбудеться, а 15,4 відсотка — що воно погіршиться. Високою залишається недовіра молоді до уряду, депутатського корпусу, місцевого керівництва різних рівнів. Лише кожний четвертий респондент за наявності капіталу вклав би його у власний бізнес, 34 відсотки віддали б дітям, 33 — придбали б нерухомість.

Така ситуація може розцінюватися як руйнація соціальної бази реалізації ринкових реформ на селі. Цей процес сьогодні підсилюється курсом на оптимізацію освіти, медицини, культосвітніх установ, що значно звужує сферу інтелектуальної праці на селі та веде до знищення сільської еліти. Не вдаючись до гіперболізації, з високою імовірністю можна стверджувати, що наслідком цього буде посилення процесів депривації (від лат. *deprivativo* – позбавлення), тобто скорочення або позбавлення можливостей задоволення соціальних та економічних потреб [93, с. 89]. Формою прояву депривації в гірських селах стане посилення нерівності у доступі до соціальних благ серед сільського населення, відсутність можливостей задоволення базових соціальних потреб, самообмеження, зниження рівня стандартів споживання, що закладе підвалини для посилення соціальної напруги. Тому можна погодитися з думкою про «необхідність диференційованого підходу до оптимізації соціальної сфери: в містах, де добре розвинута транспортна інфраструктура, функціонують численні державні і приватні заклади соціальної сфери, і в сільській місцевості, де вони з великими труднощами виживають» [204]. Необхідність збереження сільської еліти пов'язана ще й з тим, що вона становить несучу конструкцію середнього класу на селі, який виступає генератором його розвитку. Саме сільська еліта, люди-професіонали повинні виступати в якості рушійної сили інноваційних процесів в економіці, суспільстві, бути носіями нових ідей і починань, стати визначальною компонентою сільського соціуму як у структурному, так і функціональному аспектах.

Сегрегація ринку праці, зайнятості та безробіття населення гірських поселень Карпатського регіону дозволяє зробити висновок, що стратегічним напрямом виходу їх з кризового стану є підвищення соціальної активності, ініціативності, креативності населення та задіяння комплексу стимулів та важелів, спрямованих на санацію процесів життєдіяльності гірського населення. Ключ до розв'язання складних проблем, які роками нагромаджувалися у сфері трудових відносин, лежить у диверсифікації зайнятості гірського населення, стимулюванні саморозвитку і самореалізації суб'єктів господарювання, виявленні точок економічного росту, формуванні ринкового світогляду і стандартів поведінки господарюючих суб'єктів, адекватних новим економічним умовам, формуванні нової системи економічної і соціальної взаємодії на принципах ринкової економіки, задіянні конкурентних механізмів, спрямованих на використання внутрішніх резервів та наявного виробничого потенціалу гірських територій.

Оздоровлення гірської економіки, фундамент якої становить аграрне виробництво, що є головним резервуаром зайнятості, вимагає реалізації низки заходів.

По-перше, сформована модель аграрних відносин у гірських поселеннях повинна спиратися на домінуючу систему цінностей їх жителів і враховувати важливу роль і високу значимість самостійної зайнятості населення, органічне поєднання індивідуальних форм господарювання з колективними, що створює синергетичний ефект їх взаємодії.

По-друге, поєднання колективних форм господарювання з приватною ініціативою, орієнтація на збалансований розвиток трьох основних сегментів аграрної економіки – сільськогосподарських підприємств, фермерських господарств та особистих селянських господарств. Особливу увагу слід приділити товарним селянським господарствам, створюючи, з одного боку, умови для їх інтеграції та кооперації, а з другого – для трансформації їх у фермерські господарства сімейного типу, навколо яких будуть інтегруватися дрібні товаровиробники. Селективна підтримка опорних господарств в

кожному населеному пункті є превентивним інструментом на шляху дезінтеграційних процесів в економіці.

По-третє, подальший розвиток аграрного виробництва неможливий без ефективної державної підтримки, яка повинна бути точковою, адресною і носити комплексний характер, включаючи в себе державні субсидовані програми розвитку опорних господарств, індивідуальних товаровиробників, зміцнення матеріально-технічної і кормової бази селянських і фермерських господарств, невеликих сільгоспкооперативів, розвиток різних асоціацій, об'єднань, які зв'язують їх з внутрішнім та зовнішніми ринками.

По-четверте, вирішення проблеми зайнятості значною мірою залежить від ефективності реалізації тих функцій, які безпосередньо належать до компетенції держави – будівництво доріг, підтримка об'єктів соціально-культурного призначення, комунікацій, засобів зв'язку тощо.

По-п'яте. Для розв'язання проблеми зайнятості на селі особливу увагу слід приділити проблемам становлення множинності форм господарювання, здатних ефективно функціонувати в умовах ринку і зумовлених ним економічних і соціальних ризиків. Для цього необхідно здійснити ряд заходів законодавчого, інституціонального та організаційного характеру, а саме:

- забезпечення реальної економічної свободи – йдеться про можливість вибору форми і сфери підприємницької діяльності, партнерів по бізнесу, дотримання гарантій прав власності, в тому числі і на землю;

- створення умов для прояву господарської мотивації гірського населення. Для цього держава повинна створити сприятливе підприємницьке та інвестиційне середовище, задіяти економічні стимули трудової діяльності, зв'язані з поліпшенням соціально-економічного становища суб'єктів господарювання, поширенням соціальних стандартів щодо зайнятих, особливо в особистих селянських господарствах, врахування часу зайнятості в ОСГ при обчисленні трудового стажу, соціальне забезпечення у разі

хвороби та тимчасової втрати працездатності, надання щорічних відпусток тощо;

- створення інформаційного простору, адекватного ринковим відносинам, який забезпечує об'єктивну інформацію про кон'юнктурні коливання на товарних ринках, ринках інвестицій та інновацій, рівень конкуренції, прогноз очікуваних тенденцій у попиті населення тощо.

По-шосте, для того, щоб зберегти гірське село як підсистему суспільства, що виконує важливі соціально-економічні функції, необхідно диверсифікувати його економіку шляхом стимулювання несільськогосподарської діяльності. Цей процес повинен здійснюватися поетапно і забезпечити перехід від монофункціональної моделі економіки до поліфункціональної і диверсифікованої. Диверсифікація відкриває простір для розвитку в гірських населених пунктах різних господарських форм і видів діяльності, що значно розширює сферу зайнятості населення. В цьому контексті нового бачення і переосмислення вимагає політика формування локальних просторових економічних пріоритетів. Йдеться про те, що розвиток самоврядних територіальних громад супроводжується наділенням їх найважливішими функціями життєзабезпечення, головною з яких, поза сумнівом, стане забезпечення зайнятості. Тому не важко спрогнозувати, що, маючи відповідні фінансові ресурси, органи місцевого самоврядування їх спрямовуватимуть в першу чергу на розвиток тих сфер господарювання, які будуть ефективно використовувати місцеві ресурси, забезпечувати їх глибоку переробку, здійснювати завершений цикл виробництва, високу додану вартість, що виступає умовою стабільних надходжень у місцеві бюджети. Така ситуація приведе до того, а вона сьогодні вже існує, що в кожному окремому гірському поселенні можуть формуватися локальні економічні пріоритети, які не обов'язково будуть вписуватися в регіональні. Це не повинно сприйматися як прояв місництва, чи місцевого егоїзму, а тим більше відособленості. Їх слід сприймати як об'єктивні процеси, які детерміновані не тільки економічними інтересами, а й історичними трудовими традиціями,

досвідом та традиціями господарювання місцевого населення, його схильністю до мобільності, інновативності. Принаймні це означає, що різноманітність та множинність форм господарювання є не тільки важливою умовою сталого розвитку гірських територій, але і важливим чинником включення широких верств населення у сферу підприємницької діяльності.

Саме це визначає пріоритетні напрями політики зайнятості та підходи до регулювання локальних ринків праці гірських поселень та зміщує акцент на розв'язання наступних завдань:

- поступове збільшення кількості зайнятих у галузях сільськогосподарського виробництва, особливо тих, які забезпечують виробництво екологічно чистої продукції – основи конкурентоздатності аграрного виробництва гірських сіл;

- підтримка продуктивної зайнятості у сфері малого та мікробізнесу, споживчої та виробничої кооперації, розвиток різних об'єднань, кластерів, асоціацій сприяння бізнесу, обслуговуючих кооперативів;

- поступове відродження та нарощення робочих місць у соціальній сфері села, на об'єктах виробничої і соціальної інфраструктури, сільському будівництві та житлово-комунальному господарстві, об'єктах транспортної та енергетичної інфраструктури, харчової промисловості;

- формування сприятливого середовища для створення нових робочих місць у сфері рекреації і природоохоронній діяльності, агро- і екологічному туризмі, відпочинковому бізнесі, сільському готельному бізнесі, народних промислах і ремеслах, лісопромисловому виробництві, задіяння у виробничий процес продуктів побічного лісокористування, лікарських рослин та їх переробка на місцях.

Особливу роль у сприянні зайнятості гірського населення може відіграти підтримка нестандартних (гнучких) форм зайнятості, гнучких трудових відносин з належною захищеністю на ринку праці, тобто застосувати чи реалізувати політику флексик'юриті [44, с. 101]. Це політика, яка уможливорює знаходження рівноваги між забезпеченням гнучкості,

нестандарності ринку праці (*flexibility*) і соціальним захистом працівників (*security*), взаємодоповнюючи та взаємопосилюючи їх [317, с. 197]. Йдеться насамперед про можливість для роботодавців застосовувати чисельну гнучкість працюючих, у тому числі використовуючи ненормований робочий час, функціональну гнучкість працівників тощо.

Заходи з розширення зайнятості населення гірських сіл повинні здійснюватися паралельно з підвищенням територіальної і професійної мобільності працівників, збалансованості професійно-кваліфікаційної підготовки місцевих кадрів та попиту на працю, розвитком людського потенціалу тощо.

При здійсненні державної регіональної політики, спрямованої на активізацію соціально-трудового потенціалу, слід виходити з того, що компонентна будова, функціональні підсистеми, важелі і методи регулювання функціонально повинні бути значно ширшими, ніж власне антикризові заходи. Механізм активізації соціально-трудового потенціалу орієнтується на інноваційний вектор розвитку, що вимагає вирішення комплексу проблем, зокрема:

- адаптації системи підготовки та перепідготовки кадрів до потреб ринку, тісної ув'язки формування кадрового потенціалу з перспективами широкомасштабної і технологічної модернізації, пошуку локальних технологічних пріоритетів, які визначають напрями економічної і технологічної модернізації;

- формування достатньої економічної мотивації для бізнесу з метою забезпечення модернізації економіки і переходу на інноваційний шлях розвитку;

- формування ефективної моделі фінансової підтримки структурної і технологічної модернізації національної економіки;

- підвищення ролі державних органів всіх рівнів як організаторів і координаторів процесу широкомасштабної модернізації економіки гірських територій.

2.4. Рівень життя та матеріальний добробут населення гірських територій

Рівень життя — багатоаспектне поняття, що охоплює широке коло соціально-економічних, національних, релігійних та інших відносин, які характеризують умови життєдіяльності людини, сім'ї, різних соціальних верств населення окремих регіонів і країни в цілому. Цей показник тісно пов'язаний зі структурою потреб людини та можливостями їх задоволення. Потреби людей різноманітні: матеріальні, духовні, соціальні. Їхня структура визначається статтю, віком, місцем роботи, професією, освітою, рівнем культури тощо.

Рівень життя населення можна розглядати як через економічну, так і через соціальну складові. Економічна складова включає в себе такі показники, як обсяг фонду життєвих засобів, тобто кількість споживчих благ (товарів і послуг), призначених для споживання; реальну заробітну плату; рівень доходів населення і заощадження; структуру предметів споживання та послуг особи, сім'ї; структуру витрат доходів сім'ї; рівень зайнятості; житлово-побутові умови; умови праці та відпочинку. Соціальна складова рівня життя визначається за такими критеріями, як забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її існування; реалізація права кожної людини на вільний розвиток особистості; гарантія прав на працю, освіту, охорону здоров'я, соціальний захист, безпеку життя; участь особи у громадсько-політичній і культурній діяльності; соціальна забезпеченість людини, сім'ї, соціальних і національних меншин; рівень соціально-комунальної інфраструктури [41, с. 30-31].

За визначенням ООН, рівень життя - це сукупність таких показників: здоров'я, в тому числі демографічні умови, їжа, одяг, фонди споживання і нагромадження, умови праці, освіта, в т. ч. письменність, житло, включаючи його благоустрій, соціальне забезпечення тощо.

Для аналізу й оцінки життєвого рівня населення використовують різні показники, такі, як обсяг валового внутрішнього продукту, національного і реального доходу на душу населення, обсяг послуг на душу населення, середній рівень заробітної плати, забезпеченість житлом та інші. Окрім того, життєвий рівень населення країни характеризують показники середньої тривалості життя, народжуваності і смертності.

Сукупні доходи суспільства в цілому і кожного з його членів справедливо оцінюються як показники економічного добробуту. Отримувані населенням доходи становлять базу певного рівня життя. Цей рівень визначається на основі оцінки кількості і якості спожитих життєвих благ, які включають матеріальні і духовні потреби населення. Він оцінюється як показниками забезпеченості населення матеріальними благами, так і ступенем задоволення потреб людей у певних благах.

Склад матеріальних благ дуже різноманітний. Поряд з доходами населення рівень життя визначають умови життєдіяльності, під впливом яких складається певний спосіб і стиль життя, оцінюється його якість[185, с. 189].

Проведене соціологічне обстеження гірських територій в Закарпатській області засвідчило, що основна частина опитаних мешканців гірських населених пунктів оцінює своє матеріальне становище на рівні середнього. Так, із 1012 респондентів 838, або 83%, вказали на середній рівень їх матеріального добробуту, що засвідчує те, що сьогодні в гірській місцевості дедалі більше осіб перестає себе вважати бідними, хоча частка тих, хто відносить себе до бідних, ще досить висока і становить 17%. Хоча, з огляду на інші дані, отримані в ході моніторингу та проаналізовані нижче, відсоток населення, що відносить себе до середнього класу, значно менший, а оцінка більшістю респондентів свого соціального становища як середнього відображає скоріше бажаний, ніж реальний стан справ. На цьому тлі непокоїть той факт, що жоден із респондентів не відніс себе до багатих, хоча серед опитаних були і підприємці, і державні службовці, і так звана еліта тощо.

Безперечно, останні зміни, які відбулися за діяльності теперішнього уряду, а саме підвищення тарифів на комунальні послуги, знецінення національної грошової одиниці, а відповідно і отримуваних доходів внаслідок не проведення їх індексації, відсутність доступу до позичкових ресурсів тощо спровокували ситуацію, коли частка людей, які вважають, що їх матеріальне становище погіршилося і які віднесли б себе до бідної верстви населення, значно зросла.

Рівень доходів є найважливішим показником добробуту населення, бо визначає можливості матеріального і духовного життя індивідууму: відпочинку, отримання освіти, підтримання здоров'я, задоволення повсякденних потреб у їжі, одязі, житлі тощо [351, с. 35]. У процесі моніторингу ставилось за мету проаналізувати можливості населення отримувати доходи для задоволення своїх матеріальних і духовних потреб, рівень яких відображено на рис. 2.11.

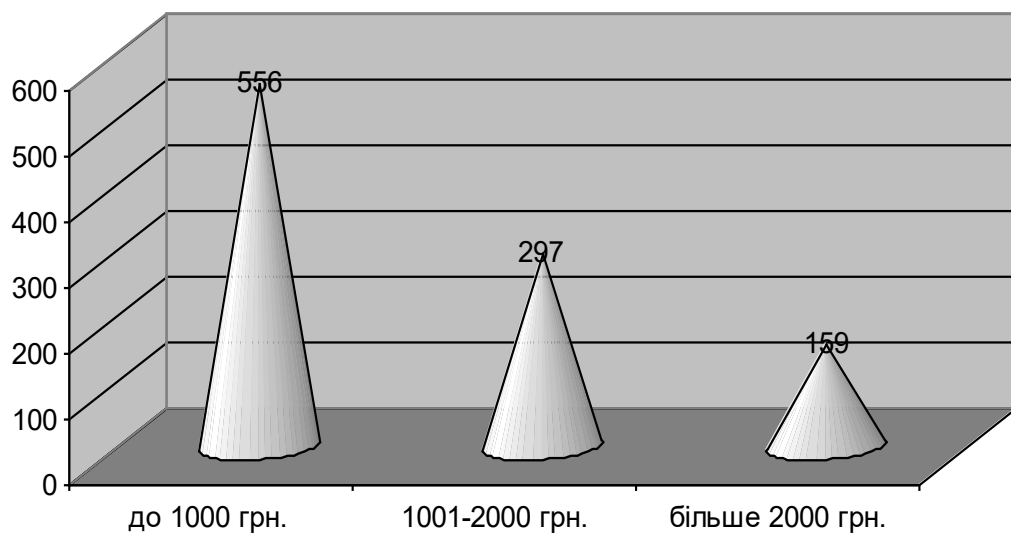

Рис. 2.11. Розподіл відповідей на запитання: «Яким був Ваш дохід в середньому за місяць?» [54]

З даних, наведених на рисунку 2.11, видно, що найбільше гірських жителів отримують дохід, менший за прожитковий мінімум, і навіть менший за мінімальну місячну заробітну плату, встановлену законом, – 1219 грн. До

цієї групи віднесено більше половини гірських жителів, або 54,9%. Майже третина, або 29,3 відсотка опитаних горян, мають середньомісячний дохід до 2 000 гривень, і лише кожний сьомий має дохід, вищий за 2 000 гривень. Наведені дані засвідчують, що лише 15,8% гірських жителів мають доходи вищі або на рівні середньорегіональних показників, а це дуже мало.

Заслужовує на увагу той факт, що в деяких гірських районах серед опитаних не знайшлося осіб, які б отримували дохід, вищий за 2000 грн. Така ситуація не може не викликати занепокоєння, адже можна стверджувати, що в гірських районах відсутня будь-яка мотивація працівників в оплаті праці.

Підтвердженням наведених цифр слугують і дані офіційної статистики. Так, у 2013 році у гірських районах Карпат найбільша частка осіб (42,6%) отримувала доходи, які були трохи вищі рівня мінімальної заробітної плати і прожиткового мінімуму – від 1020 до 1560 грн., а майже 27,7 відсотка — ще менший дохід. Якщо взяти сільську місцевість, то тут разом на ці дві групи припадає 80,1%. Кожен п'ятий мешканець Карпатського регіону (21,2), кожен четвертий житель сільської місцевості цього регіону (26,7%) і кожен третій гірський житель (31,2%) отримували доходи, нижчі за прожитковий мінімум [203, с. 141; 287, с. 357; 288, с. 316; 291, с. 392].

Не можна не відмітити, що середньомісячна заробітна плата в гірських районах є нижчою за середню по області, хоча вона повинна бути щонайменше на рівні, а то і більшою, оскільки не можна забувати про той факт, що жителі гірських адміністративно-територіальних одиниць отримують надбавки в розмірі 25 відсотків до номінально отримуваної заробітної плати за так званий «гірський статус». Проте, як засвідчують статистичні дані, такі надбавки майже не впливають на розмір доходів гірських жителів. Так, наприклад, на 1 січня 2013 року середньомісячна заробітна плата найманих працівників у областях Карпатського регіону становила 2404 грн., тоді як у гірській місцевості лише 2393 грн., що майже на 1 відсоток менше, хоча умови проживання, рівень цін на основні продукти споживання, умови ведення господарства тут набагато важчі і гірші, ніж у

жителів низинних та передгірних природно-економічних зон регіону, що, в свою чергу, відбивається і на рівні витрат під впливом кореляційних зв'язків. Винятком із такої негативної ситуації є гірські райони Івано-Франківщини, де зафіксована вища середньомісячна зарплата найманих працівників, ніж у середньому по області і по регіону загалом, і цей розрив був досить суттєвим – майже на 10%.

Такі тенденції можна пояснити тим, що рівень офіційної зайнятості в гірських районах є невисоким і в основному обмежується адміністративним персоналом селищних, сільських та місцевих рад, медичним персоналом ФАПів і працівниками соціокультурної сфери, якщо вона ще функціонувала, де заробітна плата є відносно вищою, ніж у найманих працівників малих підприємств, торговельних і туристично-ресторанних закладів тощо, в яких зайнята більша частина гірських жителів, проте або на умовах неповного робочого дня, або взагалі без офіційного оформлення. Тому велику роль у формуванні доходів найманих осіб у гірській місцевості відіграє сфера діяльності, в якій вони зайняті, і посада, яку вони обіймають.

Більшість опитаних респондентів — наймані працівники приватних підприємств і державних установ, на частку яких припадає 60%. Така ситуація повністю корелюється з даними, які подають статистичні управління в різних областях Карпатського регіону. Низький відсоток зайнятих у власному господарстві можна пояснити небажанням жителів гір показувати, що їхнє господарство має товарний характер, адже через необізнаність з існуючим законодавством вони вважають, що повинні обов'язково бути зареєстрованими і сплачувати певні види податків та зборів, чого воліють не робити з огляду на незначні доходи.

Як наслідок, населення гірських сіл відчуває гостру нестачу грошових ресурсів, необхідних для відносно стабільної життєдіяльності їх і членів їхніх домогосподарств. Тому при визначенні необхідного рівня доходу, який зміг би задовольнити їх нагальні потреби, більшість респондентів вказала на

максимально запропонований, і лише частина згодна з існуючими мінімальними доходами (рис. 2.12).

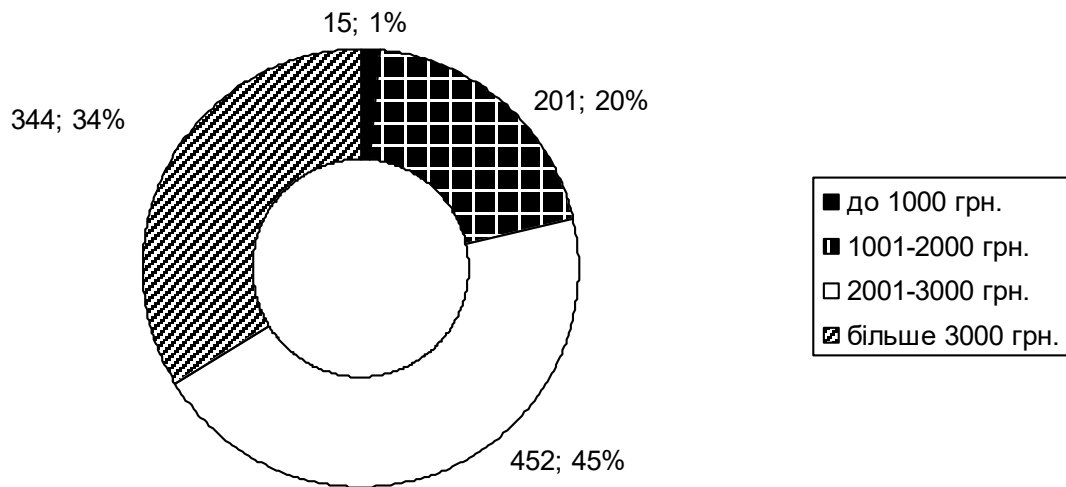

Рис. 2.12. Розподіл відповідей на запитання: «Який розмір щомісячного доходу Ви вважаєте достатнім для життя у Вашому населеному пункті?», % [54]

З рисунка видно, що 79% гірських жителів вважають, що доходів у розмірі більше 2000 грн. їм було б достатньо для нормального життя в їхньому населеному пункті, в той час як реально отримують такі доходи лише трохи більше 15% опитаних. Лише 1% вважає, що дохід, менший за законодавчо встановлений прожитковий мінімум, є достатнім для нормального життя в їх населеному пункті, тоді як такі доходи мають більше половини гірських жителів.

І по сьогоднішній день у гірських районах заробітна плата залишається основним джерелом офіційних доходів жителів. Так, статистичні дані засвідчують, що заробітна плата становить третину від усієї суми отриманих громадянами доходів (табл. 2.11).

Дані таблиці показують, що у всіх гірських районах основним джерелом доходів респондентів є заробітна плата за основним місцем роботи – 32% згідно із статистичними даними і 56% — за даними опитаних. Досить вагомим джерелом доходів є пенсія, яка за відсотковим значенням у

**Структура доходів населення гірських територій
Карпатського регіону у 2013 році, % [30; 54]**

Джерела доходів	За даними офіційної статистики	За даними моніторингу
Заробітна плата	31,9	56
Доходи від підприємницької діяльності (в т.ч. від ОСГ)	22,8	19
Допомога родичів	25,2	7
Соціальні виплати	20,1	18

більшості гірських районів перевищує доходи від особистого господарства, проте загалом має найнижчу частку по гірських районах регіону. Статистичні дані показують, що другим за важливістю джерелом доходів є допомога родичів, куди можна також віднести кошти, які надсилають трудові мігранти, однак при соціопитуванні мало хто бажав розголошувати ці джерела доходів, а тим більше їх обсяги.

Негативно впливає на рівень добробуту гірських жителів нерегулярність отримання більшості доходів. Окрім отримуваних зарплат, вони здебільшого мають нерегулярний, або сезонний характер. Так, лише третина гірських жителів, або 33%, можуть розраховувати на регулярні доходи. Інші ж отримують доходи нерегулярно (45%) або з певними затримками (22%).

Оскільки більшість жителів гірських територій отримує доходи, нижчі за прожитковий мінімум, і ці доходи можуть бути нерегулярними, горяни змушені вдаватись до додаткових заробітків, які часто мають неофіційний, тіньовий характер. Як показують дані опитування, близько 22% респондентів отримували додаткові доходи. Можливості отримання додаткових доходів різні, їх можна звести до чотирьох основних груп: будівельні та ремонтні роботи, сезонні роботи у сільському господарстві,

послуги, пов'язані з технікою та обладнанням, збирання дарів природи (рис. 2.13).

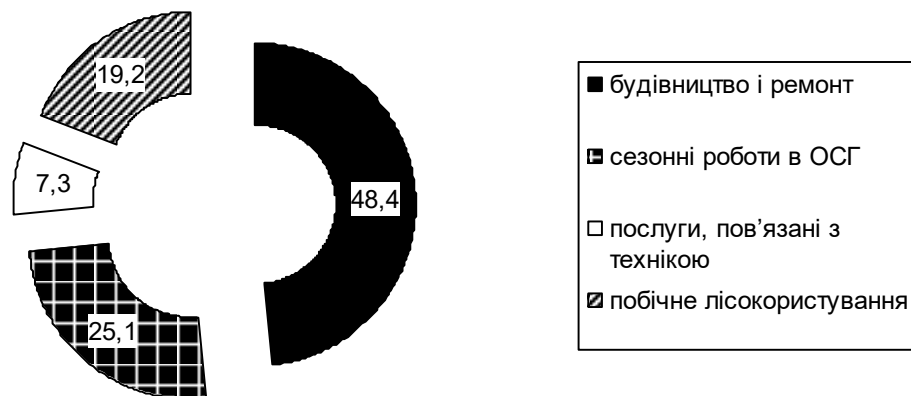

Рис. 2.13. Структура додаткових доходів гірських жителів Карпатського регіону у 2013 р., % [54]

Дані рисунка засвідчують, що найбільше гірських жителів (48,4%) додатково працюють у сфері будівництва та ремонту, причому більшість з них (близько 70 відсотків) — за межами населеного пункту, де проживають. Найменше респондентів отримують додатковий заробіток від надання послуг з власною технікою чи обладнанням. Однак, попри можливість додаткових підробітків, більшість гірських жителів невдоволені рівнем отримуваних доходів і в цій сфері. Майже третина гірських жителів, які додатково підробляли, залишалась невдоволеною отриманими доходами, лише кожен четвертий з опитаних був частково задоволений результатами підробітку, і лише кожен десятий відповів, що отриманих доходів йому вистачає для задоволення власних потреб і потреб членів його сім'ї.

Низький рівень доходів населення гірських територій, відсутність можливостей для додаткового заробітку, високі ціни на предмети першої необхідності, комунальні послуги спровокували ситуацію, коли значна частина жителів цих територій змушена позичати гроші чи то в родичів або друзів, чи то в спеціалізованих фінансово-кредитних установах. Дані моніторингу засвідчили, що кожна третя особа позичає гроші в інших людей,

тоді як 65% відсотків опитаних не позичають. Аналогічною є ситуація і щодо позичання грошей іншим людям – 36% дали позитивні відповіді на таке запитання.

Що стосується позичкового капіталу, яке населення могло брати у спеціалізованих фінансово-кредитних установах, то лише кожен четвертий користувався такими ресурсами, а це означає, що більшість респондентів все ж таки утримуються від грошей у кредит. Що стосується споживчих цілей, на які бралися кошти, то більшість позичальників використали отриманий кредит на придбання побутової техніки чи меблів (11% опитаних, або 42,5% від тих осіб, які коли-небудь брали кредит). На придбання автомобіля кредит брали 19,5% позичальників, на ремонт оселі – 18,8%, на навчання дітей – 9,4%, лише 4,1% – на відкриття власної справи, на інші потреби – 5,7%. З цього можна зробити висновок, що для оновлення і модернізації власної життєдіяльності кредитними ресурсами скористалися всього 26% гірських жителів.

Про зневіру до кредитних ресурсів свідчить і той факт, що лише кожен десятий житель гірського села планує в перспективі користуватися цим видом грошових ресурсів, причому цілі позичання таких коштів залишаються тими самими – це так звані поточні витрати, а не пов'язані з перспективним розвитком особи чи домогосподарства. Так, кожен четвертий з тих, хто планує брати кредит, використає його на ремонт оселі, кожен п'ятий – на придбання побутової техніки чи меблів, 14,6% – на придбання автомобіля, лише 18,1% збираються позичати гроші на навчання і 7,7% планують брати кредит на відкриття власної справи. З наведених цифр легко простежується споживницький характер залучення кредитів, адже лише кожен четвертий бажає вкласти їх саме в ту справу, яка зможе давати прибутки в майбутньому.

Низький відсоток позичальників кредитів пояснюється багатьма факторами, проте найвагомішими з них є нестабільна фінансова ситуація, недовіра до банків, невиправдано високі відсоткові ставки, низький рівень

отримуваних потенційним позичальником доходів, що впливає на його кредито- і платоспроможність, і, як наслідок, відсутність доступу для багатьох горян до кредитних ресурсів.

У гірських жителів відсутні передумови для стабільного зростання матеріального становища, принаймні у межах населеного пункту, де вони проживають. Такий висновок підтверджується і тим, що більшість гірських жителів не в змозі заощаджувати. Згідно з офіційною статистикою, а саме з даними паспортів районів Івано-Франківської області, лише 2,1 відсотка гірських жителів можуть системно здійснювати нагромадження нефінансових активів. Така статистика підтверджується і даними опитування, де 69% респондентів заявили про відсутність заощаджень, і лише 2% — про наявність суттєвих заощаджень, які б дали їм можливість до двох років існувати без зарплати.

Незадовільний рівень отримуваних доходів відображається і на структурі витрат населення гірських районів, що також впливає на рівень його матеріального добробуту. Це передусім витрати на оплату послуг, зокрема житлово-комунальних, на освіту, купівлю предметів не першого вжитку, а так званих предметів розкоші тощо.

Звичайно, що основними витратами, які найбільш суттєво впливають на життєвий рівень населення, є витрати на проживання і на житлово-комунальні послуги. Зростання частки останніх зумовлене швидкими темпами підвищення цін і тарифів на оплату всіх без винятку видів послуг. Зрозуміло, що фінансова підоснова рівня життя населення деформована і не забезпечує задоволення навіть першочергових його потреб. Зроблений висновок підтверджується тим, що 42% опитаних жителів гірської місцевості вказали, що їм вистачає грошей лише на продукти харчування, 29% змушені економити на них, а 25% відповіли, що для купівлі побутової техніки змушені накопичувати гроші, що в принципі повністю корелюється з даними щодо отримуваних ними доходів (рис. 2.14).

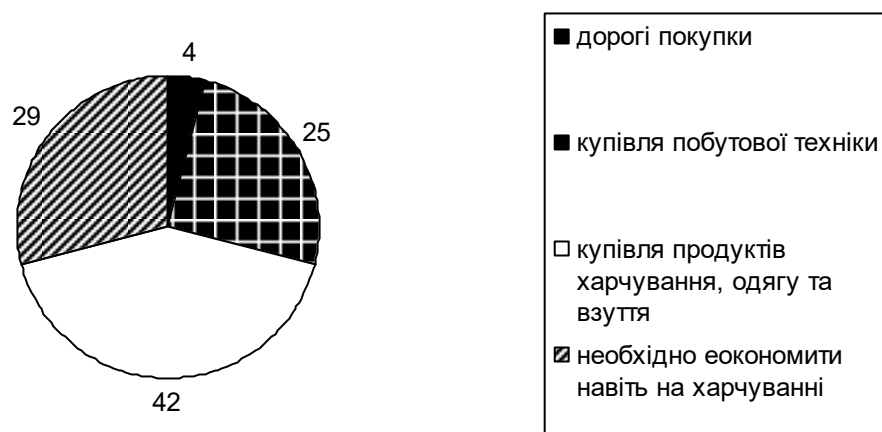

Рис. 2.14. Розподіл відповідей на запитання: *«Що Ви можете придбати за отримані Вами доходи», % [54]*

З рисунка 2.14 можна зробити однозначний висновок, що грошей мешканцям гірських населених пунктів ледве вистачає для задоволення базових потреб, тобто купівлю товарів першої необхідності. Більшості гірських жителів грошей вистачає лише на продукти харчування (42%), і тільки 4% можуть дозволити собі дорогі покупки.

На підтвердження вище сказаного можна навести і дані офіційної статистики, де більшість жителів гірських районів отримувані доходи витрачають в основному лише на продукти харчування, житло та комунальні послуги. У 2013 році 89,1% отриманих доходів домогосподарства гірських територій Карпатського регіону спрямовували на споживання, з яких більше половини (53,0%) становили витрати на придбання продуктів харчування, 6,3% — на оплату комунальних послуг, включаючи послуги телефонного зв'язку та інтернету, 29,8% - на одяг, взуття та інші предмети особистого вжитку. Лише 10,9% всіх отриманих доходів ішло на допомогу родичам, або вкладалось у ведення власної справи чи ОСГ, або для заощаджень, або на купівлю дорогих товарів (побутової техніки, автомобілів, нерухомого майна тощо), тобто здійснювалися витрати, безпосередньо не пов'язані з поточною життєдіяльністю членів домогосподарства [292; 293].

Як засвідчує проведений аналіз, рівень життя населення гірської місцевості Карпатського регіону є дуже низьким, грошових доходів зaledве вистачає на покриття необхідних обов'язкових витрат, тому тут існує нагальна потреба покращення, модернізації їх життєдіяльності. Дуже мало не те що домогосподарств, а навіть населених пунктів мають доступ до інтернету. Так, наприклад, лише 65% гірських населених пунктів Закарпатської області мають доступ до інтернету, дещо кращою є ситуація з використанням стільникового зв'язку, проте і тут є негативні моменти.

Вражає також зневіра гірських жителів у можливості поліпшення свого матеріального становища і в майбутньому. Так, 47% респондентів не вірять, що матеріальне становище, яке на сьогоднішній день є незадовільним, у перспективі може змінитися. Лише у 38% горян відмічаються оптимістичні погляди на майбутнє, і вони вірять, що їхнє матеріальне становище поліпшиться. 15% взагалі вважають, що це ще не найгірше, що може статися, і їхнє матеріальне становище в майбутньому тільки погіршуватиметься.

Для того, щоб підвищити рівень життя гірських жителів, необхідна ефективна державна соціально-економічна політика. Результати проведеного аналізу дозволяють виокремити пріоритетні напрями цієї політики, спрямованої безпосередньо на забезпечення стійкого підвищення рівня та якості життя сільського населення, серед яких наступні [100]:

1. Впорядкування та ефективне впровадження існуючих цільових програм державного стимулювання розвитку гірських та сільських територій України з метою гарантування забезпечення їх належного фінансування.

2. 3 метою зниження рівня демографічного навантаження – поліпшення стану соціального забезпечення пенсіонерів за віком, розвиток системи сервісних служб та спеціалізованих закладів для літніх людей, створення умов для ефективного використання трудового потенціалу людей пенсійного віку в гірській місцевості.

3. Здійснення заходів щодо підвищення ефективності управління соціальною сферою та якістю соціальних послуг, зокрема шляхом реорганізації та впровадження страхових схем в охороні здоров'я, диверсифікації постачальників соціальних послуг тощо.

4. Активізація державної політики на ринку праці в гірській місцевості, що дозволить збільшити доходи жителів гірських населених пунктів, а відповідно покращить їх матеріальний стан. Це, в першу чергу, вимагає:

створення загальнодержавного банку даних про ринок праці в гірській місцевості;

забезпечення ефективного використання трудових ресурсів гірських територій шляхом впровадження дієвої програми підвищення рівня зайнятості населення гір, створення додаткових робочих місць у галузях сільського господарства, агросервісному обслуговуванні, переробних підприємствах, соціальній сфері тощо;

відновлення системи державного цільового замовлення на підготовку фахівців відповідно до потреб аграрного сектора, створення гарантій працевлаштування за фахом після одержання освіти (шляхом укладання договорів між випускниками та господарствами);

стимулювання диверсифікації економіки гірських територій, що сприятиме зростанню зайнятості населення, включаючи розвиток індивідуального підприємництва, малого й середнього бізнесу в несільськогосподарській діяльності;

впровадження в сільськогосподарське виробництво нових технологій, що вимагають використання кваліфікованої робочої сили, з одночасною адаптацією (програмами перепідготовки) некваліфікованої робочої сили до нових вимог;

впровадження в гірській місцевості, особливо в гірських селах, мережі освітніх програм, спрямованих на професійне навчання, підвищення кваліфікації, перекваліфікацію тощо.

5. Розроблення засобів заохочення інвесторів щодо вкладення коштів у розвиток комунальної і транспортної інфраструктури, соціальної сфери гірських населених пунктів, зокрема у вигляді укладання інвестиційних угод з органами місцевої влади та отримання податкових канікул щодо сплати місцевих податків і зборів.

6. Здійснення заходів щодо відновлення та подальшого розвитку соціальної інфраструктури гірських територій, для чого, в першу чергу, необхідно [100]:

нарощувати обсяги будівництва житла і гуртожитків для сільської інтелігенції та молоді, що сприятиме притоку кваліфікованих молодих кадрів у гірське село;

сприяти розвитку індивідуального житлового будівництва шляхом збільшення обсягів та розширення можливостей житлового кредитування, передусім пільгового для молодіжного житлового будівництва;

розширити мережу лікувальних закладів, у тому числі гірських сільських амбулаторій;

провести переоснащення закладів охорони здоров'я в гірській місцевості з можливим залученням не лише державних, регіональних та місцевих бюджетів, але й приватних, благодійних і страхових фондів.

Висновки до розділу 2

В даному розділі дано комплексну характеристику розвитку населення гірських територій Українських Карпат, їх розселення та зайнятості, зокрема проведено аналіз демографічної ситуації, що склалася на цих територіях, розкрито вплив трудовіграційних процесів на розвиток гірських територій і населення, проаналізовано основні тенденції на локальних ринках праці зазначених територій і дано оцінку рівня життя місцевих жителів та охарактеризовано їх матеріальний добробут.

1. Проведений аналіз основних режимів відтворення населення гірських територій Карпатського регіону показав, що на відміну від загальнодержавних тенденцій, тут спостерігається природний приріст населення, і така тенденція притаманна більшості гірським районам, причому цей показник зберігає позитивну динаміку з року в рік. З цього можна зробити висновок, що населення гірських сіл виконує важливу соціальну функцію – забезпечує розширене відтворення людських ресурсів, що є основою формування соціально-трудового потенціалу в гірській місцевості.

2. Практично в усіх гірських районах областей зони Карпат сільське населення майже в три рази перевищує міське і станом на 1 січня 2015 року їх частка становила 76,2%. Щільність розселення гірських жителів є набагато меншою, ніж в низинних та передгірських районах – в деяких районах цей показник в чотири рази нижчий, ніж в середньому по регіону. За статевовіковою структурою гірських жителів переважають жінки, частка яких у загальній чисельності населення на цю ж дату становила 54,9%, а у сільській місцевості чисельність жінок є ще більшою, ніж у середньому по гірських районах, як в абсолютному, так і відносному значенні – у 2013 році тут проживало 55,8% жінок. Така ситуація підводить до висновку, що в гірських населених пунктах потрібно проводити ефективну гендерну політику, яка б була спрямована на забезпечення позитивної динаміки забезпечення природного приросту, стимулювання народжуваності тощо.

3. Не дивлячись на позитивну динаміку природного приросту населення гірських районів, його чисельність тут постійно зменшується (за період незалежності його чисельність скоротилася майже на 50 тис. осіб), що можна пояснити масштабною міждержавною і міжрегіональною трудовою міграцією гірських жителів. Так, за експертними даними кількість трудових мігрантів з гірських районів Карпатського регіону становить 150-200 тис. осіб. Така ситуація пояснюється відсутністю в гірських районах сфер докладання праці, великими розривами між попитом і пропозицією праці в гірській місцевості, як наслідок, високим рівнем безробіття тощо. Основним

контингентом безробітних є молодь до 35 років, які внаслідок відсутності роботи змушені мігрувати в інші населені пункти, обласні центри або за межі країни.

4. Розроблений прогноз демографічного розвитку гірських поселень в Українських Карпатах засвідчив, що на період до 2030 року тут і надалі буде спостерігатись скорочення чисельності проживаючих. Прогноз показав, що чисельність постійно проживаючого тут населення у 2020 році зменшиться і буде становити 1 247,4 тис. осіб, що майже на 90 тис. (або на 6,7%) менше, ніж у 2013 році, а у 2030 році зменшиться ще майже на 140 тис. (або на 11,2%) і становитиме 1 107,1 тис. осіб. Загальне скорочення чисельності населення до 2030 року прогнозується на 229,7 тис. осіб, або на 17,2%, а враховуючи, що середня чисельність населення в одному гірському селі становить приблизно 1 512 осіб, то можна спрогнозувати, що кількість гірських сіл скоротиться майже на третину. Така ситуація є дуже загрозливою, але, з огляду на коефіцієнти імовірності при зробленому прогнозі, цілком реальною.

5. Аналіз локальних ринків праці гірських районів Карпатського регіону дозволяє зробити висновок, що на сьогодні тут сформувалася ситуація, коли більшість населення є зайнятими в сільському господарстві, а саме в особистих селянських господарствах, торгівлі, у сфері рекреації. Низькі темпи диверсифікації сільської економіки звужують можливості для працевлаштування населення гірських сіл, особливо загрозливою є ситуація серед молоді та жінок. На цьому ґрунті поглиблюється розрив між пропозицією та попитом на працю (навантаження на одне вільне робоче місце (вакансію) в гірських районах більше ніж у 2 рази перевищує регіональний показник, як наслідок – ріст безробіття, рівень якого в 1,5 рази більше, ніж середньорегіональний.

6. Більшість жителів гірських районів Карпат отримують незначні рівні доходів, а відповідно оцінюють своє матеріальне становище як бідне. Так, основна частина (майже 55% (за даними соціопитування гірських

жителів)) гірських жителів отримують дохід, менший за прожитковий мінімум, і навіть менший за мінімальну місячну заробітну плату, встановлену законом, – менше 1219 грн. Причому в сільській місцевості така ситуація є ще загрозливішою – частка осіб, яка отримує доходи на рівні прожиткового мінімуму, мінімальної заробітної плати або нижче за них становить 80,1%. Тому необхідна виважена ефективна державна соціально-економічна політика, яка була б спрямована на підвищення рівня та якості життя сільського населення, і повинна включати заходи по зростанню рівня зайнятості залучення інвестицій у розвиток комунальної і транспортної інфраструктури, соціальної сфери гірських населених пунктів, відновлення та подальшого розвитку соціальної інфраструктури гірських територій тощо.

РОЗДІЛ 3. Інституціоналізація нових суб'єктів господарювання та їх вплив на розвиток гірських територій

3.1. Розвиток нових форм господарювання на гірських територіях

Ринкова трансформація економіки гірських територій, в основі якої лежать глибокі зміни в системі базисних відносин, супроводжується становленням множинності організаційно-правових форм виробничої діяльності, адекватних ринковій системі господарювання, розвитком недержавного сегменту економіки та формуванням її багатуукладності. Розвиток різноманітних форм господарювання відкриває простір для підвищення трудової активності населення, розширення сфери докладання праці, гнучкого поєднання індивідуальних і колективних форм організації трудової діяльності, створює умови для розвитку конкуренції. Це закладає фундамент для формування суб'єктів господарювання нового типу. На зміну людині «гвинтику», адекватній принципам ведення соціалістичного господарювання, повинні прийти ініціативні, самостійні і відповідальні суб'єкти підприємництва, здатні успішно функціонувати в умовах економічної свободи, жорсткої конкуренції, відповідальності за стан справ [157, с. 74]. Звідси, з одного боку, необхідність стимулювання розвитку і підтримки многоваріантності форм господарювання, а з другого – усвідомлення цілком очевидного факту, що їх становлення має чітко виражену просторову прив'язку з властивими саме цій території історичними, економічними, соціальними, ментальними чинниками, які детермінують динаміку їх розвитку. З цих теоретико-методичних засад стає можливим урахування основних соціально-економічних характеристик локальних просторових формувань та задіяння адекватного інструментарію розвитку багатуукладності їх економіки.

Відмічене має особливо важливе значення для гірських територій, де склалася моногалузева структура економіки, а основною сферою докладання

праці було і є сільське господарство, в якому зайнято більше 90% економічного активного населення. Цьому значною мірою сприяло прийняття на початку 90-х років ХХІ ст. численних нормативно-правових актів, які регламентували перерозподіл земель з метою подальшої їх передачі у життєве спадкове володіння приватним особам; впровадження інноваційно ефективних умов для забезпечення раціонального використання та охорони земель сільськогосподарського призначення; рівноправний розвиток усіх форм власності на землю; запровадження нових організаційно-правових форм господарювання в аграрному секторі.

Формування законодавчої бази стало наслідком розуміння того, що колгоспно-радгоспна система себе зжила і потребує демонтажу, оскільки відторгається ринком. Тому в першій половині 1990-х років колгоспи і радгоспи було масово реструктуризовано в колективні сільськогосподарські підприємства (КСП), спілки селян, кооперативи, агрофірми, господарські товариства та інші виробничі одиниці. Великі надії покладалися на створенні селянські (фермерські) господарства. Однак ця форма належного розвитку не набула. Це зумовлено, з одного боку, тим, що новостворені фермерські господарства не мали надійної фінансової та матеріальної підтримки, а самі вони при високих цінах на матеріально-технічні та кредитні ресурси ефективно функціонувати були не в змозі. З іншого боку, створення фермерських господарств гальмувалося тим, що більшість селян не сприймали фермерський спосіб господарювання, ставилися до нього досить скептично. Внаслідок цього основною формою підприємств стали колективні. Із 12,5 тис. сільськогосподарських формувань 11,5 тис. (або 92%) були колективними підприємствами [319, с. 584].

Законом України «Про форми власності на землю» від 30 січня 1992 р. [260], який діяв до квітня 2007 року, і Земельним кодексом України [76] були офіційно визнані державна, колективна і приватна форми власності на землю. Слід зауважити, що остання вперше була прирівняна до двох інших на законодавчому рівні. Майже всі колгоспи реорганізувалися в нові

організаційно-правові форми, такі, як: колективні сільськогосподарські підприємства, спілки селян, акціонерні товариства, кооперативи та інші формування.

Певний імпульс новим формам господарювання на селі дало прийняття Закону України «Про селянське (фермерське) господарство» від 20 грудня 1991 р., відповідно до якого громадяни для ведення фермерського господарства, а також для задоволення власних потреб мали право отримати земельні ділянки за правом довічного успадкованого володіння [251]. Розвиток фермерського руху, який мав місце в 1991-1993 рр., пішов на спад вже в 1994р. через відсутність належної підтримки з боку держави.

З прийняттям Закону України «Про колективне сільськогосподарське підприємство» від 14 лютого 1992 р. [229] почалася масова реорганізація колгоспів у колективні сільськогосподарські підприємства (КСП). Постановою Кабінету Міністрів України від 18 червня 1992 р. № 344, на виконання норм цього Закону, було затверджено Положення про порядок державної реєстрації колективного сільськогосподарського підприємства [200]. У відповідності з цими законодавчими актами власниками земель, переданих у колективну власність, було і саме КСП як юридична особа, і його члени.

Указами Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва» від 10 листопада 1994 р. № 666 [234] та «Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам та організаціям» від 8 серпня 1995 р. № 720 [245] було підведено законодавчу базу під паювання земель. Згідно з цими нормативними актами, паюванню підлягали угіддя, передані у колективну власність КСП; право на земельну частку (пай) мали члени колективного сільськогосподарського підприємства, в тому числі пенсіонери; у разі виходу власника земельної частки з колективного сільськогосподарського підприємства за його заявою здійснювалося відведення земельної ділянки на

місцевості; власники земельних ділянок могли добровільно створювати на базі належних їм ділянок спільні сільськогосподарські підприємства, асоціації, спілки, інші підприємства та організації. Земельні ділянки можуть бути передані у спадок, подаровані, обміняні, здані під заставу, надані в оренду або продані громадянам України без зміни їх цільового призначення.

Конституція України, а пізніше і прийнятий у 2003 році Цивільний кодекс України [316] закріпили приватну, комунальну й державну форми власності на землю, які охоплювали власність фізичних осіб та недержавних юридичних осіб [31]. Але в цих документах не визнавалося колективної форми власності. У зв'язку з цим українським урядом було підготовлено низку заходів стосовно реструктуризації КСП у господарські формування ринкового типу, що діють на основі приватної власності. Згідно з цими заходами, власниками розпайованих сільськогосподарських угідь стали не сам КСП, а його члени, які отримали сертифікат про право на земельну частку (пай).

Однак проведена реструктуризація не супроводжувалася підвищенням ефективності сільськогосподарського виробництва. Так, наприклад, у 1999 р. КСП, яким належало дві третини сільськогосподарських угідь, виробили лише 40% валової продукції і мали збитків на суму 3,3 млрд. грн. Збитковими були майже 86% КСП. Рівень їх рентабельності становив мінус 23% [319, с. 584]. Разом з тим, за цей період були і певні позитивні напрацювання. Зокрема, було сформовано відповідну нормативно-правову базу, нагромаджено певний позитивний досвід проведення реформ, напрацьовано науково-методичну базу на підтримку ринкової трансформації сільського господарства, започатковано підготовку керівників із навиками та вмінням працювати в умовах становлення ринкової економіки. Певні зрушення відбулися і в державній політиці щодо прискорення реформ та подолання кризового стану в агропромисловому секторі. Зокрема Кабінет Міністрів України затвердив методичку грошової оцінки сільськогосподарських угідь, було виділено землі запасу і резервного фонду,

які залишились у власності держави. Також було започатковано проекти міжнародної технічної допомоги в реформуванні аграрного сектора: "Паювання сільськогосподарських земель в Україні" та "Приватизація землі і реорганізація колективних сільськогосподарських підприємств в Україні". Набули чинності укази Президента України, якими створювалась система гарантування захисту економічних інтересів та поліпшення соціального забезпечення селян-пенсіонерів, які мають право на земельний пай, було відновлено оренду землі.

З метою реалізації державної аграрної політики, прискорення реформування та розвитку аграрного сектора економіки був виданий Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора» від 3 грудня 1999 р. № 1529/99 [235]. По суті, центральні і місцеві органи виконавчої влади зобов'язувались до 1 квітня 2000 року завершити реструктуризацію колективних підприємств на засадах приватної власності на землю та майно з використанням різних організаційно-правових форм господарювання. Передбачалось завершити трансформацію колективної власності на землю та майно у право приватної власності на них за три місяці до початку весняно-польових робіт [2]. Для цього було проведено відповідну підготовчу роботу. Протягом 2000 року було розроблено понад 30 нормативно-правових актів, серед яких законопроекти про угоди стосовно земельної частки (паю), про іпотеку, про сплату фіксованого податку новоствореним приватним формуванням тощо.

Зміна господарського устрою в організації сільськогосподарського виробництва здійснювалася шляхом створення замість колективних сільськогосподарських підприємств, сформованих на базі колгоспів і радгоспів, різноманітних господарських структур, адекватних ринковій економіці. Ними повинні були стати сімейні селянські та фермерські господарства, приватні та приватно-орендні підприємства, господарські товариства і сільськогосподарські кооперативи. Для цього указом забезпечувалось усім членам колективних сільськогосподарських

підприємств право виходу з них разом із земельними частками (паями) і майновими паями і створення на їх основі приватних підприємств різного типу. Цим нормативно-правовим актом передбачалось здійснення ряду організаційних заходів, зокрема запровадження обов'язкового укладання підприємствами, установами, організаціями, які використовують землю для сільськогосподарських потреб, договорів оренди земельної частки (паю), майнового паю з власниками цих часток, паїв з виплатою орендної плати, забезпечення встановлення сторонами договору оренди частки (паю) розміру плати за її оренду на рівні не менше одного відсотка визначеної вартості орендної земельної частки (паю), збереження, по можливості, цілісності господарського використання приватними формуваннями землі та майна колишніх сільськогосподарських підприємств на основі оренди земельних часток (паїв) і майнових прав у групі власників цих часток, паїв, виділення єдиним масивом земельних ділянок групі власників земельних часток (паїв), яка звернулася із заявами про відведення земельних ділянок у натурі з метою спільного використання або надання в оренду цих ділянок, прискорення формування необхідної інфраструктури аграрного ринку та ін. [235].

Наслідком здійснюваної реструктуризації стало подолання монополії колективних сільськогосподарських підприємств як пріоритетної організаційно-правової форми. Якщо раніше кожне село мало одного монополіста у вигляді КСП, то після реструктуризації на село припадало в середньому більше 10 суб'єктів господарювання і велика кількість одноосібних товаровиробників, які в основному були представлені селянськими господарствами з малими земельними наділами [283]. Це заклало фундамент багатуукладності сільськогосподарської економіки, зміцнення недержавного сегменту економіки та формування конкурентного середовища.

Останній етап у реформуванні аграрного сектору економіки пов'язується з прийняттям Земельного кодексу України. Внаслідок ініційованих державою реформ в аграрному секторі економіки, як відмічає

В.Геєць, сформувався «дуальна структура сільського господарства, в якій виділяються два типи виробників сільськогосподарської продукції – корпоративний (сільськогосподарські підприємства) та індивідуальний, представлений двома типами одноосібних господарств – фермерськими господарствами та господарствами населення. Корпоративні господарства виробляють найбільш комерційно привабливі та експортоорієнтовані види продукції, а індивідуальні, зокрема господарства населення, зорієнтовані на продовольче самозабезпечення та наповнення внутрішнього продовольчого ринку» [307, с. 5, 8]. Сьогодні господарства населення забезпечують виробництво близько 55% валової продукції сільського господарства держави, тоді як на сільськогосподарські підприємства та фермерські господарства припадає 40% та 5% валової продукції відповідно [295, с. 3].

Специфічною особливістю аграрних реформ в західних областях України є домінування індивідуальних форм ведення сільськогосподарської діяльності, на основі яких сформувався множинність організаційно-правових форм ведення сільськогосподарського виробництва, що представлено в таблиці 3.1.

Таблиця 3.1

Характеристика основних організаційно-правових форм господарювання на гірських територіях областей зони Карпат*

Форма господарювання	Форма власності	Юридичний статус	Управління
Сільськогосподарське підприємство	Колективна	Юридична особа	Колективне, відповідно до установчих документів
Державне підприємство	Державна	Юридична особа	Одноосібне
Селянське (фермерське) господарство	Приватна	Юридична особа	Одноосібний господар
Приватне підприємство	Приватна	Юридична особа	Одноосібний господар
Агрофірма	Колективна, приватна, змішана	Юридична особа	Залежно від форми власності
Господарство населення	Приватна	Фізична особа, або без реєстрації	Одноосібний господар
Сільськогосподарський кооператив	Колективна, приватна	Юридична особа	Колективне управління

* Розроблено автором

У процесі трансформації соціально-економічних відносин на гірських територіях сформувалися нові організаційно-правові форми господарювання, основна частка яких належить приватним товаровиробникам, а основу їх становлять малі форми, що підтверджується даними, наведеними в табл. 3.2.

Таблиця 3.2

**Динаміка розвитку форм господарювання на гірських територіях
Карпатського регіону у 1991-2014 рр., од. [30]**

	1991	2000	2005	2010	2014
<i>Кількість суб'єктів ЄДРПОУ</i>	5466	12978	13736	14957	15590
В тому числі					
малі підприємства	1116	7188	7223	7347	9293
фермерські господарства	91	694	641	619	604
інші сільськогосподарські підприємства	1056	718	642	543	446
особисті селянські господарства	230485	471002	467204	464387	454419
<i>Всього господарюючих суб'єктів</i>	235941	483980	480940	479344	470009

Дані, наведені в таблиці 3.2, засвідчують, що протягом аналізованого періоду кількість суб'єктів господарювання на гірських територіях зросла майже вдвічі. Так, кількість зареєстрованих суб'єктів господарювання зросла на 285,2%, тоді як чисельність господарств населення товарного характеру лише на 197,2%. Малі форми господарювання, основу яких формують саме господарства населення, є пріоритетною формою реалізації підприємницького потенціалу на гірських територіях та основними виробниками сільськогосподарської продукції загалом у регіоні. Ними виробляється 94,4% картоплі, 91,3% овочів, більше половини врожаю соняшника, 68,1% озимої та ярої пшениці тощо [287; 288; 290; 291].

Незважаючи на високу частку малих форм господарювання у виробництві сільськогосподарської продукції, сьогодні не існує чіткого їх

законодавчого визначення, як наслідок — не зазначено, які саме суб'єкти слід відносити до малих. Крім того, діяльність окремих МФГ не регулюється законодавчими актами, що створює проблеми щодо обліку та оцінювання результатів їх діяльності.

Відсутність законодавчого врегулювання діяльності МФГ створює щодо них нерівні умови ведення господарської діяльності порівняно з іншими підприємницькими структурами. Яскравим прикладом цього є застосування подвійних стандартів в оподаткуванні особистих селянських господарств і сільськогосподарських товаровиробників інших форм власності. Зокрема, як приклад, плата за землю (яку платять господарства населення) в 5–6 разів менша за розмір фіксованого сільськогосподарського податку (що повинні платити сільськогосподарські підприємства). Досить часто трапляються випадки, коли селянське (фермерське) господарство має 4 га землі, 2–3 корови, але не має сільгосптехніки, а його сусіди, які ведуть особисте селянське господарство, мають 10 га землі, більше 10 корів, трактор, навісне обладнання [133, с. 137]. Наслідком цього є ситуація, коли матеріально затиснутий фермер змушений платити податки, звітувати перед фіскальними органами, а сусіди – власники особистих селянських господарств — від цього звільнені. Непоодинокі випадки, коли фермери навмисно доводили до банкрутства свої прибуткові господарства, щоб перевести їх у статус ОСГ. При цьому вони практично нічого не втрачали, але звільнялися від сплати майже всіх податків. Отже, особисті селянські господарства знаходяться у кращому становищі, ніж господарства суспільного сектору чи фермерські [133, с. 137].

За своєю суттю малі форми господарювання – це суб'єкти господарської діяльності, які функціонують у формі юридичної чи фізичної особи, засновані на приватній власності громадян, а також на їхній особистій праці та праці членів їх сімей, що здійснюють свою діяльність у межах окремо визначених територій з метою одержання прибутку, а також з метою

задоволення особистих потреб та попиту населення на їх продукцію чи послуги.

Враховуючи правову неврегульованість малих форм господарювання, пропонуємо до них відносити такі суб'єкти господарювання: домогосподарства, особисті селянські господарства, малі підприємства (в тому числі мікропідприємства) та індивідуальних підприємців (табл. 3.3).

Таблиця 3.3

Види малих форм господарювання (МФГ) на гірських територіях*

Види МФГ	Визначення
Домогосподарства	Сукупність осіб, які спільно проживають в одному житловому приміщенні або його частині, забезпечують себе всім необхідним для життя, ведуть спільне господарство, повністю або частково об'єднують та витрачають кошти. Ці особи можуть перебувати у родинних стосунках або стосунках свояцтва, не перебувати у будь-яких з цих стосунків, або бути і в тих, і в інших стосунках. Домашні господарства можуть виступати не тільки як споживачі товарів і послуг, а й займатися будь-яким видом господарської діяльності, зокрема здійснювати підприємницьку діяльність без утворення юридичної особи (як фізичні особи-підприємці), а також надавати свою працю іншим підприємствам, виступаючи як наймані працівники [213]
Особисті селянські господарства (господарства населення)	Господарська діяльність проводиться без створення юридичної особи фізичною особою індивідуально або особами, які перебувають у сімейних чи родинних відносинах і спільно проживають, з метою задоволення особистих потреб шляхом виробництва, переробки і споживання сільськогосподарської продукції, реалізації її надлишків та надання послуг з використанням майна особистого селянського господарства, у тому числі й у сфері сільського зеленого туризму [239]
Малі підприємства	Суб'єктами малого підприємництва є фізичні особи, зареєстровані у встановленому законом порядку як суб'єкти підприємницької діяльності, та юридичні особи - суб'єкти підприємницької діяльності будь-якої організаційно-правової форми та форми власності, в яких середньооблікова чисельність працюючих за звітний період (календарний рік) не перевищує 50 осіб, а обсяг річного валового доходу не перевищує суму, еквівалентну 10 мільйонам євро, визначену за середньорічним курсом Національного банку України [46]
Мікропідприємства	Суб'єкти малого підприємництва з чисельністю працюючих за звітний період до десяти осіб включно, обсяг річного валового доходу яких від будь-якої діяльності не перевищує суму, еквівалентну 2 мільйонам євро, визначену за середньорічним курсом Національного банку України [46]
Індивідуальні підприємці	Фізичні особи (громадяни України, іноземні громадяни чи особи без громадянства) з повною цивільною дієздатністю, не обмежені законом в правоздатності, зареєстровані у встановленому законом порядку як суб'єкти підприємницької діяльності, які безпосередньо здійснюють таку діяльність (виробляють продукцію, виконують роботи, надають послуги) і несуть відповідальність за своїми зобов'язаннями усім майном, що належить їм на праві власності [46]

* Розроблено автором

Найбільш поширеною формою МФГ на гірських територіях є господарства населення. Вони являють собою ту частину домогосподарств, які здійснюють господарську діяльність, а отримані результати

використовують у комерційних цілях і на власне споживання. Проте господарства населення «не можуть вважатися стратегічним напрямом для створення цивілізованого сільського господарства ринкового типу через малі розміри земельних угідь, незначні виробничі потужності, ручну працю, переважаючу частку працівників пенсійного віку, низький рівень залучення інноваційних розробок... Тому ОСГ не можна вважати прогресивною формою господарювання в сільському господарстві, а необхідно трансформувати в ефективні виробничі структури... [178, с. 40] Їх діяльність пов'язана з багатьма проблемами як на законодавчому, так і практичному рівнях, що потребує детального аналізу і буде розглянуто в наступних розділах нашого дослідження.

Таким чином, наслідком глибоких інституційних змін у сільському господарстві як пріоритетній сфері господарювання на гірських територіях стало:

- ліквідація колгоспів і радгоспів та їх трансформація у господарські структури ринкового типу, розвиток яких заклав основу багатофункціональності аграрної економіки та зародження конкуренції на аграрному ринку;

- розвиток багатоукладності аграрної економіки супроводжується становленням ринкових форм господарювання, які функціонують на приватній власності на землю і несуть відповідальність за ефективне використання земельних, людських та матеріально-технічних ресурсів;

- земля як основний чинник виробництва у сільському господарстві, на відміну від промислових об'єктів, перейшла у власність селян – тих, хто на ній безпосередньо працює;

- створено нові сільськогосподарські підприємницькі структури ринкового типу, діяльність яких супроводжується розширенням економічної самостійності господарювання у поєднанні з високою відповідальністю за результати діяльності;

- особисті селянські господарства значною мірою забезпечують трудову зайнятість гірських жителів і виконують буферну функцію при зменшенні потреби сільського господарства в людських ресурсах та відсутності розвиненої інфраструктури на селі;

- закладено основу для розвитку фермерських господарств, які у перспективі при їх підтримці з боку держави повинні трансформуватися в опорні господарства, навколо яких будуть інтегруватися дрібні товаровиробники.

Отже, зміна статусу господарюючих суб'єктів в аграрному секторі гірських територій супроводжується, з одного боку, формуванням суб'єктів господарювання ринкового типу, здатних функціонувати в конкурентному середовищі, а з другого – формуванням ринкових моделей поведінки гірського населення, підвищенням його соціальної активності, що повинно розглядатися в якості критерію поступової адаптації горян до нових умов господарювання. В цих умовах першочерговим завданням держави є активна підтримка глибоких інституційних змін на гірських територіях, закріплення існуючих позитивних змін та внесення відповідних коректив у державну регіональну політику з тим, щоб мінімізувати руйнівні наслідки і помилки, допущені в процесі реформування аграрного сектору економіки.

3.2. Ефективність функціонування малого та мікропідприємництва

Стан і рівень розвитку малого підприємництва на гірських територіях через об'єктивні причини є визначальним показником успішності ринкових реформ, конкурентоспроможності економіки. На відміну від великих підприємств, які займають або прагнуть зайняти на ринку домінуючі позиції і будують свою стратегію розвитку на основі цієї цілі, малий і мікробізнес виходить із власних можливостей, пристосовується й імпровізує відповідно до кон'юнктури ринку і територіального розміщення. Такий характер мотивації, а також особисте управління підприємством, тісний контакт його

власника з найманими працівниками, клієнтами і постачальниками роблять малий бізнес досить еластичним. Притаманні цьому сектору гнучкість, творчий характер роботи, готовність до ризикової діяльності визначають його місце і роль у сучасній економіці гірських територій.

Реалізації ролі малого бізнесу як чинника стійкого розвитку економіки гірських територій сприяє, з одного боку, відповідна державна політика стосовно цього сектору економіки, а з другого – врахування екзо- та ендогенних чинників, під дією яких формуються специфічне підприємницьке середовище, умови ведення бізнесу, форми і методи підприємницької діяльності, а в кінцевому результаті – їх економічна і соціальна ефективність. У структурі зовнішніх чинників, які впливають на господарську діяльність малих підприємств, крім економічних, важливу роль відіграють природно-кліматичні умови, обмежений ресурсний потенціал, сезонний характер виробництва, місце розташування щодо ринків, тобто об'єктивні чинники, які генерують природні відмінності ведення бізнесу і супроводжуються трансакційними витратами, основу яких формують постійні витрати, на величину яких гірські підприємці впливати не можуть. Це, з одного боку, ставить їх у нерівні умови ведення підприємницької діяльності порівняно з передгірною та низинною природно-економічними зонами, що знижує їх конкурентоздатність, а з другого – потребує визначення найбільш значущих позицій у державній політиці розвитку гірських територій на основі інтегральних регіональних підходів.

Крім зовнішніх чинників, на посилення невизначеності і ступеня ризиків у діяльності малих підприємств впливає і внутрішнє середовище їх функціонування. Останнє стосовно малого бізнесу, як і зовнішнє, також має низку відмінностей, зокрема у поділі праці та спеціалізації виробництва, розстановці кадрів, розподілі прав і відповідальності господарюючих суб'єктів, методології ведення маркетингової політики, налагодженні фінансових потоків на підприємстві, отриманні інформації і т.д.

Сьогодні, за оцінками самих підприємців гірських територій, у своїй діяльності вони стикаються з такими проблемами, як високі податки, дорожнеча матеріально-технічних засобів, відсутність паритету цін на сільськогосподарську і промислову продукцію, обмеженість кредитних ресурсів, що негативно позначається на фінансовому стані їхніх підприємств. Серйозним стримуючим фактором є низький платоспроможний попит населення — основного споживача продукції і послуг малого бізнесу.

Згідно з багатьма дослідженнями, підприємці, особливо дрібні, скаржаться на тотальний і повсякденний «грабіж» з боку державних чиновників. Державні служби буквально тероризують їх вимогами дріб'язкової звітності, частими інспекціями і штрафами, що в свою чергу сприяє існуванню такого ганебного явища, як корупція.

Втрата адміністративного управління, економічний хаос і законодавча плутанина привели до того, що законослухняні підприємці, що організують бізнес у виробничій сфері, опинилися в надзвичайно скрутному становищі, здійснюючи великі витрати, виплачуючи високі податки і підпадаючи під тиск державних перевірок [202]. Відсутність чіткого механізму реалізації державних заходів з підтримки малого бізнесу, труднощі в одержанні кредитів, виробничих приміщень і матеріальних ресурсів поставили малі підприємства в однакові умови з великими. Це спричинило скорочення темпів їхнього росту і орієнтацію переважно на торговельно-закупівельну і посередницьку діяльність (табл. 3.4).

Дані, наведені в таблиці 3.4, свідчать про суттєве кількісне зростання малих підприємств. За аналізований період кількість малих підприємств зросла на 620,8%, тоді як у гірських районах ще відчутніше – на 832,7%. Таке зростання кількості малих підприємств можна пояснити зміною методики їхнього обліку. Починаючи з 2008 року кількість малих підприємств обліковується з урахуванням норм Закону України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України з питань регулювання підприємницької діяльності" від 18.09.08 № 523-VI. Відповідно до цього малі підприємства –

**Основні показники діяльності малих підприємств гірських територій
Карпатського регіону за 1991-2013 рр. [30; 110, с. 15-19; 121, с. 55-64; 288,
с. 232; 291, с. 311-318]**

Регіон	1991	2000	2005	2010	2013*
Кількість МП гірських територій, од., в т.ч.	1116	7188	7223	7347	9293
Закарпатська	83	1362	1468	1704	2166
Івано-Франківська	121	1607	1632	1337	2569
Львівська	875	3799	3543	3865	4091
Чернівецька	37	350	530	441	467
Чисельність зайнятих на МП гірських територій, осіб, в т.ч.	- **	37354	28236	24778	21960
Закарпатська	- **	8835	6042	5910	4769
Івано-Франківська	- **	15189	12090	10816	10211
Львівська	- **	9111	6001	5041	4133
Чернівецька	- **	4219	4103	3011	2847
Обсяг реалізованої продукції (робіт, послуг) МП гірських територій, млн. грн., *** в т.ч.	- **	384,8	653,4	1651,4	2185,8
Закарпатська	- **	117,2	176,1	431,7	547,2
Івано-Франківська	- **	160,3	251,3	731,1	911,5
Львівська	- **	84,3	138,2	336,0	515,0
Чернівецька	- **	23,0	87,8	152,6	212,1

* Дані за 2013 рік уточнено автором з урахуванням зміни підприємствами основного виду діяльності

** Показник не передбачений методологією звіту

*** У порівняльних цінах 2000 року

це підприємства (незалежно від форми власності), в яких середньооблікова чисельність працюючих за звітний (фінансовий) рік не перевищує 50 осіб, а обсяг валового доходу від реалізації продукції (робіт, послуг) за цей період не перевищує 70 млн. грн. [212] Відомо, що до того часу малими вважалися підприємства ті, які отримували за рік виручку, еквівалентну сумі в півмільйона євро за середньорічним курсом Національного банку України щодо гривні. Тобто із збільшенням обсягу виручки майже в десять разів для малих підприємств зросла їх кількість. Однак кількісне зростання малих підприємств не привело до зростання чисельності зайнятих тут осіб.

Протягом аналізованого періоду цей показник на гірських територіях скоротився на 42,1%. Ще більшим є скорочення чисельності найманих працівників – з 30 166 у 2000 році до 12 667 у 2013 році, або на 58,0%. У 2013 році на малих підприємствах гірських територій було зайнято лише 3,1% працездатного населення і 41,5% від загальної чисельності найманих працівників у Карпатському регіоні. Характерною ознакою є міжрегіональна диференціація зайнятості. Так, якщо в Закарпатській, Львівській і Чернівецькій областях на малих підприємствах гірських територій працювало трохи більше третини всіх найманих працівників, то на Івано-Франківщині – більше половини.

Все це свідчить про небажання підприємців здійснювати найм працівників, а основний розрахунок у веденні власної справи робиться на свої сили. В середньому на десять малих підприємств, що функціонують у гірській місцевості, припадає всього 14 найманих працівників, що свідчить про зростання частки одноосібного, або мікропідприємництва, у структурі малих бізнесових структур.

Обсяг реалізованої продукції (товарів, послуг) малими підприємствами гірських територій за останні 13 років виріс на 568,0%. Проте індекс цін виробників продукції в 2000 році стосовно попереднього року сягнув 120,8%, а в 2013 році збільшився до 655,2% [287, с. 64], тобто збільшення відбулося більше ніж на 500%. Відповідно можна зробити висновок, що ріст обсягів промислової продукції в монетарному виразі зумовлений ціновим чинником, а не фізичним збільшенням виробництва товарів і послуг.

Загалом по Карпатському регіону частка малих підприємств у загальному обсязі реалізованої продукції за період 2000-2013 рр. зростала – з 16,4 до 22,0%. І така тенденція є притаманною для всіх областей, окрім Закарпатської, де цей показник трохи знизився – з 22,9 до 18,3%. У гірських районах цих областей обсяги реалізованої продукції зростали ще більшими темпами – з 27,2 до 35,7%. Наведене свідчить, що малими та

мікропідприємствами Карпатського регіону вироблено і реалізовано п'яту частину всієї продукції, тоді як на гірських територіях цих же областей — більше третини.

Окремого аналізу заслуговує функціонування малих підприємств за видами економічної діяльності. Проте, якщо на рівні областей статистичні управління подають відповідні цифри, то в розрізі районів вони відсутні, що ускладнює проведення об'єктивного аналізу. До того ж, починаючи з 2012 року в статистичному збірнику Закарпатської області не наводяться будь-які дані, пов'язані з функціонуванням малого бізнесу. Що стосується сфери функціонування малих підприємств на гірських територіях, то такі дані частково відображені в паспортах районів, які розроблялися статистичними управліннями. Проте і тут є певні труднощі, оскільки не у всіх областях вони існували (наприклад Закарпатській), а в деяких дані є досить застарілими (в Івано-Франківській області останні матеріали щодо функціонування малих підприємств подано за 2005 рік). Тому для аналізу основних сфер функціонування малого підприємництва в гірських районах взято вибірку з головних управлінь статистики, яка накладалася на загальні тенденції розвитку малого підприємництва в конкретному гірському районі, а також використано матеріали Державної фіскальної служби.

Отримані в результаті вибірки дані дозволяють зробити висновок, що в гірських районах структура малих підприємств істотно відрізняється від загальнорегіональної за сферами економічної діяльності. Так, найбільше малих підприємств у Карпатському регіоні у 2013 році функціонувало у сферах оптової та роздрібної торгівлі, ремонту автотранспортних засобів і мотоциклів – 31,3% від загальної кількості малих підприємств області. Суттєвою також є кількість малих підприємств у промисловості – 16,3%, в операціях з нерухомим майном – 11,2%, будівництві – 9,1%, сільському, лісовому та рибному господарстві – 8,9% [30; 65].

Що стосується гірських територій, то тут основною сферою функціонування малого бізнесу в 2013 році була торгівля та послуги, пов'язані з ремонтом (30,15%) (рис. 3.1).

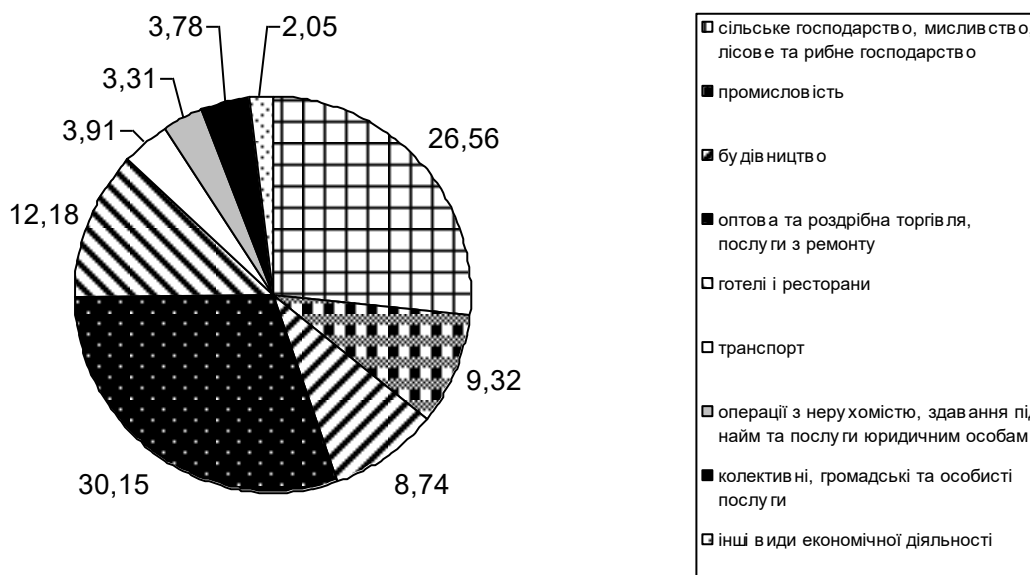

Рис. 3.1. Структура малих підприємств гірських територій Карпатського регіону за видами економічної діяльності у 2013 р., % [30]

Дані рисунка 3.1 показують, що, крім сфери торгівлі, на гірських територіях малі підприємства функціонували також у сільському господарстві, мисливстві, лісовому та рибному господарствах (24,28%), готельно-ресторанному бізнесі (12,18%). Саме на ці три сфери економіки припадає більше 2/3 всіх малих підприємств цих територій.

Існуючі відмінності у структурі малих підприємств гірських територій порівняно з регіоном можна пояснити тим, що саме в гірській місцевості сільське господарство і діяльність у сфері туризму і рекреації вважаються пріоритетними видами господарювання, і саме в них зосереджена найбільша кількість мікропідприємств. Крім того, їм не обов'язково зареєстровувати свою діяльність, яку до того ж можна поєднувати з веденням прибудинкового господарства (селянські господарства, сільські садиби, агротуризм, гірськолижні курорти, приватні готелі тощо).

Незважаючи на те, що в структурі малих підприємств гірських територій переважають мікропідприємства (приблизно 74%), їх частка у структурі малого бізнесу не превалює: на них зайнято 31,4% найманих працівників, реалізовано 41,3% продукції, виробленої малими підприємствами.

Окремого аналізу заслуговує діяльність малих підприємств у туристично-рекреаційній сфері, що за останній період часу досить інтенсивно розвивається в гірських поселеннях. Аналіз показників цих підприємств вказує на наявність суперечливих процесів у їх діяльності. З одного боку, ця діяльність веде до зменшення рівня безробіття на локальних ринках праці, зростання доходів населення. Рекреанти використовують наявні ресурси (чисте повітря, сонячну енергію, термальні води, мальовничі краєвиди) раціонально, частково забезпечують фінансові надходження в місцеві бюджети, сприяють активізації інвестиційного процесу в різних сферах, зміні структури економіки на користь сфери послуг та виробництва предметів споживання, розширюють асортимент продукції та послуг.

Разом з тим в їх діяльності мають місце певні недоліки, зумовлені локальним підвищенням цін на продукти харчування, проживання, транспорт, продажем земельних ділянок та операцій з нерухомістю. До негативних наслідків можна віднести погіршення якості навколишнього середовища, зміни у природних екосистемах, знищення архітектурних пам'яток, зникнення традиційних звичок, національної кухні, культури відпочинку тощо.

Попри певні недоліки в діяльності малих підприємств, які функціонують у сфері рекреації, слід наголосити, що основним позитивним результатом їх функціонування є зниження соціальної напруги на локальних ринках праці гірських територій, і відповідно зростання доходів місцевого населення, зниження рівня безробіття тощо. Зайнятість у туристично-рекреаційному комплексі має подвійний характер, оскільки багато робочих місць є сезонними або функціонують на умовах неповного робочого дня,

тижня. Однак, незважаючи на це, розвиток рекреаційної сфери часто не має альтернативи, тому її функціонування для гірських територій має важливе значення. Саме тому рекреація як форма зайнятості є економічно важливою і потребує серйозних зусиль для розвитку сфери докладання праці.

Стрімкий розвиток недержавного сектору рекреаційних закладів регіону представлений в основному сільськими садибами, приватними готелями, туристичними базами, базами відпочинку тощо. У гірських районах регіону за останній період найбільш широкого розвитку набув так званий сільський, або неорганізований туризм, побудований на підприємницьких ініціативах домогосподарств, тобто окремих господарів-домовласників [280, с. 21].

За період 2000-2013 років кількість закладів туристично-рекреаційного комплексу гірських районів збільшилася з 493 до 1132 об'єктів (тобто на 229,6%). На 168,5% зросла і кількість закладів малого та мікробізнесу в галузі, що свідчить про активний розвиток приватних підприємницьких структур у ній, зокрема у віддалених гірських районах, де наявні всі передумови (ландшафтні, природно-кліматичні, інфраструктурні, трудові) для розвитку різних видів туристично-рекреаційної діяльності.

Демонополізація рекреаційної сфери та розширення переліку послуг практично охопила усі напрями діяльності як безпосередньо закладів рекреації (санаторії, бази відпочинку, рекреаційні центри, туристичні бази), так і закладів суміжних сфер (готельне господарство, заклади харчування, транспортне забезпечення, організація екскурсійної діяльності та дозвілля рекреантів). Це значною мірою збільшило обсяг наданих послуг, середню тривалість перебування відпочиваючих, доходи туристично-рекреаційних закладів, суми сплачених податків та інших важливих показників, які характеризують ефективність функціонування закладів зазначеної сфери.

Динаміка відвідувачів туристично-рекреаційних закладів Карпатського регіону відображена на рисунку 3.2.

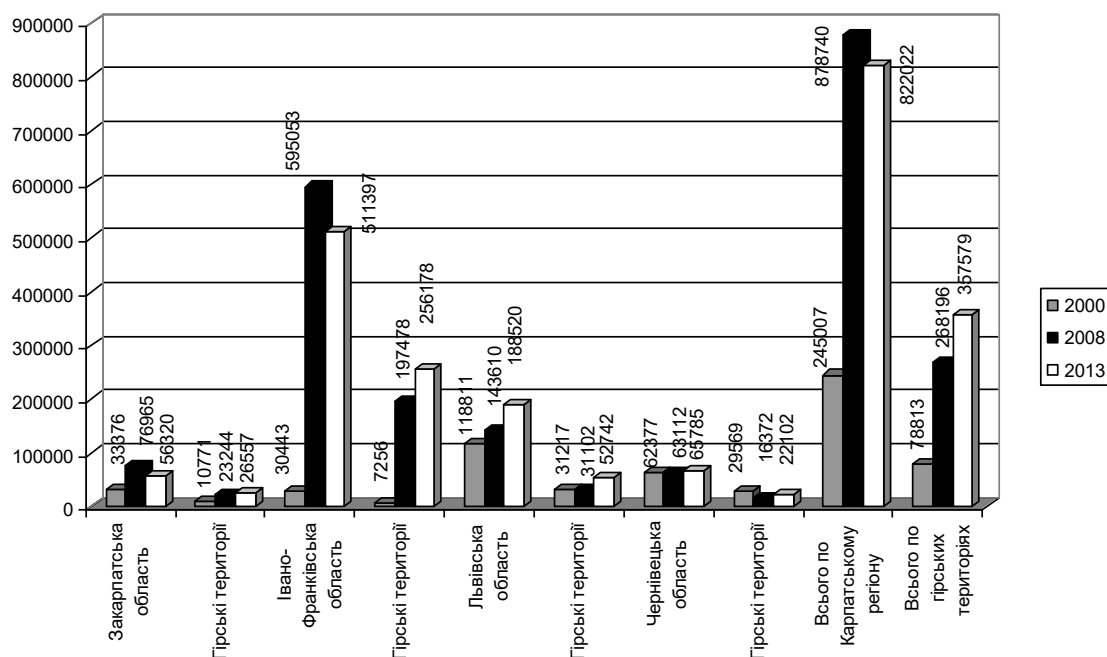

Рис. 3.2. Кількість туристів, обслуговуваних суб'єктами туристично-рекреаційного бізнесу Карпатського регіону у 2000-2013 роках, осіб [30]

Дані рисунка 3.2 свідчать про збільшення загальної кількості відвідувачів туристично-рекреаційних закладів областей Карпатського регіону за аналізований період — на 235,5%, або на 577,1 тис. осіб, у тому числі на гірських територіях – на 353,7%, або на 278,8 тис. осіб. Певне зменшення кількості відвідувачів у 2008-2013 рр. є наслідком фінансово-економічної кризи, яка зменшила платоспроможний попит потенційних рекреантів, однак не вплинула на кількість туристів у гірській місцевості, де спостерігалася протилежна тенденція. Це дає змогу припустити, що основні потоки туристів і рекреантів спрямовувалися саме в ці гірські зони. Що стосується малого та мікробізнесу в туристично-рекреаційній сфері, то тут спостерігається позитивна динаміка – зростання за цей період становило 281,7% загалом по регіону і 441,3% по гірських територіях.

Необхідно відмітити, що протягом останніх років малий та мікробізнес постійно посилює свою роль у забезпеченні послуг туристично-рекреаційних закладів регіону – з 33,9% (2000 р.) до 67,9% (2013 р.). Що стосується гірських районів, то тут зростання показників відвідування

закладів малого та мікробізнесу галузі відбувається значно швидшими темпами – з 27,7% до 68,8%.

Вище було відмічено, що однією зі специфічних особливостей діяльності закладів туристично-рекреаційної сфери є її сезонний характер. Звідси важливого значення має оцінка фактору сезонних коливань в їх діяльності. Сезонні коливання є чітко циклічними, оскільки повторюються щорічно, проте їх часова тривалість може бути різною. Для характеристики сезонних коливань важливе значення має форма «сезонної» хвилі, що досліджується з допомогою відносних показників – індексів сезонності, які розраховуються за допомогою кількох методів залежно від характеру динаміки зазначених коливань. Одним із таких показників, які характеризують сезонні коливання кількості відвідувачів закладів туристично-рекреаційної сфери, є коефіцієнт туристської активності (K_{TA}), методика розрахунку якого може бути представлена формулою:

$$K_{TA} = \frac{K_{Tij}}{\overline{K_{Tj}}} * 100\%, \quad (3.1)$$

де K_{Tij} – кількість туристів в i -му місяці j -го року;

$\overline{K_{Tj}}$ – середньомісячна кількість туристів в j -му році.

Результати розрахунку коефіцієнта туристської активності за аналізований період для закладів малого та мікробізнесу туристично-рекреаційної сфери у гірських районах Карпатського регіону представлені у таблиці 3.5.

З наведених у табл. 3.5 даних чітко простежуються два періоди: перший – «піковий» період формування потоків відвідувачів закладів туризму та рекреації у гірських районах, а саме грудень – лютий, а в окремі роки він охоплює і березень. Це пояснюється природно-кліматичними умовами у гірських районах, що сприяють розвитку зимових видів туризму та потребує необхідності подальшої розбудови гірськолижної інфраструктури.

Коефіцієнт туристської активності (К_{ТА}) на об'єктах малого та мікробізнесу туристично-рекреаційної сфери гірських районів Карпатського регіону у 2000-2013 рр., %*

	2000	2005	2010	2013
Січень	190,3	172,8	241,7	244,5
Лютий	180,8	179,1	227,3	212,5
Березень	105,2	113,6	100,9	118,6
Квітень	52,3	59,0	59,9	61,1
Травень	55,6	60,0	68,4	66,7
Червень	91,2	102,1	92,1	75,4
Липень	95,3	115,6	112,5	110,1
Серпень	77,2	102,6	117,9	108,8
Вересень	73,5	83,95	76,6	75,3
Жовтень	39,1	37,1	35,3	42,1
Листопад	44,6	37,3	46,8	45,4
Грудень	118,4	97,9	125,9	122,7

* Розраховано автором на основі джерела [30]

Слід зауважити, що індекси сезонності окремих місяців чітко підтверджують залежність від погодно-кліматичних умов – показники грудня коливаються від 97,9% (у випадку безсніжної погоди) до 125,9% (при прохолодній та сніговій погоді). Натомість індекси сезонності січня та лютого показують суттєве переважання середньорічних показників відповідних років – коливання становить відповідно 172,8-244,5% та 179,1-227,3%.

Другий період зростання туристської активності спостерігається в літні місяці – червні-серпні, хоча тут кількість туристів є меншою, ніж у зимовий період, що можна пояснити гіршими можливостями гірських

територій задовольнити потреби туристів порівняно з низинними і передгірними районами Карпатського регіону.

В інші місяці спостерігається зниження рівня туристської активності в гірських районах, тобто так званий «мертвий сезон».

Порівнюючи коефіцієнт туристської активності на об'єктах малого і мікробізнесу гірських територій і загалом у Карпатському регіоні, можна зробити висновок про відмінності у формуванні потоків відвідувачів гірських районів, які суттєво відрізняються від регіональних тенденцій. Діяльність закладів малого і мікробізнесу туристично-рекреаційної галузі у цілому по Карпатському регіону має сильно виражений сезонний характер з абсолютним піковим періодом у літні місяці (червень – серпень) і частково у травні. Так, K_{TA} закладів малого і мікробізнесу туристично-рекреаційної галузі Карпатського регіону в травні коливався в діапазоні 122,1-147,2% протягом аналізованого періоду, червні – 189,3-209,1%, липні – 244,3-287,7%, у серпні – 197,5-239,8%. Другий незначний піковий період відвідування формують два зимові місяці (грудень-січень), які за аналізований період у середньому забезпечили 92-117% відвідувачів від середньорічних показників, головним чином за рахунок саме гірських районів.

Проведений аналіз коефіцієнта туристської активності свідчить про специфіку формування потоків відвідувачів гірських районів, які розминаються з регіональними тенденціями. Якщо на рівні регіону спостерігаємо виражений сезонний характер з абсолютним піковим періодом у травні-серпні, то для гірських районів таким періодом є зимові місяці (грудень-лютий), що підтверджує доцільність спеціалізації цих районів на зимових видах туризму, подальшої розбудови гірськолижних трас та інфраструктури, залучення туристів на новорічні святкування, організації тематичних новорічно-різдвяних екскурсійних видів діяльності, розвитку регіону як центру зимового туризму тощо.

Таким чином, діяльність суб'єктів малого і мікробізнесу на гірських територіях загалом і в туристично-рекреаційній сфері Карпатського регіону

зокрема сьогодні є однією з основних форм ведення бізнесу, важливою сферою зайнятості сільського населення, що дозволяє частково нівелювати напругу на локальних ринках праці і є одним з основних джерел отримання домогосподарствами доходів тощо. Однак тенденції їх розвитку протягом останніх аналізованих трьох років, зокрема скорочення кількості, зменшення числа зайнятих, а відповідно і найманої робочої сили, зниження обсягів реалізації продукції свідчать про необхідність вжиття серйозних заходів з боку державних органів, органів місцевого самоврядування, комерційних фінансових установ, податкових органів, спрямованих на підтримку діяльності туристично-рекреаційних бізнесових структур, підвищення ефективності їх функціонування, заохочення до проведення модернізації, використання новітніх досягнень у виробничій і господарській діяльності, сприяння кооперації з суб'єктами великого бізнесу. Це дозволить суб'єктам малого і мікробізнесу вийти на нові ринки збуту, постійно вдосконалювати форми і методи діяльності, бути конкурентоздатними на ринку товарів або послуг.

3.3. Ефективність функціонування реформованих аграрних підприємств

У сучасних умовах, коли реформування аграрного сектору по суті завершено, однак потребує подальшого вдосконалення й оптимізації, з великими потугами розвиваються нові й удосконалюються традиційні форми господарювання, важливого значення набуває аналіз діяльності функціонуючих реформованих організаційно-правових форм господарювання. Продовжується процес пошуку найбільш оптимальних з них, адаптованих до різних умов сільськогосподарського виробництва.

Законодавчо створено умови для вільного вибору селянами сфери трудової діяльності: чи розпочинати власне виробництво в особистому селянському чи фермерському господарстві, чи брати участь у сільськогосподарському підприємстві шляхом передачі земельної ділянки

або частки (паю) в оренду, чи спільно використовувати їх на кооперативних і акціонерних засадах, при цьому самому працювати у створеному сільськогосподарському підприємстві за наймом, або не брати участь у його діяльності [311, с. 200-201]. По суті, законодавство відкрило простір для функціонування трьох форм господарювання в сільському господарстві – особисті селянські, фермерські господарства, сільськогосподарські підприємства ринкового типу. Економічний аналіз діяльності виокремлених груп за формами суб'єктності має важливе значення для розуміння того, хто в нинішніх умовах є реальними суб'єктами економічної діяльності, хто приймає відповідні господарські рішення, визначає стратегію розвитку сільськогосподарського виробництва на середньо- і довгострокову перспективу.

Реформування аграрних відносин супроводжується перерозподілом землі між сільськогосподарськими підприємствами, фермерами й особистими селянськими господарствами. Якщо у 1991 році сільськогосподарські підприємства Карпатського регіону використовували 93,5% від усього обсягу сільськогосподарських угідь, а населення – лише 6,5%, то у 2013 році ситуація кардинально змінилася – відповідно 18,5 і 81,5%, а фермери – 13,4%. Аналогічна тенденція зберігалася і в гірських населених пунктах регіону, де на початок 2014 року лише трохи більше 14% сільгоспугідь були у розпорядженні сільськогосподарських підприємств, причому більше 31,3% – це землі фермерських господарств, з яких 84,1% – рілля [30; 287; 288; 290; 291].

Показники наявності сільськогосподарських угідь корелюються з кількістю сільськогосподарських підприємств у гірських районах Карпатського регіону, що зображено на рисунку 3.3.

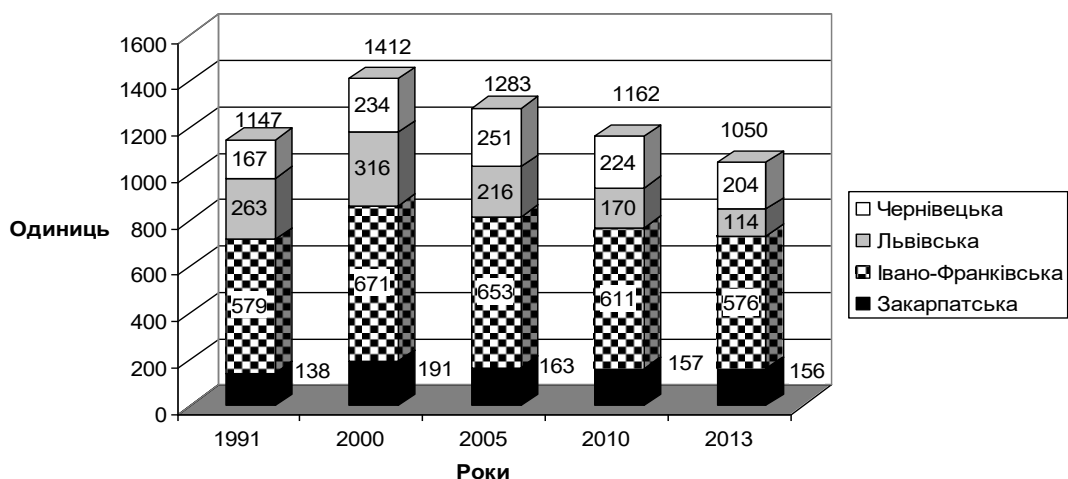

Рис. 3.3. Динаміка чисельності сільськогосподарських підприємств на гірських територіях Карпатського регіону у 1991-2013 рр., одиниць [30]

Дані рисунка засвідчують поступове скорочення чисельності сільськогосподарських підприємств, однак його темпи є відносно невисокими – скорочення за весь аналізований період становить 8,5%. Таке незначне скорочення кількості сільгосппідприємств можна пояснити розукрупненням великих сільгоспвиробників, внаслідок чого сформувалася значна кількість малих і середніх підприємств, а вже потім почалося припинення діяльності нерентабельних господарств, а також тих, що стали неконкурентоздатними.

Сьогодні в структурі сільськогосподарських підприємств Карпатського регіону основну частку займають селянські (фермерські) господарства. Відродження фермерського господарювання в Україні датується початком 90-х років XX століття, а саме прийняттям у 1991 році Закону України «Про селянське (фермерське) господарство», в який у 1993 році внесено зміни. Ці закони утвердили правові засади створення, формування і функціонування селянських (фермерських) господарств.

Динаміка розвитку фермерських господарств у гірських районах Карпатського регіону подана на рисунку 3.4.

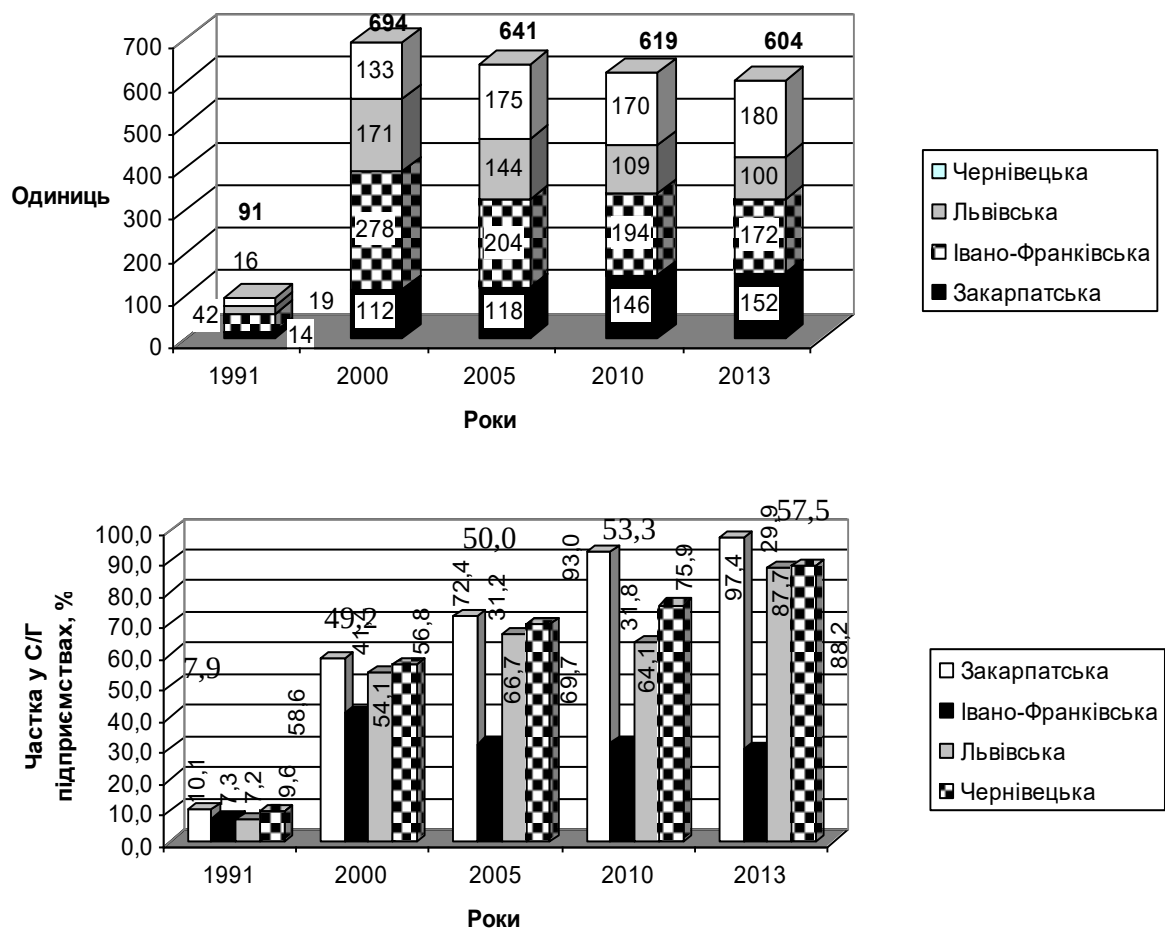

Рис. 3.4. Динаміка кількості фермерських господарств та їх частки у сільськогосподарських підприємствах гірських районів Карпатського регіону в 1991-2013 рр., одиниць, % [30]

Дані рисунка вказують, що основу сільськогосподарських підприємств становлять фермерські господарства, причому як абсолютна їх кількість, так і їх частка у структурі всіх суб'єктів господарювання у сільському господарстві постійно зростала. Зокрема, їх кількість у гірських районах Карпат зросла на 663,7%, у тому числі в гірських районах Чернівецької області більш ніж в 11 разів, у Закарпатській – у 10,9, Львівській – у 5,3, Івано-Франківській – у 4,1 раза.

Що стосується їх частки у загальній кількості сільгосппідприємств, то тут зростання відбувалось ще вищими темпами – загалом по гірських територіях їх частка зросла на 727,8% (з 7,9 до 57,5 відсоткових пункта).

Однак у розрізі областей їх частки значно варіюються. Так, якщо для гірських районів Закарпаття, Львівщини та Чернівецької області фермери реально стали основними суб'єктами сільськогосподарського виробництва, частка яких у гірських районах цих областей становить відповідно 97,4, 87,7 та 88,2%, то у гірських районах Івано-Франківщини ці господарські формування поступово втрачають свою важливість. Таку ситуацію можна пояснити тим, що в останні роки інтенсивно розвиваються нові господарські формування, або господарські товариства, що створюються шляхом оренди землі потужними промисловими підприємствами, фінансовими і сервісними структурами, які інвестують кошти у виробничу і соціальну сферу села [311, с. 200]. Саме в Івано-Франківській області таких господарських формувань створювалося найбільше. Особливістю функціонування крупних за розмірами підприємств є те, що вони на основі мобілізації капіталу з інших сфер мають змогу організувати високоефективне виробництво, забезпечити власну переробку сільськогосподарської сировини, тобто створити завершений цикл виробництва і в такий спосіб уникнути монопольного впливу переробних виробництв [311, с. 200]. Як результат, вони забезпечують високу врожайність сільськогосподарських культур і продуктивність тваринництва, забезпечуючи прибуткове ведення виробництва. Проте не для всіх гірських населених пунктів такі форми господарювання є характерним явищем, оскільки тут товаровиробники несуть значні трансакційні витрати, пов'язані зі складністю ведення виробництва, віддаленістю від ринків збуту виготовленої продукції, збільшенням витрат на оплату праці у зв'язку з існуючими законодавчими гарантіями зайнятих працівників тощо. Звідси втрата інтересу господарських товариств нового типу щодо спрямування інвестиційних ресурсів у розвиток гірських поселень на тлі того, що в низинних і передгірних районах таких проблем не існує.

Незважаючи на високу частку фермерських господарств у загальній кількості сільгосппідприємств, вони ні в Україні загалом, ні зокрема на

гірських територіях поки що не утвердили себе як одна з рівноправних і найефективніших форм господарювання на землі. Такий висновок можна зробити виходячи з аналізу їх діяльності. Використовуючи 4,92% сільськогосподарських угідь гірських територій, у 2013 році фермери виробили валової продукції сільського господарства лише 2,3% до обсягу валової продукції, виробленої всіма категоріями господарств. Основні показники, що характеризують діяльність фермерських господарств порівняно з сільськогосподарськими підприємствами, подано в таблиці 3.6.

Таблиця 3.6

Основні показники діяльності сільськогосподарських підприємств на гірських територіях Карпатського регіону у 2000-2013 рр. [30]

Показники	Всього по гірських районах		У т.ч. фермерські господарства	
	2000	2013	2000	2013
Кількість сільськогосподарських підприємств, одиниць	1412	1050	694	604
Площа наданих їм сільськогосподарських угідь, га	52626,6	49980,9	17347	15665
в тому числі ріллі	37891,1	35986,3	13645	13171
Припадає сільськогосподарських угідь у середньому на одне господарство, га	37,3	47,6	25,0	25,9
в тому числі ріллі	26,8	34,3	19,7	21,8
Частка виробленої валової продукції сільського господарства, %	17,1	7,3	3,2	2,3
Частка зайнятих до загальної чисельності зайнятих, %	11,2	1,5	2,8	0,6
Наявність с/г техніки, од., у т.ч.:	6012	1564	1339	849
- трактори	3984	947	543	282
- зернозбиральні комбайни, сівалки	2028	617	796	567

Дані таблиці 3.6 засвідчують, що на тлі скорочення у гірській місцевості кількості як сільгосппідприємств, так і фермерських господарств спостерігається негативна тенденція і щодо результатів їх господарської діяльності. Зменшення кількості сільгоспвиробників супроводжується зменшенням площі наданих їм у користування сільськогосподарських угідь і ріллі. Так, за аналізований період площа сільгоспугідь і ріллі у сільгосппідприємствах скоротилася на 5,0%, фермерських господарствах – на 9,7 та 3,5 відсоткових пункта відповідно. Як наслідок, у гірських районах областей Українських Карпат дуже низький середній показник площі сільськогосподарських угідь у розрахунку на господарюючу структуру. Якщо по Україні кожне сільськогосподарське підприємство у 2013 році мало у своєму використанні 152,1 га сільгоспугідь і 147,4% ріллі (з урахуванням фермерських господарств), а фермерське господарство – 107,3 та 105,2 га відповідно, то в гірських районах Карпат на одне сільгосппідприємство припадало в середньому 47,6 га сільгоспугідь, у тому числі 34,3 га ріллі, а на одне фермерське господарство ще менше – 25,9 та 21,8 га відповідно.

Як засвідчують дані таблиці 3.6, сільгосппідприємства та фермерські господарства в недостатній кількості забезпечені сільськогосподарською технікою, що негативно впливає на продуктивність праці та використання людських ресурсів. Так, за аналізований період середня кількість сільгосптехніки, яка знаходилася в їх користуванні, у розрахунку на одного господарюючого суб'єкта скоротилася із 4 до майже 2 одиниць для сільгосппідприємств і з 2 до 1 одиниці – для фермерів, що вказує на низьку фондоозброєність виробництва.

Порівняльний аналіз свідчить про одновекторність спеціалізації як сільськогосподарських підприємств, так і фермерів. В основному їх діяльність сфокусована на виробництві тваринницької продукції, кормових культур, овочів, які можна в існуючих природно-кліматичних умовах вирощувати в гірській місцевості.

Аналіз ефективності використання людського потенціалу вказує на значний відсоток низькокваліфікованої праці, внаслідок чого наявний трудовий потенціал гірських територій використовується нераціонально. Майже в усіх гірських районах областей Карпатського регіону чисельність працюючих на постійній основі в одному сільськогосподарському підприємстві і фермерському господарстві становить дві-три особи, за винятком великих сільгосппідприємств гірських територій Івано-Франківської та Львівської областей. Так, якщо у фермерських господарствах в основному зайняті члени сім'ї фермера, а в окремих випадках мають місце відносини, пов'язані з наймом на спеціалізовані роботи (при оренді сільгосптехніки тощо), а також сезонний найм працівників, то у сільськогосподарських підприємствах в основному зайняті власники паїв.

Ці недоліки негативно впливають на ефективність роботи фермерських господарств у гірських районах регіону, свідченням чого є аналіз діяльності зазначених господарств в областях Українських Карпат (табл. 3.7).

Дані таблиці 3.7 підтверджують зроблений вище висновок про вузьку спеціалізацію виробництва фермерських господарств гірських територій, яка в основному спрямована на виробництво продукції тваринництва. Що стосується продукції рослинництва, то лише збір зернових культур, зокрема кукурудзи, зберігає стійку тенденцію до зростання. Що стосується продукції тваринництва, то тут темпи нарощення виробництва протягом усього періоду були значно вищими, ніж у рослинництві. Порівняно з 2000 роком (найбільш активний період розвитку господарств після 1995 року), у 2013 році в господарствах, які є об'єктом аналізу, зросли обсяги виробництва основних видів продукції тваринництва, за винятком чисельності поголів'я великої рогатої худоби, в тому числі корів, та виробництво молока.

Разом з тим кількісні показники розвитку фермерських господарств гірських територій не корелюються з фінансовими результатами їх діяльності, внаслідок чого переважна більшість фермерських господарств є

**Динаміка основних показників розвитку фермерських господарств
гірських територій Карпатського регіону у 1991-2013 рр. [30]**

Показники	Роки					
	1991	2000	2005	2010	2013	2013 до 1991, %
Кількість селянських (фермерських) господарств, од.	91	694	641	619	604	663,7
Площа виділеної землі: с/г угідь, га	-	17347	13623	16227	15665	90,3*
в тому числі ріллі, га	-	13645	11577	13629	13171	96,5*
Збір основних с/г культур, тонн, зернові і зернобобові, всього	22584	59038	77750	76083	75864	335,9
картопля	12792	11957	12481	15762	12245	95,7
овочі	4589	9848	8181	12868	13652	297,5
Наявність поголів'я худоби: великої рогатої, голів	966	6061	5128	4518	4192	433,9
У тому числі корів	418	3802	3256	2891	2869	614,6
свиней	641	3004	3454	6353	6286	980,7
овець та кіз	1350	2809	4032	7796	9540	706,7
Виробництво продукції тваринництва:						
м'ясо (в живій вазі), тонн	116	420	610	4011	7458	6429,3
молоко всіх видів, тонн	1644	4233	3014	2877	2430	147,8
яйця, тис. шт.	47	107	70	475	238	506,4
вовна, ц	9	79	22	99	118	1311,1

* - показник взято до 2000 року, оскільки дані за 1991 рік відсутні

збитковими і нерентабельними. Фермерські господарства гірських районів мають набагато нижчий рівень рентабельності, ніж загалом сільськогосподарські підприємства регіону. В середньому по гірських районах він становить 2,1% (при 34,0% по Карпатському регіону). Причому більш рентабельною у гірських районах є діяльність у галузі рослинництва – 16,2%, порівняно з тваринництвом, де рівень рентабельності становив — 10,4%. Аналіз фінансово-господарської діяльності фермерських господарств гірських територій дозволяє зробити висновок, що основними причинами їх

низької рентабельності є постійно зростаючий диспаритет цін на продукцію сільського господарства і матеріально-технічні ресурси для ведення сільськогосподарської діяльності, недостатня державна підтримка, низькі закупівельні ціни, монополізму переробних і заготівельних сферах.

Таким чином, проведений аналіз діяльності сільгосппідприємств, у тому числі фермерських господарств, дозволяє зробити висновок, що вони не відіграють тієї важливої ролі, як це має місце в економіках високорозвинутих країн. Тому сьогодні постає проблема стимулювання діяльності саме фермерських господарств як однієї з перспективних форм господарювання у сільському господарстві гірських територій. В їх розвитку особливо важлива роль відводиться державі.

Сьогодні державна підтримка фермерів здійснюється переважно через Український державний фонд підтримки фермерських господарств, який є державною бюджетною установою і виконує функції з реалізації державної політики щодо фінансової підтримки становлення і розвитку зазначених господарств. Відповідно до внесених змін до Закону України “Про фермерське господарство” кошти Українського державного фонду підтримки фермерських господарств надаються новоствореним фермерським господарствам і фермерським господарствам з відокремленими садибами на безповоротній основі та на конкурсних засадах на поворотній основі, а іншим господарствам – тільки на поворотній основі, а також спрямовуються на забезпечення гарантій та поруки при кредитуванні цих господарств банками [259].

Проте скористатися державною допомогою може тільки невеликий відсоток фермерських господарств. Так, наприклад, якщо у 2006 році бюджетні дотації отримали 1795 фермерських господарств, або 4,2 % загальної їх кількості, то у 2011 році фінансова підтримка була надана 138 (0,3%) фермерським господарствам. Середній її розмір на одне фермерське господарство становив 153,9 тис. грн. [253]. У спеціальному фонді державного бюджету на 2013 рік за бюджетною програмою КПКВК 2801460

«Надання кредитів фермерським господарствам» було передбачено асигнування в обсязі 27,9 млн. грн. [57], тобто на одне фермерське господарство припадало 685,9 тис. грн.

Багатох сільськогосподарських виробників відлякує складність процедури одержання державних коштів та оформлення великої кількості документів. Так, для отримання фінансової підтримки на безповоротній основі фермер має оформити дев'ять загальних документів і кілька довідок, відповідно до виду витрат, які він обирає. За законодавством фермер має право вибрати з наведеного переліку видів фінансової підтримки тільки два напрями. Наприклад, якщо він вибирає компенсацію сплати відсотків за користування кредитами банків та компенсацію витрат на будівництво тваринницького приміщення, кількість документів для цих видів підтримки відповідно становить п'ять і чотири одиниці. Тобто для подання заявки на одержання фінансової підтримки фермер повинен подати до регіонального відділення Українського державного фонду підтримки фермерських господарств 18 документів. Перелік документів для одержання бюджетних коштів на поворотній основі дещо менший – 11, чим частково можна пояснити той факт, що 30241 фермерське господарство у 2011 році майже не отримувало фінансової підтримки з боку держави [332, с. 253].

Починаючи з 2010 року жодної копійки на підтримку фермерів держава не виділяла, лише частково за рахунок поворотних коштів, тобто тих коштів, що їх фермери повертають на спецрахунок Укрдержфонду. Незважаючи на мізерну підтримку Українським державним фондом сільськогосподарських виробників, сьогодні ведуться розмови про його закриття. Між тим це єдина фінансова установа, куди фермери можуть звернутися за допомогою. Замість того, щоб виконувати закони і будувати європейський устрій на селі, в якому чільне місце належатиме фермерам, влада не лише позбавляє їх будь-якої державної підтримки, але навіть не видає кошти, виділені урядами в попередні роки. Гірше того, існують підрахунки, що за рахунок ліквідації фонду підтримки фермерів можливо

зеконотити 5 млн. гривень. Проте незрозуміло, чи враховано те, що ліквідація тих же 5000 фермерських господарств призведе до появи на ринку праці ще як мінімум 50 тисяч безробітних, яким у рік необхідно буде платити допомогу по безробіттю в сумі близько 600 млн. гривень. А скільки держава недоотримає від несплати податкових відрахувань з можливої заробітної плати тих же 50 тисяч працюючих? Це майже 420 млн. грн.

Тому сьогодні державним органам влади необхідно продемонструвати конкретні кроки щодо підтримки українського фермера, розвитку українського села як фундамента української державності, зруйнувати намагання олігархів із залишками прихильників попередньої влади, що намагаються знищити Український державний фонд підтримки фермерських господарств. Адже подальший розвиток українського фермерства можливий лише за умови ефективної державної підтримки, метою якої повинно бути [272, с. 157]:

- протекціоністський захист вітчизняного ринку продовольства від демпінгового імпорту та різких перепадів світової кон'юнктури;
- ринковий захист, який гарантує збут сільськогосподарської продукції за цінами, які забезпечують нормальне функціонування фермерських господарств;
- захист, здійснюваний згідно з державною програмою розвитку фермерства, яка містить заходи із запровадження пільгового цільового кредитування та бюджетного фінансування будівництва об'єктів інфраструктури, поставок сільськогосподарської техніки та обладнання на умовах лізингу; підготовки кадрів; підвищення професійного рівня фермерів тощо [272, с. 157].

В подальшому економічною основою розвитку фермерства повинен стати ефективний мотиваційний механізм, сформований за допомогою таких інструментів, як ціни, фінансово-кредитні важелі, стимулююча податкова система та інші складові ринкової економіки [272, с. 158]. Важливим

фактором формування і розвитку фермерського сегменту є подальше реформування сільської економіки, поглиблення відносин власності, підтримка перспективних форм господарювання в сільському господарстві, розвиток конкуренції тощо.

3.4. Оцінка виробничої діяльності господарств населення

Специфічною особливістю підприємництва в гірських поселеннях є самостійна зайнятість населення, якою охоплено близько 25 відсотків гірського населення. Науковий аналіз соціально-економічної сутності самозайнятості як важливої складової підприємництва обумовлюється двома головними обставинами [181, с. 28]. По-перше, зазначений вид підприємницької діяльності реально функціонує і розвивається як специфічний сегмент ринку праці, формує самостійний сектор аграрного виробництва, частково поглинає вивільнену робочу силу внаслідок структурних змін на підприємствах і в організаціях. По-друге, індивідуальне підприємництво сприяє становленню суб'єктів господарювання ринкового типу, які органічно поєднують у собі основні принципи функціонування ринкової економіки – свободу підприємницької діяльності, самостійність у виборі сфери цієї діяльності, вибір партнерів по бізнесу, повну економічну відповідальність за результати господарювання. З цього слідує, що індивідуальне підприємництво змінює економічне мислення, формує ринкову модель поведінки, адекватну ринку систему цінностей і значною мірою сприяє становленню суб'єктів господарювання ринкового типу [185, с. 86]. Звідси підвищена увага до формування інституціонального простору індивідуального підприємництва у зв'язку з тим, що воно [181, с. 32-33]:

- створює реальні умови для здійснення глибоких структурних змін у розвитку економіки, її багатоукладності, формування динамічного ринкового сектора економіки, що функціонує на засадах самовідтворюваності, конкуренції, ринкового ціноутворення;

- значною мірою знімає соціальну напругу на ринку праці, оскільки розширюється сфера її докладання, формується ефективна регіональна система зайнятості, що враховує соціально-психологічні, етнічні, демоекономічні характеристики соціально-трудоного потенціалу, історичні та трудові традиції, що склалися у сфері трудовикористання в кожній таксономічній одиниці;

- залежно від кон'юнктури попиту та пропозиції робочої сили на регіональному ринку праці, через різні форми підприємницької діяльності органи місцевого самоврядування мають реальну можливість оптимального вибору моделі зайнятості – трудозберігаючої або трудопоглинаючої, в межах яких може бути досягнута продуктивна зайнятість економічно активного населення;

- шляхом розвитку різних форм індивідуального підприємництва дозволяє місцевим органам державного управління розширити джерельну базу доходів місцевого бюджету [181, с. 32-33].

Наведені аргументи на користь індивідуального підприємництва потребують активної підтримки з боку держави.

Відповідно до Закону України «Про особисте селянське господарство» назване господарство – це господарська діяльність, яка проводиться без створення юридичної особи фізичною особою індивідуально або особами, які перебувають у сімейних чи родинних відносинах і спільно проживають, з метою задоволення особистих потреб шляхом виробництва, переробки і споживання сільськогосподарської продукції, реалізації її надлишків та надання послуг з використанням майна особистого селянського господарства, в тому числі й у сфері сільського зеленого туризму [239]. Виходячи з такого трактування, можна стверджувати, що ОСГ — це господарства, які здійснюють свою діяльність як для задоволення власних потреб, так і для отримання комерційної винагороди – продажу надлишку товарів або виручки від надання суміжних послуг у двох сферах господарювання – особисті селянські господарства і зелений туризм. Разом з

тим, у цьому законі йдеться, що діяльність з ведення ОСГ не належить до підприємницької, тобто не потребує реєстрації у державних органах (Пенсійний фонд, податкова адміністрація, фонд соцстраху тощо), відповідно ця діяльність не обкладається податком та зборами [239]. Отже, можна стверджувати, що найбільш адаптована до гірських умов сфера діяльності, де основною організаційно-правовою формою господарювання є ОСГ, в якій зайнято 25% працівників, створюється 15,2% валової доданої вартості, знаходиться поза податковим законодавством. Виробляючи сільгосппродукцію, реалізуючи її, отримуючи прибутки, ці господарства взагалі не мають жодних зобов'язань.

Також згідно з цим законом визначено, що особи, які мають у своєму розпорядженні землі сільгосппризначення і здійснюють на них господарську діяльність, а також члени ОСГ, для яких робота в цьому господарстві є основною (тобто вони не мають іншого джерела отримання доходів) і розрахунковий місячний дохід на одного члена дорівнює або перевищує розмір мінімальної заробітної плати, з 1 січня 2013 року вважаються зайнятими. Причому, якщо земельна ділянка, яка перебуває у власності або користуванні сім'ї, перевищує 0,25 га, то вважається, що всі члени сім'ї ведуть особисте селянське господарство, тобто є зайнятими громадянами [239]. По суті, це спотворює становище в реальному секторі економіки, не відображає реальної ситуації на локальних ринках праці і суттєво занижує рівень безробіття в гірських поселеннях.

Регламентована законом зайнятість на безоплатній основі та добровільних засадах не може вважатися серйозним стимулом до ефективної трудової діяльності. Члени ОСГ нетоварного типу здебільшого теж не можуть вважатися зайнятими, адже в багатьох регіонах України розміри земельної ділянки на одного члена ОСГ не дають реальної можливості забезпечити їх фактичну зайнятість та отримувати доходи від ведення господарства, достатні для нормальної життєдіяльності. Окрему проблему становить чинний порядок обліку діяльності ОСГ, зокрема в частині набуття

або втрати членства в ньому. Це не дозволяє багатьом селянам, які реально потребують допомоги на випадок безробіття, звертатися до державної служби зайнятості та отримувати соціальні послуги. Закон України «Про зайнятість населення» від 05.07.2012 р. залишає відкритим питання соціальних гарантій для членів ОСГ і не вносить порядок їх захисту на випадок безробіття.

Ще більше незгодженостей стосується статистичного обліку ОСГ. Починаючи з 2003 року, коли ці господарства, згідно з вище згаданим законом, втратили статус підсобних, статистичні органи не ведуть обліку окремо або в розрізі особистих селянських господарств, використовуючи на практиці термін «господарства населення». Спочатку під ними розуміли особисті селянські підсобні господарства, колективні сади і городи, дачні ділянки. З часом статистика взагалі перестала обліковувати дачні наділи, потім віднесла колективні сади і городи в окрему групу поряд із ОСГ і сільськогосподарськими підприємствами. На сьогоднішній день згідно з визначенням, яке подає статистика, господарства населення – це домогосподарства, що здійснюють сільськогосподарську діяльність як з метою самозабезпечення продуктами харчування, так і з метою виробництва товарної сільськогосподарської продукції [287, с. 95]. У цю категорію також включені фізичні особи-суб'єкти підприємницької діяльності, які займаються виробництвом сільськогосподарської продукції.

Виходячи з цього, можна стверджувати, що господарства населення – це лише частина ОСГ (домогосподарств), оскільки до уваги беруться тільки ті з них, які функціонують у сільському господарстві; ті ж, що функціонують у сфері зеленого туризму, сюди не належать. З огляду на термінологічну невизначеність вважаємо, що поняття особистого селянського господарства є значно ширшим, ніж поняття господарства населення, оскільки останні є складовою частиною ОСГ.

У гірських селах економічно активне населення, крім зайнятості в особистому селянському господарстві, здійснює також без офіційної

реєстрації виробництво продукції, надання побутових послуг або послуг індивідуального характеру, комерційну діяльність, не пов'язану безпосередньо з сільським господарством, зокрема у сфері туризму – це так звані сільські садиби, або об'єкти зеленого та агротуризму. Проте, на сьогодні нормативно-правовою базою не передбачено існування фізичної особи – суб'єкта господарювання, яка могла б здійснювати підприємницьку діяльність без офіційної реєстрації у відповідних органах й поза сферою сільськогосподарського виробництва.

Проте така діяльність може носити двоїстий характер: вона може виступати у якості основної для тих осіб, які перебувають на обліку в центрах зайнятості, або додатковою, для тих, які працюють офіційно у статусі найманого працівника. Вона відповідає всім ознакам підприємницької діяльності, оскільки здійснюється особою самостійно, на власний ризик, з метою отримання прибутку, сприяє її самореалізації, тож вимагає законодавчого врегулювання.

Сьогодні, як уже відзначалося вище, господарства населення на гірських територіях Карпатського регіону є головним суб'єктом виробництва сільгосппродукції, і відповідно основною сферою докладання праці та вагомим джерелом отримання доходів.

Розвиток домашніх господарств селян на гірських територіях набуває особливо важливого значення за умов нестабільної економічної ситуації, скорочення сфери докладання праці у соціальній сфері та несільськогосподарських видах діяльності.

Господарства населення є сферою мікробізнесу, який, з одного боку, не приносить високих доходів, а з другого – пом'якшує ситуацію на локальних ринках праці. Зазначені господарства працюють на принципах самофінансування і без значних капітальних вкладень, поступово нарощують виробництво сільськогосподарської продукції за рахунок власних ресурсів. Вони менш залежні від подорожчання енергоносіїв та інших матеріально-технічних ресурсів внаслідок переважання ручної праці.

Згідно з даними Державної служби статистики України, станом на 1 січня 2014 року в гірських населених пунктах областей зони Карпат зареєстровано 454,4 тис. домогосподарств, членам яких відповідно до чинного законодавства надані земельні ділянки з цільовим призначенням "Для ведення особистого селянського господарства" (табл. 3.8).

Таблиця 3.8

**Кількісний склад господарств населення у гірських районах
Карпатського регіону у 2001-2013 рр., осіб***

Область	2001	2005	2013
Закарпатська	77422	77124	61488
Івано-Франківська	163803	153826	149640
Львівська	86618	83855	82635
Чернівецька	143159	152399	160656
Разом	471002	467204	454419

* Розраховано автором на основі даних Головних статистичних управлінь областей Карпатського регіону

Дані таблиці 3.8 засвідчують, що протягом аналізованого періоду кількість господарств селян на гірських територіях Карпатського регіону зменшилася на 3,5%. Така тенденція спостерігається в усіх областях, окрім Чернівецької, де їх приріст становив 12,2%. Відповідно до цього частка господарств населення гірських територій у загальній їх чисельності зменшилася. Якщо у 2001 році на гірських територіях областей зони Карпат господарську діяльність здійснювали 30,8% господарств населення від їх загальної кількості, то в 2013 році лише 29,3%. Причому цей показник варіюється від 22,2% у Чернівецькій області до 55,6% – в Івано-Франківській. Незважаючи на негативну динаміку щодо зменшення загальної кількості цих господарств, вони залишаються основною організаційно-правовою формою підприємництва на селі та головною сферою зайнятості сільського населення областей зони Карпат.

Певною мірою цьому сприяє зростання їх землезабезпеченості, особливо за рахунок збільшення в їх користуванні земель сільськогосподарського призначення [3, с. 44]. Так, якщо у 2001 році у

гірських районах областей зони Карпат господарства населення мали у власному розпорядженні 432,1 тис. га сільськогосподарських угідь, з яких 228,9 тис. ріллі, то у 2013 році на ці господарства припадало 474,6 тис. га сільгоспугідь, з яких 266,5 тис. га – рілля. Відповідно зріс середній розмір сільгоспугідь у розрахунку на одне господарство – з 0,98 до 1,09 га.

Аналіз діяльності особистих селянських господарств областей Карпатського регіону показав, що сьогодні вони виробляють близько 82% валової продукції сільського господарства, з яких 24,2% припадає на господарства населення гірських територій. Ще більшою є частка виробленої продукції селянськими господарствами у загальних обсягах виробленої сільгосппродукції у гірських районах, яка становить 93,7% (табл. 3.9).

Таблиця 3.9

**Виробництво основних видів сільськогосподарської продукції
господарствами населення гірських районів Карпатського регіону
у 2013 році [30]**

	<i>Зернові (включуючи кукурудзу), тис. т</i>	<i>Картопля, тис. т</i>	<i>Овочі, тис. т</i>	<i>М'ясо, т</i>	<i>Молоко, т</i>	<i>Яйця, млн. шт.</i>	<i>Вовна, ц</i>
Закарпатська область							
Гірські райони	67,0	185,7	14,1	17429	121451	49,0	822
Всього по області	266,7	579,6	253,1	73360	383335	326,5	1724
Івано-Франківська область							
Гірські райони	45,0	344,9	39,0	39291	255760	92,5	155
Всього по області	191,8	762,8	115,1	72001	454121	223,9	180
Львівська область							
Гірські райони	42,9	325,1	54,6	19895	167012	77,4	10
Всього по області	395,1	1760,4	439,1	92421	606508	440,8	110
Чернівецька область							
Гірські райони	47,3	122,3	35,8	9906	86316	38,9	412
Всього по області	338,6	623,6	225,7	44524	279084	218,6	1324
Всього по гірських районах	202,2	978,0	143,5	86521	630539	257,8	1399
Всього по Карпатському регіону	1192,2	3726,4	1033,0	282306	1723048	1209,8	3338

Із даних, наведених у таблиці 3.9, видно, що господарства населення є основними виробниками сільськогосподарської продукції. Домогосподарства гірських районів спеціалізуються в основному на виробництві продукції тваринництва, поряд з яким культивується рослинництво, однак його частка у валовому зборі є незначною, виняток становить хіба що картопля. У 2013 році особистими селянськими господарствами гірських поселень було вироблено 30,6% м'яса, 36,6% молока, 21,3% яєць та 41,9% вовни.

На цьому тлі спостерігається тенденція до нарощення сільськогосподарського виробництва фермерськими господарствами, що слід розцінювати як поступову трансформацію дрібних господарств у господарства товарного типу. Такий висновок підтверджується аналізом діяльності фермерських господарств гірських територій Карпатського регіону, який був предметом розгляду в попередньому підрозділі.

Економічний аналіз діяльності господарств населення дозволяє зробити висновок, що на сьогоднішній день ці господарства пом'якшують кризовий стан економіки, в якому опинилися гірські села, певною мірою знімають напругу на локальних ринках праці гірських територій і є важливим джерелом доходів для значної частини сільських сімей. Тому можна погодитися з думкою В.Г.Галанця, що господарства населення виявились найбільш пристосованими до особливостей перехідного періоду, основним джерелом існування селянської сім'ї, стабілізаційною формою господарювання, яка в період економічної кризи стримує спад виробництва сільськогосподарської продукції у всіх категоріях господарств [35, с. 151].

Разом з тим проведений аналіз діяльності ОСГ на гірських територіях дозволяє виявити низку стримуючих чинників, які знижують ефективність їх господарювання, зокрема це:

- низький рівень механізації і автоматизації процесів виробництва, переважне використання важкої ручної праці;
- високі ціни на сільськогосподарську техніку, паливо і матеріали;

- обмежений доступ до інвестиційних ресурсів (банківські кредити дорогі; оскільки ОСГ не є підприємцями або офіційно зареєстрованими, тому банки їм відмовляють у кредитуванні тощо), що унеможлиблює проведення модернізації, не дозволяє здійснювати інноваційні процеси, а відповідно підвищувати ефективність виробництва;

- диспаритет цін на продукцію сільськогосподарського виробництва і матеріальні ресурси, техніку;

- обмеженість або взагалі недоступність ринків збуту виготовленої продукції тощо;

- відсутність комунікацій і доріг;

- слабка підтримка з боку держави.

Дія негативних чинників, що гальмує розвиток ОСГ, підсилюється суб'єктивними причинами, зв'язаними з відсутністю необхідних знань і досвіду у переважній більшості гірського населення щодо самостійного ведення бізнесу, невідповідністю до роботи в умовах існуючих ризиків та конкуренції. В сукупності відмічені чинники знижують ефективність господарювання, раціональне використання людських і матеріальних ресурсів.

Разом з тим, враховуючи рівень ризику реального сектору економіки гірських територій, оцінку трансформаційних процесів у пріоритетних сферах економічної діяльності, сировинну спрямованість їх економічного розвитку, стан суспільної свідомості та тривалість становлення ринкових відносин, можна стверджувати, що господарства населення ще довго залишатимуться домінуючою формою господарювання в гірському сільському господарстві. Зроблений висновок базується на аналізі історичних трудових традицій та ментальності гірського населення, здорового інстинкту, приватної власності, досвіду і культури господарювання в горах. Відмічені соціо-ментальні складові відображають регіональну специфіку господарювання, належать до сфери інституціонально-еволюційного напрямку і мають стійкий характер, детермінуючий трансформаційні

процеси в часі і просторі. Звідси стає очевидним, що методи державного регулювання регіонального розвитку повинні суттєво диференціюватись між собою.

Стосовно гірських територій першочерговим завданням є вдосконалення нормативно-правової бази функціонування селянських господарств. На сьогодні склалася така ситуація, що всі господарства населення, які виробляють сільськогосподарську продукцію, незалежно від кінцевого її призначення, мають однаковий правовий статус. Мова йде про те, що необхідно внести певні зміни в існуючі закони і кодекси, що регулюють їх діяльність, пов'язані з чіткою регламентацією статусу тих господарств, які здійснюють цю діяльність для комерційної вигоди (як юридичні особи), і тих, що просто задовольняють свої споживчі потреби у сільгосппродукції (фізичні особи).

Необхідність введення спеціального статусу для товарних господарств населення зумовлена тим, що одноосібники не мають статусу сільськогосподарського виробника і не можуть виходити на ринки. Їм доводиться збувати свою продукцію на 20-30% дешевше посередникам, які в кінцевому підсумку підвищують ціну товару на 50%.

У цьому контексті важливу роль може відіграти запозичений досвід багатьох європейських країн, де практично немає виробників сільськогосподарської продукції без юридичного статусу, які не є юридичними особами.

Апеляція до світового досвіду є вкрай важливою, оскільки він показує, що основу аграрного сектору країн з розвинутою ринковою економікою становлять сімейні ферми, які, по суті, являють собою аналоги господарств населення, які створюються і ведуться винятково членами сім'ї, які спільно проживають і спільно господарюють. Ця базова компонента відображена у чинному Законі України «Про фермерське господарство», у якому зазначено, що воно «формується на базі членів сім'ї та родичів» [259]. Саме цей критерій відрізняє фермерські господарства від сімейних

фермерських господарств. Як виняток, сімейне фермерське господарство може залучати найманих працівників винятково для виконання сезонних та специфічних робіт.

Важливою складовою діяльності сімейних фермерських господарств є земельні відносини. Зазначені господарства повинні створюватись і діяти на базі земельних ділянок, виділених для ведення особистого селянського господарства, але оренда землі не виключається, а навпаки, передбачається. Без неї не обійдуться успішно працюючі фермерські господарства сімейного типу. Проте виникає дискусійний момент – скільки землі вони можуть орендувати? У різних країнах до цього підходять по-різному. В окремих з них є максимальне обмеження за площею, в інших – мінімально допустимий розмір оренди земель. Земельне питання досить непросте, тому що сімейне фермерське господарство, наприклад у низинній зоні, може мати 500 гектарів, вирощувати зернові або технічні культури. А в гірських районах таке ж господарство може мати 2 гектари, а то й менше під теплицю або ягідники. В Європейському Союзі є обмеження нижньої межі. Там домогосподарство має зареєструватися фермерським товаровиробником, коли має, наприклад, понад 1 гектар землі, більше 3 корів, 5 свиней або перевищує певний обсяг обороту у сумарному вираженні. Верхніх обмежень щодо земельних площ, скажімо, до 100 чи 200 гектарів, не існує.

Сьогоднішні певні зрушення у цьому плані вже намітилися, ведеться робота, спрямована на визнання селянських ферм повноправними суб'єктами ринкових відносин на селі. У Верховній Раді України до другого читання готується проект закону № 1599 «Про внесення змін до деяких законів України щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств». Цей закон покликаний істотно поліпшити становище селян, які ведуть особисте господарство, дозволивши їм стати повноправними гравцями на ринку, створювати сімейні фермерські господарства і відповідно отримувати переваги, зокрема в оподаткуванні, якими користуються виробники, які мають статус сільгоспвиробника.

Іншою законодавчою «прогалиною» щодо діяльності господарств населення є регулювання відносин зайнятості. Нещодавніми змінами до Закону України «Про зайнятість», прийнятими Верховною Радою, членів особистих селянських домогосподарств віднесено до категорії працюючих, а отже, їм відмовляють у реєстрації в центрах зайнятості. Однак у проекті Закону України «Про розвиток гірських територій в Україні» (ст. 3, ч.1, 2, 3, 4 і 7) наведені критерії гірських територій, які засвідчують складність або неможливість сільськогосподарського використання земель, які є у користуванні чи власності селян-горян. По суті, їх автоматично прирівняли до працюючих в особистих селянських домогосподарствах низинних територій, у той час як можливостей для ведення сільського господарства в гірських поселеннях немає. Між тим у багатьох випадках наявність у жителів гір земельних паїв аж ніяк автоматично не збільшує доходи сімей. Зазначене генерує соціальну напругу і знижує ефективність державної політики щодо розвитку гірських територій.

Важливими для стимулювання розвитку господарств населення гірських територій, трансформації їх у товарні є заходи у фінансово-кредитній сфері. Основну увагу тут слід приділити доступу до пільгових кредитних ресурсів. Поряд із фондами сприяння зайнятості, які надають одноразову допомогу для безробітних громадян з метою створення селянських господарств, доцільним є створення спеціальних фондів – цільових та гарантійних. Цільові фонди через комерційні банки повинні надавати кредити селянським господарствам на пільгових умовах. Для організації цього процесу в Україні необхідна спеціальна програма кредитування підприємців. Ефективною в цьому напрямі кредитування є співпраця і укладання комерційними банками угод з міжнародними кредитними організаціями, зокрема МВФ, ЄБРР, Німецько-українським фондом тощо.

У цьому контексті також важливо передбачити можливість запровадження механізму державної підтримки селянських господарств на

гірських територіях через цільові програми часткового або повного відшкодування процентних ставок по кредитах, які отримуються ними в комерційних банках для таких цілей, як реконструкція і будівництво, закупівля обладнання, впровадження інноваційних технологій, реалізація проектів енергозбереження, охорона природи та довкілля, організація мережових виробничих структур –кластерів.

Окрім стандартних джерел залучення коштів, значну увагу слід приділити залученню позичкових ресурсів із неформальних джерел, таких, як асоціації взаємодопомоги, кредитні спілки і колективні ощадні організації. На нашу думку, в сучасних умовах функціонування кредитного ринку через велику кількість комерційних банків чомусь незаслужено забувають, або, можливо, недооцінюють такі неприбуткові фінансові інституції, як кредитні спілки, роль яких у розвинених країнах світу є вагомою.

Інший фіскальний інструмент, що дозволив би певною мірою стимулювати домогосподарства до ведення товарної діяльності, — це надання «канікулів» по сплаті орендних платежів за землю, на якій здійснює свою діяльність ОСГ. У цьому плані вкрай важливо зазначити, що такі канікули повинні тривати, за прикладом країн з розвинутою економікою, 2-3 роки, але лише для тих домогосподарств, які здійснюють підприємницьку діяльність у сфері сільськогосподарського виробництва, тобто мають винятково товарний характер.

Важливою формою стимулювання діяльності господарств населення, особливо в умовах, коли можливості використання сільгосптехніки обмежені, а використовувана є застарілою, застосування інноваційних технологій у виробничому процесі теж обмежене, повинен стати розвиток лізингу (напрямку від лізингових компаній) або лізингового (опосередковано через комерційний банк або іншу фінансову установу) кредиту. Лізинг повинен доповнювати традиційні стосунки фінансових інститутів із господарствами населення щодо фінансування технічного переозброєння, реконструкції та розвитку їх виробництва.

Проте всі ці заходи не дадуть бажаного ефекту, якщо існуючі домогосподарства не будуть інтегруватися у більш ефективні нові господарські форми. На нашу думку, вектор трансформації господарств населення в перспективі повинен здійснюватися за такими напрямками. Перший передбачає, що ті ОСГ, які вилучили земельні частки і господарюють самостійно, повинні здійснювати ефективну господарську діяльність, розширяти землекористування за рахунок оренди або купівлі земельних ділянок. Особливістю їх спеціалізації повинно стати виробництво екологічно чистої, не генномодифікованої продукції. Створення так званих «екогосподарств» дозволить їм зайняти свою «нішу» на ринку сільгосптоварів і стати більш конкурентоздатними серед інших товаровиробників, що відкриває простір для виходу на європейські ринки. Другий напрям передбачає поступову трансформацію слабких господарств населення в ефективні сімейні ферми або приватні господарства. І третій: значна частина особистих селянських господарств, не витримавши конкуренції із сільськогосподарськими підприємствами, включаючи фермерські господарства, стане на шлях кооперації з метою спільного господарювання [10], створюючи різні неформальні або й формальні (зокрема сільськогосподарські виробничі кооперативи) об'єднання. Наприклад, особисті селянські господарства (можливо разом із фермерськими господарствами і приватними підприємствами) можуть об'єднуватися в асоціації, кооперативи (виробничі та обслуговуючі), або ж інтегруватися із сільськогосподарськими підприємствами, фермерськими господарствами з метою виробництва, переробки і збуту своєї продукції, одержання послуг від них і надання їм послуг робочою силою для виконання сезонних робіт.

Проведений аналіз діяльності господарств населення дозволяє зробити висновок, що вони сьогодні є стабілізуючою формою господарювання, яка в сучасних умовах стримує спад виробництва сільськогосподарської продукції і за умов безробіття гальмує різке зниження

рівня життя селян, забезпечує їм додатковий заробіток [10]. Без залучення додаткових інвестицій та кредитних ресурсів, лише завдяки високій мотивації до продуктивної праці особисті селянські господарства знайшли власну нішу в аграрному виробництві, насамперед виробництві трудомістких видів продукції, що є конкурентоспроможною на внутрішньому ринку. Проте гірські господарства населення не можуть вважатися стратегічним напрямом на шляху до створення цивілізованого сільського господарства ринкового типу [7, с. 16]. Значною мірою їх можна вважати перехідною формою господарювання в сільському господарстві, які поступово повинні трансформуватись в ефективні виробничі структури – фермерські господарства, приватні підприємства, товариства з обмеженою відповідальністю та об'єднання, які сприяють формуванню суб'єктів господарювання нового типу.

3.5. Розвиток агропромислової інтеграції та виробничої кооперації

Проведений аналіз трансформаційних процесів на гірських територіях показує, що сьогодні тут сформувалися і функціонують різні форми господарювання – від сільськогосподарських підприємств, основу яких формують фермерські господарства, які мають у своєму розпорядженні великі земельні площі, краще технічне оснащення, до малих підприємств, основу яких становить мікробізнес, представлений індивідуальною зайнятістю в сільському господарстві, тобто зайнятістю в господарствах населення, які стали ядром підприємницького середовища в гірських селах. Діючий сектор особистих селянських господарств став невід'ємною і основною частиною сільськогосподарського виробництва на цих територіях. Проте динаміка змін ендегенного середовища значно випереджає реакцію особистих селянських господарств на ці зміни. Низький рівень адаптації суб'єктів аграрного виробництва до нових умов господарювання пов'язаний, у першу чергу, з невизначеністю в економіці та суспільстві, не

сформованістю соціальних механізмів оздоровлення аграрної економіки, нестабільністю і суперечностями в законодавстві, невідповідністю функціонуючих економічних і соціальних інститутів ринковим умовам господарювання, що проявляється у недосконалої фінансово-кредитної і податкової політики держави, комерційних банків по відношенню до сільськогосподарських виробників, недостатній їх підтримці з боку держави. Це призводить до зростання інституціональних ризиків, що регулюють цінові взаємовідносини між сільськогосподарськими, переробними, торговельно-закупівельними, ресурсовиробничими підприємствами; зневірі населення в ефективності реформ; невизначеності довгострокових орієнтирів, що суттєво впливає на розвиток особистих селянських господарств, ресурсне забезпечення, результати діяльності, а також на їх роль у розвитку аграрного виробництва та гірських територій.

Підвищення ефективності їх діяльності стримується через обмежений доступ до фінансових ресурсів, переважно у зв'язку з труднощами отримання додаткових грошових ресурсів, оскільки більшість цих суб'єктів господарювання не функціонують у законодавчому полі, тобто працюють без створення юридичної особи.

Моніторинг сільських домогосподарств дозволяє стверджувати, що цей сектор економіки практично досяг межі свого зростання за рахунок мобілізації власних внутрішніх ресурсів. Відірваність господарств населення гірських територій від ринків збуту виробленої продукції позбавляє їх власників стимулів до нарощення обсягів виробництва, змушуючи вести напівнатуральне господарство. Така ситуація не може бути виправданою, вона вимагає внесення суттєвих коректив у їх діяльність, налагодження партнерських відносин між різними суб'єктами господарювання, що закладає основу багатокладності та багатфункціональності гірської економіки.

Головним напрямом підвищення ефективності господарської та інвестиційної діяльності особистих селянських господарств, перетворення їх у господарства товарного типу є впровадження заходів щодо створення та

фінансової підтримки сільських обслуговуючих і виробничих кооперативів, а також різного роду інтегрованих господарюючих структур у сільському господарстві.

Розвиток кооперації та інтеграції в сільському господарстві є логічним етапом розбудови ринкової економічної системи й одним із шляхів комплексного розвитку сільських територій. Цей напрям діяльності широко підтримується у світі: Міжнародною організацією праці, генеральною конфедерацією сільськогосподарських кооперативів ЄС на Міжнародним кооперативним альянсом [211]. Зокрема, ООН 18 червня 2002 року прийняла спецрезолуцію 56/114 «Кооперація в процесі соціального розвитку», в якій закликала уряди країн сприяти розвитку кооперації [111, с. 4].

Як свідчить досвід передових країн, з метою зменшення кількості посередників у процесі просування продукції від виробника до кінцевого споживача, вагоме місце в аграрному секторі цих країн відводиться саме кооперативам як одній з основних форм самоорганізації та самодопомоги сільськогосподарських товаровиробників [268].

Відродження реальних кооперативних відносин в аграрному секторі України започаткувало прийняття Верховною Радою України у 1997 році Закону „Про сільськогосподарську кооперацію”, який відкрив широкі можливості для сільськогосподарських товаровиробників у створенні власних, повністю контрольованих ними структур агробізнесу [252].

Для успішної діяльності кооперативів в Україні створено достатню законодавчу базу: Закони України «Про кооперацію» (2003 р.), «Про сільськогосподарську кооперацію» (1997 р.), «Про споживчу кооперацію» (1993 р.), «Про кредитні спілки» (2001 р.). Крім того, Указом Президента України від 19.12.2000 № 1348 «Про заходи щодо розвитку кооперативного руху та посилення його ролі в реформуванні економіки України на ринкових засадах» розвиток кооперативного руху визнано одним із важливих напрямів реалізації структурних змін в економіці України та формування її багатоукладності.

На практиці в Україні вже склалася певна система кооперативних інститутів: сільськогосподарських, споживчих, будівельних, кредитних, сервісних. За цілями, завданнями і характером діяльності кооперативи в агрегованому виді можна поділити на виробничі й обслуговуючі.

Обслуговуюча кооперація як прояв вертикальної інтеграції деякими авторами [301, с. 267] називається каталізатором важливого етапу – зближення відносин між господарствами населення, фермерськими господарствами, сільгосппідприємствами (II сфера АПК) та підприємствами, що забезпечують заготівлю, переробку, зберігання, транспортування, реалізацію цієї продукції (III сфера) з можливістю повного об'єднання, тобто переходу до повної інтеграції. При цьому більш логічним є перехід від горизонтальної до вертикальної інтеграції в сільськогосподарському виробництві, коли об'єднання відбувається між різними товаровиробниками, а не однієї організаційно-правової форми господарювання [23, с. 25]. По суті, мова йде про формування кластерів, які відкривають простір для створення нових диверсифікованих кооперативних структур шляхом об'єднання різних сільськогосподарських товаровиробників у межах конкретних таксономічних одиниць. Компактне розміщення виробників сільськогосподарської продукції дозволяє використовувати приміщення (колишніх колгоспів, радгоспів тощо) для відносно невеликих переробних підприємств (цехів) у безпосередній близькості до всіх членів кооперативу. Пайові внески засновників (сільськогосподарських підприємств, фермерських господарств, особистих селянських господарств) є основою новоствореного аграрно-промислового кооперативу. Пайові внески у вигляді приміщень, технологічного обладнання, технічних засобів, тобто основних засобів виробництва, можуть становити основу виробничої бази кооперативу та забезпечити широкий спектр послуг (вантажоперевезення, механізовані польові роботи, ремонт техніки тощо) [126, с. 149].

Багатоукладність аграрного виробництва, що є основою розвитку конкуренції, з одного боку, ускладнює інтеграційні процеси в сільському

господарстві, а з другого – підтверджує доцільність створення кооперативних об'єднань із залученням всіх суб'єктів господарювання, взаємодія яких створює синергетичний ефект від їх співпраці. Господарства населення за певних умов можуть брати участь у вертикальній кооперації та інтегрованих формуваннях за такими схемами (рис. 3.5).

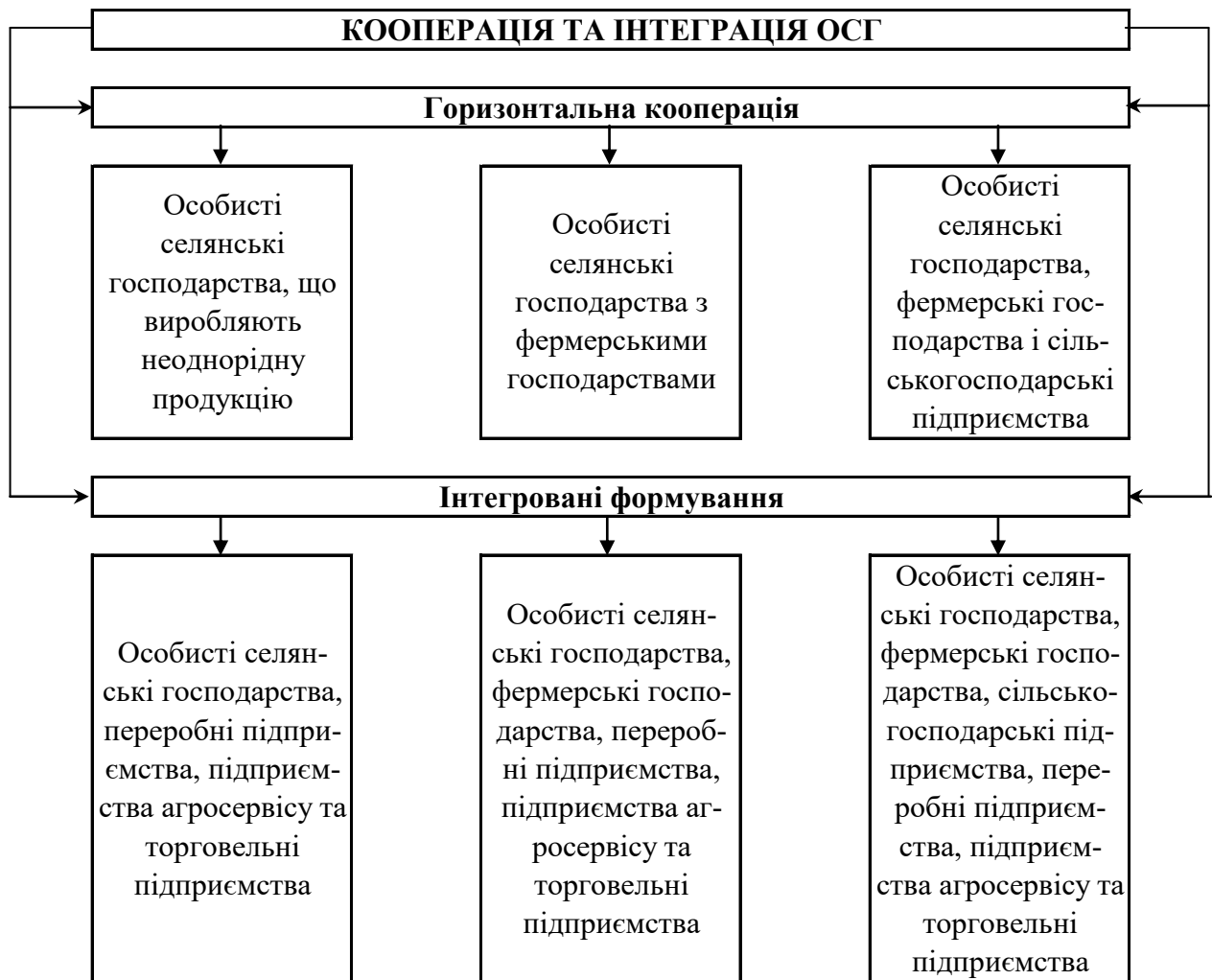

Рис. 3.5. Логічна схема кооперації та інтеграції господарств населення з іншими сільськогосподарськими товаровиробниками*

* Розроблено автором

Не викликає сумніву необхідність налагодження зв'язків сформованих кооперативів з органами місцевої влади, в тому числі для створення власної бази даних щодо діяльності особистих селянських,

фермерських господарств та сільгосппідприємств району та області з метою залучення їх до інтегрованих формувань [126, с. 150].

Не створюючи конкуренцію для великих сільськогосподарських підприємств внаслідок ефекту масштабу та спеціалізації виробництва, господарства населення нарощують виробництво продукції, компенсуючи зниження обсягів виробництва аграрними підприємствами. З цих позицій вони стають об'єктом економічного інтересу переробних підприємств, оскільки відновлюють власну сировинну базу. Власники селянських домогосподарств, у свою чергу, повинні бути зацікавлені в інтеграції, яка передбачає прозорий та ефективний розподіл кінцевих результатів [115, с. 64].

Створення в Україні кооперативних структур у системі агробізнесу дозволить селянам доводити через свої кооперативи продукцію від поля до прилавка без перекупників і встановлювати за неї ціну, рівну споживчій ціні за мінусом витрат на доставку. Це б стимулювало нарощування виробництва і стримувало б імпорт [16, с. 38]. А так "процвітає" бідність, українське село старіє, деградує, соціальна інфраструктура зникає [122]. Поряд із ціновою перевагою є ще ряд переваг, які отримують ОСГ при здійсненні своєї діяльності не відособлено одне від одного, а в складі кооперативу чи іншого інтегрованого виробництва (табл. 3.10).

Як видно з таблиці 3.10, інтеграційні кооперативні зв'язки надають господарствам населення значно більше переваг, ніж при відособленому веденні господарської діяльності.

Інтеграційні та коопераційні зв'язки господарств населення повинні передбачати організаційно-економічні заходи із забезпечення в них матеріальних умов виробництва, економічні стимули збільшення виробництва сільськогосподарської продукції з урахуванням об'єктивних відмінностей умов функціонування, оцінку та розподіл результатів діяльності як з точки зору обсягів виробництва продукції у цих господарствах, так і їх ролі у відшкодуванні витрат на це виробництво.

**Переваги і недоліки діяльності господарств населення при
відособленому та інтегрованому виробництві***

Види послуг	Відособлене господарство населення	Інтегроване господарство населення у нове агропромислове формування
Виконання технологічних операцій	За ринковими цінами	За нормативною собівартістю, за внутрішніми цінами агропромислового формування (АПФ)
Закупівля матеріально-технічних ресурсів	За ринковими цінами	Формування заявок на придбання МТР і може бути включене до загальних потреб у цих ресурсах для АПФ
Залучення додаткових грошових коштів	Власні заощадження, кошти членів сім'ї, безоплатна допомога родичів	Одержання кредитів через агроторговий дім, безвідсоткових кредитів у вигляді послуг і ресурсів від АПФ, кредитних ресурсів від кредитно-фінансових установ
Доступ до ринків збуту	Обмежений, оптові незначні поставки за заниженими цінами	Продаж в АПФ за попередньо складеними замовленнями
Виробництво	Одноосібно, разом з членами сім'ї	Використання найманої робочої сили, якісний менеджмент працівників АПФ
Розподіл результатів виробництва	Залишається у власності господарства населення	Пропорційно до здійснених витрат або за наперед встановленими цінами реалізації продукції

Розроблено автором на основі джерела [315, с. 32]

Проте на сьогоднішній день формування інтегрованих структур на селі залишається все ще на стадії свого становлення. Як зазначив экс-міністр аграрної політики та продовольства М.Присяжнюк, у 2013 році в Україні

функціонував лише 851 обслуговуючий кооператив, за необхідної мінімальної кількості 12176 одиниць, у тому числі виробничих майже 2200 та обслуговуючих – 9770. На його думку, саме кооперація повинна сприяти організації замкненого циклу виробництва в тваринництві, рослинництві та рибництві, і саме вона є однією з найефективніших форм організації праці на селі [276]. Найгірше в цій ситуації те, що в найближчій перспективі навіть за найоптимістичнішими прогнозами така ситуація не поліпшиться, а можливо навпаки – погіршиться.

Причин таких песимістичних прогнозів кілька. Численні дослідження, які проводилися з приводу проблем кооперації та інтеграції сільськогосподарських товаровиробників, дозволяють виокремити основні з них.

В першу чергу це недосконалість чинного законодавства в аграрній сфері. Слід зазначити, що Закон України "Про сільськогосподарську кооперацію" (2000 р.) увібрав кращі елементи правових норм кооперативних законодавств країн Західної Європи, США і Канади, де кооперація має глибоке історичне коріння й широку підтримку з боку держави. Згідно із Законом, обслуговуючий кооператив, надаючи послуги своїм членам, "не ставить за мету одержання прибутку" [252]. Неприбутковий статус – найбільш приваблива і цінна ознака обслуговуючих кооперативів. Проте, незважаючи на сприятливу правову базу, закріплену в Законі України "Про сільськогосподарську кооперацію", неприбутковий статус одержали не більше 5-7% сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, а інші змушені реєструватися як комерційні структури [111, с. 6]. Існуюча ситуація є наслідком неузгодженості Закону України "Про сільськогосподарську кооперацію" з Податковим кодексом України, який не надає неприбутковий статус кооперативам. Крім того, ряд видів діяльності, передбачених законодавством, що регулює діяльність кооперативів, за класифікацією видів економічної діяльності (КВЕД), до сільськогосподарських послуг не віднесені (торгівля сільськогосподарською сировиною, добривами, засобами

захисту рослин, забій худоби, переробка сільськогосподарської продукції, первинна переробка молока, надання ветеринарних послуг тощо). Загалом під заборону потрапило понад 60% послуг, передбачених законодавством, що гальмує розвиток обслуговуючих кооперативів на селі.

Не сприяє вирішенню проблеми і Податковий кодекс України, який не сприяє створенню таких кооперативів, адже в ньому не враховані їх інтереси, а навпаки, створені всі умови для тінізації їх діяльності.

Іншою причиною нерозвинутості кооперативних і інтеграційних зв'язків є нерозуміння соціально-економічної природи кооперації, спричинене недостатньою поінформованістю населення. На жаль, цією проблемою в Україні більше займаються різні спонсорські організації Західної Європи, США, Канади. Свою діяльність вони матеріалізують через ефективне інформаційно-консультаційне забезпечення, тоді як в Україні вона є скоріше винятком, ніж правилом.

Ще однією причиною є те, що органи влади на місцях практично усунулися і не надають допомоги для розвитку сільськогосподарської кооперації. Не останню роль в цьому відіграє і той факт, що окремі бізнесові структури вбачають у кооперативах потенційних конкурентів, тому свідомо протидіють їхньому становленню.

Крім того, перманентна кризова ситуація в економіці країни, неефективність державного менеджменту породжують у значної частини гірських жителів невпевненість у своїх силах, тому значна частина з них схиляється до думки, що справа може не вдатися, і це також є відчутним гальмом на шляху розвитку кооперативних зв'язків на селі.

Заради об'єктивності слід відмітити, що з боку держави були намагання виправити ситуацію. Так, наприклад, з метою стимулювання розвитку кооперативів було прийнято Державну цільову програму розвитку українського села на період до 2015 року [86, с. 3-50] та постанову від 20 серпня 2008 року № 729 “Про заходи щодо активізації розвитку тваринництва”, якою, зокрема, доручалося ряду міністерств передбачити

надання бюджетної підтримки особистим селянським господарствам і державну підтримку створенню й функціонуванню сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів із заготівлі, переробки та збуту продукції тваринництва, штучного осіменіння тварин, створенню й утриманню культурних пасовищ і суб'єктів малого підприємництва на селі. У 2009 році з ініціативи уряду прийнята програма з розвитку сільськогосподарської кооперації на період до 2015 року, з виділенням коштів [210]. Як результат, лише в Житомирській, Хмельницькій, Сумській, Вінницькій областях намітилася тенденція до збільшення кількості сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів. Існуюча ситуація вимагає активізації роботи органів державної влади, місцевого самоврядування, громадських інституцій на вирішенні ключових проблем розвитку кооперативного руху, основними з яких є:

- вдосконалення чинного законодавства, зокрема в частині визнання сільськогосподарських кооперативів неприбутковими організаціями;
- внесення суттєвих коректив у політику стимулювання розвитку різних форм кооперації в гірських поселеннях.

Для успішного функціонування та розвитку сільськогосподарської кооперації на селі необхідно [111, с. 7]:

- внести зміни до деяких законодавчих актів у частині визнання сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів як неприбуткових організацій;
- доповнити Закон України «Про сільськогосподарську кооперацію» статтею, якою передбачити державну підтримку кооперативів;
- активізувати роботу місцевих органів виконавчої влади щодо розроблення регіональних програм, спрямованих на розбудову й розвиток інфраструктури аграрного ринку;
- розробити і прийняти регіональні програми підтримки розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів на перспективу (на 10-15 років);

- передбачити розроблення типових статутних документів і бізнес-планів сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів .

Важлива роль в активізації кооперативного руху відводиться науковим установам і організаціям, які повинні забезпечити науковий супровід розвитку кооперації, для чого необхідно розробити інвестиційні моделі організаційних структур і примірні статuti кооперативів різних видів діяльності. В цьому контексті важливою проблемою є здійснення моніторингу діяльності кооперативів та оперативна інформація органів влади на місцях про причини, які гальмують розвиток кооперації, вироблення пропозицій і рекомендацій, спрямованих на підвищення ефективності роботи кооперативів.

Реалізація окресленого кола завдань дасть певний імпульс для розвитку кооперації, дозволить сформувати маркетинговий ланцюг від виробника до споживача. Ця робота не повинна бути одноразовим заходом, а має трансформуватися у постійно діючу програму, яка збагачує досвід кооперативної діяльності, спрямований на поліпшення соціально-економічного життя гірських жителів, суспільства загалом, на розв'язання ключових проблем сільського розвитку [111, с. 8].

Висновки до розділу 3

В даному розділі охарактеризовано трансформаційні процеси та з'ясовано їх вплив на розвиток гірських територій, зокрема проаналізовано діяльність нових організаційно-правових форм господарювання на гірських територіях, висвітлено проблему агропромислової кооперації та інтеграції, дано оцінку діяльності малих форм господарювання, де основний акцент зроблено на діяльності особистих селянських господарств, які функціонують в сільському господарстві і у сфері сільського туризму, а також проаналізовано ефективність функціонування реформованих аграрних підприємств.

1. В процесі трансформації соціально-економічних відносин на гірських територіях сформувалися нові організаційно-правові форми господарювання, основну яких становлять приватні товаровиробники, що в основному представлені малими формами господарювання, до яких відносяться малі підприємства, мікропідприємства, фермерські господарства, домогосподарства, особисті селянські господарства, індивідуальні підприємці (самозайняті) тощо.

2. Аналіз ефективності функціонування малого та мікропідприємництва на гірських територіях засвідчив, що не дивлячись на постійне зростання його кількості, чисельність зайнятих тут осіб, а також економічний результат їх діяльності (враховуючи рівень інфляції) з кожним роком має тенденцію до зниження. Основна частина суб'єктів малого та мікропідприємництва функціонує у сфері торгівлі, сільському та лісовому господарствах, а також у сфері туризму.

3. Зроблений аналіз функціонування реформованих аграрних підприємств на гірських територіях засвідчив, що їх основу становлять фермерські господарства, які в основному спеціалізуються на виробництві продукції тваринництва. Проте їх діяльність в більшості випадків супроводжується негативними тенденціями, які пов'язані із загальним скороченням кількості цих суб'єктів в гірській місцевості, зниженням продуктивності їх виробництва, його збитковістю та нерентабельністю, що потребує здійснення ефективної державної підтримки їх розвитку.

4. Аналіз функціонування нових організаційно-правових форм господарювання засвідчив, що в гірських районах основною формою ведення господарської діяльності є особисті селянські господарства. За сучасних умов, коли стан більшості сільськогосподарських підприємств критичний, а фермерські господарства не виконали всіх поставлених на них зобов'язань, особисті селянські господарства необхідно розглядати як одну з рівноправних форм ведення аграрного виробництва, важливу сферу докладання праці в гірських селах тощо, яка виробляє основну частину

сільськогосподарської продукції (близько 86% валової продукції сільського господарства) і де зайнята більша частина населення гірських територій.

5. Модернізація сільськогосподарського виробництва пов'язана насамперед зі зміною ролі господарств населення у розвитку гірських територій. В майбутньому такі господарства з метою оптимізації власної діяльності повинні будуть змінити власну організаційно-правову форму. Частина ОСГ, які вилучили земельні частки і господарюють самостійно, повинні організовувати ефективну господарську діяльність, розширяти землекористування за рахунок оренди або купівлі земельних ділянок, а особливістю їх спеціалізації повинно стати виробництво екологічно чистої продукції. Менш слабкі і незначні господарства населення поступово повинні трансформуватися в ефективні сімейні ферми або приватні господарства, а ті, що залишаються, внаслідок власної не конкурентоздатності, змушені будуть об'єднати зусилля з метою організації спільного господарювання, створюючи різні неформальні або й формальні (сільськогосподарські виробничі кооперативи) об'єднання.

6. Подальший розвиток аграрного виробництва неможливий без ефективної державної підтримки, яка повинна носити комплексний характер і включати державні субсидовані програми розвитку дрібнотоварного виробництва, включаючи розвиток матеріально-технічної і кормової бази селянських подвір'їв, фермерських господарств, невеликих сільгоспкооперативів, а також пріоритетний розвиток в сільській місцевості доріг, комунікацій, засобів зв'язку. В цьому контексті вкрай важливо здійснювати селективну підтримку економічно перспективних фермерських господарств, які повинні стати локомотивами економічного росту на селі та інтегрують навколо себе багаточисельні дрібні господарства населення.

Розділ 4. Природоохоронна діяльність та особливості еколого-економічного розвитку гірських територій

4.1. Оцінка природно-ресурсного потенціалу гірських територій Карпатського регіону

Забезпечення сталого природокористування передбачає необхідність урахування регіональних особливостей розміщення природних ресурсів, визначення їх структури та оцінки соціально-економічної ефективності освоєння. Особливо це стосується використання природно-ресурсного потенціалу гірських регіонів, які при винятковій екологічній ролі характеризуються порівняно низьким економічним розвитком і відповідними проблемами соціально-демографічного характеру та вимагають особливих підходів до політики сталого регіонального розвитку, включаючи природокористування.

З огляду на особливий статус гір та їх роль у виживанні глобальної екосистеми, сталому розвитку гірських районів у «Порядку денному на ХХІ століття», прийнятому конференцією Організації Об'єднаних Націй з навколишнього середовища і розвитку в Ріо-де-Жанейро, відведена окрема глава, в якій деталізовані цілі, завдання та засоби реалізації основних програмних положень з вивчення і збереження гірських екосистем [208].

Кожен регіон володіє специфічним переліком природних факторів й особливостями їх прояву. Гірським регіонам притаманні специфічні ознаки у прояві цих факторів та їх впливі на соціально-економічні складові регіональних суспільних систем. Гірські території стикаються з непростими викликами в економічному та соціальному зростанні через складні для розвитку господарства та життєдіяльності населення природні умови, а тому потребують особливої політики регіонального розвитку. Необхідність окремого комплексного підходу до питань сталого розвитку гірських регіонів, визнана міжнародним співтовариством, знаходить відображення у

законотворчій та практичній діяльності вітчизняних органів державного управління, підтверджена ратифікованими Україною важливими міжнародними документами, зокрема Рамковою конвенцією про охорону та сталий розвиток Карпат [263]. Забезпечення комплексного підходу до розв'язання проблем сталого розвитку Карпатського регіону Європи вбачається через інтегрування у національну та регіональну стратегію і політику розвитку, орієнтовану конкретно на гірські регіони. Ці положення відображені у Рекомендації 296 (2010) Конгресу місцевих та регіональних влад Ради Європи «Сталий розвиток гірських регіонів і досвід Карпатських гір» [282]. Такий підхід підтримано в Україні. Розпорядженням Кабінету Міністрів України № 896-р від 21.09.2011 р. передбачено розроблення проекту Державної програми сталого розвитку Українських Карпат як складової частини програми Європейського Союзу «Карпатський простір» [223].

З цього можна зробити висновок, що проблема сталого розвитку гірських територій в Україні неухильно трансформується з наукової у практичну площину і потребує відповідних конструктивних напрацювань щодо шляхів та механізмів її реалізації [70, с. 37]. Необхідно також остаточно визначитися з базисними основами, а також практичним змістом основних інструментів досягнення цілей сталого розвитку гірських територій, зокрема у сфері природокористування [94, с. 120].

Гірські регіони Карпат є унікальними природними комплексами визначної екологічної цінності, поряд з цим вони являють собою середовище, в якому проживає місцеве населення, природні ресурси котрого споконвіку служили джерелом забезпечення його життєвих потреб. На жаль, низка особливостей гірських регіонів зумовлює нижчі соціально-економічні можливості їх розвитку порівняно з рівнинними і вимагає особливих підходів до політики сталого регіонального розвитку цих територій, включаючи природокористування.

Проблема розвитку гірських територій України досліджується достатньо давно, але на сьогоднішній момент найбільш актуальними питаннями, відповідь на які слід давати чимскоріше, є з'ясування причин депресивності гірських територій за умови наявності тут великих запасів різних природно-рекреаційних ресурсів, а також вжиття відповідних заходів щодо використання останніх у якості потужного фактора економічного зростання цих територій [95, с. 22].

При визначенні пріоритетів сталого розвитку Карпатського регіону доцільним є формування такого господарського комплексу й економічного середовища, в якому б найбільш затребуваним був саме той капітал, який є найбільш доступним. Територіальні природні ресурси є тим капіталом, що дозволяє сформувати цілі підвищення інвестиційної привабливості, ефективності використання місцевих ресурсів і потенціалу у кількісному вимірі [279, с. 649].

Основні складові структури природно-ресурсного потенціалу гірських територій областей зони Карпат представлено у таблиці 4.1.

Таблиця 4.1

**Структура наявного природно-ресурсного потенціалу областей
Карпатського регіону, %***

Ресурси Регіон, область	Питома вага ресурсу в загальному природно-ресурсному потенціалі					
	мінеральні	водні	земельні	лісові	фауністичні	Рекреаційні
Закарпатська	3,06	31,48	19,36	17,44	0,08	28,58
Івано-Франківська	7,41	33,31	24,13	17,62	0,13	17,40
Львівська	22,55	22,68	29,24	11,07	0,18	14,28
Чернівецька	5,18	18,30	50,01	12,56	0,21	13,74
Всього по Карпатському регіону	9,91	26,84	31,06	14,99	0,15	17,05
Україна	28,26	13,08	44,38	4,17	0,47	9,64

* Розраховано автором на основі даних Державної служби статистики України

З даних таблиці 4.1 видно, що в Карпатському регіоні загалом і в кожній області зокрема структура природно-рекреаційного потенціалу відрізняється від загальнодержавної. У таблиці дані в темних комірках означають високий рівень характеризуваного показника, у світлих – середній, а в сірих – низький рівень. Як засвідчують дані, загалом у Карпатському регіоні спостерігається середній рівень усіх показників, які в сукупності формують його природно-рекреаційний потенціал. Звичайно, що в окремих областях спостерігаються високі рівні показників, притаманних гірським територіям, адже саме тут найбільше зосереджено водних, лісових та рекреаційних ресурсів, а менше мінеральних, фауністичних і, звичайно, земельних.

Як наслідок, у цих областях наявні чи не найкращі природно-рекреаційні ресурси України, за винятком земельних, і тому логічним є те, що три з чотирьох областей зони Карпат мають найкращий інтегральний індекс природно-рекреаційного потенціалу (табл. 4.2).

Дані таблиці 4.2 засвідчують, що в гірській місцевості областей Карпатського регіону зосереджено переважну частину лісових, у тому числі і лісопромислових, мисливських, бальнеологічних та курортно-рекреаційних ресурсів. Тут розташований Карпатський біосферний заповідник «Горгани», унікальні екосистеми якого віднесені ЮНЕСКО до найцінніших на нашій планеті. Також на території дослідження розташовані заповідник "Розточчя" у Львівській (площа 7424,2 га), національні природні парки загальною площею понад 180 тис. га, а саме «Синевир» та Ужанський у Закарпатській області, Карпатський – у Яремчанській зоні Івано-Франківської області, Вижницький – у Чернівецькій області, Яворівський та Сколівські Бескиди – у Львівській області, які мають також рекреаційне значення. У Яремчанській зоні Івано-Франківської області відкритий і працює цілорічно туристично-оздоровчий комплекс "Буковель" міжнародного значення. Проте питома вага заповідних територій все ще не відповідає європейським та світовим стандартам.

Таблиця 4.2

Оцінка основних* компонентів ресурсів навколишнього природного середовища за регіонами України, станом на 2010 рік [279, с. 650]

Області	Вид ресурсів								Інтегральна оцінка	
	земельні		водні**		лісові		рекреаційні***			
	Оцін-ка	Ранг	Оцін-ка	Ранг	Оцін-ка	Ранг	Оцін-ка	Ранг	Оцін-ка	Ранг
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
АР Крим	4,50	10	1,26	20	2,91	14	23,78	1	8,2	2
Вінницька	4,40	13	3,45	12	3,61	11	1,97	14	3,35	14
Волинська	3,30	20	4,00	8	6,55	7	3,5	11	4,33	9
Дніпропетровсь-ка	5,30	2	1,03	21	1,85	21	0,84	21	2,25	22
Донецька	4,40	12	1,42	19	1,93	19	4,95	7	3,17	15
Житомирська	4,90	5	3,90	9	10,47	1	1,03	20	5,07	5
Закарпатська	2,10	24	23,01	1	6,93	4	5,67	6	9,42	1
Запорізька	4,50	9	0,84	23	1,13	25	4,62	8	2,77	18
Івано-Франківська	2,30	22	12,26	2	5,99	8	4,05	10	6,15	3
Київська	4,80	6	2,65	13	6,58	5	4,12	9	4,53	7
Кіровоградська	4,10	14	1,42	18	1,7	22	1,3	19	2,13	24
Луганська	4,40	11	2,03	15	3,33	12	0,44	25	2,55	19
Львівська	3,60	17	8,39	3	6,56	6	5,72	5	6,06	4
Миколаївська	4,10	15	0,87	22	1,15	24	2,34	12	2,11	25
Одеська	5,50	1	0,39	24	2,11	18	6,17	4	3,54	12
Полтавська	4,80	7	2,52	14	2,66	16	2,07	13	3,01	17
Рівненська	3,30	21	4,32	6	7,68	2	1,74	16	4,26	10
Сумська	4,00	16	3,84	11	4,32	9	1,44	17	3,4	13
Тернопільська	2,30	23	4,87	5	1,89	20	0,78	22	2,46	21
Харківська	5,20	4	1,97	16	3,93	10	1,4	18	3,12	16
Херсонська	4,70	8	0,19	25	1,43	23	9,98	2	4,07	11
Хмельницька	3,40	19	3,87	10	2,71	15	9,14	3	4,78	6
Черкаська	3,50	18	1,81	17	3,19	13	0,53	24	2,25	23
Чернівецька	1,30	25	5,65	4	2,43	17	0,67	23	2,51	20
Чернігівська	5,30	3	4,03	7	6,96	3	1,75	15	4,51	8
Україна	100,00		100,00		100,00		100,00		100,00	

* За відсутності необхідних статистичних даних до розрахунку не включені мінеральні ресурси, а лише ресурси виключно середовищестабілізуючого характеру.

** Використано розрахунки [56].

*** Оцінювались з урахуванням площі земель об'єктів природно-заповідного фонду, а також кількості місць у санаторіях і пансіонатах з лікуванням та будинках і пансіонатах відпочинку.

Близько 80 відсотків території регіону займають гори. Гірські хребти у формі дуги простягаються у напрямі з північного заходу на південний схід і проходять через усі області регіону. Висота гір коливається від 500 до 1500м, а окремі шпилі - до 1700-2000 м (г. Говерла - 2061 м). Територія регіону

належить до лісо-лучної природної рослинної смуги, але завдяки особливостям геологічної будови, рельєфу та різниці у висотах над рівнем моря тут спостерігається велика різноманітність ґрунтових і кліматичних умов.

Розглянемо більш детально наявні природно-рекреаційні ресурси на гірських територіях Карпатського регіону. Почнемо з найбільш поширених і притаманних для гірської місцевості ресурсів – лісів. Дані таблиці 4.2 засвідчують, що лісові ресурси областей зони Карпат займають вагоме місце у структурі сукупного лісового фонду України, а способи ведення лісового господарства, що охоплює як рівнинні, так і екологічно вразливі гірські ліси, мають значний вплив на кліматичні й екологічні умови для регіону і прилеглих територій. Загалом Карпатський економічний регіон найбільш багатий на лісові ресурси порівняно з іншими регіонами України. Роль лісів важлива як в економічному, так і соціальному розвитку регіону. Вони мають важливе народногосподарське та рекреаційне значення, відіграють важливу роль як водорегулюючий і водоохоронний чинник. Зростання ролі лісів пояснюється також існуючим постійним високим рівнем попиту на лісодеревину та виробу з дерева.

Станом на 1.01.2014 р. в досліджуваному регіоні розташовано близько 22% від загальної площі лісів та інших лісовкритих площ держави, в складі яких домінують експлуатаційні ліси. Площа лісів та інших лісовкритих площ становить 2,3 млн. га (41,6 % від загальної площі регіону), а в їхній структурі домінують лісові землі – земельні ділянки, вкриті лісом, включаючи лісові культури, що зімкнулися, галявини, зруби, згарища і загиблі насадження, лісосіки, що не заліснилися, прогалини і пустоші, лісові розсадники (95,3%). Лісистість регіону становить близько 40%, що в 2,4 раза перевищує загальнодержавний показник. Найбільшими показниками лісистості вирізняються Закарпатська (53,1 %) та Івано-Франківська (43,8 %) області.

Згідно з відомостями державного кадастру, в Карпатському регіоні України переважають експлуатаційні ліси, які займають 1,1 млн. га. Ліси

першої групи, що виконують в основному екологічні функції, займають 854,3 тис. га. Експлуатаційні ліси домінують у всіх карпатських областях, за винятком Івано-Франківської. В межах виділених смуг землекористування експлуатаційні ліси переважають у Карпатській гірській та Надсянсько-Поліській смузі. Такий розподіл лісів та інших лісовкритих площ у регіоні свідчить про домінування експлуатаційної форми лісогосподарського землекористування. Посилення антропогенного навантаження на лісові біоценози, інтенсивне вирубування унікальних лісових масивів та використання природно-рослинних ресурсів у різних галузях господарства, загроза повного знищення значної кількості унікальних рослинних угруповань обумовили необхідність їхнього збереження шляхом заповідання та виділення земельних площ, які мають спеціальний охоронний статус. Розуміння унікального значення лісів у житті людини і функціонуванні біоценозів обумовило те, що у 1886 році був створений перший в Україні та регіоні дослідження лісовий заповідник «Пам'ятка Пеняцька» як резерват букового пралісу. Станом на 1.01.2014 року в Карпатському регіоні України під природозаповідні об'єкти і території виділено 148,3 тис. га лісових земель (6,9 % від площі лісів та інших лісовкритих площ).

Найбільшою площею природно-заповідних лісових земель характеризується Закарпатська область (72,0 тис. га, або 9,9 % від площі лісових земель), а найменшою – Чернівецька (6,8 тис. га, або 2,6% від площі лісових земель). Якщо врахувати, що площа територій і об'єктів природно-заповідного фонду в регіоні дослідження становить 659,4 тис. га, то лісові землі в їхній структурі займають близько 25% [141, с. 151-152].

Що стосується якості лісових ресурсів, то основну їх частину становлять ялини, частка яких сягає 77%. До 74% насаджень ялини належать до 2 – 5 класів віку, 60% бука – 3 – 5 класів, у віковій структурі дуба переважають насадження 4 – 6 класів віку (45%), ялиці – 4 – 5 класів (44%).

Середній вік насаджень у Закарпатській області – 84 роки, Чернівецькій – 61, Львівській та Івано-Франківській – 57 років [248]. У

розподілі загального запасу лісового фонду Держлісагентства за віком насаджень домінують середньовікові насадження, в яких зосереджено 52,6% деревини. У Закарпатській області вагомою є частка запасу стиглих і перестійних насаджень – 25,9%; у Чернівецькій області вона ще більша і становить 30,6 %.

У зв'язку з особливими захисними (водоохоронними, ґрунтозахисними, рекреаційними, санітарними, гігієнічними, оздоровчими, природоохоронними, естетичними тощо) функціями близько половини лісів Карпатського регіону (48%) мають обмежений режим лісокористування. Решту лісів (52%) віднесено до експлуатаційних. Найнижчим є цей показник у Закарпатській області – 38,8 %, найвищим — у Чернівецькій – 64,5%. Ліси І групи, що виконують водоохоронне, водорегулююче та ґрунтозахисне значення в Карпатах, займають 45 % площі [254, с. 57].

Ліси регіону є найбільш продуктивними лісами України: за запасом стовбурної деревини на 1 га всі карпатські області випереджають інші області України, а також деякі країни Європи. Так, наприклад, у гірських районах Львівської області запаси стовбурової деревини дорівнюють запасам усієї Польщі. Що стосується Карпатського регіону, тут середній розмір запасів деревини в розрахунку на 1 гектар становить 227 м³, який на 8,1% вищий, ніж аналогічний показник по країні. Що стосується аналізованих областей, то тут найвищий аналізований показник спостерігається в Закарпатській області (349 м³), а найнижчий – у Львівській (130 м³).

Наступними природними ресурсами, якими Карпатський регіон добре забезпечений, є водні. У Карпатах бере початок велика кількість річок, які впадають у Дунай. Найбільші ріки -Дністер, Західний Буг, Прут і Тиса. Водні ресурси місцевого формування становлять 15,7 км³. Їх об'єми з розрахунку на одного жителя коливаються від 747 до 6390 м³. Експлуатаційні запаси підземних вод сягають 763,9 млн м³. У межах району є значні запаси мінеральних вод, зокрема в Прикарпатті та Закарпатті. Вони добре вивчені, але використовуються ще недостатньо.

Як уже відмічалось раніше, за водозабезпеченістю Карпатський регіон займає провідне місце в Україні, а найбільш забезпечений водними ресурсами регіон України – Закарпатська область. Територія області перерізана густою мережею рік. Середня густина річкової сітки – $1,7 \text{ км/км}^2$. Всього в області протікає 9426 рік сумарною довжиною 19723 км. Загальна довжина 155 рік, кожна з яких довша 10 км, становить 3,43 тис. км. З них ріки Тиса, Боржава, Латориця та Уж мають довжину більше 100 км кожна.

За питомою забезпеченістю місцевим річковим стоком ($6,29 \text{ тис.м}^3 / \text{рік}$ на одну особу) Закарпаття перевищує усереднений показник у країні майже у 6 разів. Середній багаторічний стік, який формується в межах області, становить близько 7040 млн.м^3 на рік і 5830 млн.м^3 75% забезпеченості. Разом з транзитним, що надходить з суміжних територій, поверхневий стік річок області становить відповідно 13440 та 10780 млн. м^3 за рік [284].

В області нараховується 9 водосховищ та 59 ставків. Загальний об'єм всіх штучних водосховищ $60,5 \text{ млн.м куб.}$, площа водного дзеркала становить 1,56 тис. га. Прогнозні запаси підземних вод в області сягають 400 млн.м^3 . В області затверджені експлуатаційні запаси підземних вод 15 родовищ сумарним об'ємом $123,7 \text{ млн.м}^3$, що становить 2,2% затверджених запасів прісних підземних вод України.

Другою за забезпеченістю водними ресурсами є Івано-Франківська область. Майже 70% загальної кількості річок області розміщені в гірській місцевості області, тож тут спостерігається найбільша густота річок на квадратний кілометр.

Загальна кількість водотоків на території області нараховує 8321 річку, загальною довжиною 15656 км, з них 188 річок мають довжину понад 10 км, у тому числі 5 річок завдовжки понад 100 км. Густина річкової мережі в межах області коливається від $0,2\text{--}0,3 \text{ км/км}^2$ у рівнинній частині до $1,3\text{--}1,7 \text{ км/км}^2$ у Карпатах. Майже 70% загальної кількості річок розміщені в гірській частині, де формуються основні об'єми поверхневих водних ресурсів. Об'єм

середньорічного стоку річок, який формується в межах області, становить 4,8 млрд м³/рік, а в маловодні роки близько 2 млрд м³/рік.

Івано-Франківська область посідає друге місце після Чернівецької за загальним об'ємом річкового стоку та об'ємами води загального стоку на одну особу.

З усіх водних ресурсів найціннішими для водопостачання є підземні прісні води, які є чистішими за поверхневі і мають стабільний дебет. В області нараховується 22 родовища прісних підземних вод, які занесені до Державного балансу запасів корисних копалин України, з них 9 — питного призначення, а саме: Шевченківське (поблизу м. Тлумач), Городенківське, Підмихайлівське (Калуський район), Коломийське, Надвірнянське, Снятинське, Черніївське (Тисменецький район), Воронівське (Рогатинський район).

Водопостачання населення в сільській місцевості переважно здійснюється за рахунок підземних вод. Забезпечення питною водою міст Івано-Франківськ, Калуш, Коломия, Долина, Надвірна, Болехів, Яремче, населення яких становить третину від його загальної чисельності в області, здійснюється в основному за рахунок вод змішаного типу (інфільтраційні водозабори). Прогнозні запаси підземних вод в області становлять 270 млн.м³, у т.ч. затверджені експлуатаційні — 100 млн.м³. За запасами підземних вод область перебуває на 20 місці серед 25 регіонів України.

Третьою за забезпеченістю водними ресурсами є Львівська область. На Львівщині нараховується понад 8950 річок та струмків загальною протяжністю 16343км, з них довжиною більше 10 км — 242 одиниці. Річки області належать до басейнів Чорного і Балтійського морів. Найбільша кількість рік нараховується в басейні ріки Дністер (5 838 од.), ріки Західний Буг (3 213 од.). Крім цього, водні ресурси області представлені водосховищами і ставками. У Львівській області налічується 20 водосховищ загальною площею водного дзеркала 3 650 га та сумарним об'ємом 81,31 млн.

м³, а також 2 750 ставків з площею водного дзеркала 10,7 тис. га та загальним об'ємом 86 млн. м³.

Середні багаторічні водні ресурси місцевого стоку області становлять 4,92 куб. км (9,3% ресурсів місцевого стоку України). Разом з припливом із суміжних територій сумарний середній річковий стік області перевищує 5,5 куб. км. У розрахунку на 1 кв. км території в області припадає 225,7 тис. куб.м річкового стоку в рік при середньому показнику по Україні 86,8 тис. куб. м. Вищий показник водозабезпеченості території тільки у Закарпатській та Івано-Франківській областях. На одну особу в області припадає 1,92 тис. куб. м річкового стоку за рік при середньому показнику по Україні 1,13 тис. куб. м.

Прогнозні ресурси прісних підземних вод Львівської області оцінюються у 1330,1 млн. куб. м. На її території розвідано 56 родовища з експлуатаційними запасами 482,9 млн. куб. м (8,5 % експлуатаційних запасів підземних вод України). За обсягом затверджених запасів прісних підземних вод Львівщина є третьою в Україні. Річний обсяг водозабору з підземних джерел в області не перевищує 35% від затверджених запасів [352, с. 16-17].

Четвертою за забезпеченістю водними ресурсами в Карпатському регіоні, та і загалом по Україні, є Чернівецька область – забезпеченість місцевим річковим стоком в 1,8 раза перевищує усереднений показник по Україні. Середній багаторічний стік становить 1,23 млрд.м³/рік (з транзитним 10,1 млрд.м³). В області формується 2,3% усього місцевого річкового стоку України. На території області протікає 4240 річок загальною довжиною 8966 км. Густота річкової мережі області становить 1,11 км/км² і за цим показником ця область значно виділяється серед інших в Україні. В межах області знаходяться 4 водосховища. Два із них, що належать до Дністровського каскаду, розташовані на кордоні з Хмельницькою та Вінницькою областями. Загальна площа водосховищ області становить 14,9 тис. га. Вони займають 70% території, що знаходиться під водою. Загальні водні запаси водосховищ становлять 2779,53 млн. м³, в тому числі

Дністровського – 2740 млн. м³, ставкового господарства – 41,4 млн. м³. За сумарним питомим об'ємом ставків та водосховищ на 1 км² території Чернівецька область поступається середнім показникам по Україні [285].

Говорячи про водні ресурси регіону, не можна не відмітити їх особливого виду, на що дуже багата карпатська земля, – це мінеральні води. На сьогоднішній момент Україна володіє одним із найбільших запасів мінеральних вод в Європі. Лише в Карпатському регіоні налічується понад 800 джерел і свердловин, проте лише 20 з них мають експлуатаційний характер: у Закарпатській області експлуатуються 12 родовищ, у Львівській – 6, у Чернівецькій – 2, проте в Івано-Франківській області затверджених запасів мінеральних вод немає.

Більше половини (57,8 %) затверджених запасів Карпатського регіону – це вуглекислі мінеральні води. Їх запаси становлять 3407,4 м³/добу. Другі за кількістю – борні – 871 м³/добу і на третьому місці – сульфідні – 827,5 м³/добу; мінеральні води без специфічних компонентів і властивостей – 665,1 м³/добу; мінеральні води з підвищеним вмістом органічних речовин типу «Нафтуся» – 122,2 м³/добу. За абсолютною величиною затверджених експлуатаційних запасів на Закарпатську область припадає три чверті усіх затверджених запасів регіону – 4368,4 м³/добу [45, с. 128].

Третіми, виходячи з наведеної в таблиці 4.2 рангової оцінки природно-ресурсного потенціалу регіону, є рекреаційні ресурси, всі види яких зосереджені саме тут – це і мінеральна вода, аналіз якої ми вже провели, прісноводні та низькомінералізовані торфові грязі, єдині в Україні родовища озокериту (у регіоні налічується близько 800 дрібних озокеритових промислів, проте на сьогодні продовжує функціонувати лише одна озокеритова шахта поблизу Борислава), соляні шахти та печери з унікальними мікрокліматичними умовами, м'яким кліматом з особливостями гірського, що дозволяє створювати в різних ландшафтних умовах кліматичні курорти.

Нині розвідано 21 родовище і 25 проявів калійних солей. Площа Передкарпатського соленосного басейну - 4,5 тис. км². Вони залягають у

вигляді лінз і пластів потужністю 15-50 м. Найбільші за запасами Калуш-Голинське та Стебницьке родовища. Загальні запаси калійних солей становлять близько 3 млрд. т. Поклади кухонної солі представлені Солотвинським родовищем з промисловими запасами 360 млн. т. Донедавна її видобуток становив 900-920 тис. т і здійснювався шахтним способом з глибини до 400 м. Після збагачення отримували молоту та брикетовану сіль (700 тис. т) для потреб харчової, хімічної промисловості та сільського господарства. Проте віднедавна ця шахта була закрита через аварійний стан. Відомі також Боронявське, Тереблянське, Вуликовецьке, Соляне, Тарновське, Водицьке родовища кухонної солі.

Карпатський регіон володіє також значними запасами торфових грязей (пелоїдів), які використовуються на курортах Любінь Великий, Немирів, Шкло (Львівська область), Черче (Івано-Франківська область). Їх запаси становлять 2185 тис.м³, що дорівнює 63,4 % усіх підрахованих запасів по родовищах торфових грязей України (3445,1 тис.м³). Найбільша їх кількість зосереджена у Львівській області – 1579 тис.м³ (45,8 % запасів держави), Івано-Франківській – 596 тис.м³ (17,3 %), Закарпатській – 10 тис.м³ (0,3 %).

Як уже відмічалось вище, наявні ліси Карпатського регіону також використовуються для рекреаційно-туристичних потреб і, як наслідок, тут є розвинута мережа природно-заповідних територій та об'єктів. Усього в регіоні нараховується 1607 територій та об'єктів природно-заповідного фонду, загальна площа яких становить понад 667,1 тис. га. Основні площі природно-заповідного фонду припадають на території національних природних парків (42,6 %), які є найбільш перспективними для розвитку рекреаційного господарства і охоплюють найбільш мальовничі території регіону.

Не можна не відмітити і сприятливі кліматичні умови, що дозволяють у цьому регіоні створювати сезонні рекреаційні центри. Особливо це стосується гірських територій Карпатського регіону, які є основними для розвитку зимових видів спорту і відпочинку, що пов'язано з унікальним поєднанням ландшафтних та кліматичних умов. Карпатські гори ідеальні для розвитку

зимових видів туризму і спорту, причому як для любителів, так і для професіоналів, оскільки на сьогодні, враховуючи окупацію АР Крим, Карпати є єдиним місцем у державі, придатним для облаштування гірськолижних трас і спусків за найвищими світовими вимогами і стандартами.

Що стосується земельних ресурсів, то їх частка в Карпатському регіоні становить всього 9,4% всієї території України, і за цим показником області регіону серед найгірш забезпечених. Земельні ресурси завжди уособлювали територію регіону, місце проживання населення, найважливіший природний ресурс, джерело продуктів харчування, сільськогосподарської та мінеральної сировини.

Землезабезпечення населення в регіоні невисоке, але земельні угіддя достатньо освоєні. Рілля становить 63,1% всіх сільгоспугідь Карпатського регіону. Значна частина ріллі розташована на природно- та антропогенно погіршених різновидах ґрунтів, більшість з яких перезволожені, заболочені, з підвищеною кислотністю та еродовані. Значні території зайняті під гірничими відвалами, які утворилися під час розроблення корисних копалин. Ґрунтовий покрив має всі ознаки лісових ґрунтів, але умови рельєфу і ґрунтоутворюваних порід розмежували ґрунти за їх особливостями на дерново-підзолисті, буроземні та перехідні між ними. З точки зору агровиробництва земельний фонд має невеликий природно-ресурсний потенціал: гористий передгірний рельєф місцевості сприяє змиву і розмиву ґрунтів, площа природних пасовищ недостатня. На одного гірського мешканця в областях зони Карпат припадає в середньому 0,42 га сільськогосподарських угідь та 0,27 га ріллі, а це в 2,1 та 2,6 раза відповідно менше від середнього показника по Україні.

Земля в Карпатському регіоні є менш розораною порівняно з іншими регіонами країни, а в останні роки має місце стала тенденція до скорочення площі земель сільськогосподарського призначення за рахунок збільшення лісів та лісовкритих площ, забудованих земель. Найвищу сільськогосподарську

освоєність мають землі Львівської та Чернівецької областей (відповідно 59,3 і 59,6 %), у 1,5 раза нижча вона в Закарпатській області.

Розглядаючи питання земельних ресурсів, слід звернути увагу і на корисні копалини, які зосереджені в надрах на цих територіях. На сьогодні частина раніше розвіданих запасів мінерально-сировинних ресурсів регіону вичерпана, проте їх запаси та різноманіття надалі можуть слугувати економічному розвитку його областей. Серед корисних копалин найбільше значення мають паливно-енергетичні (нафта і газ, кам'яне і буре вугілля, торф і горючі сланці) та сировина для хімічної промисловості.

У Передкарпатській нафтогазоносній області розробляється 37 нафтових і нафтогазоконденсатних родовищ. Найбільшими є Орів-Уличнянське й Долинське нафтові, Битків-Бабченське та Північно-Долинське нафтогазоконденсатні родовища. Відомі також Стрельбицьке, Попельське, Бориславське, Східницьке, Спаське, Нижньострутинське та інші родовища. Експлуатуються 32 родовища газу і газоконденсату. Найбільшими є Угерське, Більче-Волицьке, Рудківське, Хідновицьке.

У новій газonosній області – Закарпатському прогині – виявлено 4 родовища газу, розвідано 14 і підготовлено до глибокого буріння ще 5 ділянок. У 1982 році відкрито Солотвинське родовище з дебітом 137 тис. м³ газу за добу. Після цього було розвідане Руськокомарівське (дебіт до 75 тис. м³ газу за добу), Королівське (до 125 тис. м³) та Станівське (до 115 тис. м³) газові родовища.

У північній частині регіону розміщена частина Львівсько-Волинського кам'яновугільного басейну. Промислові запаси вугілля гут становлять до 650 млн. т. Потужність головних 10 промислових пластів басейну 0,5-1,1 м. У межах басейну виділяються Забузьке, Сокальське, Бубнівське, Буське і Міжріченське родовища. Вугілля тут переважно гумусове. Наявні також довгополум'яне, газове й жирне вугілля та їх види. Тектонічні й гідрогеологічні умови видобутку його складні. На сьогодні в багатьох шахтах запаси вже вироблені, але внаслідок гострого дефіциту

енергетичного палива є потреба в продовженні термінів функціонування шахт за рахунок видобутку високозольного (50-60%) та низькокалорійного (2500-3500 ккал/кг) палива, а також у розробленні покладів сапропелітів. Останнє може дати додатково понад 100 млн. т енергетичного палива. Перспективним є район з розвіданими запасами коксівного вугілля. Родовища бурого вугілля є на трьох вугленосних ділянках – Північноподільській, Передкарпатській та Закарпатській. Вони не розробляються через вичерпаність запасів (крім Ільницького).

Найбільші поклади торфу у північній частині району, серед них Великомоствське, Стоянівське, Радехівське і Львівське. Проте видобуток торфу в якості палива скорочується, що цілком закономірно, оскільки він є цінним добривом і сировиною для хімічної промисловості. Як ресурси палива низької якості або сировина для виробництва нафтопродуктів можуть використовуватись менілітові сланці Карпат, які містять 8-25% органічної речовини, проте на сьогодні запаси їх не використовуються. Як паливо для побутових потреб широко застосовуються також дрова.

Металевими корисними копалинами район забезпечений гірше, ніж паливними. Родовища їх незначні і розробка нерентабельна. Незначними, але перспективними є поклади марганцю, виявлені в Бурштинському родовищі, Рахівському масиві, Покутських Карпатах. Загальні запаси марганцю в Бурштинському родовищі 2 млн. т. У Рахівському масиві виявлено нікелеві та мідні руди. Перспективні площі для розвідки й подальшого видобутку ртуті відкрито в Закарпатті в районі Торуня. Відомі також родовища магнію, свинцю, олова, цинку, міді, ртуті, вісмуту. Є рудопрояви алюмінію, кобальту, нікелю, вольфраму, миш'яку, телуру, золота та рудні мінералізації молібдену, срібла й інших металів. На Закарпатті виявлено свинцево-цинкові руди, а також запаси алунітів. Було розпочато і вже заморожено промислову розробку Мужіївського родовища золота із запасами 43т з концентрацією 4-10 г на 1т породи, проте зараз точаться розмови про відновлення розробки цього родовища

Родовища самородної сірки (Новий Роздол, Яворів) повністю забезпечують потреби України. Площа басейну 5 тис. км². Відкритим способом експлуатуються Роздольське та Подорожнянське, методом підземного виплавлення - Язівське та Немирівське родовища.

Із фосфатних руд поширені фосфорити (Незвиське родовище). У багатьох галузях для очищення газів і стічних вод як добавку до корму та добрив використовують цеоліти, промислові запаси яких виявлено в Закарпатті (Сокирницьке, Крайниківське, Данилівське родовища). Цеолітові утворення найбільш рудного Сокирницького родовища (120 млн. т) повністю задовольняють потреби промисловості й сільського господарства. Поклади графіту є в Чивчинських горах.

Серед магматичних та метаморфічних корисних копалин у регіоні поширені андезит, базальт, перліт, ліпарит. Мармур і мармуроподібні вапняки залягають у Теремблянському та Лугівському родовищах, вулканічні туфи в Косинському і Буковинківському, бентонітові глини – в Горбківському (Закарпаття). Є корисні копалини осадового походження – аргіліти, пісковики, піски, піщано-гравійні суміші, а також значні запаси цементної сировини. З глинистих порід відомі різні типи суглинків, каолінів та глин, а з карбонатних – вапняки, мергелі, доломіти.

На завершення хотілося б відмітити, що Карпатський регіон багатий власними природними ресурсами, проте внаслідок високого ступеня їх розробленості тут назріває інша проблема – суттєва антропогенна трансформованість ландшафтів і значна забрудненість середовища. Хоча, на відміну від інших регіонів України (таких, як Донбас, Придніпров'я), забрудненість не має загального характеру. Проте в деяких місцях сформувалися стабільні вогнища загрозливого екологічного стану, наприклад, у межах Дрогобицької агломерації – Дрогобич, Борислав, Стебник, Трускавець, де розвиток гірничо-хімічної, нафтопереробної, лакофарбової та інших галузей промисловості ставить під загрозу функціонування курортного господарства; аналогічна ситуація склалася і в

межах Львівсько-Волинського вугільного басейну, в зонах впливу Яворівського і Роздольського ВО «Сірка», Калуського ВО «Оріана» [107]. Тому потрібна відповідна політика щодо ефективного використання наявного природно-ресурсного потенціалу гірських територій, про що мова йтиме в подальших параграфах розділу.

4.2. Вплив антропогенних факторів на екологічний стан гірських територій

Труднощі оцінювання екологічної ситуації полягають, перш за все, у відсутності нормативних методів інтегральної оцінки забруднення як окремих середовищ (повітря, ґрунту, води), так і всієї системи в цілому. Державний контроль ведеться тільки за обмеженою кількістю найбільш поширених забруднювачів. У той же час серйозну небезпеку можуть становити специфічні речовини, за якими не ведеться систематичного контролю. Найбільші труднощі пов'язані з тим, що нормативи, базовані на використанні гранично допустимих концентрацій, розроблялися для виявлення лише двох станів норми (при фактичних концентраціях нижче гранично допустимих) і забруднення (вище гранично допустимих концентрацій).

Екологічна ситуація не може оцінюватися по-справжньому глибоко в межах лише однієї чи навіть кількох типів територій [4, с. 27]. Лише аналіз даних на всіх суміжних територіях дозволяє оцінити ситуацію в цілому, що пов'язано з дією ефекту компенсації. Формування екологічних ситуацій пов'язано як із зовнішніми впливами на екологічні об'єкти, так і з властивостями самих об'єктів, характером їхнього функціонування [5, с. 107]. Вплив на екологічний об'єкт викликає його реакцію, що залежить не тільки від сили впливу, але і від стійкості об'єкта, його адаптаційних можливостей, відповідності типу впливу типам процесів, що відбуваються в об'єкті [206, с. 644].

Для обґрунтування заходів, спрямованих на усунення негативних наслідків втручання людини в навколишнє природне середовище і поліпшення екологічної ситуації, розроблення методів оптимізації природокористування з одержанням максимуму продукції при одночасному збереженні довкілля, необхідно дати характеристику екологічної ситуації в гірських районах, а особливо впливу антропогенних факторів на стан довкілля в них.

Сьогодні діяльність людини поширюється в напрямках пасовищного використання лук, частково лісів і криволісся, збору корисних рослин. Посилюється рекреаційний вплив у зв'язку з розвитком туризму. Усі ці способи використання природних ресурсів, особливо пасовищне використання й рубки лісів, призвели до значного зниження верхньої межі лісу, скорочення площ криволісся, майже повного знищення високотравних ценозів і створення великих площ вторинних полонинських ценозів, не здатних виконувати водоохоронні, протиерозійні і противітроутворювальні функції.

Існує тісна залежність між щільністю населення гірських територій і їх впливом на біорізноманіття високогір'я. Прикладом може бути вплив населення на стан біорізноманіття високогір'я воловецької, ясинської, міжгірської, колючавської, буштинської, тячівської та багатьох інших улоговин.

Характеристику антропогенного впливу на природне середовище гірських районів Карпат слід проводити в таких напрямках [6, с. 74]: 1) вплив промислового виробництва і транспорту, врахування викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря, скидів стоків у водне середовище, розміщення промислових і побутових відходів; 2) вплив сільськогосподарського виробництва з визначенням структури угідь, сільськогосподарської освоєності території, антропогенної трансформації ландшафтів; 3) вплив демографічного навантаження та ін.

Статистичні дані щодо забруднення гірських районів Карпат промисловими викидами подані в таблиці 4.3.

Таблиця 4.3

Викиди шкідливих речовин промисловими підприємствами в гірських районах Карпат у 2013 році*

№ з/п	Гірські райони	Викиди шкідливих речовин в атмосферу, тис. т/рік	Скиди шкідливих речовин стічними водами, тис. м³/рік	
			неочищені	недостатньо очищені
Закарпатська область				
1	Великобerezнянський	1,2	-	-
2	Воловецький	1,2	-	-
3	Міжгірський	0,1	-	0,29
4	Перечинський	0,8	0,02	-
5	Свалявський	3,2	0,24	0,2
6	Рахівський	1,88	-	-
Івано-Франківська область				
7	м. Болахів	1,2	-	-
8	Богородчанський	8,1	-	-
9	Верховинський	0,9	-	-
10	Долинський	8,3	-	0,6
11	Коломийський	6,0	-	0,1
12	Косівський	2,6	0,1	-
13	Надвірнянський	8,6	-	-
14	Рожнятівський	3,5	-	-
Львівська область				
15	Дрогобицький	2,3	-	-
16	Сколівський	0,02	0,1	0,1
17	Старосамбірський	0,1	-	-
18	Стрийський	6,7	-	0,1
19	Турківський	0,01	0,1	0,2
Чернівецька область				
20	Вижницький	2,0	-	-
21	Путильський	0,9	-	-
22	Сторожинецький	3,5	-	163

* Розроблено автором на основі даних Державної служби статистики України та [287, с. 480; 288, с. 431, 434; 290, с. 247; 291, с. 529, 532]

З даних таблиці 4.3 можна зробити висновок, що за показником забруднення атмосферного повітря майже всі гірські райони можна віднести до групи територій, які мають найнижчі викиди шкідливих речовин в атмосферне повітря. В цю групу включаються райони, де зазначений показник не перевищує 20 тис. т викидів на рік [17, с. 253]. Така ситуація виглядає логічною, оскільки в гірських районах практично відсутні промислові підприємства, які в основному здійснюють найбільше шкідливих викидів в атмосферне повітря. Звичайно, що забруднювачами навколишнього середовища є майже всі галузі народного господарства, проте найбільшу шкоду для повітря несуть саме промислові підприємства. З іншого боку, ті з них, які розміщені в передгірних районах, також впливають на стан довкілля в гірських районах, оскільки їх антропогенний вплив відбувається далеко за межами території їх функціонування.

Звичайно, що кількість викидів, що впливають на забруднення, цілком залежить від наявності очисних споруд, різних уловлювачів сполук-забруднювачів і їх нейтралізації. Тобто чим краще підприємства оснащені очисними спорудами, тим менше шкідливих сполук викидається в атмосферне повітря і поверхневі води, що загалом впливає на екологічну ситуацію в гірських районах.

Виробнича діяльність промислових підприємств є причиною таких екологічних проблем для гірських територій регіону:

- порушення екологічної рівноваги на територіях, що зазнали шкідливого впливу внаслідок діяльності підприємств гірничо-видобувної, хімічної та паливно-енергетичної промисловості;
- забруднення атмосфери викидами промислових підприємств;
- хімічне забруднення поверхневих водотоків та водойм промисловими стічними водами;
- забруднення довкілля промисловими відходами в умовах недостатності зусиль щодо їх переробки та утилізації.

Стабілізація та відновлення екологічної рівноваги в зоні впливу гірничих робіт підприємств та мінімізація техногенного впливу на довкілля є однією з головних проблем гірничо-видобувної галузі. Значна кількість гірничопромислових комплексів Карпатського регіону або вже реалізувала свій економічно доцільний ресурсний резерв корисних копалин, або потребує нової методологічної основи з точки зору реалізації екологічної безпеки довкілля. Встановлено, що екологічний стан більшості гірничопромислових комплексів є критичним, а розширення масштабів порушення навколишнього середовища надалі випереджає ріст обсягів та ефективність природоохоронних робіт.

Негативні наслідки результатів гірничої діяльності безпосередньо пов'язані із складним технологічним процесом видобутку породи. Так, наприклад, техногенно-екологічні проблеми в зоні Стебницького державного гірничо-хімічного підприємства (ДГХП) "Полімінерал" Львівської області пов'язані з утворенням у минулому 33 млн. м куб. порожнин, що виникли внаслідок багаторічного видобутку і переробки калійних руд із підземних копалин, який проходив без закладення відпрацьованих порожнин та їх заповнення відповідним матеріалом. Потрапляння прісних поверхневих вод у підземні виробки через розгерметизацію поверхні землі над шахтними полями створює потенційну небезпеку виникнення землетрусу техногенного походження, призводить до просідання земної поверхні й утворення провалів. Утворені порожнини прилягають до санітарно-захисної зони курорту Трускавець, міста Дрогобич та Дрогобицького району тощо.

Велику увагу слід приділити проблемі подолання екологічних наслідків довготривалого видобутку та переробки нафти та озокериту. Так, наприклад, найбільш загрозлива екологічна ситуація склалася у м. Бориславі Дрогобицького району. Там понад 150 років відбувається видобуток нафти, газу й озокериту, знехтувано всі вимоги екологічної безпеки, спостерігається масштабне забруднення навколишнього природного середовища. Негативний вплив розроблення й експлуатації родовища на основі застарілих технологій

позначився на всіх навколишніх екологічних системах і їх складових – атмосферному повітрі, ґрунтах, водних ресурсах, рослинному і тваринному світі. На території виробничої діяльності НГВУ “Бориславнафтогаз” існує близько 20 тис. старих виробок, технологія ліквідації яких не розроблена. За висновками експертів, рівень забрудненості ґрунтів важкими металами та нафтопродуктами на ділянках, наближених до нафтовидобувної інфраструктури, є небезпечним, а такі ґрунти є джерелом забруднення підземних вод важкими металами, норми вмісту яких перевищені в 7-10 разів.

Чи не найсерйознішими наслідками такої екологічної ситуації є високі показники захворюваності дорослого населення та дітей у місті та прилеглих до нього територіях, домінуючими серед яких є хвороби серцево-судинної, дихальної і нервової систем, рівень яких значно перевищує загальнообласний.

Ліквідація загазованості та запобігання загостренню екологічної ситуації в м. Бориславі має здійснюватись шляхом запровадження дослідно-промислових установок утилізації газів, що викидаються в атмосферу, з використанням природоохоронних та ресурсозберігаючих технологій.

Значну небезпеку для довкілля становлять шлаконакопичувачі та амбари з нафтовідходами та нафтошламами АТ “Нафтопереробний комплекс “Галичина” (м. Дрогобич), які розташовані у водоохоронній смугі річки і займають площу 3,4 га, де накопичено близько 42,3 тис. т нафтовідходів та нафтошламів. Не повною мірою перехоплюються забруднені нафтопродуктами ґрунтові води з території підприємства, що під час інтенсивних опадів призводить до забруднення води р.Тисмениця. Підприємство входить до переліку 100 найбільших забруднювачів України.

При розгляді питання впливу промислових підприємств на екологічну ситуацію в гірських районах Карпат не можна оминати питання збереження лісових ресурсів, які в контексті промислового виробництва доцільно розглядати з двох сторін. По-перше, деревина і ресурси побічного

лісокористування нерідко використовуються як ресурсна база забезпечення виробничої діяльності. Так, наприклад, діяльність Перечинського лісохімкомбінату на 100% залежить від обсягу поставок деревини, оскільки направлена на виробництво деревного вугілля. Можна назвати і підприємства з виробництва меблів, з обробки і виготовлення продукції з дарів природи тощо. З другого боку, ліс є легенями, фільтрами, що очищують значну частину забрудненого атмосферного повітря, яке в основному, як уже зазначалося, забруднюється саме підприємствами промисловості, виробничої сфери, транспортними засобами тощо. Тому лісові ресурси мають сьогодні не тільки економічне, але й велике екологічне значення.

Проте нині лісові ресурси Карпат зазнали чи не найбільшого антропогенного впливу, що підтверджується постійним збільшенням площ вирубаних лісів, відсутністю процесів їх відновлення, а також усіма похідними від цього процесами і явищами, які вже набули загрозливого характеру. Інтенсивне господарське втручання людини в природу карпатських лісів почалося ще з середини XVIII сторіччя, ліси вирубувалися з верхніх схилів гір для розширення полонин і долин рік з метою збільшення орних земель, внаслідок чого лісистість знизилась приблизно в 1,5 раза. З середини XIX сторіччя розпочалися масштабні за площею та обсягами рубки насаджень, які викликали зміну вікової і породної структури лісів. Особливо значної шкоди лісам було завдано в повоєнні роки, коли фактичні рубки лісу суцільним способом удвічі-утричі перевищували науково обґрунтовані нормативи, переруби в Карпатах становили 2, а часом і 3 розрахункові лісосіки на рік. Перевищується розрахункова лісосіка і в XXI столітті. Великої шкоди завдала й орієнтація на створення штучних монокультур, а не природних лісів, щонайперше з швидкорослих порід, передусім смереки. Це призвело до суцільних вітровалів. Тільки за період 1957-1960 років понад 500 тис.га лісів було пошкоджено вітровалами і буреломами. В Українських Карпатах корінні ялицеві ліси зростали на 120 тис.га, нині площа їх зменшилася на 30%. Площа букових лісів зменшилася в 2,5 раза, а

смерекових лісів зроста з 32% до 56%. Збільшення площ останніх викликане створенням монокультур як у корінних екотопах, так і на місці букових, дубових, грабових та мішаних лісів. Внаслідок зміни цінних лісових насаджень лише на західному макросхилі Українських Карпат виникло близько 31,4 тис.га вторинних ліщинників, вільшняків, вербняків. Зокрема встановлено, що у верхів'ях басейну р. Прут за агрокультурний період площа лісів зменшилася від 96% (корінний покрив) до 79,9% (сучасний покрив). Площа лук зроста з 0,6 до 10,6%, виникли екосистеми населених пунктів, агроценозів та інші (9,5%).

Змінений також і віковий та повнотний склад лісових угруповань. Якщо в корінному рослинному покриві переважали стиглі і перестійні ліси, то в сучасному деревостані старші 80 років збереглися лише на 17,6% покритої лісом площі, 43,6% займають молодняки, 38,8% – середньовікові угруповання. Більше 25% лісостанів мають повноти в межах 0,4-0,6.

У гірських лісах Карпат швидкість поглинання вологи в ґрунт у 9 разів більша, а величина поверхневого стоку в 2-10 разів менша, ніж на полонині. Значну роль у захисті ґрунтів від руйнівної дії поверхневого стоку відіграє підстилка. В лісових угрупованнях коефіцієнт поверхневого стоку дорівнює нулю (ялиновий ліс зеленомоховий) або характеризується низькими величинами – 0,003 (ялицево-смерекова бучина) – 0,004 (смеречина ожикова). Величина цього коефіцієнта в лучних фітоценозах коливається в межах 0,26-0,059, зростаючи на пасовищах до 0,67. У гірськососновому криволіссі поверхневого стоку не було.

На формування водного балансу і річкового стоку значно впливають вік, повнота, породний склад та інші структурні особливості деревостанів. Збільшення у структурі лісопокритої площі молодняків, які енергійно накопичують органічну масу, сприяє інтенсивнішому витрачання вологи на транспірацію і тим самим зменшенню її втрати на річковий стік. Дослідження інтенсивності транспірації, проведені в ялинових і букових лісостанах, показали, що 21-річний ялиновий ліс зеленомоховий за літній

період випаровує 230 мм вологи, а 120-річний ялиновий ліс чорницевий – 207 мм. У букових фітоценозах показники транспірації значно вищі: 33-річна бучина транспірує 379 мм, а 100-річна – 354 мм вологи.

Зміни лісових угруповань (зменшення лісистості, зміна вікового і повнотного складу, трансформація їх у післялісові агроценози, луки і пасовища) зумовили певні зміни у водному балансі. Сучасна структура рослинного покриву у більшості басейнів річок регіону не забезпечує в достатній мірі регульованості річкового стоку. Незважаючи на порівняно високий відсоток лісистості в регіоні, на цій території посилюється поверхневий стік (13%) і ґрунтовий змив.

Досить серйозним фактором, що підсилює стихійні явища, виступають шкідливі технології в лісозаготівлях. Великої шкоди лісам завдали суцільні лісосічні рубки, які не відповідали біологічним особливостям бука, ялиці та смереки, а на місці їх зведення створювалися лише стійкі до природних умов штучні ліси. Масове знищення найбільш цінних порід призвело і до розбалансування вікової структури лісів басейну, зменшення їх продуктивності, біологічної стійкості як до шкідників, так і до кліматичних катаклізмів.

Шкодить лісам і спосіб рубки – сьогодні він суцільно лісосічний, як зазначалося вище, причому основна частка таких рубок ведеться в лісах уздовж потоків, річок, лісових шляхів. Згідно з правилами, промислові рубки в горах слід проводити в зимовий період вузькими смугами (60 м). Проте сьогодні спостерігаємо суцільні рубки з трелюванням за допомогою тракторів, в т.ч. і гусеничних, уздовж русел водотоків, по схилах із знищенням підросту та ерозією ґрунтів.

Виявлено, що більшість сучасних лісосік в останні 10-15 років штучно не заліснюються, а природне поновлення не відбувається взагалі або дуже слабо. У лісових культурах, створених 20 і більше років тому, рубки догляду не проводяться, а тому вони є загущеними, а отже, і формування високопродуктивних деревостанів не відбувається.

Інтенсивний антропогенний вплив веде і до більш суттєвих глибинних змін функціонування лісових систем. Так, за даними М.А. Голубця [89, с. 12], при зменшенні лісових площ удвічі і створенні на їх місці сільгоспугідь запаси фітомаси на 1 га зменшуються у 7-9 разів. У півтора раза зменшується продукування кисню, поглинання вуглекислого газу, річний приріст біомаси і використання поживних речовин для створення річної біопродукції, а повернення елементів разом з опадами зменшується в 2,1 раза, вимиваються в океан мікроелементи, особливо йод. Похідні лісостани визначаються зменшенням фотосинтезу, біднішою флорою, нижчою активністю ферментних процесів. Ще більшої деградації зазнають біогеохімічні цикли, енергетичні та гідрологічні функції первинних лісових екосистем. Доведено, що в гірських умовах 20% первинної лісистості забезпечують до 40% постійного річкового стоку, а 50-60% первинної лісистості – до 90%. Значно припиняється ерозія ґрунтів і вимивання з них мікроелементів, що особливо важливо для здоров'я мешканців Карпатського регіону, які давно потерпають від їх нестачі.

Порушення структури показників співвідношення площ природної рослинності та антропогенно зміненої на користь останньої призводить до екологічної дестабілізації у регіоні.

Наслідуючи сучасні природні процеси, слід формувати мішані деревостани за участю бука, ялини, ялиці, в'яза. У поясі змішаних лісів слід запровадити систему безперервного господарювання за кількома основними породами з різним віком технічної стиглості і відповідно – віку і способу рубання. Вона повинна бути спрямована на формування мозаїчної горизонтальної структури різновікового лісу. Це дозволить уникнути появи великих площ вирубок і відповідно молодняків, що відзначаються низькими водорегулюючими функціями.

Головним завданням лісового господарства сьогодні повинна стати реконструкція ялинових монокультур і створення на їх місці стійких мішаних деревостанів, аналогічних природним.

Іншим джерелом негативного впливу на екологічну ситуацію в гірських районах є забруднення навколишнього природного середовища транспортними відходами. Транспорт є одним з найбільших забруднювачів у Карпатському регіоні, основними чинниками якого є:

- забруднення атмосферного повітря через викиди шкідливих речовин пересувними та стаціонарними джерелами транспорту;
- будівництво автомобільних шляхів, пов'язане з вилученням земель разом із зонами відчуження;
- перевезення небезпечних і радіоактивних речовин, в т.ч. аварійні забруднення;
- негативний вплив на довкілля при використанні надр, поверхневих та підземних вод, рослинних ресурсів та їх забруднення в результаті діяльності трубопровідного транспорту.

Транспорт утворює забруднення атмосферного повітря такого обсягу, як енергетична галузь; наприклад, сумарні викиди забруднюючих речовин автомобільним транспортом в атмосферне повітря Карпатського регіону в 2009 році становили понад 285 тис. т порівняно з 205 тис. т викидів від підприємств енергетики. Необхідно зазначити, що викиди в атмосферне повітря транспортними засобами залежать від обсягів роботи, тобто від основних показників перевезення вантажів і пасажирів.

Негативний екологічний вплив транспорту особливо відчутний уздовж транспортних магістралей (наприклад, Воловецький та Рахівський райони Закарпаття, Сколівський та Стрийський райони Львівщини тощо), де концентрація забруднюючих речовин часто перевищує гранично допустимі рівні в 3-5 разів.

Одну з найбільших загроз для екосистем Карпат становлять потужні транзитні магістральні трубопроводи великого діаметра з транспортування нафти, нафтопродуктів, природного газу та етилену. Лінії магістральних трубопроводів великого діаметру в гірській частині Карпат прокладалися по найменш антропогенно-порушеним ландшафтам і стали, таким чином,

основним фактором їх трансформації. Так, наприклад, при будівництві трансконтинентального газопроводу "Уренгой – Помари – Ужгород" у Карпатах в ґрунт було закладено 110 тис. т труб, вийнято 2.3 мільйона кубометрів ґрунту, прокладено 456 км під'їздів до трас і уздовж трасових доріг. Більшість земель у зоні прокладання трубопроводів після 10-20 років експлуатації практично непридатні для використання [303].

У зв'язку з частими повеннями, перевищенням проектного рівня води і активізацією зсувних процесів у районі Карпатських гір в умовах фізичного старіння труб значно збільшилася небезпека виникнення надзвичайних ситуацій на трубопроводах. Прориви трубопроводів і виливи нафтопродуктів призводять до забруднення території, поверхневих та підземних вод і стають причиною локальних екологічних катастроф.

Результати здійснених фахівцями Рахункової палати аудитів ефективності виконання заходів з охорони навколишнього природного середовища при будівництві та реконструкції автомобільних шляхів України свідчать, що системний підхід до використання коштів державного бюджету на природоохоронні заходи, спрямовані на збереження довкілля, відсутній. Зокрема, в Закарпатській та Івано-Франківській областях при будівництві автомобільних доріг загального користування державного значення лише у 2004-2005 роках питома вага природоохоронних заходів (рекультивації земель у зоні відчуження дороги та рекультивації зосереджених ґрунтових резервів) не перевищувала рівня 3,5 відсотка кошторисної вартості проектів при необхідних 5 відсотках.

Одним з основних завдань зменшення впливу транспортної мережі на довкілля є підвищення екологічної безпеки у процесі будівництва, реконструкції, ремонту, експлуатації та утримання автомобільних доріг з урахуванням потреб невиснажливого та раціонального природокористування, формування екомережі, зведення до мінімуму забруднення повітря, водних ресурсів і ґрунту, зокрема:

- будівництво ефективних водовідвідних та водоочисних споруд і конструкцій, укріплення укосів з метою запобігання розвитку ерозії;
- впровадження нових технологій і матеріалів з метою зменшення викидів забруднюючих речовин в атмосферу під час виконання будівельних і ремонтних робіт, виготовлення, транспортування і застосування дорожньо-будівельних матеріалів;
- збільшення частки витрат на відтворення та утримання зелених насаджень уздовж автомобільних доріг;
- створення дієвої системи моніторингу, із забезпеченням систематичних збору та аналізу інформації про зміни стану навколишнього середовища при будівництві (реконструкції) автомобільних доріг загального користування державного значення.

Транспорт відіграє особливо важливу роль у лісогосподарському виробництві гірських регіонів, де лісові площі розкидані на значних територіях і характеризуються складним рельєфом, ґрунтово-гідрологічними особливостями, низькою концентрацією заготовлюваної деревини з одиниці площі, односторонністю вантажопотоків та іншими чинниками. Лісові транспортні шляхи мають важливе значення не тільки для технічного забезпечення процесів лісокористування, відновлення й охорони лісу, а і для загального розвитку регіону.

У розвинутих лісопромислових країнах Європи витрати на будівництво й утримання лісових автомобільних доріг становлять близько третини собівартості витрат на заготівлю деревини, що підкреслює важливість забезпечення розвитку дорожньої мережі в лісовому фонді.

Однак мережа лісових доріг з твердим покриттям у Карпатському регіоні розвинена нерівномірно і недостатньо, що зумовлює невисокий рівень транспортної доступності до лісових територій та труднощі щодо запровадження сучасних природозберігаючих технологій лісозаготівлі, використання відповідних машин та обладнання.

Лісові площі, де густота доріг перевищує 10 км на 1000 га, становлять менше ніж 2 % площ лісового фонду. Майже 65 % лісів мають густоту доріг до 6 км на 1000 га.

Середня щільність лісових доріг з твердим покриттям у регіоні не відповідає вимогам Закону України №1436-III від 10 лютого 2000 року “Про мораторій на проведення суцільних рубок на гірських схилах у ялицево-букових лісах Карпатського регіону” (10 кілометрів на 1000 гектарів на період до 2010 року) та в 4-7 разів менша, ніж у гірській частині країн Східної і Центральної Європи.

Стан лісових доріг регіону незадовільний - придатні до експлуатації ділянки становлять не більше 80% від загальної їх довжини. Решта ж потребують капітального ремонту, а окремі – повного відновлення, включаючи весь комплекс дорожньо-будівельних робіт. Найбільшого обсягу відновних робіт потребують лісові автодороги, розташовані у віддалених від населених пунктів гірських територіях. Практично по більшості лісових автодоріг можливий проїзд тільки спеціалізованого лісовозного транспорту. Лише на десятій частині лісових доріг можливий проїзд загальнодорожніх транспортних засобів.

Значна частина лісових доріг збудована в безпосередній близькості від водотоків, що зумовлює їх часте руйнування під час паводків та повеней (наприклад, паводок восени 1998 року пошкодив і зруйнував близько 700 кілометрів лісових доріг).

Паводковий характер поведінки річок є типовим для Карпатського регіону, однак особливості формування поверхневого стоку в гірських умовах в процесі будівництва й експлуатації транспортних шляхів враховували недостатньо. Прокладання доріг здійснювалось уздовж схилів та їх вриванням у ґрунтовий профіль. Тому частина внутрішньо-ґрунтового стоку переводиться у поверхневий, який набагато інтенсивніше надходить у гідрографічну мережу. Так, у хвойних лісах швидкість внутрішньо-ґрунтового стоку залежно від крутизни схилу становить 8-90 метрів за добу.

На дорогах швидкість поверхневого стоку становить 60-130 метрів за хвилину, тобто зростає в тисячі разів. Отже, надходження поверхневих вод до русла проходить в основному дорогами, які фактично виконують функцію водозбірного русла, що посилює ерозійні процеси.

Питання зменшення впливу транспортної мережі на довкілля у лісовому фонді потребує застосування нових сучасних підходів та технологій. У першу чергу необхідно розробити перспективну схему оптимального транспортного освоєння лісових ресурсів на рівні окремих лісогосподарських підприємств, адміністративних районів, областей в цілому. Варіанти транспортного освоєння і обґрунтування застосування тієї чи іншої технології невиснажливої лісозаготівлі слід розглядати тільки в комплексі з будівництвом лісових доріг.

Важливими умовами зменшення впливу поверхневого стоку при сильних опадах та ерозійних процесах є вдосконалення норм проектування гірських лісових автодоріг, особливо вимог до водовідводу та влаштування водопропускних споруд з урахуванням гідрологічної ролі лісів, удосконалення методичних підходів щодо оптимізації густоти лісових доріг тощо.

У процесі оцінки антропогенного впливу на природне середовище не можна оминати проблему впливу на екологію пріоритетної сфери економіки гірських територій – сільського господарства. Надмірне вирубування лісів та інтенсивне освоєння земель істотно вплинули на природні ландшафти, зумовили їх денатуралізацію, а також формування антропогенних ландшафтів. Лісистість у гірських ландшафтах зменшилась до 61,5-87,6%, а ступінь розораності на цих же територіях перевищує межі екологічної збалансованості у гірських ландшафтах і становить 30-40% [205, с. 195].

Негативним наслідком антропогенної трансформації гірських ландшафтів і, зокрема, збільшення площі орних земель є дедалі частіші прояви водної ерозії, зсувів, селей. Так, наприклад, зсувні і селеві процеси

розвинуті у гірських ландшафтах Верховинського, Надвірнянського і Косівського адміністративних районів [205, с. 364].

Інтенсивна господарська діяльність в аграрному секторі за відсутності ґрунтозахисних технологій та широкого застосування так званих культуртехнічних робіт викликає великий дестабілізуючий ефект у гірських екосистемах. Значну негативну роль відіграє розорювання крутосхилів та перевипас худоби на гірських луках, що в сукупності призводить до утворення значних площ повністю змитих і розмитих ґрунтів. На місці цих земель внаслідок площинного змиву та глибинних розмивів утворюються яри, промоїни, які стають місцем селевих потоків.

Складний характер має забруднення ґрунтів хімічними засобами захисту рослин. Зменшення у кілька разів обсягів використання пестицидів в останні роки хоч і сприяло зниженню забрудненості ґрунтів та сільськогосподарської продукції отрутохімікатами, але ситуації суттєво не змінило. Це обумовлено тим, що залишкова кількість пестицидів перебуває в ґрунті тривалий час. Чим більше пестицидне навантаження на ґрунти, тим вища їх шкідливість для населення.

Відомо, що із внесених у ґрунт мінеральних добрив рослинами засвоюється лише 50 % азотних та 10-20 % фосфорних добрив від їх загальної кількості, решта вимиваються атмосферними опадами. Ґрунти, особливо у долинах рік Тиси, Латориці, Ужа та їх приток, у південно-західній частині регіону, у межах Воловецького та Міжгірського районів мають крупнозернисту, піщану структуру. Їх пропускну здатність дуже висока, через них легко проходять органічні сполуки, речовини, які містять азот, хлориди і сульфати. Тому пестициди та інші хімічно активні й отруйні речовини легко просочуються на значні глибини і активно мігрують на великі відстані.

В умовах малоземелля з метою забезпечення найбільшої віддачі від землі в регіоні донедавна здійснювався інтенсивний технічний і хімічний тиск на одиницю площі. Застосування мінеральних і органічних добрив є

одним із основних важелів підвищення врожайності сільськогосподарських культур, отримання високоякісної продукції та відновлення родючості ґрунтів.

У 2013 році показники застосування мінеральних добрив порівняно з 1991 роком зменшились в 2-4 рази і становили 121 кг/га обробленої площі у Львівській області та 75-80 кг/га – у решті областей зони Карпат. Таке становище з використанням мінеральних добрив пояснюється різними причинами, основною з яких є зростання цін на добрива при низькому рівні платоспроможності сільськогосподарських підприємств. Що стосується удобрення ґрунтів органікою, то тут ситуація ще гірша. Показники внесення органічних добрив за цей період зменшились в 14-30 разів і становили 1,1 т/га у гірських районах Івано-Франківщини, 0,7-0,8 – у Чернівецькій та Львівській та 0,4 т/га – у Закарпатській області (табл. 4.4).

Таблиця 4.4

**Динаміка внесення мінеральних та органічних добрив у ґрунт
сільськогосподарськими підприємствами на гірських територіях
областей Карпатського регіону в 2005-2013 рр.***

	2005	2008	2010	2013
Закарпатська				
Мінеральні добрива, тис. ц	10,2	9,9	8,7	8,8
Органічні добрива, тис. т	6,6	5,6	3,4	2,9
Івано-Франківська				
Мінеральні добрива, тис. ц	17,1	34,9	32,5	30,7
Органічні добрива, тис. т	58,2	46,1	44,7	41,6
Львівська				
Мінеральні добрива, тис. ц	61,4	110,8	115,3	109,4
Органічні добрива, тис. т	99,8	42,9	67,6	74,2
Чернівецька				
Мінеральні добрива, тис. ц	12,3	22,5	39,7	36,9
Органічні добрива, тис. т	51,8	41,2	36,7	38,4

* Розраховано автором на основі даних Державної служби статистики України

Зниження інтенсивності застосування органічних добрив обумовлене зменшенням щільності поголів'я худоби та виробництва гною.

Іншим важливим наслідком цієї негативної тенденції стало порушення оптимального співвідношення між внесенням органічних та мінеральних добрив - за співвідношення понад 1 т органічних добрив до 15 кг поживної речовини мінеральних добрив відбуваються процеси, що посилюють дегуміфікацію ґрунтів. На кінець 2012 року це співвідношення удесятеро відмінне від оптимального в бік збільшення кількості внесених мінеральних добрив. У той час використання мінімальних норм органічних добрив негативно впливає на урожайність сільськогосподарських культур, сприяє утворенню від'ємного балансу поживних речовин і гумусу, призводить до виснаження ґрунтів та їх деградації, зменшення природної родючості. Результати досліджень та розрахунки засвідчують суттєвий спад вмісту гумусу в ґрунтах орних земель областей Карпатського регіону.

Якщо вдатися до історії, то одним з пріоритетних напрямів розвитку сільського господарства у державах колишнього СРСР проголошувалася хімізація. При цьому бралася до уваги лише економічна ефективність використання хімічних засобів захисту рослин, тобто забезпечення значного перевищення вартості приросту врожаю при використанні хімічних препаратів над витратами на їх придбання, зберігання та застосування, а на можливі негативні наслідки для довкілля та здоров'я людей увага практично не зверталася. Однак з часом виявилася висока токсичність препаратів, які використовувалися, та їх здатність накопичуватися у ґрунтах, переноситися у рослини і, відповідно, потрапляти до організмів сільськогосподарських тварин і людей, накопичуватися там і викликати отруєння та генетичні зміни.

Досвід передових господарств свідчить, що підвищення загальної культури землеробства, родючості ґрунтів дозволяє виключити значну частину хімічних обробок гербіцидами. Пестициди застосовуються тільки після детального обстеження полів, встановлення доцільності проведення хімічних та біологічних обробок. Значно зменшується кількість витрат пестицидів за рахунок прикраєвих і локальних обробок, використання препаратів з малою нормою внесення, а також малооб'ємного обприскування.

В умовах низької природної родючості в регіоні відбувається погіршення продуктивності земель внаслідок порушення законів агрохімії, за яким виносення поживних речовин з ґрунту необхідно компенсувати внесенням екологічно доцільних норм добрив. Однак закріплення поживних речовин у ґрунті, а основне — використання їх рослинами великою мірою залежить від фізіологічного стану ґрунтового розчину ґрунту, від кислотності.

Проте останніми роками, після призупинення фінансування робіт з докорінного поліпшення земель за рахунок державного бюджету та в умовах відсутності в господарствах коштів, обсяги робіт з вапнування кислих ґрунтів значно скоротилися, а в окремих регіонах ця робота практично припинена. Сьогодні вапнування проводять лише економічно потужні господарства.

Скорочення обсягів проведення хімічної меліорації призводить до негативних економічних та екологічних наслідків, зокрема відчутного зменшення ефективності органічних і мінеральних добрив (до 40 %), у ґрунтах має місце від’ємний баланс гумусу, розвиваються деградаційні процеси.

Аналіз сучасного стану родючості ґрунтів регіону засвідчує необхідність провадження відповідного комплексу організаційно-господарських та еколого-агрохімічних заходів із застосуванням науково-обґрунтованої системи землеробства, ефективного використання органічних та мінеральних добрив, захисту ґрунтів від ерозії, перезволоження та підкислення, інтегрованого захисту культур від шкідників, хвороб та бур’янів з метою поліпшення властивостей ґрунту та стабілізації агроекологічної рівноваги.

Проведений аналіз екологічної ситуації на гірських територіях областей зони Карпат дозволяє зробити висновок, що на неї в регіоні впливає велика кількість дестабілізуючих факторів, таких, як хаотичне, неконтрольоване вирубування лісів, відсутність відтворювальних процесів щодо лісового фонду гірських територій, велика кількість зсувів ґрунтів,

руйнування водних і ґрунтових ресурсів, дедалі частіші паводкові явища тощо. З метою недопущення погіршення екологічної ситуації в регіоні тут слід проводити виважену екологічну політику, спрямовану на вирішення таких стратегічних цілей: зменшення викидів і скидів забруднюючих речовин у навколишнє природне середовище, безпечне поводження з відходами; досягнення безпечного для здоров'я людини стану навколишнього природного середовища; забезпечення екологічно збалансованого природокористування; припинення втрат біологічного та географічного різноманіття, формування екомережі; підвищення рівня суспільної екологічної свідомості.

4.3. Механізм регулювання природокористування та охорони природи в регіоні

Проведений аналіз антропогенного впливу на екологічну ситуацію в гірських районах Карпат дозволив виявити низку проблем, пов'язаних з неналежним використанням наявного на цих територіях природно-ресурсного потенціалу. Гострі та актуальні проблеми стосуються приведення у відповідність до засад сталого розвитку масштабів, форм, засобів та механізмів використання усіх основних видів природних ресурсів регіону.

Низка завдань у сфері сталого природокористування зумовлюється євроінтеграційним курсом України, необхідністю імплементації європейських підходів та вимог до організації і способів використання ресурсів природи.

У ході проведеного дослідження впливу антропогенних факторів на екологічну ситуацію в гірських районах Карпатського регіону з'ясовано основні проблеми природокористування на цих територіях. Для вирішення цих проблем необхідно вжити низку заходів з метою покращення ситуації в сфері природокористування та охорони природи гірських районів Карпат (рис. 4.1).

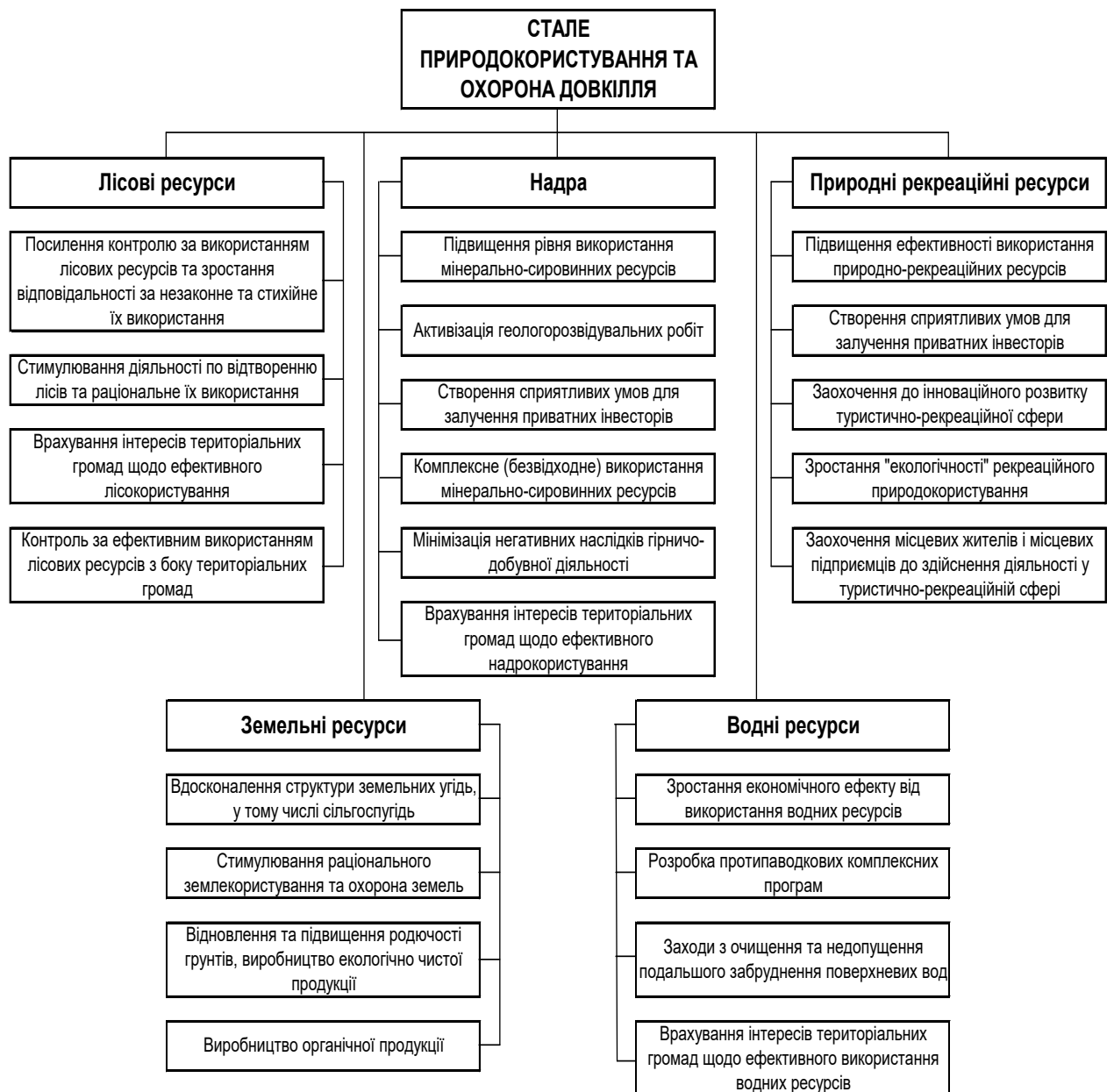

Рис. 4.1. Організаційно-економічні заходи регулювання природокористування та охорони природи на гірських територіях

У сфері лісокористування в гірських районах, як уже було зазначено вище, накопичились чи не найбільші проблеми, пов'язані з наявністю незаконних рубок і нелегальним обігом деревини, підвищенням рівня раціонального та комплексного використання лісових ресурсів, а також наявністю конфліктних ситуацій при експлуатації лісових ресурсів регіону. Вирішення проблем лісокористування слід пов'язувати з наступними заходами.

Що стосується незаконних рубок та нелегального обігу деревини, то ця проблема залишається однією з головних в екоситуації Карпатського регіону. На сьогоднішній день, на думку багатьох науковців і громадськості, існує велике розходження реальних обсягів рубок та обсягів лісовідновлення з даними, представленими в офіційній статистиці. Проблему нелегальних рубок можна вирішити насамперед за рахунок вдосконалення існуючої нормативно-правової бази щодо використання лісових ресурсів [269, с. 8], зокрема встановленням штрафних санкцій, які б були набагато більшими за рівень рентабельності галузі, введення адміністративної, а в деяких випадках і кримінальної відповідальності за незаконні рубки лісу, особливо рідкісних порід і в природоохоронних зонах. Так, наприклад, необхідно диференціювати штрафи за незаконні рубки залежно від породи дерев, які вирубуються. Іншим важелем впливу на нелегальні рубки лісів може бути посилення контролю щодо управління лісами та лісовим господарством [125, с. 8], згідно з яким слід запровадити моніторинг рубок лісу на території регіону на основі матеріалів дистанційного зондування землі; уточнити існуючий стан і якість лісів, провести їх інвентаризацію і кадастрову оцінку; провести повну лісову сертифікацію як обов'язковий інструмент незалежного об'єктивного контролю та оцінки діяльності лісових підприємств, підвищення рівня довіри населення й виходу на міжнародні ринки сертифікованої лісопродукції; запровадити для усіх постійних лісокористувачів регіону систему обов'язкового електронного обліку деревини від її заготівлі до реалізації; створити громадські ради при обласних управліннях лісового та мисливського господарства з метою забезпечення прозорості й належного громадського контролю за їх діяльністю; забезпечити виконання органами Держлісагентства України вимог законодавства щодо доступу до публічної та екологічної інформації, в тому числі відмови від практики незаконного обмеження доступу до інформації, до документів, ігнорування положень про активне поширення інформації про свою діяльність через офіційні веб-сайти.

Відносно вирішення проблеми раціонального лісокористування та комплексного використання ресурсів лісу, то тут політика повинна бути направлена на стимулювання заходів щодо розширеного відтворення лісів, що передбачено Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища» та Лісовим кодексом України. В цих нормативно-правових документах мова йде про компенсацію витрат власникам лісів і лісокористувачам при впровадженні ними заходів щодо розширеного відтворення лісів; застосування прискореної амортизації основних фондів землеохоронного, лісоохоронного та природоохоронного призначення. Вирішення проблеми раціонального лісокористування обов'язково повинно включати й економічні санкції за порушення у цій сфері з метою недопущення негативної в еколого-економічному плані господарської діяльності. Мова про те, що слід впроваджувати штрафи за лісопорушення, збільшувати нормативи плати за понадлімітне використання лісових ресурсів, відшкодування завданої екологічної шкоди, що призводить до погіршення стану лісів, відшкодування втрат лісового господарства у зв'язку зі зміною цільового призначення лісових земель тощо [55, с. 150].

Для стимулювання раціональної лісогосподарської діяльності слід здійснити заходи, пов'язані із збереженням захисної функції лісів щодо запобігання паводків, стимулювати проведення робіт зі створення захисних насаджень з метою запобігання ерозії ґрунтів, заліснення непродуктивних сільськогосподарських земель та земель, які простоюють і не мають цільового використання, що можна досягти за рахунок передачі цих ділянок у власність тим суб'єктам господарювання, які здатні виконати зазначені види робіт за рахунок власних коштів і які будуть зацікавлені в їх здійсненні. Велику увагу також слід звернути на економічне стимулювання впровадження власниками лісів і лісокористувачами заходів, пов'язаних з відтворенням і охороною лісів, зокрема у разі фінансування ними створення захисних насаджень, утримання територій та об'єктів природно-заповідного фонду, охорони і захисту лісів від пожеж, хвороб та шкідників, коли це

здійснюється винятково за рахунок власних коштів цих господарюючих суб'єктів [55, с. 150]. Компенсація таких витрат цим суб'єктам може проводитись відповідно до передбаченої у відповідному бюджеті (державному чи місцевому) програми. У сфері використання, відтворення, охорони й захисту лісів можливе надання на пільгових умовах короткострокових і довгострокових позичок за рахунок коштів Фонду охорони навколишнього природного середовища на умовах компенсації плати за кредити, взяті в комерційних банках. Мова про те, що тим господарюючим суб'єктам, які здійснюють заходи, пов'язані з відтворенням, охороною та захистом лісів, проте, не маючи на це достатніх власних коштів, звертаються до банківських установ за позичковим капіталом, держава в межах відповідної програми повинна відшкодовувати витрати, пов'язані з поверненням цих грошей, тобто відсоткову ставку, під яку було взято кредит. Зважаючи на нестабільність банківської системи, неможливість спрогнозувати облікову та відсоткові ставки за кредитами, вести мову про встановлення норм відшкодування немає сенсу, оскільки суб'єктів, які б взяли на зазначені цілі кредити під 30-50% річних за умови, що держава повертатиме їм лише 5-15 відсотків, знайдеться дуже мало. З метою стимулювання лісоохоронної діяльності фінансовими інструментами слід здійснювати ефективну інвестиційну політику, спрямовану на розробку, освоєння чи використання в галузі лісового господарства ресурсозберігаючих, маловідходних та безвідходних технологій, а також придбання устаткування, що сприятиме підвищенню конкурентоспроможності й прибутковості, збільшенню експортного потенціалу меблевої та деревообробної промисловості. Цього можна досягти за рахунок використання податкових стимулів, наприклад, зменшення ставки мита на окремі види продукції й устаткування для потреб лісогосподарського комплексу, що ввозяться. І останнє, що слід зробити для раціонального лісокористування, і про це вже йшлося – встановити спеціальний штраф, чи збір за погіршення лісових ресурсів.

Іншою проблемою, яку слід вирішувати при розгляді питання ефективності лісокористування, – це створення умов, коли інтереси лісокористувачів та територіальних громад, яким, так би мовити, належать ці ресурси, не будуть суперечити одне одному [314, с. 85]. Мова про те, що необхідно створити умови, за яких забезпечувалися б регіональні інтереси щодо використання лісових ресурсів. Використання лісових земель, наданих у користування суб'єктам господарювання, які не мають стосунку до місцевих громад, на території яких ведеться лісогосподарська діяльність, дотепер не пов'язувалося зі створенням матеріальної і фінансової основи місцевого самоврядування, оскільки питання самостійного розвитку цих громад донедавна не стояло. Вирішення питань розмежування права власності на лісові ресурси між державною і комунальною її формами з чітким виокремленням власності органів місцевого самоврядування стало б важливим чинником ресурсного забезпечення життєдіяльності місцевих громад і підвищило б рівень їх відповідальності за використання цих ресурсів, особливо для гірських територій регіону. Сплату платежів за використання лісових ресурсів суб'єктами лісокористування слід здійснювати до місцевих бюджетів територіальних громад, на території яких воно здійснюється. Це сприяло б економічній зацікавленості органів місцевого самоврядування в ефективності ведення лісового господарства на їх територіях. Для цього слід насамперед розширити повноваження органів місцевого самоврядування в частині використання, відтворення й охорони лісів територіальних громад, розробити механізм виділення і передачі у володіння останніх земельних площ, що не мають цільового використання, для їх заліснення з метою збільшення площі екологічних лісових територій та перспективного лісокористування, а також встановити частку податкових відрахувань до місцевих бюджетів від суб'єктів господарювання, що використовують лісові ресурси конкретних територіальних громад, незалежно від місця їх реєстрації.

Для місцевих територіальних громад слід запровадити систему пільгового забезпечення потреб місцевого населення у доступній деревині [201, с. 167], що за своєю суттю не може бути комерційним, тобто використання лісових ресурсів має винятково особистісний характер. Відповідно до підписаних Україною резолюцій міністерських конференцій із захисту лісів у Європі, які стосуються збереження біорізноманіття, лісове господарство має надавати економічно й екологічно обґрунтовану кількість товарів не лише державі, але і місцевому населенню. Що стосується забезпечення місцевого населення дровами, то їх слід включити до законодавчих і нормативних актів як вид палива, на який надаються пільги, оскільки для більшої частини горян це чи не єдина можливість обігріти оселі взимку.

При розгляді питання ефективного лісокористування важливим видається питання управління та контролю за здійсненням такої діяльності, де особлива роль повинна відводитися саме територіальним громадам, оскільки їх території зазнають впливу цього виду діяльності. В цьому контексті територіальні громади слід наділити повноваженнями здійснювати контроль щодо відповідності планів, стратегій, програм тощо інтересам держави і громади, контролювати діяльність держлісгоспів, інших суб'єктів лісогосподарської сфери тощо. Також необхідно створювати умови, коли члени територіальних громад брали б участь в управлінні державними справами з питань ведення лісового та мисливського господарства, використання, охорони, захисту і відтворення лісових ресурсів.

Що стосується землекористування у гірських районах Карпат, то воно вимагає поліпшення за низкою напрямів, що зумовлено нераціональною територіальною структурою земель, виснажливим та неефективним використанням земельних ресурсів, низьким рівнем екологічної безпеки землекористування, екодеструктивним характером залучення і використання цих ресурсів у сільському господарстві.

Вирішення названих проблем слід здійснювати насамперед за допомогою вдосконалення територіальної організації та структури земельних угідь. Упорядкування територіальної організації земель гірських районів Карпатського регіону має включати:

1) оптимізацію структури земельних угідь, оскільки потреба землекористування у регіоні передбачає необхідність резервування земель для природно-заповідного та іншого природоохоронного, оздоровчого, рекреаційного, історико-культурного використання, розширення мережі природоохоронних територій, підвищення частки земель природоохоронного призначення до 20 %; збільшення площі житлової та громадської забудови на основі підвищення ефективності використання земель малих міст, селищ та сіл; збільшення лісистості шляхом створення лісонасаджень на низькопродуктивних землях і розширення водо- та полезахисних лісонасаджень (з доведенням у перспективі лісистості території до 65% в гірських районах);

2) здійснення заходів щодо вдосконалення розміщення сільськогосподарського виробництва, зокрема організацію землеволодінь та землевпорядкувань сільськогосподарських підприємств, фермерських і селянських господарств з урахуванням регіональних оптимальних розмірів та конкурентоспроможності, зонування земель сільських територій за напрямками доцільного використання та інвестиційною привабливістю, організацію науково обґрунтованих сівозмін;

3) проведення робіт із встановлення меж земель природно-заповідного, оздоровчого та рекреаційного призначення, що вимагає насамперед розробки генеральних планів відповідних населених пунктів і загалом по областях з метою уникнення конфліктних ситуацій щодо землекористування;

4) здійснення заходів щодо впорядкування деградованих ландшафтів з подальшим використанням їх для нового будівництва, зокрема для потреб рекреації, організаційний каркас котрої на сьогодні слабо організований;

5) впровадження системи моніторингу земель Українських Карпат, що забезпечить запобігання надзвичайних ситуацій, насамперед паводків і зсувів, а також забруднення довкілля.

Потрібно більш ефективно використовувати наявні земельні ресурси, проводити політику раціоналізації землекористування. В цьому контексті визначальною залишається необхідність підвищення ефективності використання земельних ресурсів, що слід пов'язувати з формуванням умов для ефективної в екологічному й економічному аспектах організації землекористування, а також забезпеченням дійового державного контролю за раціональним використанням та охороною земель. Такі заходи дозволять більш оптимально застосовувати та екологічно збалансувати використання технологій, спрямованих на розширене відтворення родючості ґрунтів, охорону земель, виробництво екологічно чистої продукції. Розвиток сільського господарства гірських районів, що орієнтуватиметься на виробництво якісної і безпечної екологічно чистої (органічної) продукції на основі вдосконалення структури виробництва, форм господарювання, підвищення ефективності, потребує активної державної допомоги, спрямованої на:

- підтримку особистих селянських господарств, зокрема залучення ОСГ гірських районів до програм державної підтримки аграрного сектору й розвитку сільських територій;

- підвищення продуктивності пасовищ і сінокосів, оскільки усі без винятку пасовища потребують докорінного поліпшення на основі диференційованого підходу до їх облаштування, а зважаючи на високу щільність наявного поголів'я великої рогатої худоби, без проведення необхідних робіт у цьому напрямі неможливо забезпечити раціональну годівлю тварин зеленими кормами;

- поверхневе покращення пасовищ високого рівня, що прилягають до лісових масивів на схилах з крутизною понад 70° і належать до земель

запасу, з метою відродження вівчарства, яке в свою чергу сприятиме відродженню пов'язаних виробництв – бринзи, ліжників з овечої вовни тощо;

- підвищення конкурентоспроможності гірського сільського господарства;

- розвиток ринкової інфраструктури, а саме формування виробничих кооперативів та консультаційних служб [85, с. 51].

Вирішення проблеми раціонального землекористування та охорони земельних ресурсів можливе шляхом розроблення механізму пільгового кредитування екологічних проектів у сфері землекористування та їх часткового фінансування з коштів природоохоронних фондів, надання податкових пільг громадянам і юридичним особам, які за власні кошти підвищують показники агроекологічного стану ґрунтів, проводять їх рекультивацію. Слід поширювати практику звільнення землекористувачів від плати за земельні ділянки, що перебувають у стадії сільськогосподарського освоєння або поліпшення стану земель згідно із погодженими з органами землеустрою проектами.

Важливим напрямом вирішення земельних проблем є підвищення рівня соціально-економічного розвитку сільських територій. Малоземелля, територіальні диспропорції у розвитку і забезпеченості ресурсами, складні умови проживання та господарської діяльності у гірській місцевості, високий ризик виникнення небезпечних природних стихійних явищ спричиняють суттєвий обмежуючий вплив на соціально-економічний стан передусім гірських територій Карпатського регіону. Враховуючи сусідство регіону з країнами ЄС, для подолання наявних проблем необхідно використовувати транскордонне співробітництво. Широкий діапазон транскордонних зв'язків з позитивною тенденцією до їх поглиблення і дієвості дозволяють у перспективі охопити не лише території, що безпосередньо прилягають до кордону, а й віднайти механізми подолання проблем і в більш віддалених від нього районах, що, безумовно, ґрунтуватимуться на спільності інтересів з країнами-сусідами.

Необхідною умовою вирішення питань оптимізації використання земельних ресурсів на гірських територіях є досягнення екологічної безпеки сільськогосподарського землекористування. Сьогодні сільське господарство в гірських районах Карпат характеризується загрозливими тенденціями у дотриманні екологічних вимог землекористування, оскільки обсяги робіт з охорони земель і захисту ґрунтів щороку зменшуються. Усуненню наявних проблем сприятиме реалізація системи заходів, пов'язаних з: 1) орієнтацією сільського господарства на реалізацію суспільно-екологічних інтересів. Мова йде про запровадження адміністративних та економічних важелів, які б попереджували екологодеструктивні процеси внаслідок ведення сільського господарства, особливо щодо дотримання сівозмін, оптимальної структури угідь, агротехніки, ведення тваринництва; застосування штрафних санкцій до порушників раціональної структури посівів, землевласників і землекористувачів, які допускають забур'янення, захаращення і деградацію агроландшафтів; стимулюванням сільгоспвиробників до залуження, створення культурних пасовищ і заліснення деградованих та малопродуктивних земель; введення спеціального платежу за зміну ландшафтів, який повинен мати компенсаційний характер; сприяння сільгоспвиробникам у сертифікації продукції, процесів, систем управління за міжнародними стандартами; 2) підвищенням родючості ґрунтів за рахунок здійснення агрохімічної паспортизації земель сільськогосподарського призначення [240], проведення комплексу протиерозійних заходів, запровадження екологобезпечних та науково обґрунтованих систем землеробства, утилізації органічних відходів тваринництва, що дозволить збільшити обсяги виробництва органічних добрив, отримати електро- та теплову енергії як резервне джерело електрики й опалення (ефективність використання біогазу при комбінованому його перетворенні на електро- та теплову енергію досягає 85-90%), сприяти оздоровленню екологічної ситуації на тваринницьких комплексах; 3) удосконаленням системи землеробства, під якою розуміється розроблення економічних стандартів і технологічних

нормативів раціонального використання та охорони земельних ресурсів, еколого-економічної моделі сталого розвитку землекористування для конкретної ґрунтово-кліматичної зони; 4) налагодженням виробництва органічної продукції, що можна досягти за рахунок проведення ґрунтових агрохімічних досліджень з метою встановлення еколого-токсикологічного рівня локальних природних ресурсів; спрямування суб'єктів господарювання на органічне землеробство. Враховуючи практику європейських країн, де найефективніше у виробництві органічної продукції працюють малі і середні фермерські господарства з розміром угідь до 30 га [33], це виглядає дуже перспективно, оскільки прийнятно саме для селянських господарств. Ведучи мову про забезпечення фінансової та інституційної підтримки запровадження органічного землеробства, маємо на увазі пільги й дотації, агрономічне обстеження земель, підготовку кадрів, формування відповідної матеріально-технічної бази, заходи з будівництва переробних підприємств, формування ринків збуту, захист від недобросовісної конкуренції, сертифікацію та маркування продукції аграрного сектору тощо. При створенні всіх необхідних умов можливе збільшення частки екологічно чистої сільськогосподарської продукції в гірських районах регіону до 30–40% від її загального обсягу [331].

Іншою сферою, яка вимагає ефективної екологічної політики на гірських територіях, є надрокористування, оскільки, як показав аналіз, на цих територіях розміщено багато підприємств, діяльність яких пов'язана з видобутком з наявних надр; зазвичай при цьому нехтується вплив їх діяльності на навколишнє середовище. Передусім це стосується підприємств нафто- та газодобувної сфери. Для поліпшення екологічної ситуації у сфері надрокористування необхідно проводити ефективну політику, напрями якої окреслено нижче.

По-перше, це підвищення рівня господарського використання потенціалу мінерально-сировинних ресурсів. Цього можна досягти за рахунок активізації роботи регіональних і місцевих органів влади з

потенційними інвесторами, що в свою чергу можна реалізувати через формування загальнодоступних баз даних про родовища та перспективні площі з проявами корисних копалин, розроблення регіональних програм розвитку добувної промисловості, підготовку пропозицій щодо розробки корисних копалин, націлених на залучення державних інвестицій та інвестицій приватного сектору, створення структур і формування механізмів сприяння потенційним інвесторам у вирішенні дозвільно-організаційних питань.

При цьому важливе місце посідає створення сприятливих організаційно-економічних умов для потенційних інвесторів, а саме: запровадження спеціального інвестиційного режиму на територіях із значним невикористовуваним потенціалом мінеральної сировини, застосування механізмів концесії у відносинах з інвесторами у добувній промисловості, вдосконалення роботи з інвесторами на умовах угод про розподіл продукції.

Другий напрям пов'язаний з реалізацією потенційних можливостей нарощування експлуатаційних запасів мінерально-сировинних ресурсів, що потребує активізації геологорозвідувальних робіт та створення сприятливих умов для залучення інвестицій недержавного сектору у пошук, розвідування та видобування корисних копалин. У рамках активізації геологорозвідувальних робіт необхідно забезпечити формування стабільного державного замовлення на такі роботи в регіоні та розширити залучення до них недержавних інвестицій. Так, протягом останніх 20 років у Карпатському регіоні обсяги геологорозвідувальних робіт знижувалися, а приріст запасів корисних копалин, насамперед стратегічно важливої вуглеводневої сировини, не компенсовував видобуток. Таке становище не відповідає принципу відтворювального ресурсокористування. За наявності в державі потужного потенціалу геологорозвідки, який визнаний у світі, ситуацію можна змінити, забезпечивши достатнє фінансування геологорозвідувальних робіт. Основним цільовим напрямом геологорозвідування у Карпатському регіоні слід розглядати забезпечення приросту запасів газу, нафти та газового

конденсату, нерозвідана частина запасів яких перевищує 800 млн. т умовного палива, а прогнозні та перспективні ресурси нафти становлять за різними оцінками 1,3-2,6 млрд т, газу – 125-150 мільярдів метрів кубічних [69, с. 16]. Однак без залучення недержавних джерел фінансування геологорозвідувальних робіт малоімовірним виглядає досягнення світового стандарту відтворення розвіданих запасів мінеральної сировини – дворазового перевищення обсягів затверджених розвіданих запасів над обсягом їх видобування. Шляхом до вирішення проблеми залучення інвестицій недержавного сектору в геологорозвідувальні роботи вбачається їх розв'язання в комплексі з питаннями залучення інвесторів у добувну промисловість через концесійні угоди та угоди про розподіл продукції. Створення сприятливих умов для залучення недержавних інвестицій можна здійснити через організацію підготовки пакетів пропозицій для потенційних інвесторів щодо перспективних родовищ корисних копалин і ділянок, а також встановлення порядку визначення стартових умов договорів концесії, угод про розподіл продукції, що передбачають фінансування геологорозвідувальних робіт з небюджетних коштів, які б гарантували потенційним інвесторам прийнятні для держави та привабливі для інвесторів преференції.

По-третє, зростання ефективності надрокористування можна досягти за рахунок підвищення рівня комплексного використання мінеральної сировини та перероблення відходів, що потребує посилення вимог до повного та комплексного використання вилучених з надр основних корисних копалин і супутніх компонентів, а також розкритих порід, чого можна досягти через внесення змін до нормативних документів, які регламентують надання спеціальних дозволів на користування надрами та експлуатацію гірничодобувних об'єктів. На практиці часто існує відхилення від встановлених вимог, насамперед стосовно повноти вилучення з надр корисних копалин, використання наявних у них компонентів, а також рекультивації порушених земель. Тому доцільно доповнити законодавчі й

нормативні акти положеннями, які ставитимуть вимоги щодо застосування найкращих світових зразків технологій повного й комплексного вилучення з надр та переробки мінеральної сировини при наданні спеціальних дозволів на користування надрами й погодженні проектів на розробку і рекультивацію родовищ, а також посилять адміністративно-правову та економічну відповідальність за невиконання робіт з рекультивації порушених гірничими розробками земель.

По-четверте, це максимальне уникнення та ліквідація наслідків гірничих розробок, які загрожують незворотними змінами у природних системах. Цього можна досягти за рахунок вжиття таких заходів: по-перше, внесення змін до затверджених програм і проектів щодо оздоровлення навколишнього природного середовища та ліквідації екологічних загроз у зонах впливу діючих і припинених гірничих розробок. Наприклад, у калуській зоні надзвичайної екологічної ситуації не ліквідовані наслідки просідання земної поверхні, утворення провальних воронок, активізації карстових процесів, зсувів ґрунтів у місті Калуш і прилеглих селах, що виникли при розробленні Калуш-Голинського родовища калійних солей, хоча існує відповідний Указ Президента [236]; по-друге, слід підготувати програму фінансування проектів з оздоровлення навколишнього природного середовища й ліквідації екологічних загроз у зонах впливу гірничих розробок за рахунок коштів діючих підприємств та коштів Державного фонду охорони навколишнього природного середовища; і по-третє, розробити регіональну програму прогнозування та упередження зсувних та карстопровальних процесів.

Остання група заходів з оптимізації надрокористування пов'язана із здійсненням діяльності щодо уникнення конфліктності інтересів територіальних громад, у межах яких експлуатуються ресурси надр, та надрокористувачів. У межах цього напряму слід здійснити заходи щодо усунення першопричин виникнення конфліктів, зокрема внести зміни до чинного законодавства стосовно податку на прибуток підприємств та плати

за користування надрами, які б забезпечували надходження до місцевих бюджетів від суб'єктів господарювання, котрі використовують ресурси надр у межах територіальних громад, незалежно від місця їх реєстрації. Тобто зобов'язати надрокористувачів-платників податків визначати об'єкт оподаткування для кожної наданої в користування ділянки та сплачувати податкові зобов'язання відповідно до встановленого Бюджетним кодексом України їх розподілу до місцевих бюджетів територіальних громад, у межах яких розташовані надані в користування ділянки [14, с. 109].

Що стосується проблем водокористування, то тут ситуація для гірських територій порівняно з іншими природними ресурсами не є надто критичною, оскільки саме на цих територіях знаходиться найбільш екологічно чисті як поверхневі, так і підземні води. Проблема полягає в тому, що водні ресурси більшої шкоди завдають не гірським територіям, а там, куди ці води стікають, «змиваючи» з гір всі небезпечні відходи в низинні і передгірні райони. Тому для гірських районів при виробленні політики водокористування насамперед слід аналізувати проблеми, пов'язані з відсутністю економічного ефекту від використання водних ресурсів, недостатньою зарегульованістю поверхневого стоку й низькою протипаводковою безпекою, забрудненістю поверхневих вод від зовнішніх джерел тощо.

Для вирішення окреслених проблем, пов'язаних з водокористуванням, насамперед слід спрямовувати діяльність у площину збільшення економічного ефекту від використання потенціалу водних ресурсів. Такого ефекту можна досягти завдяки: по-перше, розробленню регіональних програм господарського використання водних ресурсів, де основну увагу слід приділити програмам перспективного розміщення малих ГЕС, водозаборів, об'єктів рибного господарства, врегулюванню питань погодження дозволів на будівництво малих ГЕС та інших гідротехнічних споруд; по-друге, переходу на нові організаційно-економічні основи водовикористання, де основна увага повинна бути приділена забезпеченню

рентабельності діяльності комунальних водогосподарських підприємств (де вони існують), розширенню орендних та концесійних форм господарювання у сфері комунального водопостачання, водовідведення й очищення зворотних вод тощо.

Для врегулювання ситуації з поверхневими стоками, а також запобігання паводковим загрозам слід розробити та реалізувати відповідні програми комплексного протипаводкового захисту, де основну увагу приділити фінансуванню державних програм протипаводкового захисту у басейнах гірських рік регіону, фінансуванню розроблення регіональної програми регулювання стоку, протипаводкового захисту й комплексного використання водних ресурсів.

Комплекс зазначених заходів потрібно здійснювати паралельно з недопущенням забруднення поверхневих вод, що можна досягти за рахунок припинення скидання забруднених стічних вод, очищення всіх промислових стоків до встановлених стандартів якості для стічних вод, які скидаються у відкриті водойми, розроблення та реалізації територіальних програм будівництва, ремонту й реконструкції очисних споруд та каналізаційних септиків, де особливу увагу слід звернути на використання передових технологій щодо встановлення біосептиків, які дозволяють повторно використовувати стоки як технічну воду. Також особливу увагу слід приділити недопущенню засмічення водойм, що потребує дотримання вимог режиму водоохоронних зон і прибережних захисних смуг за рахунок збільшення розмірів штрафів як для громадян, так і для осіб, на яких покладені обов'язки контролювати рівень забрудненості водойм, причому для останніх це мають бути штрафи значно більші, ніж штраф за саме забруднення, стягнений з громадян. Мову слід вести навіть про кримінальну відповідальність за неналежну роботу, за невиконання функціональних обов'язків, та у разі системних таких порушень громадянами. Ситуація в регіоні із забрудненістю водойм сьогодні є катастрофічною, тому потрібно здійснювати заходи щодо очищення поверхневих водойм, для чого

насамперед слід провести моніторинг рівня забрудненості донних та прируслових відкладів важких металів й інших токсичних елементів, розробити конкретні заходи екологічної реабілітації водних об'єктів, які на сьогоднішній момент є забрудненими.

Реалізуючи екологічну політику у сфері водокористування, варто уникати можливих суспільних конфліктних ситуацій через використання водних ресурсів регіону або окремої територіальної громади суб'єктами, що не належать до цих адміністративно-територіальних одиниць, а відповідно не здійснюють відрахувань за місцем ведення діяльності, за рахунок чого можна було б здійснювати екологічні заходи щодо відтворення водних ресурсів. Таких конфліктних ситуацій можна уникнути через внесення змін до природоохоронного законодавства у частині порядку проведення спеціального екологічного аудиту рішень, проектів, діяльності об'єктів, які спричиняють виникнення конфліктів, а також внесенням змін до законодавства у частині відповідальності за реалізацію рішень, проектів, продовження діяльності об'єктів, котрі спричинили виникнення конфліктів.

Проведений аналіз впливу антропогенних факторів на природні рекреаційні ресурси гірських районів Карпат дозволив виявити низку проблем, пов'язаних з рівнем господарського використання потенціалу зазначених ресурсів, ефективності та «екологічності» рекреаційного природокористування, участю місцевих громад і місцевого бізнесу у розвитку туристично-рекреаційної сфери регіону. Поліпшення становища можливо досягти через активізацію діяльності за низкою напрямів шляхом комплексного й конструктивного застосування відповідних заходів, механізмів та інструментів.

Насамперед слід зосередити увагу на підвищенні рівня господарського використання природних рекреаційних ресурсів за рахунок створення сприятливого інвестиційного клімату для розвитку туристично-рекреаційної сфери в регіоні, на що вже неодноразово зверталася увага і що більш детально було розглянуто раніше, а також за рахунок підтримки

інноваційних проектів і нових організаційно-правових форм ведення бізнесу. Що стосується створення нових бізнесових структур, то тут мова може йти про формування туристично-рекреаційних кластерів, які повинні орієнтуватися на розвиток гірських видів туризму, рекреації і спорту, екологічного туризму, лікувально-оздоровчого та сільського зеленого туризму [116], розроблення нових туристично-екскурсійних маршрутів гірськими територіями Українських Карпат з використанням природних рекреаційних та історико-культурних ресурсів, реалізацію туристично-рекреаційних проектів у рамках державно-приватного партнерства, оскільки на таких умовах держава бере на себе частину інвестиційних зобов'язань, здебільшого щодо проектних, інфраструктурних, природоохоронних та інших інвестицій і робіт або забезпечує часткове відшкодування інвестиційних вкладень недержавних інвесторів.

У процесі здійснення політики регулювання використання природних рекреаційних ресурсів велику увагу слід приділити підвищенню ефективності їх використання, що можна досягти шляхом удосконалення нормативно-правової бази цієї сфери та створення економічних стимулів раціонального рекреаційного ресурсокористування. Мова йде насамперед про встановлення реальних нормативів використання рекреаційних територій та окремих видів природних рекреаційних ресурсів, ставок платежів за користування такими ресурсами, встановлення екологічно обґрунтованих нормативів допустимих рекреаційних навантажень на гірські екосистеми. Стосовно стимулів, то йдеться про включення до податкового законодавства положень щодо зменшення бази або об'єкта оподаткування, що впроваджує рекреаційні ресурсозберігаючі технології, можливість здійснювати прискорену амортизацію тих основних фондів, що забезпечують ресурсозберігаючий ефект [59, с. 41].

Велику увагу потрібно приділити проблемі зростання «екологічності» рекреаційного природокористування. Екологічних стандартів рекреаційного природокористування, як показує зарубіжний досвід, можна досягти за

рахунок посилення ролі економічних регуляторів забезпечення ефективності природоохоронних заходів, зокрема запровадження пільгового кредитування останніх; надання інвестиційних субвенцій на природоохоронні заходи регіонам, котрі розвиток рекреації визначають як пріоритет соціально-економічного розвитку [99, с. 8, 10, 14]. При цьому слід зосередитись на дотриманні встановлених екологічних і санітарних норм та вимог на курортно-оздоровчих територіях і туристичних центрах, де основну увагу приділити розробленню комплексу заходів з інфраструктурного облаштування рекреаційних і туристичних територій, перш за все із водозабезпечення і каналізування рекреаційно-туристичних об'єктів, утилізації відходів.

Не можна оминути участі місцевих громад і місцевого бізнесу у розвитку туристично-рекреаційної сфери гірських регіонів, насамперед у «культурі» рекреаційного природокористування. Тут мова про те, що в зазначеній сфері гірських районів Карпат зосереджено основну частку малого та мікробізнесу регіону, які, як відомо, знаходяться на спрощеній системі оподаткування. Загальновідомо, що «спрощенці» сплачують свої відрахування за місцем реєстрації, а не за місцем ведення бізнесу, а враховуючи, що основна частка таких підприємців – не місцеві жителі, то вони, використовуючи наявні природні рекреаційні ресурси за місцем ведення бізнесу, не несуть ніяких витрат, пов'язаних з відтворенням цих ресурсів. Тому, з метою більш ефективного використання природних рекреаційних ресурсів, слід надавати перевагу саме місцевим мешканцям у веденні туристично-рекреаційного бізнесу, чого можна досягти за рахунок використання кредитних пільг підприємцям, котрі проживають і здійснюють підприємницьку діяльність у гірських районах, введення пільг на земельний податок для місцевих інвесторів, встановлення податкових канікул для бізнесменів-початківців на період становлення бізнесу. Якщо ми хочемо розвивати туристично-рекреаційну сферу в гірських районах, то слід посилити зацікавленість регіонів в ефективному рекреаційному

природокористуванні і відмовитись від централізованого регулювання. Для зростання зацікавленості регіональних органів влади у розвитку туристично-рекреаційної сфери необхідно вжити ряд стимулів насамперед фінансово-економічного характеру. Мова йде про необхідність запровадження цільового зарахування надходжень від зборів за використання природних рекреаційних ресурсів до спеціальних фондів місцевих бюджетів та фондів розвитку, що дозволило б нагромаджувати й використовувати кошти на природоохоронні цілі, благоустрій, розвиток інфраструктури рекреаційних центрів. Необхідно створити умови для активізації залучення позабюджетних джерел фінансування з метою розвитку рекреаційних територій, для чого регіональним органам влади та органам місцевого самоврядування варто активніше працювати над залученням коштів зі структурних фондів, фондів розвитку транскордонного співробітництва, міжнародних програм розвитку Європейського Союзу, міждержавних програм транскордонної співпраці в Карпатському регіоні, реалізації інших можливостей фінансової і технічної співпраці, які можуть здійснюватися на підтримку виконання зобов'язань Карпатської конвенції та прийнятих на її виконання урядових рішень. Для місцевих органів влади, та і самих територіальних громад, необхідною умовою використання рекреаційних ресурсів є розроблення комплексних програм раціонального природокористування в рекреаційних регіонах, спрямованих на стабілізацію та поліпшення стану навколишнього природного середовища, оптимізацію використання природних рекреаційних ресурсів.

Зважаючи на унікальність природних рекреаційних ресурсів, їх господарське використання повинно відбуватися у повній узгодженості з дотриманням природоохоронного законодавства, норм екологічно допустимого використання в межах рекреаційної місткості території, окремого родовища чи рекреаційно-туристичного об'єкта, що складно реалізувати поза рамками комплексних програм соціально-економічного та екологічного розвитку рекреаційно-туристичних регіонів і окремих центрів.

Саме тому для гірських районів, які володіють значними природними рекреаційними ресурсами, розроблення і виконання таких комплексних програм вкрай необхідно.

4.4. Тарифне регулювання як фактор збалансованого природокористування в регіоні

Актуальність екологічних проблем на гірських територіях і складність їх вирішення на сучасному етапі очевидні, що було підтверджено раніше в дослідженні. Деякі гірські території перетворилися на зони з підвищеним рівнем екологічного забруднення, або з наслідками нищівної дії людини на природні ресурси, що вимагає вжиття невідкладних заходів з порятунку природи, а відповідно і відновлення нормальної життєдіяльності людини. При цьому, намагаючись виправити ситуацію, що склалася на сьогоднішній день, дуже важливо попередити глобальну екологічну катастрофу в майбутньому.

Ключовим у цьому питанні є еколого-економічний підхід в розробленні та оцінці інвестиційних програм та окремих проектів, а також оцінці діяльності вже діючих суб'єктів господарювання на цих територіях.

На сьогоднішній день існує ряд факторів, що обумовлюють особливу складність вирішення екологічних проблем в наших умовах, зокрема:

1. Надзвичайна екологічна ситуація, що склалася в ряді районів і країні в цілому як результат політики економічного зростання, що забезпечує чисто економічну, а не гуманістичну спрямованість інвестицій та діяльності діючих підприємств.

2. Інерційність процесу погіршення екологічної ситуації обумовлена тим, що поряд з діючими об'єктами розробляються і реалізуються нові проекти, в які вже закладені ті ж самі принципи, що і раніше. Мова йде про використання старих технологій, морально і фізично застарілого обладнання,

прийняття неефективних технічних та організаційних рішень щодо використання існуючого еколого-технічного потенціалу.

3. Дефіцит бюджетів всіх рівнів (державного, регіональних, місцевих), а також відсутність достатніх обсягів грошових ресурсів окремих підприємств спровокували ситуацію, пов'язану з існуванням тенденції «залишкового принципу» стосовно соціальних і екологічних проблем.

4. Структурні зміни в інвестиційній діяльності, зокрема зниження частки, а в деяких районах відсутність державних інвестицій у соціально-економічний розвиток, зростання підприємницького сектора, поява так званих немісцевих інвесторів. В умовах невідрегульованості правових норм економічних відносин недостатній рівень компетентності, а часто навмисне ігнорування екологічного аспекту при прийнятті рішень можуть спричинити значні негативні зміни в уже існуючій несприятливій ситуації. Одним з механізмів запобігання некомпетентним рішенням є незалежна експертиза програм і проектів, які будуть реалізовуватися тут, а також оцінка вже діючих підприємств з точки зору збалансованого використання ними природних ресурсів і мінімізації їх негативного впливу на природне середовище.

Коли об'єкт здійснює свою діяльність на певній території, він на початковому етапі, як правило, істотно змінює умови, що склалися в цьому регіоні (і навіть за його межами) в галузі соціальної та виробничої інфраструктури, природних і трудових ресурсів з точки зору екологічного благополуччя.

Тому для ефективного функціонування суб'єктів господарювання та підприємницької діяльності необхідно проводити комплексну оцінку природно-ресурсного потенціалу території, а також аналіз впливу наявних ресурсів внаслідок функціонування діючих або спорудження нових об'єктів.

Під природно-ресурсним потенціалом при цьому слід розуміти всі типи, види і групи джерел і засобів існування людей в конкретному регіоні – природні, технічні, економічні, культурно-історичні, соціально-побутові

інфраструктуру, а також людину – головний і найбільш цінний ресурс, за допомогою якого забезпечується використання всіх інших ресурсів у регіоні. Одне з найважливіших завдань у вирішенні цієї проблеми – розроблення методології економічної, вартісної оцінки всіх видів ресурсів, оскільки лише на основі аналітичних даних можна вводити обґрунтовану плату за використання ресурсів, за шкоду, заподіяну забрудненням середовища і деградацією ресурсів. Тільки в цьому разі можна створити економічну експертизу проектів або діючих виробництв.

Контроль за діючими підприємствами та оцінка якості потенційних інвестиційних проектів – дуже відповідальний момент в управлінні діяльністю підприємств. Саме прогресивні рішення здатні забезпечити структурні зміни в економіці. Тому оцінку якості використання природних ресурсів слід здійснювати для всіх без винятку підприємств, суб'єктів господарювання та для будь-якого інвестиційного проекту – чи то державний, чи регіональний, або будь-якого діючого або створюваного окремою виробничо-господарською одиницею – об'єднанням, підприємством.

Особливу увагу слід приділити оцінці використання природно-ресурсного потенціалу інвестиційних проектів, адже для існуючих підприємств діють нормативи, згідно з якими вони вже функціонують і тому переводити їх на нові рейки функціонування з новими підходами до використання цих ресурсів відтерміновано в часі. А відсутність належного наукового аналізу розробок на етапах формування інвестиційних програм часто призводить до прийняття необґрунтованих і нераціональних стратегічних рішень, що неправильно орієнтують розробників проектів, внаслідок чого потім є неефективним виробництво, або ж чиниться негативний вплив на екологічну ситуацію в гірських селах.

Перенесення оцінки на рівень готового технічного проекту унеможливорює принципові зміни в будівництві. По-перше, тому, що витрачені величезні гроші і втрачено час, адже на розробку лише самих

програм йде 3-4 роки, не говорячи вже про їх затвердження, зважаючи на наші бюрократичні підходи до таких питань, і реалізацію. По-друге, з урахуванням введення в дію виробництва вже заплановані з певного часу нові виробничо-господарські зв'язки. По-третє, через відсутність у нас практики альтернативного проектування неможливо замінити проект іншим, більш ефективним.

Та ж сама проблема оцінки виникає і на стадії будівництва та освоєння об'єкта. Прийняті зміни в проектних рішеннях можуть бути як доцільними, так і необ'єктивними, відображати у великій мірі чиї-небудь суб'єктивні інтереси. Вони можуть бути обумовлені, наприклад, такими обставинами: неможливістю або небажанням з боку керівних осіб їх виконати; необхідністю поліпшення проекту; результатами прогнозу наслідків цих рішень з урахуванням напрямів розвитку науково-технічного прогресу тощо.

Дослідження зарубіжного досвіду показує, що у світовій практиці оцінці передпроектних розробок приділяють чи не найбільшу увагу. Саме в цей момент ще припустимо прийняти розумне рішення, яке задовольняє народногосподарські інтереси і не входить у протиріччя з інтересами і можливостями регіону. Якщо на цьому етапі дано об'єктивну оцінку з урахуванням вже сформованих умов і прогнозів розвитку регіону та галузі, то завдання проектувальників в значній мірі визначені. Далі йде вибір технічних і будівельних рішень, експертиза проекту, оцінка виконання цільових установок найбільш економічним способом.

У розвинених країнах на передпроектних стадіях широко використовуються еколого-економічні моделі різного типу: оптимізаційні, імітаційні, комбіновані. Труднощі, що виникають при їх реалізації, пов'язані з проведенням грошової оцінки показників і їх порівнянням, а також нерідко з незгодою підприємців щодо посилення екологічного аспекту аналізу.

У країнах, що розвиваються, поширення набули так звані методи швидкої оцінки (експрес-аналіз) – метод «ад хок», контрольні списки,

матриці, метод накладення, решітки [344; 327]. Обов'язкова умова їх застосування – альтернативність ведення господарської та підприємницької діяльності та майбутніх інвестиційних проектів. В основі цих методів лежить оцінка впливу майбутніх проектів та теперішньої діяльності на навколишнє середовище, на умови життя в регіоні.

Аналізуючи специфічні складнощі, що виникають на шляху реалізації цілісного еколого-економічного підходу до оцінки підприємницької діяльності в нашій країні, виділимо такі: відсутність необхідної інформаційної бази, насамперед для проведення екологічної оцінки; відсутність досвіду організації та проведення експертних оцінок на міждисциплінарному рівні; еколого-економічна експертиза здійснюється за мінімальних затрат, що впливає із загального стану фінансів; психологічна невідповідність адміністрацій в центрі і на місцях до такого підходу.

Зазначені моменти роблять ситуацію, що склалася у нас, подібною до тієї, що має місце в країнах, що розвиваються. Звідси випливає, що найбільш прийнятно в наших умовах розробляти і реалізовувати різні варіанти експрес-оцінок.

Саме така позиція лежить в основі запропонованої нами методики щодо оцінки якості використання природних ресурсів на підприємствах у гірських районах.

Запропонована методика забезпечує проведення якісного аналізу можливих шкідливих впливів, які здійснюють суб'єкти господарювання в процесі своєї діяльності, а також внаслідок впровадження нових інвестиційних проектів на економічну, соціальну та екологічну ситуацію в гірських районах.

На жаль, чинна нормативна документація пропонує вельми «бідну» екологічну характеристику функціонування суб'єктів господарювання. Це такі показники, як: обсяг викидів шкідливих речовин в атмосферу і воду; кількість вловлених і знешкоджених речовин тощо. А що стосується негативного впливу на лісові ресурси і надра, то тут взагалі ситуація є

критичною, оскільки, як уже відмічалось раніше, дані офіційної статистики та реальні дані суттєво різняться, особливо по таких показниках, як площа рубок лісу, площа заліснення тощо.

Що стосується тарифно-цінової політики щодо використання лісових ресурсів, то тут слід відмітити, що недосконалий розподіл функцій у сфері управління лісами та лісовим господарством позначається на ефективності формування та впровадження зазначеної політики у лісовому господарстві України. Так, у Концепції реформування та розвитку лісового господарства сформульовано цілі цінової політики, проте вони потребують доповнення та деталізації. Ключовим органом у формуванні цінової політики у лісовому господарстві є Державне агентство лісових ресурсів України, яке за допомогою формальних і неформальних важелів впливу впливає на формування пропозиції продуктів лісу, розмір собівартості продукції лісового господарства, визначення лімітів використання ресурсів лісу. Проте процес формування та реалізації цінової політики повинен бути прозорим, з залученням зацікавлених осіб. Узгодження інтересів останніх доцільно здійснювати за допомогою лісових програм, які широко впроваджені у практику створення лісової політики високорозвинених зарубіжних країн. Цінова політика у лісовому господарстві України повинна бути орієнтованою на максимальне видовження ланцюга доданої вартості продукції лісового комплексу та якомога повніше використання всього спектра лісових ресурсів держави, особливо в умовах мораторію на вивіз необробленої деревини за кордон. Йдеться про те, що одним з інструментів тарифної політики у лісовому господарстві, який стимулюватиме комплексне використання лісових ресурсів, є проведення інвестиційних форумів та продаж інвестиційних проектів зі створення виробничих потужностей з перероблення лісових ресурсів. Державне агентство лісових ресурсів України поряд з інвестиційними проектами може реалізовувати довготермінові контракти на продаж лісових ресурсів, що не користуються попитом. Цей інструмент дасть змогу створити додаткові робочі місця не тільки у гірських

районах, але і на тих територіях, де спостерігається низький рівень розвитку промисловості, що дасть можливість підвищити ефективність використання лісоресурсного потенціалу. Окрім того, цей інструмент може бути цілком реалізований на рівні Державного агентства лісових ресурсів України без додаткового погодження з урядом чи Верховною Радою України.

Що стосується інших природних ресурсів, то з метою посилення інформативності екологічних характеристик ми пропонуємо ввести два нових показники, які стосуються викидів шкідливих речовин, абстрагуючись при цьому від оцінки негативного впливу на лісові ресурси та надра, – коефіцієнти екологічної чистоти виробництв, що функціонують або будуть функціонувати на досліджуваних територіях, для атмосфери ($K_{ат_{ечв}}$) та води ($K_{в_{ечв}}$):

$$K_{ат_{ечв}} = \frac{\bar{Y}_{ат}}{Y_{ат}}, K_{в_{ечв}} = \frac{\bar{Y}_{в}}{Y_{в}},$$

де $Y_{ат}$, $Y_{в}$ – сумарні обсяги викидів шкідливих речовин в атмосферу і у воду відповідно (т/рік); $\bar{Y}_{ат}$, $\bar{Y}_{в}$ – обсяги уловлених, знешкоджених і утилізованих шкідливих речовин (т/рік).

Очевидно, що така оцінка є досить загальною, оскільки і діючі підприємства, і потенційні інвестиційні проекти, що задовольняють прийнятим нормативам за викидами шкідливих речовин, можуть сильно відрізнятися за ступенем їх негативного впливу на навколишнє середовище. Воно визначається, як правило, якісним складом викидів і існуючою на даний момент екологічною ситуацією в регіоні.

У процесі подальшого дослідження ми отримали оцінку ступеня та можливих напрямів шкідливого впливу викидів шкідливих речовин на атмосферу і повітря. Для цього всі викидувані в атмосферу і воду речовини були впорядковані за ступенем їх токсичності і величиною відхилення обсягів викидів від гранично допустимих. Крім того, в аналіз необхідно було вводити коефіцієнти екологічної ситуації та екологічного стану

атмосферного повітря та водних об'єктів по гірських районах і басейнах річок, а також нормативи плати за викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря та у водні об'єкти.

Для вирішення поставленого завдання нами було виокремлено три етапи. На першому етапі здійснювалося формування заданого числа класів токсичності всіх забруднюючих речовин, що викидаються в атмосферу і воду, за викиди яких, згідно з нормативними документами, стягується плата. Після цього для списку шкідливих речовин, що викидаються на діючих підприємствах, як правило, або оцінені як такі, що будуть здійснюватися у проектній документації, будуються угруповання за ознакою токсичності і величиною відхилення викидів від нормативу гранично допустимого викиду. На третьому етапі проводиться оцінка сумарного економічного збитку від викиду всіх забруднюючих речовин, які здійснюють або будуть здійснювати підприємства в процесі своєї діяльності.

Для математичного опису такого завдання введемо такі вихідні позначення:

V_i^{at} - i -а забруднююча речовина, яка викидається в атмосферне повітря;

V_i^B - i -а забруднююча речовина, яку викидають у водні об'єкти;

N_i^{at} - норматив плати за викиди в атмосферне повітря 1т V_i^{at} в межах норм допустимих викидів;

N_i^B - норматив плати за скидання у водні об'єкти 1т V_i^B в межах норм допустимих викидів;

$\tilde{N}_i^{at}$ - норматив плати за викид в атмосферне повітря 1т V_i^{at} понад норми допустимих викидів;

$\tilde{N}_i^B$ - норматив плати за скидання у водні об'єкти 1т V_i^B понад норми допустимих викидів;

m - число класів токсичності;

g - число груп викидів.

Проведемо формування класів токсичності забруднюючих речовин.

Припустимо, що задане число класів токсичності рівно m .

Побудуємо угруповання нормативів плати за викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря в межах допустимих викидів H_i^{at} і у водні об'єкти - H_i^b . Для цього розіб'ємо діапазон зміни значень H_i^{at} на m рівних інтервалів Δ_j ($j=1, 2, \dots, m$).

Позначимо через h величину інтервалу:

$$h = \frac{H_{\max}^{at} - H_{\min}^{at}}{m},$$

$H_{\max}^{at}$ і $H_{\min}^{at}$ - максимальне і мінімальне значення змінної H_i^{at} відповідно.

Тоді $\Delta_j = [H_{\min}^{at} + (j-1)h; H_{\min}^{at} + jh]$.

Можна сказати, що якщо для H_p^{at} - нормативу плати за викид p -ої речовини - $H_p^{at} \in \Delta_j$ ($p = 1, 2, \dots, q$), то ступінь шкідливості (ранг шкідливого впливу) p -го забруднювача дорівнює j .

Таким чином, всі забруднюючі атмосферу речовини стають розбиті на m класів токсичності $T_1, \dots, T_m$, номери яких зростають зі зменшенням ступеня шкідливого впливу. Отже, якщо $H_p^{at} \in \Delta_j$, то $B_p^{at} \in T_j$.

Кожен клас забруднювачів T_j ($j=1, 2, \dots, m$) характеризується: а) числом забруднюючих речовин, що належать цьому класу; б) середньою для класу величиною нормативів плати $\bar{H}_{T_j}^{at}$; в) мінімальною для цього класу величиною нормативу плати $H_{\min T_j}^{at}$ г) максимальною для цього класу величиною нормативу плати $H_{\max j}^{at}$.

Аналогічно проводиться групування нормативів плати за викиди забруднюючих шкідливих речовин у водні об'єкти та формування класів

токсичності для забруднювачів води.

Оцінка ступеня шкідливого впливу забруднюючих речовин проводиться у такий спосіб.

Припустимо, що відповідно до деякого проекту або діяльності існуючого підприємства в атмосферне повітря викидається C^{at} забруднюючих речовин, а у водні об'єкти – C^B .

Якщо величина викиду деякої речовини B_p^{at} дорівнює Y_p^{at} і $B_p^{at} \in T_j$, то екологічний вплив цієї речовини можна охарактеризувати: по-перше, номером класу токсичності j , до якого відноситься B_p^{at} ; рівнем (%) відхилення величини викиду Y_p^{at} від норми граничного викиду p -ої речовини; позначимо його через X .

$$X = \frac{Y_p^{at} - \tilde{Y}_p^{at}}{\tilde{Y}_p^{at}} * 100,$$

де $\tilde{Y}_p^{at}$ – величина гранично допустимих викидів для p -ої речовини, що викидається в атмосферне повітря.

Для характеристики ступеня шкідливого впливу всієї сукупності C^{at} забруднюючих речовин, що викидаються в повітря, побудуємо групування цих речовин за ознакою токсичності і за рівнем відхилення величин викидів від гранично допустимих викидів.

Кожне з забруднюючих речовин з числа C^{at} відноситься до одного з класів токсичності T_j . Позначимо через C_j^{at} - кількість речовин з числа C^{at} , що належать j -му класу токсичності. Тоді розподіл всієї сукупності забруднюючих речовин за ступенем шкідливого впливу може бути записано так:

$$C_1^{at} \in T_1, C_2^{at} \in T_2, \dots, C_m^{at} \in T_m;$$

$$\sum_j^m C_j^{\text{ат}} = C^{\text{ат}},$$

Далі визначимо питому вагу речовин кожного класу токсичності в загальному числі забруднювачів повітря $C^{\text{ат}}$. Для цього знайдемо

$$\max_j \frac{C_j^{\text{ат}}}{C^{\text{ат}}} * 100 = \frac{C_{S1}^{\text{ат}}}{C^{\text{ат}}} * 100,$$

і упорядкуємо відношення $\frac{C_j^{\text{ат}}}{C^{\text{ат}}} * 100 (j=1, \dots, m)$ в порядку убутання.

Увівши наступне позначення

$$\frac{C_{S1}^{\text{ат}}}{C^{\text{ат}}} * 100 = \tilde{C}_1, \frac{C_{Si}^{\text{ат}}}{C^{\text{ат}}} * 100 = \tilde{C}_i (i=1, \dots, m),$$

де S_i – номер класу токсичності речовин, для яких відношення $\frac{C_{S1}^{\text{ат}}}{C^{\text{ат}}} * 100$ займає i -е місце в ряду впорядкованих величин $\frac{C_j^{\text{ат}}}{C^{\text{ат}}} * 100$ отримаємо вектор

$$\tilde{K} = (\tilde{C}_1, \tilde{C}_2, \dots, \tilde{C}_i, \tilde{C}_{i+1}, \dots, \tilde{C}_m),$$

для якого $\tilde{C}_{i+1} \leq \tilde{C}_i (i=1, 2, \dots, m-1)$.

Він дає наочне уявлення про структуру викидів всієї сукупності $C^{\text{ат}}$ забруднюючих речовин і ступеня їх шкідливого впливу на атмосферне повітря.

Отримана оцінка шкідливого впливу забруднюючих речовин може бути доповнена їх групуванням за рівнем відхилення викидів від гранично допустимих викидів.

Для цього задамо r значень рівня відхилення викидів від гранично допустимих викидів $X_1, X_2, \dots, X_r, (X_1 < X_2 < \dots < X_r)$, відповідно до якого і сформуємо r груп викидів $Q_1, Q_2, \dots, Q_r$. Кожне з забруднюючих речовин $B_p^{\text{ат}}$ може бути віднесено до однієї з названих груп $Q_j (j = 1, 2, \dots, r)$. Позначимо

через $C_X^{\text{ат}}$ число речовин, які увійшли до групи Q_j , $\sum_{j=1}^r C_{X_j}^{\text{ат}} = C^{\text{ат}}$. Тоді вектор $K_X = (C_{X1}, \dots, C_{Xr})$ представить розподіл забруднюючих речовин по групах викидів.

Крім того, для кожної з груп Q_j , може бути знайдена оцінка максимальної та середньої токсичності речовин, які входять до неї.

Аналогічні міркування і побудови проводяться для всіх C^B забруднюючих водні об'єкти речовин, перелічених у проекті, або які вже здійснюються на практиці.

Для визначення величини економічного збитку від викиду забруднюючих речовин введемо додаткові позначення:

$\Pi_p^{\text{ат}}$ - величина плати за викид в атмосферне повітря забруднюючих речовин $B_p^{\text{ат}}$;

Π_p^B - величина плати за скидання у водні об'єкти забруднюючої речовини B_p^B ;

$KES^{\text{ат}}$ - коефіцієнт екологічної ситуації та екологічної значимості стану атмосферного повітря;

KES^B - коефіцієнт екологічної ситуації та екологічної значимості стану водних об'єктів.

Тоді якщо $Y_p^{\text{ат}} \leq \tilde{Y}_p^{\text{ат}}$, то $\Pi_p^{\text{ат}} = Y_p^{\text{ат}} * H_p^{\text{ат}} * KES^{\text{ат}}$; якщо $Y_p^{\text{ат}} > \tilde{Y}_p^{\text{ат}}$, то $\Pi_p^{\text{ат}} = [\tilde{Y}_p^{\text{ат}} * H_p^{\text{ат}} + (Y_p^{\text{ат}} - \tilde{Y}_p^{\text{ат}}) * HC_p^{\text{ат}}] * KES^{\text{ат}}$.

Аналогічно визначається величина плати за скидання забруднюючих речовин у водні об'єкти.

$\Pi_p^B = Y_p^B * H_p^B * KES^B$, якщо $Y_p^B \leq \tilde{Y}_p^B$;

$\Pi_p^B = [\tilde{Y}_p^B * H_p^B + (Y_p^B - \tilde{Y}_p^B) * HC_p^B] * KES^B$, якщо $Y_p^B > \tilde{Y}_p^B$.

Сумарна величина екологічного збитку розраховується як сума

$$\Pi_p^{\text{ат}} + \Pi_p^{\text{в}}, \text{ де } \Pi_p^{\text{ат}} = \sum_p \Pi_p^{\text{ат}}, \Pi_p^{\text{в}} = \sum_p \Pi_p^{\text{в}}.$$

Запропонована методика за своєю суттю є новою. Використання запропонованого підходу до оцінки якісних характеристик екологічного впливу та економічного збитку від викидів шкідливих речовин господарюючих суб'єктів у гірських районах забезпечує підвищення обґрунтованості прийнятих рішень, значно спрощує проведення аналізу і сприйняття його результатів фахівцями-експертами і дає можливість зменшити негативний вплив на екологічну ситуацію в досліджуваних районах, що в кінцевому результаті позначиться на поліпшенні життєдіяльності жителів цих територій.

Висновки до розділу 4

У розділі проаналізовано природоохоронну діяльність на гірських територіях, розкрито особливості їх еколого-економічного розвитку, проведено оцінку наявного природно-ресурсного та рекреаційного потенціалу цих територій, розкрито вплив антропогенних факторів на їх екологію, запропоновано механізм регулювання природокористування та охорони природи в регіоні, шляхи вдосконалення тарифного регулювання природокористування.

1. У гірських районах Карпатського регіону знаходяться кращі природно-рекреаційні ресурси України: саме тут зосереджено найбільше водних, лісових та рекреаційних ресурсів. Три з чотирьох областей зони Карпат мають найкращий інтегральний індекс наявного природно-рекреаційного потенціалу: Закарпатська область за цим показником (9,42) займає перше місце серед областей України, Івано-Франківська – 3 місце (6,15), Львівська – 4 місце (6,06). Тут зосереджено найбільшу кількість природно-заповідних та рекреаційних зон нашої країни.

2. Аналіз антропогенного впливу на розвиток гірських територій засвідчив, що тут спостерігається високий ступінь розробленості і використання наявних природно-рекреаційних ресурсів та надр. Наслідком такої ситуації є наявність суттєвої антропогенної трансформованості ландшафтів і значна забрудненість середовища. Насамперед це стосується незбалансованого використання лісових і рекреаційних ресурсів та їх відтворення, високий ступінь забрудненості водних ресурсів, що потребує вжиття ефективних заходів з боку держави, органів місцевого самоврядування і територіальних громад.

3. З метою подолання негативних наслідків впливу діяльності людини на навколишнє природне середовище слід впроваджувати низку заходів організаційно-економічного спрямування, де особлива роль повинна належати державній політиці та державному регулюванню природокористування з обов'язковим урахуванням інтересів громад тих територій, де здійснюється відповідна політика. Така політика повинна бути різнонаправленою і здійснюватися в напрямі регулювання стійкого збалансованого використання наявних лісових, водних, земельних та природно-рекреаційних ресурсів і надр.

4. Враховуючи унікальність природних рекреаційних ресурсів, їх господарське використання повинно відбуватися за повного дотримання природоохоронного законодавства, норм екологічно допустимого використання в межах рекреаційної місткості території, окремого родовища чи рекреаційно-туристичного об'єкта, що необхідно реалізовувати в рамках комплексних програм соціально-економічного та екологічного розвитку рекреаційно-туристичних регіонів і окремих центрів. Саме тому для гірських районів, які володіють значними природними рекреаційними ресурсами, розроблення і виконання таких комплексних програм є вкрай необхідним.

5. При здійсненні державної політики регулювання природоохоронної діяльності особливу увагу слід приділити розробленню ефективної тарифної політики використання природних ресурсів, що дозволить мінімізувати

негативний вплив господарської та підприємницької діяльності на навколишнє середовище і домогтися раціонального використання наявних природних ресурсів окремих територій. З цією метою в роботі запропоновано оцінку впливу інвестиційних проектів на екологічну ситуацію території, де буде реалізовуватися інвестиційний проект, яка включає методику розрахунку двох показників, які стосуються викидів шкідливих речовин, – коефіцієнтів екологічної чистоти виробництв окремих територій для атмосфери та води.

РОЗДІЛ 5. Державна політика регулювання розвитку гірських територій

5.1. Вдосконалення нормативно-правового регулювання розвитку гірських територій України

Досягнення стратегічної мети та завдань державної політики у сфері соціально-економічного розвитку гірських територій вимагає сформованої та повноцінної інституційної бази, невід’ємними компонентами якої є норми, правила, суб’єкти та об’єкти управлінської діяльності, сукупність яких забезпечує координацію й організацію функцій її забезпечення. Проблема удосконалення інституційного та нормативно-правового забезпечення соціально-економічного розвитку гірських територій є недостатньо дослідженою і розробленою.

Сьогодні процес планування та прогнозування соціально-економічного розвитку гірських територій в Україні регулюють такі нормативно-правові акти, як Закон України “Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України” від 23.03.2000 р. [215] із змінами і доповненнями, внесеними станом на 02.12.2012 р., та Постанова Кабінету Міністрів України “Про розроблення прогнозних і програмних документів економічного і соціального розвитку та складання проекту державного бюджету” від 26.04.2003 р. [250] із змінами і доповненнями, внесеними станом на 14.12.2012 р.

Розробка та виконання загальнодержавних програм (зокрема щодо розвитку гірських територій) покладена Конституцією України на уряд, а затвердження цих програм – на Верховну Раду України. Базовими інститутами, відповідальними за реалізацію соціально-економічного розвитку гірських територій на місцевому рівні, є: обласні ради, обласні державні адміністрації, агентства регіонального розвитку, фонди розвитку регіонів, регіональні центри інноваційного розвитку; територіальні громади та органи місцевого самоврядування базового рівня [129, с. 19].

Серед важелів державного регулювання процесів розвитку гірських територій на особливу увагу заслуговують правові норми, що повинні створювати основу для їх стабільного розвитку і максимально ефективної віддачі від функціонування відповідного соціально-економічного комплексу. Сьогодні політика щодо гірських територій в Україні регламентується такими основними законодавчо-нормативними актами: Законом України “Про статус гірських населених пунктів в Україні” від 15.02.1995 р. [255] із змінами і доповненнями, внесеними станом на 13.12.2005, Постановою Кабінету Міністрів України “Про перелік населених пунктів, яким надається статус гірських” від 11.08.1995 р. [242] із змінами і доповненнями, внесеними станом на 26.10.2013 р., Постановою Кабінету Міністрів України “Про умови оплати праці осіб, які працюють в гірських районах” від 11.08.1995 р. [258] із змінами і доповненнями, внесеними станом на 21.10.2009 р., Законом України “Про Основні засади державної екологічної політики України на період до 2020 року” від 21 грудня 2010 р. [238] Вищезгадані документи декларують державні гарантії соціально-економічного розвитку гірських територій і населених пунктів, яким надано статус гірських.

Питання соціально-економічного розвитку гірських територій також частково регулюються Бюджетним кодексом України [27], Господарським кодексом України [46], законами України “Про Кабінет Міністрів України” [228], “Про місцеві державні адміністрації” [233], “Про місцеве самоврядування в Україні” [232], “Про державні цільові програми” [218], “Про планування і забудову територій” [243], “Про Генеральну схему планування території України” [214], “Про основи містобудування” [237].

Засади соціально-економічного розвитку гірських територій безпосередньо регламентовані Законом України “Про стимулювання розвитку регіонів” [256], у якому, зокрема, визначено механізм планування розвитку регіонів, згідно з яким Кабінет Міністрів формує державну стратегію регіонального розвитку, а на її основі місцеві органи влади розробляють регіональні стратегії, що містять також і завдання соціально-

економічного розвитку гірських територій. Проте розділи, присвячені саме подоланню депресивності регіонів, написані декларативно, без визначення конкретних механізмів розвитку в цьому напрямі. Тому в подальшому не були розроблені на рівні всіх органів влади більш-менш цілісні конкретні програми щодо тих чи інших регіонів, які б спирались на фінансово-ресурсне забезпечення та чітко виписані законодавчі механізми.

Іншими інструментами реалізації соціально-економічної політики на гірських територіях визначено програми подолання депресивного стану територій та державні цільові програми відповідного галузевого скерування.

Нормативно-правові засади щодо розвитку гірських територій визначені у постановах Верховної Ради України “Про Концепцію сталого розвитку населених пунктів” [231], “Про охорону навколишнього природного середовища” [241] із змінами, внесеними станом на 01.01.2015 р., Законі України “Про засади внутрішньої і зовнішньої політики” від 01.07.2010 р. [221], а також в Указі Президента України “Про Концепцію державної регіональної політики” від 25.05.2001 р. [230]. Не можна не погодитись із думкою С.Серьогіної [274, с. 18], що вищезначений президентський указ є прикладом некритичного сприйняття і копіювання російського досвіду і загалом відтворює основні недоліки указу президента Російської Федерації. Цей документ мав в основному теоретично-методичне спрямування і не містив головного – інструментів виконання та індикаторів для моніторингу, а механізми реалізації державної політики не мали інноваційного змісту і адекватного фінансового забезпечення.

Зауважимо, що конкретизація правових заходів регулювання питань соціально-економічного розвитку гірських територій подається у постановах Кабінету Міністрів України: “Про затвердження Порядку здійснення моніторингу соціально-економічних показників розвитку регіонів, районів та міст обласного, республіканського в Автономній Республіці Крим значення для визнання територій депресивними” № 235 від 02.03.2010 р. [225], «Державна стратегія регіонального розвитку на період до 2020 року» від

06.08.2014 р. [58], «Концепція вдосконалення системи прогнозних і програмних документів з питань соціально-економічного розвитку України» від 04.10.2006 р. [90], «Про затвердження Положення про Раду розвитку регіонів» від 20.12.2006 р. [224], «Концепція державної регіональної політики України» від 02.07.2008 р. [91].

Окрім того, низка нормативно-правових актів регулює соціально-економічний розвиток гірських територій через затвердження найрізноманітніших програм. Зокрема, перелік державних (цільових) програм, які планувалось фінансувати у 2013 р., містив 120 різних програм, затверджених Парламентом, Урядом та Президентом України [74]. Більша частина цих програм певним чином впливає на розвиток відповідних гірських територій окремих областей України. Місцеві органи влади, своєю чергою, на виконання нормативно-правових актів, а також із власної ініціативи розробляють та затверджують свої програми, загальна кількість яких в окремому органі влади може перевищувати кілька десятків. Це і загальнопоширені програми соціально-економічного розвитку областей (районів), наприклад, Регіональна стратегія розвитку Закарпатської області до 2015 року, а також спеціальні, наприклад Регіональна програма розвитку сільських територій у Закарпатській області тощо.

Загалом ретроспективний аналіз програм соціально-економічного розвитку регіонів, де відповідно визначались і завдання стосовно їх гірських територій, свідчить про те, що протягом останнього десятиліття кожного року розроблялись і затверджувались десятки нових програм, фінансування яких вимагало значних бюджетних коштів. Відбувалось це з різних підстав: за ініціативи Кабінету Міністрів України, на виконання доручень Верховної Ради України, Президента України, Ради національної безпеки та оборони України. Прийняття у 2004 р. Закону України “Про державні цільові програми” [218] мало на меті впорядкування процесу розроблення і виконання державних цільових програм, однак це суттєво не вплинуло на поліпшення якості їх розробки та виконання. Важливість поліпшення

правового регулювання цих питань для державотворчого життя країни підтверджується подальшою законопроектною активністю суб'єктів законодавчої ініціативи [216; 217].

На сьогодні порядок розроблення та виконання державних цільових програм регулюється Постановою Кабінету Міністрів України № 10626 від 31.01.2007 р. та низкою наказів центральних органів виконавчої влади [226; 227; 244]. Проте проблема правового регулювання процесу формування державних цільових програм тісно пов'язана з необхідністю прийняття єдиного загальнодержавного стратегічного документа розвитку держави, через що відсутні чітко встановлені довгострокові пріоритети державної політики, на реалізацію яких мають бути спрямовані державні цільові програми. Правовими підставами для розроблення такого документа у розвинених країнах світу слугують стратегічні орієнтири збалансованого розвитку відповідно до міжнародних рішень у Ріо-де-Жанейро (1992) [199] та Йоганнесбурзі (2002) [78]. Окрім того, необхідність розроблення документа зі стратегічними орієнтирами розвитку держави зумовлюється і зобов'язаннями, що взяті Україною після її приєднання 19 квітня 2007 р. до Паризької декларації щодо підвищення ефективності зовнішньої допомоги [246, с. 10].

Таким чином, на сьогодні в Україні створені певні правові умови для планування та реалізації соціально-економічного розвитку гірських територій, зокрема сформована відповідна інституційна інфраструктура, деякі норми продубльовані в кількох нормативних актах (наприклад, інструменти сталого розвитку територій, які можна використати і на гірських територіях) [243]. Тому подальше вдосконалення законодавства в цій сфері має бути спрямовано насамперед на усунення окремих прогалин її нормативно-правового забезпечення та врегулювання правовідносин, що виникають з огляду на необхідність забезпечення сталого розвитку гірських територій.

Так, важливого значення набуває удосконалення нормативно-правових засад вітчизняної регуляторної політики, насамперед у спосіб імплементації процедури розроблення проектів соціально-економічного розвитку саме гірських територій. Зазначене ще на стадії планування нормативно-правових актів в Україні суттєво зможе підвищити рівень ефективності запланованих заходів та сприятиме запобіганню прийняття необґрунтованих управлінських рішень [261].

Потребує також значного удосконалення вітчизняна нормативно-правова база, зокрема за таким найбільш незабезпеченим функціональним складником соціально-економічного розвитку гірських територій, як ведення підприємницької діяльності. Так, на початок 2013 року Україна у рейтингу Світового банку щодо сприятливості економіко-правового забезпечення підприємницької діяльності перебувала на 152-му місці серед 180-ти країн [343]. Зауважимо, що такий стан економіко-правового забезпечення ведення підприємницької діяльності в державі особливо позначається на гірських територіях, тому вимагає значного поліпшення для забезпечення сталого розвитку останніх.

Серед проблем соціально-економічного розвитку гірських територій, що потребують адекватного законодавчого вирішення, є, насамперед, невизначеність щодо пріоритетів екологічної політики та розпорошеність правових норм з цього питання у численних актах (закони України “Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 роки” [220], “Про охорону навколишнього природного середовища” (ст. 14, 15) [241], “Про екологічну мережу України” (ст. 11) [219], розпорядження Кабінету Міністрів України від 17.10.2007 р. “Про схвалення Концепції національної екологічної політики України на період до 2020 року” [257] тощо). Дуже низькою є ефективність правового забезпечення основних напрямів планування та використання інвестицій природоохоронного призначення на регіональному рівні. Тому досить важливо узагальнити та визначити пріоритети регіональної екологічної

політики щодо гірських регіонів, скасувати законодавчі обмеження самостійності місцевих органів влади, розподіляти бюджети регіонального екологічного фонду з урахуванням територіальних інтересів у створенні екологічно безпечного довкілля.

При розгляді нормативно-правового регулювання процесу розвитку гірських територій Західного регіону України важливе значення має врахування положень Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат, що була прийнята 22 травня 2003 року в Києві на 5-й Конференції Міністрів з охорони навколишнього природного середовища Європи “Довкілля для Європи” та ратифікована Верховною Радою України 7 квітня 2004 р. [263]. Доцільно взяти також до уваги Стратегію виконання Карпатської конвенції, затвердженої розпорядженням Кабінету Міністрів України в січні 2007 р. [296]. У цих документах окреслено коло існуючих проблем соціально-економічного розвитку гірських територій та запропоновані напрями їх вирішення, визначено уповноважені органи, їх компетенцію щодо реалізації запланованих заходів. Практичним інструментом реалізації соціально-економічної політики в гірських територіях цього регіону має бути державна програма сталого розвитку Українських Карпат. Вона має складатись винятково з пріоритетних інвестиційних проектів соціального, економічного, культурного та екологічного розвитку гірських територій з конкретними термінами виконання, обсягами та джерелами фінансування [89, с. 149]. Цьому також буде сприяти залучення фінансових ресурсів Європейського Союзу та інших міжнародних організацій для вирішення проблем сталого розвитку гірських територій Карпат, зокрема їх української частини, що має принести в майбутньому відчутний економічний та соціальний ефект, стане реальною відповіддю на потреби населення високогірних територій України щодо підвищення рівня життя. З боку Ради Європи, як запевнили керівники її структур, буде робитись усе для реалізації прийнятих документів [89, с. 151].

Доцільно зазначити, що успішний соціально-економічний розвиток гірських територій має забезпечуватися завдяки функціонуванню інститутів, які виконують у межах своїх повноважень такі функції: прийняття рішень, інформаційну та мотиваційну [346, с. 319]. Ефективне забезпечення реалізації прийнятих рішень з питань розвитку гірських територій має складатись із сукупності інституційно-правових правил розподілу повноважень суб'єктів управлінської діяльності; інформаційна це функція – інституційне забезпечення моніторингу політики в цій сфері; мотиваційна – правила та механізми реалізації рішень державної гірської політики.

Актуальною проблемою нормативно-правового поля соціально-економічного розвитку гірських територій і надалі є неузгодженість прав і обов'язків місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, особливо на рівні областей, щодо окремих питань розвитку цих територій, що призводить до виникнення компетенційних суперечок. Наявність значної кількості делегованих повноважень позбавляє суб'єкти місцевого самоврядування організаційно-правової самостійності внаслідок того, що делеговані повноваження практично стають не правом, а обов'язком.

Необхідно також відзначити, що інформаційна база соціально-економічного розвитку гірських територій України є недостатньою і характеризується значними недоліками. Зокрема, неповною є система інформування громадськості, суб'єктів соціально-економічного середовища, а також органів влади щодо базових параметрів економіко-правового забезпечення розвитку гірських територій, прогнозу їх екологічних загроз. Інформаційна підсистема інституційного базису соціально-економічного розвитку гірських територій має передбачати також роботу з організації та періодичного проведення соціологічних опитувань з метою дослідження основних характеристик стану соціально-економічного комплексу цих територій.

З метою подолання цих та інших негативних тенденцій державного управління соціально-економічним розвитком гірських територій необхідно створити таку інституційну систему, яка б розмежовувала політичні та регуляторні функції держави. Відповідно до пріоритетів соціально-економічного розвитку гірських територій України важливе значення матимуть такі принципи розвитку інституційної системи у цій сфері, як [326, с. 307]:

- демонополізація державного управління та залучення всіх суб'єктів системи сприяння їх соціально-економічному розвитку, створення альтернативних державним інститутів контролю;

- зниження рівня напруги в інституційній системі та невизначеності економіко-правового, суспільного і соціального середовища, досягнення компромісу різних суб'єктів управлінської діяльності;

- створення сприятливого середовища для збільшення інвестицій та найбільш раціонального й ефективного розвитку ресурсного потенціалу соціально-економічного комплексу гірських територій;

- упровадження незалежної соціальної експертизи законодавчих та інших нормативно-правових актів, що стосуються соціально-економічної політики.

Серед інституційних змін, що відбулись останніми роками і мають позитивно вплинути на соціально-економічний розвиток гірських територій, треба зазначити утворення Ради регіонів як консультативно-дорадчого органу при Президентові України [247]. Серед завдань Ради регіонів особливе значення для активізації процесів регіонального розвитку мають: сприяння взаємодії та активізації співпраці органів державної влади та місцевого самоврядування у виробленні механізмів подолання диспропорційності розвитку територій, підвищення рівня їх конкурентоспроможності та інвестиційної привабливості. Такі цілі мають бути досягнуті через консолідацію взаємодії та узгодження заходів регіональних і місцевих органів влади у площині впливу на регіональний

розвиток. Утворення Ради регіонів створює законодавче підґрунтя для того, щоб питання регіонального розвитку, по-перше, не вирішувалися за залишковим принципом, а по-друге, – перестали бути винятково проблемою місцевих органів влади, органів місцевого самоврядування та обмеженої кількості центральних органів виконавчої влади. Створення Ради регіонів у 2010 р. чи не вперше визначило статус регіональної політики як однієї з найважливіших складових державної політики [306, с. 259].

Що стосується законів, які були прийняті протягом останніх років, то тут слід у першу чергу відмітити Закон України “Про засади державної регіональної політики” [222], до розроблення якого були залучені провідні спеціалісти в галузі правових проблем реформування державної політики розвитку депресивних регіонів, у тому числі гірських.

Цей закон визначає основні правові, економічні, соціальні, екологічні, гуманітарні та організаційні засади державної регіональної політики як складової частини внутрішньої політики України. В ньому зазначається, що метою державної регіональної політики є створення умов для динамічного, збалансованого розвитку України та її регіонів, забезпечення соціальної та економічної єдності, підвищення рівня життя населення, додержання гарантованих державою соціальних стандартів для кожного громадянина незалежно від місця проживання.

Державна регіональна політика реалізується на основі низки принципів, зокрема відкритості – забезпечення вільного доступу до інформації, що визначає державну регіональну політику і є в розпорядженні органів державної влади, Верховної Ради Автономної Республіки Крим, органів виконавчої влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування; субсидіарності – передачі владних повноважень на найнижчий рівень управління для найбільш ефективної реалізації; унітарності – забезпечення просторової, політичної, економічної, соціальної, гуманітарної цілісності України.

Пріоритетами державної регіональної політики є, зокрема, стимулювання й підтримка місцевих ініціатив щодо ефективного використання внутрішнього потенціалу регіонів для створення та підтримання повноцінного життєвого середовища, підвищення якості життя людей; зменшення територіальної диференціації за індексом регіонального людського розвитку; формування конкурентоспроможності регіонів шляхом розроблення та реалізації програм і проектів підвищення конкурентоспроможності територій; поліпшення матеріального, фінансового, інформаційного, кадрового та іншого ресурсного забезпечення розвитку регіонів, сприяння здійсненню повноважень органами місцевого самоврядування.

Реалізація державної регіональної політики здійснюється на основі системи взаємопов'язаних документів, що ґрунтуються на Стратегії розвитку України, Генеральній схемі планування території України, схемах планування територій на регіональному та місцевому рівнях. Згідно з цим законом, Державна стратегія регіонального розвитку України розробляється на період 7 років та затверджується Кабінетом Міністрів. Розроблення Державної стратегії регіонального розвитку забезпечує центральний орган виконавчої влади, що формує державну регіональну політику, у порядку, встановленому Кабміном.

Після закінчення періоду дії Державної стратегії регіонального розвитку центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної регіональної політики, готує підсумковий звіт про її виконання.

Фінансування регіонального розвитку за рахунок коштів державного фонду регіонального розвитку може здійснюватися на умовах інвестування, за умови надання гарантій, на безповоротній основі у вигляді грантів.

Слід зазначити, що, незважаючи на обширний перелік законів та нормативно-правових актів, які регулюють сферу соціально-економічного розвитку гірських територій, система законодавчого забезпечення формування та реалізації державної політики розвитку цих територій

відповідно до кращого європейського та світового досвіду наразі так і не створена [95, с. 31]. Чинні на сьогодні закони ухвалювались у різний час, на основі різних концепцій та вирішення локальних завдань і не стали взаємодоповнюючими та гармонізованими. Тому процес удосконалення інституційного та нормативно-правового забезпечення державної політики щодо соціально-економічного розвитку гірських територій в Україні триває й досі.

Зазначений процес вимагає узгодження всіх законодавчих актів у сфері політики розвитку цих територій, а механізми їх вирішення передбачається відобразити у новому законі “Про розвиток гірських територій в Україні”. У ньому, на основі опрацювання світового досвіду розвитку гірських районів, мають бути закладені регламентуючі норми для запобігання поглибленню соціально-економічного занепаду гірських районів, створення належних умов для розвитку гірської території, а не окремих населених пунктів.

Розроблення цього закону ведеться вже дуже давно. Законопроект “Про розвиток гірських територій в Україні” підготували ще у серпні 2009 року на доручення уряду в Департаменті місцевого самоврядування та адміністративно-територіального реформування Міністерства регіонального розвитку та будівництва України, яке на той час очолював Василь Куйбіда.

Цим проектом передбачалося знизити доплату до зарплат працівникам, яким, відповідно до постанови Кабміну від 11.04.1995 року № 648 «Про умови оплати праці осіб, які працюють в гірських районах», вона здійснюється. Пропонувалося також, починаючи з 2010 року, знизити, а з 2012 року припинити доплату до пенсій, стипендій і всіх передбачених чинним законодавством видів матеріальної допомоги громадянам, які одержали статус особи, що працює, проживає або навчається на території населеного пункту, якому надано статус гірського. Крім того, за проектом з 1 січня 2010 року втрачав чинність Закон України «Про статус гірських населених пунктів в Україні», статтею третьою якого передбачені державні

гарантії соціально-економічного розвитку населених пунктів, яким надано статус гірських.

Обговорення цього законопроекту відбулося в чотирьох областях Карпатського регіону, і скрізь він викликав протести. Негативно сприйнято цей документ і Асоціацією органів місцевого самоврядування Гуцульщини. Враховуючи, що «...закон, у разі його ухвалення, дуже негативно вплинув би на економічний розвиток гірських територій, на яких в Україні проживає більше 1 млн. горян» [81], а також під тиском громад відповідних районів цей проект був відхилений, оскільки він унеможлиблює втілення програм соціального розвитку гірських населених пунктів, погіршує умови проживання громадян, може спричинитися до непоправних втрат етнокультурних цінностей, які зберігаються самобутнім населенням гірських районів Українських Карпат.

На сьогоднішній момент цей законопроект так і не прийнятий і знаходиться в «підвішеному» стані. Ні попередня, ні теперішня центральна влада не хоче прислухатися до побажань гірських жителів і врахувати пропозиції, які були надані в процесі обговорення законопроекту відповідними територіальними органами влади на місцях, депутатами чотирьох обласних рад тощо, і не бажає повертатися до «проблемного» закону.

Між тим ці території потребують спеціального закону, який би регламентував їх розвиток і захищав права місцевих жителів. Загальновідомо, що існує різниця між мешканцем рівнинного містечка або села, якому до магазину кілька сотень метрів рівної дороги, і горянином, що йде за хлібом три-чотири (а іноді й п'ятнадцять!) кілометри гірськими стежками. Зрештою, є різниця між підприємцем у рівнинних регіонах, де його бізнесу сприяють більш-менш зручні дороги, стабільна комунікація та розвинута виробнича і соціальна інфраструктура, і підприємцем-горянином, що живе без стабільного зв'язку та залежить від дороги, котру взимку може подолати хіба що вантажна машина, наприклад ГАЗ-66, з водієм-камікадзе.

Тому у всіх цивілізованих країнах створена система пільг та правових механізмів, що компенсують природні втрати й незручності гірських мешканців. Ідеальним в цьому плані вважається законодавство Швейцарії, де передбачена комплексна система компенсацій гірським мешканцям, що урівнює їхні можливості з можливостями жителів рівнинних кантонів.

Зараз, коли питання європейської інтеграції України перейшло з теоретичної площини у практичну, встало питання про європейський статус українців, що мешкають на гірських територіях (тобто вище 400 метрів від рівня моря).

Тому вкрай потрібен новий закон "Про статус та розвиток гірських територій», що надавав би податкові пільги бізнесу, який працює в обтяжливих умовах гірського ландшафту, за межами розвинених комунікацій. Такий закон став би логічним спадкоємцем вже прийнятого Закону "Про статус гірських населених пунктів", яким встановлені соціальні пільги для горян, зокрема додаткові виплати до зарплат, стипендій та пенсій, відомі в Карпатах як «гірське».

Парадоксально, але сьогодні над «гірським» законом нависла загроза ліквідації. Державні мужі планують відібрати в горян ті копійчані пільги, які вдалося впровадити, подолавши шалений опір столичної бюрократії, що бачить важку працю шахтарів, але вперто не помічає, як тяжко працюють селяни на скупих схилах Карпат.

Зрозуміло, що в державі тепер проблеми, але влада хоче вирішувати їх за рахунок найбільш вразливих та найменш захищених. Слід зрозуміти, що «гірський» закон – пасивний вид соціального сприяння, який не стимулює, а покликаний лише вирівнювати ситуацію. Проблема полягає в тому, щоб у новому законі дати горянам стимули для розвитку господарств. Дати, образно кажучи, не «рибу», а «вудку».

Ще одним аспектом нового закону має стати багатопланове заохочення інвестицій. Тільки стратегічне залучення капіталу (портфельні інвестиції), дешеві кредити для наших людей зможуть забезпечити

модернізацію народного господарства гірських територій Карпат, забезпечити нові технології в агрокомплексі, прискорити модернізацію фермерського бізнесу, створити передову логістику доставки продукції з поля до столу. Цю проблему можна вирішити шляхом створення на цих територіях вільних економічних зон, або територій пріоритетного розвитку, які б мали спеціальні режими оподаткування для інвесторів, що поряд із найдешевшою робочою силою серед країн Європи може стати потужним імпульсом для залучення інвестиційних ресурсів.

Також у новому законі слід передбачити вирішення проблеми трудової міграції, породженої хронічним безробіттям. Лише на перший погляд здається, що ті шість-сім сотень людей, що виїхали з Карпатських гір у січні-лютому 2015 року [20], – крапля в морі. Але ця офіційна статистика – вершина айсбергу. Міграція набагато більша, враховуючи масовий відплив молодих чоловіків за кордон на певний період часу, щоб тим самим унеможливити попадання до війська. А це не статистика великого міста, а дані по малонаселеному гірському регіону, де втрата навіть десятка корінних родин рівнозначна втраті населеного пункту. Ми втрачаємо реальні гірські села, отримуючи навзаєм розрослі цвинтарі.

На місці вибулих з'являється приблизно така ж кількість нових мешканців нашої землі. Різні за походженням, вони, вочевидь, і добрі люди, проте не знають історії та ментальності гірських жителів, особливостей господарювання на цих територіях. Вони селяться переважно не в далеких горах, а в районних центрах. Так поступово, рік за роком, «вимивається» тисячолітня етнічна опора краю, руйнується мережа хуторів і гражд, яка є фундаментом унікальної гірської української цивілізації, втрата якої матиме, без перебільшення, глобальні наслідки.

Особливе правове поле для гірського краю має стати відправною точкою для створення принципово нової економічної ситуації в Карпатах. Інвестиції уможливають нові проекти в туристичній сфері, зокрема будівництво сучасної європейської велосипедної гірської траси з

різною складністю маршрутів. Карпатськими землями планується прокласти зо півтори сотні кілометрів велосипедних доріг і треків. Проект траси передбачає і будівництво спеціальних гоночних треків, і прокладення оглядово-туристичних маршрутів серед об'єктів незайманої природи, де змагатимуться любителі екстриму. Планується будувати трасу за сучасними нормами та специфікаціями Європейського Союзу, що автоматично передбачає облаштування системи різноманітних допоміжних об'єктів, як-то сервісно-рятувальних станцій, маршрутних розв'язок, мостових конструкцій, комунікацій і ресурсно-логістичних вузлів.

До розвитку спортивно-туристичної інфраструктури можна буде залучати тих господарів, які виробляють екологічно чисте харчування, що нині є популярним світовим трендом. Якщо амбітний проект європейської велосипедної гірської траси буде втілено, він стане тим генералізуючим інфраструктурним фундаментом, на якому можна буде «надбудовувати» логістично гнучку та функційно розгалужену мережу.

А це не лише об'єкти, це – тисячі робочих місць недалеко від рідної домівки, стабільні заробітки для всіх членів родини. Потрібно реалізувати кілька подібних «стрижньових» проектів, і край зміниться до невпізнаності. Українські Карпати можуть і повинні стати другою (після Альпійської) європейською рекреаційно-відпочинковою зоною з високим рівнем життя та налагодженими комунікаціями.

Насамкінець слід зазначити, що вся система нормативно-правових актів, що прямо чи опосередковано регулюють питання соціально-економічного розвитку гірських територій, має бути кодифікована, наприклад, через ухвалення Гірського кодексу, який би забезпечував узагальнене та системне регулювання вищезначеної групи суспільних відносин та особливостей території.

Таким чином, пріоритетними напрямками інституційного та нормативно-правового забезпечення сталого розвитку гірських територій України мають стати:

- наявність відповідної правової бази, що унормовує реалізацію стратегії соціально-економічного розвитку гірських територій; визначення мети (цілей) управлінської діяльності щодо цього розвитку;
- фінансове забезпечення реалізації програм соціально-економічного розвитку гірських територій;
- визначення інститутів, відповідальних за реалізацію стратегії, планів і програм соціально-економічного розвитку досліджуваних територій.

5.2. Фінансово-кредитний механізм стимулювання розвитку гірських територій

На сучасному етапі надзвичайної актуальності та важливості набуває проблема формування дієвого механізму розвитку гірських територій. Враховуючи ситуацію, в якій сьогодні вони перебувають, а це відсутність будь-яких можливостей та інструментів для відтворення соціального, економічного та екологічного потенціалу, на нашу думку, основою створення цього механізму повинна стати політика в галузі фінансів, кредиту та податків. Саме в цьому процесі держава має відігравати чи не найбільш ключову роль, оскільки може впливати через систему економічних, адміністративних, законодавчих, організаційних заходів на здійснення фінансово-кредитної політики сприяння розвитку цих територій.

Сучасна державна фінансова політика здійснюється в площині здійснення міжбюджетних трансфертів, тобто фактично держава здійснює фінансування витрат органів влади на місцях за рахунок надання різного роду дотацій, трансфертів, субвенцій тощо. На нашу думку, держава при здійсненні фінансової політики на гірських територіях повинна кардинально змінити об'єкти інвестування. Мова йде про те, що об'єктом державної підтримки гірських регіонів мають бути не місцеві органи влади, а

підприємства та населення, що знаходяться на цих територіях. Необхідно повністю усунути механізм посередників у разі розміщення бюджетних коштів, що мають надходити каналами державного казначейства. Державна регіональна та бюджетна політика через систему трансфертів не повинна "замикатися" на вирівнюванні соціально-економічного розвитку окремих територій, а має бути спрямована на підтримку їхніх "точок зростання", оскільки обмеження бюджетної спроможності державою може призвести лише до "вирівнювання всіх у бідності", тобто йдеться про створення сприятливого інвестиційного клімату на цих територіях. З іншого боку, дотації вирівнювання, на наш погляд, не можна вважати дієвим інструментом подолання депресивності у гірських районах, оскільки вони спрямовані на подолання диспропорцій лише у фінансуванні поточних потреб. А ось цільові субвенції на виконання інвестиційних програм, а також субвенції на стимулювання розвитку регіонів можуть стати прямим і дійовим засобом поліпшення стану депресивних регіонів.

Проведений вище аналіз нормативно-правової бази, що регулює розвиток гірських територій, засвідчив, що на сьогоднішній час урядом України прийнято низку законів та інших нормативно-правових актів, спрямованих на вирішення проблем гірських територій та стимулювання їх розвитку, поліпшення умов життя людей, зростання ефективності використання фінансових, природних та інших ресурсів, поліпшення координації діяльності та посилення взаємної відповідальності органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування за вирішення питань зайнятості населення. Головним серед них є Закон України "Про статус гірських населених пунктів в Україні" (1995 р.) зі змінами та доповненнями, прийнятими у 2005-2006 роках. У цьому законі для забезпечення соціально-економічного розвитку населених пунктів, яким надано статус гірських, держава передбачає низку пільг, а що стосується фінансової допомоги населенню, то в цьому ж законі зазначено, що розмір державних пенсій, стипендій, усіх передбачених чинним законодавством видів державної

матеріальної допомоги громадянам, які одержали статус особи, що працює, проживає або навчається на території населеного пункту, якому надано статус гірського, збільшується на 20% [255]. Постановою КМ № 648 «Про умови оплати праці осіб, які працюють в гірських районах» також передбачено, що на підприємствах, в установах, організаціях та військових частинах, що розташовані в населених пунктах, яким надані статус гірських, тарифні ставки і посадові оклади підвищуються на 25% [258]. Зазначеними документами держава надає фінансові пільги населенню, що проживає на цих територіях.

Проте сьогодні саме надання цієї адресної допомоги населенню є одним з найбільш дискусійних питань. Чи є підстави для її скасування? Очевидно, що недоцільність такого скасування можна було б аргументувати кількома причинами:

- по-перше, основу аграрного виробництва у гірській місцевості становить тваринництво, а це низькорентабельна галузь. Зайняті тут працівники не отримують диференціальної ренти, яка є джерелом відтворення і розвитку сільськогосподарського виробництва. Звідси стає зрозумілим, що для збереження галузі необхідна її підтримка;

- по-друге, гірські сільські підприємці, фермери, самозайняті в ОСГ несуть значно більші трансакційні витрати, зв'язані з веденням власної справи, ніж на низинних територіях, особливо в частині реалізації продукції (витрати часу, зусиль, коштів, отримання необхідної інформації про кон'юнктуру ринку тощо). По суті, трансакційні витрати визначають, з одного боку, умови і границі ведення бізнесу, а з другого – на їх величину зменшуються доходи сільських підприємців, що вимагає відповідної компенсації;

- по-третє, за розрахунками спеціалістів, із збільшенням висоти місцевості потужність тракторних двигунів знижується на 1 відсоток на кожні 100 метрів. Аналогічно висотність впливає і на надої молока. Це означає, що при однакових затратах ресурсів і праці досягається різна

ефективність господарювання, що ставить гірських підприємців у нерівні умови з тими, що функціонують у низинній природно-економічній зоні;

- по-четверте, усі надбавки, які гарантуються вищезазначеним законом, лягають на плечі місцевих бюджетів і коштів підприємств;

- по-п'яте, при наданні субвенцій з державного бюджету областям факт наявності гірських населених пунктів не враховується, внаслідок чого, як уже відмічалось вище, основне навантаження, пов'язане з додатковими виплатами, знову ж таки лягає на місцеві бюджети;

- по-шосте, надання пільг мешканцям цих територій певною мірою провокує фінансові спекуляції з боку населення. Мова йде про те, і це ми неодноразово зазначали, що в багатьох гірських населених пунктах реально проживає набагато менше людей, ніж фактично прописано. Тобто люди реєструються в цих населених пунктах з метою не проживання або здійснення виробничої чи підприємницької діяльності, а з метою отримання підвищених пенсій, стипендій, заробітних плат та інших видів соціальних виплат;

- і останнє: внаслідок суворих кліматичних умов значна частина продуктів овочівництва в гірських селах не виробляється. А це означає, що ціни на них значно вищі, ніж у низинній та передгірній зоні. Звідси простий, але важливий висновок про різну купівельну спроможність гривні в гірських селах і містах порівняно з іншими районами, що неминуче відбивається на рівні життя горян. До того ж тут значно триваліший опалювальний сезон, що вимагає додаткових фінансових витрат.

Відміну надання цієї фінансової допомоги громадянам можна було б обґрунтувати і високими показниками рівня соціально-економічного розвитку гірських населених пунктів у разі їх наявності. Проте, як показав проведений аналіз соціально-економічного розвитку гірських районів, у п'яти районах, де всі населені пункти є гірськими, а це: Воловецький і Міжгірський – Закарпатської області, Верховинський – Івано-Франківської, Турківський – Львівської, Путильський – Чернівецької області, основні показники є

набагато нижчими не лише за середні по країні, але і за середньообласні. Оскільки пільги громадянам, які проживають у гірських населених пунктах, та гарантії соціально-економічного розвитку стосуються насамперед доходів громадян, то одним з важливих показників, що характеризують відставання гірських територій, є рівень середньої заробітної плати. Навіть за умови наявності 25-відсоткової надбавки до посадових окладів і тарифних ставок відставання гірських населених пунктів від середніх показників є суттєвим: від загальнодержавного показника: Верховинський район відстає на 28% (найгірший показник), Воловецький (найкращий показник) – на 23,9%, а в середньому по гірських районах – на 26%.

Несприятливі природні фактори суттєво впливають також на рівень розвитку господарства гірських районів, а також на зайнятість. Якщо звернути увагу на рівень безробіття, то в областях зони Карпат він перевищує середній в країні максимум в 1,2 раза. В гірських районах цей показник якісно відрізняється від загальнодержавного, перевищуючи його навіть у 4,6 раза (Воловецький район), а в середньому по гірських районах – в 1,8 раза. А враховуючи, що за прогностичними показниками на кінець 2014 року рівень безробіття становив майже 10%, а на кінець 2015 року експерти МВФ прогнозують цей показник на рівні 10,5%, то легко спрогнозувати, що в гірській місцевості майже кожен четвертий-п'ятий її працездатний житель, або кожен третій житель загалом не матиме сфери докладання праці, а отже, буде позбавлений можливості працевлаштуватись. Це дозволяє зробити висновок, що на сьогодні вагомих підстав для скасування пільг нема, оскільки вони спрямовані на компенсацію відставання розвитку гірських населених пунктів за найважливішими показниками соціально-економічного розвитку.

Тому однозначно аргументувати доцільність відміни наданих населенню пільг неможливо. З одного боку, це дійсно додаткові витрати суб'єктів господарської діяльності у вигляді податків, зборів, зростання фонду оплати праці тощо, а з іншого – їх відміна приведе до ще більшого

розриву у доходах, а відповідно і рівневі життя сільського і міського населення, оскільки для горян є більшими і трансакційні витрати, пов'язані з існуванням та веденням господарської діяльності (наприклад, на цих територіях немає придатних умов для вирощування сільгосппродукції, немає нормального доступу до інформаційних послуг тощо, що відповідно провокує їх подорожчання, є більшою відстань (відповідно і витрати) до можливих ринків збуту виробленої готової продукції, особливо сільськогосподарської тощо).

З огляду на викладене вважаємо: поки що мову про відміну пільг для населення вести недоцільно. Питання може стояти про те, в якій формі, якими способами слід їх надавати. Якщо держава декларує ці виплати, тобто гарантує їх, то саме вона повинна їх здійснювати. Тобто для працівників державних установ ці виплати повинні відшкодовуватися з державного бюджету, а для інших суб'єктів господарювання потрібно встановлювати більш «лояльні» правила гри, пов'язані з оподаткуванням їх діяльності, оподаткуванням фонду оплати праці, доступу до дешевих ресурсів тощо, тобто тут слід застосувати традиційні методи.

Все відмічене є свідченням того, що модель економіки сталого розвитку не тільки не заперечує, а навпаки – передбачає збереження соціальних пільг для населення гірських територій. При цьому слід зауважити, що існуючі сьогодні пільги мають об'єктивний характер, оскільки функціонально спрямовані на усунення існуючих територіальних відмінностей в умовах ведення бізнесу, оплаті праці, рівні життя тощо. Інша річ – пільги мотиваційно-мобілізуючого характеру, функціонально спрямовані на стимулювання ділової активності, підвищення конкурентоздатності продукції, мобілізацію інвестицій, розвиток і стимулювання підприємницької активності у виробництві інноваційної продукції, підприємницьку діяльність у пріоритетних сферах економіки гірських сіл тощо. Такі пільги теж мають право на існування, однак вони повинні чітко обмежуватись певними часовими рамками, оскільки їх тривале

використання може привести до «звикання» жителів гірської місцевості до нерівних правил гри у бізнес-середовищі.

Як показує зарубіжний досвід, надання прямої фінансово-кредитної підтримки підприємницьким структурам здійснюється здебільшого у формах гарантованих позик, цільового бюджетного фінансування, пільгового кредитування, надання пільг при оподаткуванні доходів, включаючи і нульові ставки оподаткування та звільнення від сплати деяких з них, цільового субсидіювання і т.д. [318, с. 92]. Слід зважити на такий момент, що державна підтримка та стимулювання підприємницької діяльності повинні здійснюватися на базі селективної політики, тобто через проведення різного роду конкурсів, доборів, умовних “аукціонів” тощо [181, с. 143]. А при такому підході перевага повинна надаватись, на нашу думку, тим суб’єктам господарювання, які здійснюють або планують здійснювати свою діяльність у пріоритетних сферах економіки регіону, спроможні організувати нові робочі місця, залучити до праці соціально вразливі верстви населення, використовувати у процесі власної господарської діяльності інноваційні технологічні засоби, інноваційні процеси тощо [181, с. 143].

Фінансово-кредитний механізм сприяння підприємницькій діяльності насамперед повинен включати надання кредитів, у тому числі і на спеціальних пільгових умовах, для здійснення підприємницької діяльності та вдосконалення механізму податкових платежів.

На нашу думку, в системі податкових платежів найбільш дієвим механізмом стимулювання підприємницької діяльності має бути надання податкових пільг, або так званих «податкових канікул», які також можна розглядати як одну з форм непрямого субсидіювання. Запропонована практика властива багатьом країнам, де розвиток гірських територій знаходиться на досить високому рівні. Так, наприклад, у Швеції суб’єкти господарювання, які функціонують на гірських територіях, можуть отримувати два види пільг. Перший полягає в тому, що ці підприємства отримують компенсацію за невідгідне географічне розташування у формі

транспортних субсидій. Так, наприклад, для підприємств у гірському місті Доротея транспортна субсидія становить 30% витрат на транспортування товарів на відстань понад 400 км і 25% витрат на транспортування сировини, компонентів тощо. А в місті Сорселе ці субсидії становлять відповідно 40% і 35% від обсягу здійснюваних витрат. Другий вид пільг – це те, що нарахування на фонд оплати праці на цих підприємствах на 10% нижчий, ніж на підприємствах інших регіонів країни. Однак, оскільки цей захід спрямований на підтримку насамперед малих і середніх підприємств, то загальний обсяг знижки не може перевищувати 100 тис. крон на рік, що становить приблизно 10 тис. євро [310, с. 49].

Значну увагу слід приділити сприянню розвитку підприємницької діяльності серед незайнятих громадян, зокрема розробленню і реалізації програм підтримки підприємництва у пріоритетних сферах економіки цих населених пунктів. Особливу увагу варто звернути на спеціальні програми для безробітних. Основою таких програм є заміна права на одержання допомоги по безробіттю або компенсації при звільненні на право отримання одноразової суми на відкриття власної справи. Такі програми можуть розглядатися як оплата з боку держави людям за те, що вони самі собі створюють робочі місця. В Україні відповідно до Порядку надання допомоги по безробіттю, у тому числі одноразової її виплати для організації безробітними підприємницької діяльності, затвердженого наказом Міністерства праці та соціальної політики України від 20.11.2000 року № 307, безробітним, яким виповнилося 18 років і які не можуть бути працевлаштовані у зв'язку з відсутністю на ринку праці підходящої роботи, за їхнім бажанням допомога по безробіттю може виплачуватися одноразово для організації ними підприємницької діяльності. Одноразова виплата допомоги по безробіттю здійснюється в розмірі річної суми такої допомоги, визначеної конкретному безробітному. Якщо безробітний уже отримав частину призначеної допомоги по безробіттю, то виплачується її залишок [132, с. 6].

Основна відмінність таких програм для безробітних від існуючих має полягати у формі організації фінансування. Окрім допомоги, учасники програми повинні мати право на деякі фінансові пільги або одноразову допомогу (за умови, що вони відкрили власну справу). Так, у Канаді застосовується практика соціальної допомоги для покриття витрат на утриманців, транспорт. У Нідерландах передбачено пільгові правила на отримання кредитів для дрібних підприємців.

З огляду на досвід розвинутих держав із ринковою економікою, головним напрямом підтримки підприємницької діяльності на гірських територіях в Україні слід обрати забезпечення доступу до кредитних ресурсів, інших їх позичкових видів тощо. Тому, поряд із фондами сприяння зайнятості, необхідно створити спеціальні фінансово-кредитні установи, що забезпечували б доступ до кредитних ресурсів жителям гірських районів.

Найбільш перспективним шляхом фінансової підтримки розвитку гірських регіонів є створення умов щодо активної роботи на їх території фінансово-кредитних установ [335, с. 22].

Зазначений сектор бізнесу має дві переваги на території будь-якого регіону, який потрібно розвивати.

По-перше, як банки, так і небанківські установи, виконуючи свої безпосередні функції, сприяють розвитку регіонів, забезпечуючи задоволення соціально-економічних потреб населення. Так, банки через іпотечне кредитування сприяють вирішенню питань із забезпечення населення житлом. Недержавні пенсійні фонди виконують роль соціальних гарантів для людей після їх виходу на пенсію. Страхові компанії забезпечують захист від різного роду ризиків. Кредитні спілки сприяють поживавленню торговельного обороту, підвищуючи купівельну спроможність населення.

По-друге, механізм роботи фінансових установ передбачає, що частина коштів, які отримують ці установи, не використовується зразу, а накопичується, тим самим створюючи у цих фінансових установах резерви коштів. Розмір таких резервів може бути значним, і тоді виникає питання

щодо їх розміщення, тобто вкладення в активи, які рано чи пізно мають приносити додаткові доходи. Фактично кошти резервів є дуже суттєвим джерелом капітальних вкладень, які можуть бути використані на розвиток цих територій. Тому регіональна влада за наявності продуманих програм та налагодження взаємовигідного співробітництва з менеджментом фінансових установ має можливість ефективно використовувати накопичені ними резерви.

При створенні такого роду установ насамперед слід звернути увагу на створення спеціальних фондів – цільових та гарантійних. Цільові фонди через комерційні банки повинні надавати кредити підприємцям, що функціонують на проблемних територіях. Для організації цього потоку в Україні необхідна спеціальна програма кредитування саме підприємців і того незайнятого населення, яке би хотіло займатися підприємницькою діяльністю, однак за браком коштів не може її започаткувати, а таких осіб, як показало проведене Закарпатським регіональним центром соціально-економічних і гуманітарних досліджень НАН України соціологічне опитування населення, що проживає в населених пунктах, яким присвоєно статус гірських, є трохи менше 25%. Ефективною в цьому напрямі кредитування є співпраця і укладання комерційними банками угод з міжнародними кредитними організаціями, зокрема МВФ, ЄБРР, Німецько-українським фондом тощо. Сучасні комерційні банки в Україні пропонують для вітчизняних юридичних осіб широкий спектр банківських позик, які пов'язані з безпосередньою діяльністю цих суб'єктів, однак немає жодної установи, яка надавала б кредити для започаткування власного бізнесу.

Іншим шляхом є надання гарантій під кредити, субсидування сплати відсотків та надання поворотної фінансової допомоги, і такі функції слід покласти на гарантійні фонди, які слід було б створювати в гірській місцевості.

Також варто звернути увагу на те, що в кредитній політиці необхідно насамперед знижувати відсоткові ставки на пропоновані банками кредити,

особливо на ті з них, які носять довгостроковий характер. Головним у цьому аспекті має стати впровадження і розвиток іпотеки, іпотечного кредитування. Для гірських районів, де сільське господарство не надто розвинено, становлення іпотеки стане поштовхом для його розвитку. Особливої актуальності це набуло після проведення низки заходів, спрямованих на реформування відносин власності в сільському господарстві, ліквідацію колгоспів, передачу землі у приватну власність селянам тощо.

У високорозвинутих країнах з ринковою економікою в умовах кризового стану, який зараз спостерігається не тільки в гірських районах, а й загалом у державі, роль кредиту є дуже вагомою. Це можна пояснити насамперед тим, що в умовах кризи за рахунок дешевого і доступного позичкового капіталу суб'єкти підприємництва можуть залишатися конкурентоздатними, нарощувати обсяги виробництва, розширювати власне виробництво, створювати додаткові робочі місця, тобто вони є тим двигуном, який може вивести країну з кризового стану, оскільки це дасть мультиплікаційний ефект і в інших сферах економіки як окремих територій, так і загалом держави. Проте, попри таку важливість кредиту, в Україні спостерігається зовсім інша ситуація. Обсяги виробництва падають, рівень безробіття невпинно зростає, обсяги державних запозичень, а відповідно і обсяги державного боргу ростуть, доходи населення падають, тобто йде повний занепад економіки, натомість головний фінансовий і емісійний орган держави – Національний банк – робить усе для того, щоб позичковий капітал став недоступним не лише для населення, але навіть для бізнесу, оскільки на сьогодні облікова ставка, тобто ставка, за якою цей банк надає іншим кредити, становить аж 30%. Це не велика, а дуже велика ставка, яка майже в десять разів перевищує середній рівень у різних країнах Європейського Союзу. Нескладні арифметичні розрахунки засвідчують, що при такій ставці комерційні банки будуть надавати кредити мінімум під 40% річних, а дозволити їх собі зможуть підприємства, рентабельність виробництва яких повинна бути не меншою, ніж 50-55%. А при всьому бажанні таких

підприємств не те що в гірській місцевості, їх у державі не дуже багато, в основному це підприємства монополістичних галузей економіки. Тому сьогодні кредит в Україні – це шлях ускладнення власного фінансового становища, шлях до бідності, банкрутства, а не елемент підтримки власної ліквідності чи засіб для розширення, капіталізації виробництва тощо.

Розглядаючи питання фінансової підтримки розвитку гірських територій, не можна не проаналізувати досвід роботи таких небанківських фінансово-кредитних установ за умови, що місцеві органи влади беруть безпосередню участь у їх заснуванні, а потім відповідно і управлінні. Звичайно, ці установи є чисто комерційними, і наявність серед їхніх засновників місцевої влади може, з одного боку, призвести до адміністративного тиску та монополізму, а з іншого, оскільки ці установи є ризиковими за своєю природою, то їх діяльність може призвести до втрати коштів, внесених при їх заснуванні. Але відкидати такий досвід було б недоречно.

Серед небанківських установ, де б місцеві органи могли здійснювати безпосередню участь при створенні, управлінні та регулюванні їх роботи, можна окремо виділити недержавні пенсійні фонди, кредитні спілки та інвестиційні фонди разом із компаніями по управлінню активами.

Недержавні пенсійні фонди почали розвиватись в Україні з 2004 року після прийняття відповідного законодавства. Із самого початку розвитку цієї сфери бізнесу стала реалізовуватись ідея щодо створення таких фондів на рівні муніципалітетів, тобто місцевого самоуправління. Учасниками таких муніципальних пенсійних фондів могли б бути, по-перше, працівники підприємств комунальної сфери та органів місцевого самоуправління, по-друге, місцеві працівники бюджетних установ – лікарі, вчителі, працівники культури, по-третє, особи, задіяні у малому та середньому бізнесі. Тобто набирається досить численний і стабільний з точки зору отримання доходів контингент. Ясно, що рівень доходів перелічених вище учасників не є високим. Але при розумному управлінні активами таких фондів можна

досягти відчутних доходів. Місцеві органи стають безпосередньо зацікавленими в ефективному управлінні такими фондами, оскільки вони задіяні в якості учасників. Крім того, вільні кошти, що накопичуються у вигляді резервів, можна було б ефективно використовувати на розвиток тих гірських районів і територій, де вони розміщені.

Що стосується кредитних спілок місцевого характеру, то вони також могли б залучати у якості своїх учасників усіх вище перелічені категорії працівників. При цьому такі кредитні спілки, крім стандартних виконуваних ними функцій, пов'язаних з кредитуванням товаровиробників та жителів гірських сіл, можна було б наділити функцією надання кредитів для закупівлі споживчих товарів місцевого виробництва, що сприяло б розвитку останнього. Також такі кредитні спілки могли би спеціалізуватися на наданні кредитів на розвиток місцевого бізнесу, зокрема мікробізнесу, малого та середнього підприємництва.

У деяких країнах набули розвитку товариства взаємного страхування на місцевому рівні. У нас поки що такого виду бізнесу немає, але можна було б подумати щодо створення умов для його розвитку.

Окреме місце займають інвестиційні фонди. Після прийняття у 2001 році Закону України „Про інститути спільного інвестування” з'явилась можливість створювати різні інвестиційні фонди, які давали б можливість розвивати проекти регіонального характеру. Результатом цього став бурхливий розвиток таких фондів в областях, а подекуди навіть у районах і містах, завдяки чому місцева влада домоглась вирішення низки проблем. У той же час п'ятирічний досвід існування та функціонування таких фондів засвідчив і наявність ряду проблем. Дуже часто такі фонди створюються не на основі взаємної зацікавленості бізнесу та місцевої влади у вкладенні грошей у той чи інший проект, щоб потім отримати прибутки, а шляхом елементарного адміністративного тиску на бізнес. Підприємців примушують вкладати кошти у цінні папери регіональних інвестиційних фондів як плату за прискорену реєстрацію, послаблення перевірок, надання земельних

ділянок та інших питань, пов'язаних із волею владних чиновників. Здавалось би, що справа розвитку регіону, його матеріально-технічного потенціалу є благородною, і бізнес у кінцевому підсумку нічого не втрачає. Але давно відомо, що примусовими методами не можна ефективно розвивати соціально-економічну сферу. А крім того, може б за наявності свого комерційного інтересу бізнес за участі в інвестиційних фондах міг зробити набагато більше та досягти більш відчутних результатів.

Є певні проблеми і в реалізації вищезгаданого закону про інститути спільного інвестування. Так, це норма статті 8, яка обмежує участь у корпоративних інвестиційних фондах тих, у кого частка органів місцевого самоврядування перевищує 25%, що не дозволяє останнім брати безпосередню активну участь у роботі таких фондів. Тим самим обмежуються легальні можливості співпраці місцевої влади та бізнесу.

Аналогічне обмеження діє і по компаніях з управління активами. Частка держави у статутному фонді не може перевищувати 10%. Як наслідок, місцеві органи влади не можуть безпосередньо впливати на діяльність компаній з управління активами, хоча і роблять це опосередковано. У той же час з метою врахування специфіки та проблем регіонального розвитку було б доцільно визначити у законодавстві особливості роботи спеціальних регіональних компаній, врахувавши як обмеження в їх роботі, так і специфіку діяльності на регіональному рівні.

Діюче законодавство ввело таке поняття, як венчурні фонди. Створення венчурних фондів може бути цікавим у розрізі питань регіонального розвитку. Варто було б більш детально прописати специфіку роботи таких фондів для виконання конкретних цілей, передбачених регіональними програмами.

Отже, на сьогоднішній день у рамках загального законодавства створено необхідне поле для заснування та функціонування інвестиційних фондів, які мають за мету концентрувати ресурси для впровадження інвестиційних проектів. У той же час питання регіональної специфіки

функціонування таких інституцій, особливості їх створення та діяльності в умовах окремих регіонів, участі місцевих органів влади не визначені у законодавстві. Це не дозволяє підвищити рівень ефективності застосування таких інституцій для цілей регіонального розвитку, зокрема як джерела фінансування регіональних програм. Тому варто виробляти окремі пропозиції в цьому напрямі.

Слід відмітити, що численні розмови з представниками органів влади на місцях засвідчили, що місцева влада боїться брати на себе відповідальність щодо здійснення бізнес-проектів, оскільки одна справа неформально тиснути на предмет утворення таких інвестиційних фондів, інша – коли останні мають створюватись під егідою місцевих органів, де ті нести певну відповідальність за успіх інвестиційних проектів.

У разі, коли місцеві органи влади з певних причин не братимуть участь у функціонуванні таких інвестиційних фондів на регіональному рівні, потрібно створити так звані інвестиційно-гарантійні фонди, що могли б амортизувати певну частку ризику в діяльності підприємств, що функціонують у гірській місцевості, і за рахунок власних коштів виступати як гаранті при виділенні кредитів підприємцям.

Відмічене дозволяє зробити висновки, що у сфері кредитної політики варто звернути увагу на пільгове кредитування підприємців-початківців, включаючи сюди і мікрокредитування, а для цього на сучасному етапі створені всі умови.

У сфері податкового регулювання, на нашу думку, необхідно створити на гірських територіях так звані спеціальні економічні зони, де б діяли спеціальні податкові умови у вигляді стимулів, інструментів, важелів для регулювання притоку підприємницького і фінансового капіталу, які суттєво відрізняли б ці території від інших з точки зору доступніших умов для ведення підприємницької діяльності. Потрібно здійснити розмежування податкових пільг за галузевими напрямками вкладення капіталу і за термінами функціонування малого та мікропідприємництва у взаємозв'язку з

чисельністю зайнятих на виробництві, тобто з розмірами виробництва. В гірських районах можна використовувати таку форму підтримки бізнесу, як податкові “канікули”, тобто звільнення від сплати податків на кілька років, оскільки більшість виробництв на цих територіях носять сезонний характер, а період «окупності» ведення бізнесу є набагато вищим, ніж в інших районах тощо.

Щоб уникнути посиленого податкового тиску на суб’єктів, які не мають пільг, на етапі прийняття рішень щодо пільгового оподаткування окремих видів економічної діяльності та суб’єктів економіки важливим є: обґрунтування їх доцільності з позицій держави, місцевих органів влади і платників податків, визначення часового періоду, на який доцільно давати пільги, оцінка результатів та наслідків їх дії на розвиток економіки окремо взятої території.

Іншою важливою проблемою щодо податкових платежів є їх зарахування до відповідних бюджетів, якщо точніше — їх закріплення як доходів інших бюджетів, а не бюджетів гірських сіл, селищ, міст, районів чи областей. Мова про те, що на практиці часто спостерігається ситуація, коли місце реєстрації і ведення господарської діяльності знаходяться на значній відстані одне від одного. Це особливо стосується приватних підприємців платників єдиного податку, які становлять 90-95% всіх господарюючих суб’єктів у гірських районах. Проблема полягає в тому, що сплата єдиного податку здійснюється за місцем податкової адреси, тобто за місцем реєстрації фізичної особи-підприємця, а не за місцем його фактичної діяльності. На практиці в гірських районах Карпат склалася ситуація, коли через відсутність інвестиційних можливостей, потужного фінансового капіталу в місцевих підприємців їх місце займають «іногородні», тобто з інших міст, областей, особливо тих, де спостерігається більша концентрація фінансового капіталу — Києва, Донецька, Луганська, Харкова, Дніпропетровська тощо. Використовуючи наявні в горах природно-кліматичні, рекреаційні, трудові, виробничі та інші ресурси, ці підприємці лише в поодиноких випадках

здійснюють відрахування до бюджетів тих гірських адміністративно-територіальних одиниць, де здійснюють свою діяльність. В основному всі податки ними сплачуються за місцем реєстрації – а це знову ж таки міста, де і так концентрація фінансового капіталу велика. Місцеві бюджети залишаються не лише з «діркою» в дохідній частині, а і з проблемами, пов'язаними з відсутністю фінансових можливостей для відновлення тих самих ресурсів, які необхідні для ведення підприємницької діяльності і які приваблюють сюди підприємців.

Ця проблема стосується не лише мікропідприємств та малого бізнесу, а загалом всіх суб'єктів підприємництва, проте в гірських районах де основа – це малий та мікробізнес, фінансові втрати є дуже відчутними. Однак існує проблема для інших суб'єктів підприємницької діяльності щодо наповнення місцевих бюджетів, яка пов'язана з тим, що юридичні особи – суб'єкти підприємницької діяльності — намагаються не створювати в гірських районах повноцінних філій з веденням балансів, а використовують різні безбалансові форми, такі, як агентства, представництва тощо. Це дає змогу уникнути сплати податків на території регіону, від чого також втрачають місцеві бюджети.

З огляду на це необхідно зробити більш жорсткими правила щодо створення відокремлених підрозділів на цих територіях. Зокрема, будь-який підрозділ, чи то приватний підприємець, який буде вести господарську діяльність, має обов'язково або вести баланс, або звітувати перед місцевими фінансовими органами, якщо це передбачено законом, та платити всі податки на тій гірській території, де він безпосередньо господарює. У статусі безбалансового можуть залишатись тільки ті відокремлені підрозділи, які не ведуть господарської діяльності, а виконують тільки представницькі функції. Такі представництва можуть отримувати на свої рахунки тільки кошти від своєї вищестоящої організації, а виплати здійснювати згідно із спеціально затвердженим кошторисом. За приблизними оцінками, введення більш жорстких норм щодо відкриття відокремлених підрозділів на гірських

територіях дозволить додатково залучити до місцевих бюджетів від 5 до 12 відсотків від сьогоднішнього рівня отримуваних доходів. а якщо до цього додати ще 20 відсотків, які будуть надходити від фізичних осіб — підприємців, то це не багато не мало – третина, а в деяких випадках до половини надходжень дохідної частини місцевих бюджетів гірських адміністративно-територіальних одиниць.

У ряді країн, зокрема Східної Європи, застосовувався інший підхід, а саме – для кожного підприємця та офісу, що представляє якусь юридичну особу на території регіону, незалежно від того, чи це балансова чи безбалансова установа, встановлюється фіксований процент із загальних податкових платежів головної організації, що спрямовується до бюджету регіону. Тобто якщо підприємець або головна організація платять на рік, наприклад, 100 одиниць податку, то 20 одиниць вони мають вносити до місцевих бюджетів, а якщо таких офісів є більше одного, то пропорційно кількості таких офісів у регіонах. Як наслідок, для юридичних осіб відпадає проблема створення безбалансових представництв, оскільки немає об'єктивної необхідності в цьому. Інший можливий підхід – це встановлення такого нового виду місцевого податку, як плата за роботу представництв на території регіону. Тобто якщо представництво є безбалансовим, то головний офіс сплачує фіксований податок за його функціонування на території регіону. Такими методами можна суттєво наповнити місцеві бюджети гірських територій.

Враховуючи обмежені можливості державного та місцевих бюджетів, з метою реалізації політики сприяння розвитку підприємництва на гірських територіях у фінансово-економічному напрямі, варто використовувати різноманітні джерела фінансування. Необхідно формувати сприятливий клімат для збільшення надходжень від вітчизняних та іноземних інвесторів, створити правову основу для ефективного використання вкладених коштів та ресурсів.

В умовах модернізації соціально-економічної системи, коли можливості мобілізації внутрішніх інвестиційних ресурсів є вкрай обмеженими, особливого значення набуває проблема залучення іноземного капіталу на гірські території. Хоча попит на інвестиційні ресурси є досить значний, проте починаючи з 2009 року і по сьогоднішній час в усіх без винятку гірських районах областей зони Карпат сума інвестицій в основний капітал суттєво знизилася, а частка інвестицій в гірські райони в загальній структурі інвестицій, спрямованих в Україну, є мізерною і з кожним роком скорочується. Проте на сьогоднішній момент проблема інвестицій нерозривно пов'язана з проблемами інноваційного характеру, а тому інвестиційно-інноваційній політиці на гірських територіях слід приділяти особливу увагу.

Сьогодні, коли в державі йде здорожчання фінансових ресурсів, важливою формою фінансування, підтримки та стимулювання бізнесу на депресивних гірських територіях, на нашу думку, повинен стати розвиток лізингових відносин у виробництві [209, с. 21]. Лізинг за своєю суттю є товарним кредитом в основні фонди, надані лізингоодержувачу у вигляді переданого у користування майна, а враховуючи, що в гірській місцевості переважно роботи, які здійснюються у підприємницькій діяльності, є ручними, а доступ до сучасної техніки, яка б полегшила і вдосконалила процес виробництва, є обмеженим, то можливість їх автоматизації і спрощення за рахунок лізингу виглядає досить привабливо.

Впровадження комплексу розглянутих вище заходів фінансово-кредитного стимулювання розвитку гірських територій сприятиме подоланню депресивності цих територій, поліпшенню умов життя людей, поліпшенню координації діяльності та посиленню взаємної відповідальності органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування та суб'єктів підприємницької діяльності.

5.3. Бюджетне регулювання розвитку гірських територій

У сучасних соціально-економічних умовах розвитку України важливого значення набуває врахування у бюджетній політиці геоекономічних факторів, особливо у зв'язку з євроінтеграційними тенденціями у зовнішньоекономічних відносинах. В європейських країнах фінансове забезпечення гірських населених пунктів здійснюється за допомогою фінансових ресурсів структурних фондів Європейського Союзу, значна частина яких перерозподіляється на виконання заходів з реалізації положень європейської політики гірського розвитку [79, с. 1].

Особливої актуальності у цьому контексті набуває проблема вдосконалення фінансового забезпечення гірських населених пунктів і, як наслідок, — порядку формування їх місцевих бюджетів у контексті комплексного соціально-економічного розвитку адміністративно-територіальних одиниць гірської місцевості з урахуванням європейського досвіду та перспектив залучення України до міжнародних проектів у цій галузі.

Ефективне управління розвитком гірських територій потребує розробки адекватних методів і механізмів, серед яких важливе значення має система інструментів бюджетного регулювання. Упроваджуючи будь-яку модель міжбюджетних відносин, центральна влада має на меті вирішувати проблеми, пов'язані зі значними територіальними відмінностями у рівнях економічного та соціального розвитку та добробуту населення, що особливо стосується відсталих депресивних регіонів, до числа яких, без сумніву, відносять і гірські території областей Карпатського регіону.

Для забезпечення добробуту населення та підтримки соціальних стандартів життя гірських територій держава, як уже відмічалось раніше, традиційно виділяла цільові бюджетні ресурси, надавала таким територіям гарантовану бюджетно-фінансову підтримку.

Сучасна державна фінансова політика здійснюється в площині здійснення міжбюджетних трансфертів, тобто фактично держава здійснює фінансування витрат органів влади на місцях за рахунок надання різного роду дотацій, трансфертів, субвенцій тощо. На нашу думку, держава при здійсненні фінансової політики на гірських територіях повинна кардинально змінити об'єкти інвестування. Мова йде про те, що об'єктом державної підтримки гірських регіонів мають бути не місцеві органи влади, а підприємства та населення, що знаходяться на цих територіях. Необхідно повністю усунути механізм посередників у разі розміщення бюджетних коштів, що мають надходити каналами державного казначейства. Державна регіональна та бюджетна політика через систему трансфертів не повинна "замикатися" на вирівнюванні соціально-економічного розвитку окремих територій, а має бути спрямована на підтримку "точок зростання" цих територій, оскільки обмеження бюджетної спроможності державою може призвести лише до "вирівнювання всіх у бідності", тобто йдеться про створення сприятливого інвестиційного клімату на цих територіях. З іншого боку, дотації вирівнювання, на наш погляд, не можна вважати дійовим інструментом подолання депресивності гірських районів, оскільки вони спрямовані на подолання диспропорцій лише у фінансуванні поточних потреб. А ось цільові субвенції на виконання інвестиційних програм, а також субвенції на стимулювання розвитку регіонів можуть стати прямим і дійовим засобом поліпшення стану депресивних регіонів.

Сьогодні система фінансової підтримки розвитку гірських територій повинна здійснюватися за трьома найважливішими напрямками (рис. 5.1).

Перший інструмент – це підтримка за рахунок коштів державного бюджету країни. У цій групі підвищення дієвості підтримки з боку держави може здійснюватись по таких головних позиціях: система заходів із соціо-еколого-економічного розвитку гірських територій, що були включені до відповідних державних програм і які будуть здійснюватись безпосередньо за рахунок коштів держбюджету; механізм підтримки розвитку цих територій за

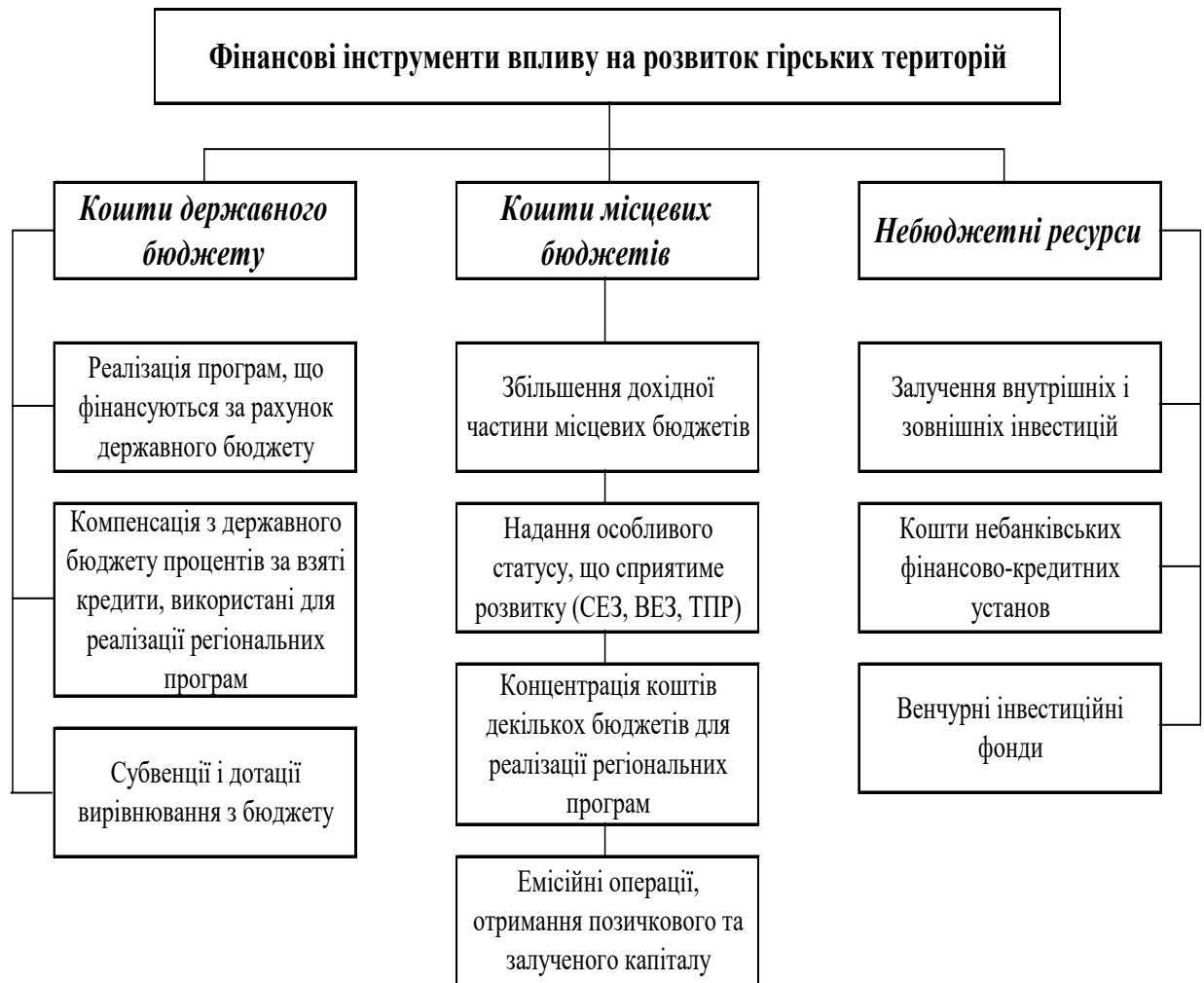

Рис. 5.1. Фінансовий механізм розвитку гірських територій*

* Розроблено автором на основі [335]

рахунок субвенцій, що передбачені у державному бюджеті; підтримка програм регіонального розвитку шляхом компенсації державою процентів за взяті кредити, що використовуються для реалізації регіональних програм.

Другий інструмент – це використання коштів регіональних бюджетів та бюджетів місцевого самоврядування на цілі розвитку своєї території. Тут також можна виділити ряд найважливіших позицій, які б дозволяли підвищити рівень фінансової забезпеченості власних регіональних програм, зокрема: збільшення розміру дохідної частини власних місцевих бюджетів; концентрація коштів кількох регіональних бюджетів (наприклад, розташованих на спільній території) для виконання спільних програм

соціально-економічного розвитку; залучення коштів шляхом проведення емісійних заходів та залучення кредитів; вирішення питань щодо надання регіону того чи іншого особливого статусу (наприклад, вільної економічної зони, спеціальної економічної зони, території пріоритетного розвитку, депресивної території тощо), що дозволить збільшити надходження ресурсів.

Третій інструмент – це залучення на цілі соціально-економічного та екологічного розвитку регіону небюджетних коштів шляхом участі у програмах реалізації регіональних проектів місцевого бізнесу, громадян, громадських структур тощо. Такі засоби підтримки можна класифікувати залежно від рівня, з якого вони надаються, а саме як загальнодержавні заходи підтримки та як місцеві, що здійснюються структурами в межах своєї території чи регіону. Загальнодержавні заходи спрямовані в першу чергу для сприяння залученню іноземних інвестицій, а також для створення відповідного законодавчого та нормативного поля, яке б стимулювало або навіть у ряді випадків не заважало участі бізнесу в реалізації регіональних програм. На місцевому рівні такі заходи повинні бути максимально конкретизованими і, зокрема, стосуватись таких питань, як вплив місцевих органів влади на розширення рівня та конкретних форм соціальної відповідальності бізнесу, на створення регіональних інвестиційних фондів, у першу чергу цільового характеру, на залучення вітчизняних та іноземних інвесторів під проекти, що приводять до збільшення робочих місць, поліпшення інфраструктури, вирішення соціальних питань.

Усі зазначені вище напрями потребують окремого аналізу по кожному з них з метою виявлення проблем, які заважають їм успішно реалізуватись, окрім останнього, оскільки він досліджений нами окремо.

Що стосується програм соціально-економічного розвитку, то більш детально вони були розглянуті раніше при оцінці нормативно-правового забезпечення регулювання розвитку гірських територій. Оцінка реалізації цих програм дозволяє зробити висновок про існування багатьох негативних моментів. Головним недоліком є неузгодженість у діючому бюджетному

процесі галузевих та регіональних інтересів, а точніше – відсутність чіткого механізму такого узгодження. Програми в основному формуються на галузевому рівні. Міністерства та відомства подають до Кабінету Міністрів пропозиції щодо розвитку тих чи інших складових у своїх галузях, надають розрахунки потреб у бюджетних коштах, готують відповідні техніко-економічні обґрунтування. Складовою частиною таких розрахунків є також пропозиції щодо територіального вирішення цього питання, тобто розміщення об'єктів, на яких буде реалізовуватись програма на території в межах областей, районів, міст, селищ. Саме тут і виникає неузгодженість. По-перше, міністерство (відомство), як правило самостійно, не проводячи достатніх консультацій із регіонами, вирішує, в який регіон та на які цілі направляти ті чи інші ресурси. По-друге, навіть якщо б відомство захотіло провести такі консультації, то відсутній механізм, який би передбачав елементи конкурсного відбору регіонів на основі врахування чітких критеріїв. Часто виникають ситуації, коли одні області отримують ресурсів більше, а інші менше, та відповідно засобів реалізації. Також часто є незрозумілим, чому хтось потрапляє у „пілотні”, а хтось залишається на завершальному етапі. Яскравим прикладом є програма комп'ютеризації гірських сільських шкіл, де різниця у рівні постачання між чотирма областями була суттєвою.

Причиною такого волюнтаризму є те, що прописаний у законодавстві процес формування бюджету на наступний рік не передбачає узгодженості запитів, що йдуть від галузевих та регіональних розпорядників бюджетних коштів. Тобто запити, що формуються на рівні міністерства, не проходять процедуру узгодження з державними адміністраціями в регіонах. Також у регіонах відсутні можливості простежити, як розглядались їх пропозиції щодо фінансування необхідних для них цілей, чому не враховані, чому були відібрані інші регіони, хто персонально відповідає за такий відбір. Таким чином, механізм узгодження інтересів галузей та регіонів при формуванні програм на рівні державного бюджету потребує суттєвого вдосконалення.

Іншим негативним моментом є те, що гірські регіони практично не мають реального впливу на реалізацію таких програм, навіть якщо той чи інший регіон задіяний у них. Відсутні чіткі норми, які б передбачали необхідність участі регіону у відборі підрядників, виконавців, партнерів, участі у тендерах на закупівлю товарно-матеріальних цінностей. У результаті це може призвести до неефективного використання коштів. Усунення участі регіонів гальмує розвиток на їх території відповідної виробничої та сервісної інфраструктури, яка могла б допомагати у реалізації загальнодержавних проектів.

Що стосується іншого джерела фінансування, то, як уже зазначалося неодноразово, для гірських територій країни система субвенцій і дотацій є головним джерелом фінансової підтримки розвитку за рахунок бюджетних коштів. Ця система більшою мірою, ніж фінансування програм за рахунок держбюджету, враховує потреби цих територій у бюджетній підтримці. У той же час аналіз системи субвенцій свідчить про наявність у ній ряду суттєвих недоліків, які потребують додаткового опрацювання з метою їх виправлення або усунення. По-перше, відбувається процес, який можна охарактеризувати як процес витіснення на другий план десятками „інших” субвенцій двох головних – на інвестиційні проекти та на програми соціального захисту. Зараз уже існує кілька десятків вузькоспеціалізованих субвенцій, і з кожним роком їх кількість зростає.

Друге. Регулювання зверху, зокрема, проявляється також у досить складному порядку затвердження субвенцій, що сильно затягується в часі і тому слід проаналізувати, наскільки ефективна діюча практика прийняття рішень постановами Кабміну. Для вирішення цього питання необхідно перш за все встановити критерії та правила розподілу зазначених субвенцій, що відповідає практиці ряду розвинутих країн.

Третє. Якщо при використанні коштів держбюджету на виконання загальнодержавних програм можна відмітити недостатнє врахування інтересів регіонів, зокрема областей, то при аналізі механізму субвенцій

виникає та сама проблема, але на іншому територіальному рівні. Фактично на обласному рівні вирішують, що є більш пріоритетним і першочерговим для окремої гірської територіальної одиниці, які проекти включати, а які не варто. Для гірських поселень, на жаль, не створено достатньо ефективного механізму захисту своїх пропозицій, відсутня система тендерності при вирішенні питань надання субвенцій, механізм прийняття рішень часто недостатньо прозорий. Тому механізм взаємодії на рівні область-район-місто (село, селище) потребує певного вдосконалення в системі розподілу субвенцій на потреби розвитку кожного регіону, включаючи гірські.

Четверте. У контексті використання коштів державного бюджету можна також розглядати питання щодо створення спеціальних територіальних колективних органів, що будуть опікуватись питаннями розвитку гірських територій, зокрема використанням різного виду коштів, включаючи також і ті, що направляються у вигляді субвенцій. У такі органи поряд із представниками органів влади можуть входити громадськість, представники об'єднань підприємців тощо. Такий підхід дасть можливість підвищити ефективність використання бюджетних коштів та ступінь відповідальності територіальних одиниць за ті процеси, які тут відбуваються.

П'яте. Формування та отримання субвенцій у гірських регіонах показує, що поки що чітко не визначена роль різних міністерств у цьому процесі, а саме Міністерства економіки та Міністерства регіонального розвитку. Ясно, що міністерство не може виступати у ролі контролера, бо важко оцінити, чи справді будівництво мосту в конкретному гірському селі важливіше, ніж реконструкція дороги в іншому. Тому, як правило, все, що готує область, ці міністерства затверджують, а їх регулююча функція відсутня. На наш погляд, ця функція має зводитись до двох моментів. По-перше, вищий орган влади має виступати як своєрідний арбітр, якщо якийсь район або місто поскаржились на несправедливий розподіл з боку області. І по-друге, внести пропозиції до законодавства щодо утворення при міністерстві централізованого фонду по розподілу субвенцій, де були б

зарезервовані кошти на певному відсотковому рівні від загального обсягу субвенцій по країні (наприклад, 5-10%), які виділялися б рішенням уряду за поданням відповідного міністерства відповідно до обставин, що складаються протягом поточного року.

Питання застосування субвенцій тісно пов'язане зі ще одним інструментом підтримки – компенсацією за рахунок коштів державного бюджету процентів за взяті кредити, що спрямовуються на виконання регіональних програм [335, с. 13]. Цей підхід має більш ринковий характер, оскільки місцеві органи влади не просто стають отримувачами коштів, а повинні шукати більш вигідні для себе умови в банківському секторі. Можна виділити два моменти, які потребують удосконалення в механізмі погашення процентів. Перше – це те, щоб надати регіонам більше прав щодо вибору уповноважених банків, тобто відійти від практики, коли зверху встановлюються переліки цих банків. Такий підхід буде сприяти розвитку банківської системи на місцях, підйому регіональних банків, що також є чинником розвитку регіонів. Друге – це дозволити брати позики під майбутнє погашення частини процентів у разі, якщо той чи інший об'єкт уже внесено до бюджету, а не отримувати спеціальний дозвіл на погашення частки процентів, а в разі затвердження в бюджеті того чи іншого інвестиційного проекту зразу ж мати право брати під здійснення цього проекту кредити, які потім частково будуть погашатись за рахунок бюджетних коштів [335, с. 13-14]. Це дозволить починати реалізацію проектів на початку року, що дасть можливість їх вчасно завершити та запускати в експлуатацію.

Сьогодні дуже гостро постає проблема фінансової самостійності регіонів, оскільки ми стоїмо на порозі великих змін, коли всі повноваження передаються на місця, тобто відбувається перехід до повноцінного місцевого самоврядування. Зазначене питання є надзвичайно актуальним для депресивних гірських регіонів, оскільки тут найбільш гостро постане проблема наповнення, а відповідно і виконання місцевих бюджетів [92, с. 191]. Наріжним каменем цієї проблеми є порядок формування останніх, а

саме питання їх збільшення стосовно державного бюджету. А це означає необхідність перерозподілу джерел доходів на користь місцевих бюджетів. Ясно, що зміцнення місцевих бюджетів дозволило б регіонам більш самостійно вирішувати найважливіші питання свого розвитку, не покладаючись на надходження зверху у вигляді субвенцій. У той же час маємо країну з досить нерівномірним рівнем розвитку окремих регіонів та територій. Тому можливості отримання достатнього рівня доходів для власного розвитку в окремих областях, районах та містах кардинально різні. Через це ідея суттєво знизити рівень міжбюджетних трансфертів не має поки що короткострокової перспективи.

Практика доводить зовсім інше – за рахунок місцевих бюджетів більшість регіонів країни, не кажучи вже про депресивні, не можуть вирішувати жодних суттєвих питань свого розвитку. Їх ледве вистачає на виплату заробітної плати працівникам державних установ. Тому зміцнення місцевих бюджетів є нагальним завданням, яке треба вирішити найближчим часом. Але таке вирішення натикається на низку проблем, які потребують окремого розгляду.

Якщо проаналізувати перелік доходів, що залишаються у місцевих бюджетах, зокрема тих, що не враховуються при визначенні міжбюджетних трансфертів, то можна зробити висновок, що більшість із них не мають стабільного характеру і не є сталими за розмірами, що не дозволяє спланувати витратної частини, а відповідно і проаналізувати витрати на розвиток відповідних територій.

Ситуація з доходами, що зараховуються до місцевих бюджетів, породжує ще одну проблему – місцеві органи влади не зацікавлені у збільшенні доходів суб'єктів підприємницької діяльності та громадян, оскільки від того, більше чи менше отримають прибутку ці суб'єкти, місцевий бюджет стосовно низки податків все одно нічого не отримає, оскільки вони ідуть у центр. Звідси немає ні сприяння високодохідним результатам з боку місцевої влади, ні належного контролю за сплатою

податків, зокрема за роботою підприємств, що знаходяться на відповідній території. Виходом із такої ситуації може бути встановлення нормативу відрахувань до місцевого бюджету (про що йшлося в одному з попередніх параграфів роботи) для кожного без винятку виду податку, який збирається на окремій території. Причому тут не повинно бути жодної диференціації за окремими адміністративними одиницями: на кожному рівні регіонального самоврядування та влади (область, район, місто, селище, село) встановлюється, наприклад, норматив 20-50% відрахувань до місцевих бюджетів. А диференціацію не варто застосовувати, оскільки можна отримати бюрократичний механізм розподілу процентів, який завжди межує з корупцією [130].

Іншим інструментом підвищення ролі місцевих бюджетів може бути введення такого податку, який би забезпечував надійне та стабільне надходження коштів до місцевих бюджетів і в той же час був зрозумілим для платників та не дуже обтяжливим для них. Таким податком може бути, наприклад, податок на доходи фізичних осіб, плата за місцеві послуги, а також прийнятий у 2015 році податок на нерухомість. Стягнення останнього прив'язане до кожного об'єкта нерухомості незалежно від того, хто є його власник, і ставка для кожного населеного пункту визначається окремо місцевими органами влади. Ідея щодо введення аналогічного податку на нерухомість для юридичних осіб слід розглядати в іншій площині, ніж це відбувається для фізичних і так, як воно зараз задекларовано в Україні, оскільки він мав би бути схожим на податок на активи (asset tax). Податок на активи, на відміну від податку на нерухомість, дасть змогу стягнути платежі з усього майна, що належить конкретній юридичній особі, незалежно від того, в яких активах це майно зберігається. Багато суб'єктів господарювання можуть не мати власної нерухомості, а інші – можуть мати її надто багато залежно від специфіки виробництва. До прикладу, елеватор буде платити великий податок на нерухомість, а представництво банку чи страхової компанії незначний, хоча за рівнем доходів фінансова установа значно

переважає елеватор. Податок на активи не дасть змоги обійти оподаткування і зробити собі ті чи інші преференції. В будь-якому разі введення податків на нерухомість або активи є засобом посилення місцевих бюджетів і, відповідно, посилення власних можливостей місцевих органів влади.

Ще одним питанням, яке хоч безпосередньо не пов'язано з наповненням місцевих бюджетів, але стосується цього процесу, є здійснення фінансового контролю за використанням коштів місцевих бюджетів [9]. На жаль, досі в Україні питання фінансового контролю місцевих бюджетів не знайшло свого остаточного вирішення відповідно до європейських принципів самоврядування. Контроль фінансів на місцях здійснює центральна контролююча структура КРУ, а це є надмірним контролем з боку центральної влади, і така ситуація обмежує діяльність з розвитку інвестиційних проектів, а в разі їх реалізації потім ще треба довго надавати пояснення, чому було прийнято те чи інше рішення.

Питання використання власних бюджетів регіонів на цілі розвитку пов'язані також з можливістю об'єднання коштів кількох місцевих бюджетів для реалізації спільних програм, що дозволить досягти необхідного рівня концентрації ресурсів при реалізації капіталомістких проектів, результати яких потрібні кільком територіям, наприклад, будівництво транспортних комунікацій, об'єктів інфраструктури, підприємств, що забезпечують комунальні потреби тощо [21]. Проте законодавча база не дозволяє повноцінно здійснювати таке об'єднання ресурсів, що викликає потребу переглянути діючий механізм вирішення питань щодо об'єднання коштів бюджетів різних місцевих громад – цей механізм треба зробити більш гнучким та надати його учасникам більше прав, проте слід уникнути ситуації, коли місцеві органи під виглядом об'єднання бюджетних ресурсів не здійснювали б фактично кредитування один одного. Річ у тому, що таке об'єднання може виконувати роль своєрідної „кредитної спілки”, коли кошти концентруються, щоб потім по черзі надавати допомогу кожній території – учасниці такого об'єднання. Але навіть у такій ситуації треба шукати

позитивне, а не йти шляхом обмежень і заборон. Тому і потрібне більш чітке законодавче тлумачення цих процесів із визначенням всіх ситуацій, які можуть бути допущені, і тих, які повинні бути заборонені.

Розглядаючи питання щодо можливостей власних бюджетів розвитку, доцільно розглянути і такий напрям, як залучення коштів у регіони шляхом проведення емісійних та кредитних заходів [299, с. 64]. Що стосується емісійних операцій, то тут нам прислужився б досвід деяких європейських країн, де влада на місцях може випускати цінні папери, які є в основному гарантіями повернення вкладеного капіталу. Проте через перепони у законодавстві на цьому шляху нам потрібно зробити ще багато, і насамперед це мають бути зміни у законодавстві, які б давали права владним органам на місцях здійснювати таку емісію.

Що стосується залучення кредитів, то, на жаль, українська банківська система ще не змогла запропонувати відповідні продукти, де надання кредитів під розвиток окремо взятої території могло б супроводжуватись певними формами гарантій з боку органів влади, що представляють цю територію. Можна було б ширше використовувати заставу майна, що знаходиться у комунальній власності, особливо такого, яке не використовується раціонально або знаходиться у занедбаному чи зруйнованому стані, через брак у місцевої влади коштів на його приведення до споживчого стану. Якраз на умовах, пов'язаних із отриманням кредитів, можна було б розвивати програми спільно з місцевим бізнесом, у тому числі і спільно з банками, де б комунальна власність вносила як застава разом із приватною та іншими видами власності. З цього слідує, що система залучення коштів для цілей регіонального розвитку через отримання кредитів органами місцевої влади потребує удосконалення. Одним із напрямів є пошук нових форм кредитування під регіональні програми, де б оптимально узгоджувались інтереси державної влади та бізнесу.

Характеризуючи ще один з можливих напрямів – надання гірським територіям особливого статусу, слід відмітити, що це для них було б дуже

доцільним – створення особливого режиму зборів, оподаткування, регуляторних норм. Взагалі слід поєднати вирішення проблеми вільних економічних зон із вирішенням проблем депресивних територій [63], тобто спочатку відповідно до прийнятих методик визначаються депресивні території, а вже потім, після необхідного аналізу та експертної оцінки, їм надається статус вільних економічних зон із усіма витікаючими з цього наслідками. Тобто отримання статусу депресивної території є обов’язковою умовою для отримання всіх пільг, що мають суб’єкти ВЕЗ чи СЕЗ.

Іншим питанням стосовно СЕЗ є питання забезпечення конкретних умов для розвитку регіону, де вони розташовані. Ззовні може здатися, що звільнення від сплати податків тільки шкодить місцевій владі, бо вона також частково недоотримує кошти. Насправді ж пільгові умови оподаткування дозволяють реалізовувати інвестиційні проекти, нарощувати потенціал, створювати нові робочі місця. Разом з тим місцева влада має отримувати і безпосередню компенсацію за втрату своїх доходів. Тому варто запровадити механізм, який би зобов’язував суб’єкти підприємницької діяльності, які знаходяться у СЕЗ, виконувати конкретні соціальні або економічні проекти суто регіонального характеру. Це має бути однією з умов надання територіям особливого статусу. Дещо інші підходи мають застосовуватись до гірських територій, де необхідно, щоб превалував принцип загальнодержавної підтримки, тобто ті потреби, які регіон не зможе самостійно задовольнити, мають фінансуватись за рахунок спеціальних субвенцій, а завданням місцевої влади має бути правильне обрахування таких субвенцій, їх точне визначення. Розвиток на місцевому рівні слід пов’язувати із соціо-еколого-економічними особливостями регіону, які могли б дозволити залучити додаткові кошти, як, наприклад, туризм і рекреація у гірських районах. У таких випадках доходи від суто «місцевого» бізнесу мають залишатись в основному в розпорядженні місцевої влади.

Пожвавлення економічного розвитку гірських територій залежить не тільки від ефективної політики врегулювання міжбюджетних відносин.

Ефективна бюджетна політика має втілювати основний принцип – поступовий перехід від бюджетного забезпечення територіальних громад до бюджетного регулювання. Однак не менше значення має створення умов для розвитку економіки, створення робочих місць, умов для розвитку підприємницької ініціативи.

Як показав поданий вище аналіз, бюджетні кошти залишаються головним джерелом фінансової підтримки розвитку гірських територій, проте на сьогоднішній день воно через низку причин не забезпечує створення фінансової бази, адекватної потребам такого розвитку. Тому зараз мова повинна йти про модернізацію та удосконалення бюджетних відносин з метою створення ефективного механізму розвитку гірських територій, що можливо за рахунок проведення комплексу організаційних заходів, зокрема:

- отримання права бути також розпорядником бюджетних коштів з боку місцевих владних структур при реалізації інвестиційних програм за кошти державного бюджету;
- оптимізації роботи через створення агентств регіонального розвитку;
- залучення до активної участі в регіональних програмах місцевої громадськості, неурядових організацій, бізнесу та його об'єднань як розпорядників бюджетних коштів, так і членів агентств регіонального розвитку;
- ефективної реалізації принципу довірчих відносин між центром та регіонами, закладеного в програмних урядових документах.

Як бачимо, всі перелічені заходи практично спрямовані на виконання одного завдання — організаційну перебудову системи функцій, компетенції, прав та обов'язків гірських територій у реалізації політики регіонального розвитку.

5.4. Державна інноваційно-інвестиційна політика розвитку гірських територій

Проведений у роботі аналіз соціально-економічного розвитку гірських територій засвідчив низький рівень адаптації соціально-трудоного потенціалу до ринкових умов, недостатню підтримку різних форм підприємницької діяльності, незадовільний стан виробничої, а ще більше соціальної інфраструктури, відсутність виваженої державної політики щодо їхнього розвитку, що в кінцевому результаті посилює диспропорції в економічному розвитку цих територій. Відмічені процеси значною мірою провокують низьку інвестиційну привабливість гірських територій регіону, що стало серйозним гальмом на шляху їх розвитку, оскільки без потужного фінансового капіталу запуснути механізм відтворення цих територій практично неможливо.

З цього випливає завдання прикладного характеру, зв'язане з формуванням ефективної регіональної інвестиційної політики, під якою слід розуміти систему заходів, проведених на рівні регіону, що сприяють мобілізації інвестиційних ресурсів і визначенню напрямів їх найбільш ефективного і раціонального використання в інтересах населення й окремих інвесторів [273, с. 49]. При цьому вкрай важливо враховувати специфічні особливості залучення інвестицій у гірські населені пункти, виходячи з їх соціально-економічного розвитку, наявного виробничо-ресурсного потенціалу, структури економіки.

Головною метою залучення інвестицій на гірські території є стимулювання соціально-економічного розвитку останніх, передусім пріоритетних сфер їх економіки, впровадження високих технологій у сільське і лісове господарство, туризм та лікувально-оздоровчу галузь, стимулювання природоохоронної діяльності, забезпечення переходу місцевих бюджетів на бездотаційний режим.

Слід зауважити, що з різних причин держава не в повному обсязі забезпечує розвиток гірських населених пунктів. Так, на сьогоднішній день, як уже зазначалося раніше в одному з параграфів роботи, гірська політика в Україні регламентується трьома основними законодавчо-нормативними актами: Законом України «Про статус гірських населених пунктів в Україні» (від 15 лютого 1995 р.) [255], Постановою Кабінету Міністрів України «Про перелік населених пунктів, яким надається статус гірських» (від 11 серпня 1995 р. №647) [242], Постановою Кабінету Міністрів України «Про умови оплати праці осіб, які працюють в гірських районах» (від 11 серпня 1995 р. №648) [258]. В головному законі зазначені дві форми державної підтримки гірських населених пунктів.

Так, статтею 3 зазначеного закону передбачаються державні гарантії соціально-економічного розвитку населених пунктів, яким надано статус гірських. Серед них виділення бюджетних коштів на розвиток і зміцнення матеріально-технічної бази пасажирського транспорту, дорожнього господарства, зв'язку, електричних мереж, систем теле- і радіотрансляції, газифікації та розробки місцевих газових і нафтових родовищ, освіти, охорони здоров'я, культурно-побутового та торговельного обслуговування, а також фінансування заходів для поліпшення родючості земель, розвитку та використання туристичних, рекреаційних і лікувальних можливостей гірського регіону; здійснення заходів щодо будівництва об'єктів виробничої і соціальної інфраструктури [255].

Згідно зі статтею 6 цього ж закону встановлено пільги громадянам, яким надано статус особи, що проживає і працює (навчається) на території населеного пункту, якому надано статус гірського.

Проте аналіз дії закону показує, що передбачені статтею 3 державні гарантії соціально-економічного розвитку гірських територій не забезпечуються, а орієнтування на пряму державну підтримку соціально-економічного розвитку гірських територій переважно за рахунок бюджетних

асигнувань є малоефективним і потребує доповнення у частині запровадження стимулів для припливу інвестицій з небюджетних джерел, створення сприятливих умов для підприємницької діяльності з метою кардинального вирішення проблем зайнятості місцевого населення [72, с. 75]. Тобто стаття 3 чинного закону, де йдеться про гарантії державної підтримки соціально-економічного розвитку гірських населених пунктів, зовсім не виконується і, як наслідок, він не стимулює закріплення молоді в горах [262].

Недостатнє фінансування, відсутність інвестицій, нерозвинена система кредитування суб'єктів підприємницької діяльності спричинили глибокий занепад економіки гірських територій та зниження життєвого рівня населення. Так, наприклад, частка валової продукції промисловості у 2013 році в розрахунку на одного мешканця гірських територій у загальному виробництві зменшилась порівняно з 1990 роком у Закарпатській області на 71,8%, в Івано-Франківській – на 37,6%, Чернівецькій – на 55,9% [30]. Що стосується виробництва сільськогосподарської продукції, то у цих районах вирощується 18% продукції рослинництва та 33% продукції тваринництва від загального обсягу сільськогосподарського виробництва [30].

Серйозним гальмом на шляху розвитку господарств гірських районів є такі негативні соціально-економічні процеси, як відсутність бюджетного фінансування, диспропорція між цінами на сільськогосподарську та промислову продукцію, надлишок робочої сили. Майже всі територіальні громади гірських населених пунктів, за винятком розвинутих туристичних центрів (м.Яремче, м.Свалява, частково міст Болехів, Дрогобич та Старий Самбір), перебувають на дотації держави через відсутність достатніх фінансових і економічних ресурсів для надання повноцінних комунально-побутових і соціально-культурних послуг. Розмір таких дотацій, на жаль, не дозволяє надавати населенню послуги на рівні, гарантованому державою з точки зору соціальних стандартів.

Все це вимагає проведення адекватної реаліям інвестиційної політики на цих територіях, оскільки рівень капіталовкладень в основні засоби в гірських районах областей зони Карпат залишається недостатнім (табл. 5.1).

Таблиця 5.1

**Динаміка капітальних інвестицій у гірських районах областей зони
Карпат в 1995-2013 рр., млн. грн. [30]**

Райони	1995*	2001	2005	2008	2010	2013
Україна	937816	32573	93096	233081	189061	247891
Закарпатська область						
<i>Гірські райони</i>	1696,2	52,7	235,7	461,7	308,8	316,4
По області	8433,7	519,2	1114,6	3303,5	2205,4	2645,8
Івано-Франківська						
<i>Гірські райони</i>	6837,5	407,2	508,7	1206,3	690,7	806,2
По області	37049,4	851,2	1683,4	5949,6	4379,4	5167,2
Львівська область						
<i>Гірські райони</i>	3552,2	161,4	351,8	877,1	335,4	514,9
По області	36554,5	1357,1	4681,7	10799,3	8830,2	9816,7
Чернівецька область						
<i>Гірські райони</i>	...	16,8	56,9	520,1	358,6	391,7
По області	9715	239,8	754,8	3732,6	1714,7	2257,4
ВСЬОГО ПО ГІРСЬКИХ РАЙОНАХ КАРПАТСЬКОГО РЕГІОНУ	12085,9	638,1	1153,1	3065,2	1693,5	2029,2

* - млрд. карбованців

... - дані відсутні

Дані таблиці засвідчують, що до 2008 року спостерігалася чітка тенденція до збільшення інвестицій в основний капітал гірських територій областей зони Карпат. Підтвердженням цьому також є найбільше значення індексу інвестицій в основний капітал гірських територій протягом аналізованого періоду – середнє значення коливається в межах 104,7% по гірських районах порівняно з 1989 роком. Так, у Закарпатській області протягом аналізованого періоду сума інвестицій в гірські райони зросла майже в дев'ять разів. Однак у загальному обсязі інвестицій в області їх частка скоротилася з 20,1% в 1995 році до 14,0% у 2008 році та 11,9% у 2013-му. Аналогічна ситуація спостерігається в Івано-Франківській області, де сума інвестицій у гірські райони протягом аналізованих років зросла майже втричі, а їх частка в загальній сумі обласних інвестицій за цей же період

зменшилася майже на 25% – з 47,8 до 20,3%, а в останньому аналізованому році вона була ще меншою – 15,6%. Найменша частка інвестицій у гірські райони була зосереджена у Львівській області – 5,2% від загальної суми інвестицій в області. Дещо кращою є ситуація в інвестиційній сфері гірських територій Чернівецької області, де протягом останнього року було здійснено 17,3% всіх інвестиційних операцій, зафіксованих у цій області [30].

Навіть у докризовий період, як засвідчує аналіз даних таблиці 5.1, обсяги інвестиційних коштів на гірських депресивних територіях були далекими від оптимальних. Попри те, що протягом докризового періоду на всіх гірських територіях спостерігалася позитивна динаміка приросту інвестиційних операцій, фінансова криза суттєво вплинула на потенційні можливості інвесторів, відповідно змінивши обсяг інвестицій у гірську місцевість, та й загалом по Україні. Починаючи з 2009 року в усіх без винятку областях зони Карпат, та й загалом по Україні, обсяги інвестиційних ресурсів в основний капітал суттєво знизилися. Так, наприклад, у Чернівецькій області цей показник у 2010 році порівняно з 2008 роком скоротився майже на 54% і становив 1714,7 млн. грн., а відповідно скоротилися обсяги інвестицій у гірські райони – на 31,0%. У Закарпатській області таке скорочення становило 33,2% (1098,1 млн. грн.) по області і 33,1% (152,9 млн. грн.) по гірських районах. Індекс інвестицій в Чернівецькій області становив 64,8% порівняно з 2008 роком, у Закарпатській – лише 80,95%, що ще більше впливає на зміну результуючого показника обсягу інвестицій. Найгірша ситуація спостерігалася у Львівській області, де протягом двох років обсяг інвестицій скоротився майже на 2/3, або на 61,7%, коли по області скорочення становило всього 18,2%. Майже наполовину впали інвестиції в гірську місцевість Івано-Франківщини (42,7%) при загальнообласному скороченні на чверть (на 26,4%).

Проте якщо в Україні така динаміка спостерігалася лише до 2013 року, коли обсяги були майже на рівні показників 2008 року, то в гірських районах спад відбувся майже вдвічі, і навіть зростання цього показника на

20% у 2013 році не дозволив вийти на рівень докризового періоду. А якщо врахувати рівні інфляції, яка спостерігалась у кризовий період, то реальні обсяги інвестиційних ресурсів знаходяться ще дуже далеко від рівня докризового 2008 року. Якщо брати окремо гірські райони названих областей, то в них ситуація є ще більш проблемною через те, що скорочення відбулося в чотири-п'ять разів (Турківський та Путильський райони) [30]. Однак у всіх без винятку областях існують гірські райони, що зуміли в умовах кризи не тільки залишити інвестиційні ресурси на тому самому рівні, а навіть наростити їх. Найбільш вдалий приклад – Міжгірський район, який протягом останніх п'яти кризових років збільшив обсяги інвестицій на 301,7%, що можна пояснити розбудовою туристично-рекреаційної сфери (гірськолижні бази в с. Пилипець, Ізки, вкладення в оновлення бази оздоровлення «Сойми») тощо. Що ж стосується частки інвестицій в гірські райони в загальній структурі інвестицій, спрямованих в Україну, то тут їх частка є мізерною і протягом аналізованого періоду майже не змінилася. Так, у 1995 році частка інвестицій у гірські райони Карпатського регіону у загальній сумі інвестицій, здійснених в Україні, становила 1,3%, в 2008 році – 1,3%, а у 2013 році – 0,8%, що означає незацікавленість інвесторів у вкладанні своїх коштів саме в ці регіони.

Тому на сьогоднішній день постає питання проведення ефективної інвестиційної політики на гірських територіях, яка нерозривно повинна бути зв'язана з інноваційними процесами і обов'язково спиратись на практичний досвід реалізації такої політики в інших країнах з розвинутою ринковою економікою.

Одним із напрямів створення сприятливого інвестиційного клімату на гірських територіях може бути запровадження на них спеціального режиму інвестиційної діяльності, з допомогою якого стимулюватиметься залучення інвестицій у пріоритетні види економічної діяльності, сумісні з екологічними особливостями гірських територій, їх природно-ресурсною базою, традиціями господарювання.

Передбаченою чинним законодавством формою вирішення завдань стимулювання інвестиційної діяльності на окремих територіях в Україні є введення спеціального режиму інвестиційної діяльності на територіях пріоритетного розвитку (Господарський кодекс України, ст. 415) [46].

Фактичне призупинення з 2005 р. дії преференційного інвестиційного режиму в Україні знизило науковий інтерес до цього вкрай важливого інструмента активізації економічного розвитку, що можна вважати помилковим і невиправданим, насамперед щодо гірських територій.

Окремі гірські зони в Україні мають досвід використання спеціального режиму інвестиційної діяльності. На Закарпатті преференційний інвестиційний режим був запроваджений згідно із Законом України від 24.12.1998 р. №357 «Про спеціальний режим інвестиційної діяльності у Закарпатській області» і діяв у період з 1998 р. по 2004 р. На територіях пріоритетного розвитку (ТПР) у Закарпатті за цей час було затверджено 99 інвестиційних проектів, з яких 75 реалізовувалися. Сума отриманих інвестицій становила 233,3 млн. дол. США, з них 208,9 млн. дол. США – іноземні [42]. З 2005 року дія закону була фактично зупинена, що не лише призвело до згортання інвестиційної активності в регіоні (за наступні п'ять років в області не зареєстровано жодного нового інвестиційного проекту), а й спричинило зниження інвестиційної репутації держави. Практику використання спеціального інвестиційного режиму на територіях пріоритетного розвитку необхідно поновити [72, с. 76].

Аналіз соціально-економічного розвитку гірських територій областей зони Карпат дає підстави зробити висновок, що для їх «реанімації» слід вдаватись до більш кардинальних кроків, ніж просто бюджетне та законодавче регулювання тощо. Мова йде про необхідність запровадження спеціального інвестиційного режиму у гірських районах, як, наприклад, спеціальні або вільні економічні зони. Це зумовлюється низкою причин, а саме:

- низькими показниками соціально-економічного розвитку цих територій, які суттєво відстають від аналогічних на передгірній та низинній природно-економічних зонах;

- масштабною зовнішньою трудовою міграцією гірських жителів, особливо працездатного віку, що породжує масштабні структурні зміни у статеві-віковій структурі населення, зменшує можливості нормального демографічного відтворення на цих територіях тощо;

- відсутністю можливостей працевлаштування, і, як наслідок, наявністю великої кількості незайнятих, особливо серед молоді, що провокує її виїзд з цих територій і відповідно старіння гірських поселень;

- відсутність підприємницької активності серед місцевих жителів, яка зводиться до діяльності у власних господарствах;

- низькою інвестиційною привабливістю внаслідок складних природно-економічних умов ведення господарської діяльності тощо.

Проте на цих територіях є всі умови — природні, кліматичні, економічні, екологічні тощо — для розвитку окремих видів діяльності, що і формують пріоритетні напрями розвитку цих місцевостей. Мова про те, що під впливом цих факторів слід розвивати саме ті види господарсько-економічної діяльності, які легко можуть бути пристосовані до реалій господарювання на цих територіях — це сільське, лісове та рибне господарства, виробництво в яких мало б носити винятково екологічно чистий характер, глибока переробка виробленої в цих галузях продукції, туристично-рекреаційна сфера з усім її різноманіттям і так далі.

Запроваджуючи такий спеціальний режим інвестиційної діяльності на аналізованих проблемних територіях, слід звернути увагу на зарубіжний досвід, де основну роль у цьому процесі відіграла зміна законодавчої бази для такого режиму і виокремлення цих територій із загального числа адміністративно-територіальних одиниць держави. У цьому контексті заслуговує на увагу досвід Швейцарії, де ще в кінці 1950-х років відбувались аналогічні українським реаліям процеси, коли більшість людей з гірських

місцевостей переїжджала до міст. Щоб переламати цю тенденцію, швейцарський федеральний уряд у середині 1960-х розробив концепцію підтримки економічного розвитку гірських районів. Ця концепція була реалізована у 1974 році за допомогою різних заходів, що мали одну мету – поліпшити умови життя в гірських районах, привернути бізнес до розвитку гірських регіонів, сприяти розвитку малих районних центрів у гірських районах. У 1947 році був прийнятий федеральний закон про інвестиційну допомогу гірським регіонам, що став основою гірської політики Швейцарії. У 1997 році в нього були внесені деякі зміни, оскільки в 1990-х в Швейцарії акценти в новій гірській політиці були зміщені від зменшення соціальної нерівності до збільшення ефективності та підвищення економічної конкурентоспроможності.

Законом було створено 54 так званих регіони розвитку з пріоритетними сферами господарювання, кожен з яких розробляв свою власну економічну програму, і саме під розвиток цих пріоритетних сфер держава здійснювала відповідні інвестиційні проекти і відповідне фінансування. За 40 років дії в Швейцарії федерального закону про інвестиційну допомогу гірським регіонам з боку держави було профінансовано близько 8000 інвестиційних проектів на майже 3 млрд. доларів США. А всього загальна вартість фінансованих проектів становить близько 17 млрд. доларів США. Внаслідок таких змін було забезпечено умови для економічного зростання і збереження культурних особливостей гірських регіонів [262].

Таку практику створення спеціальних економічних зон можна і слід запроваджувати в Українських Карпатах. Так, на думку П.В.Жука, спеціальний режим інвестиційної діяльності на гірських територіях в Україні слід запроваджувати у два етапи. На першому етапі проводити пілотні проекти у тих районах, де всі населені пункти мають статус гірських, а це Воловецький та Міжгірський райони Закарпатської області, Верховинський

район Івано-Франківської області, Сколівський та Турківський райони Львівської області, а також Путильський район Чернівецької області. А другий етап слід проводити вже на основі вивченого досвіду в цих районах та на території інших, де існують гірські населені пункти.

Запровадження спеціального режиму інвестиційної діяльності при цьому необхідно спрямувати на розвиток економіки гірських районів з орієнтацією на розвиток пріоритетних галузей і продукцію, пов'язану з місцевою сировинною базою, трудовими навичками місцевого населення, що відповідає високим екологічним стандартам та цілям сталого розвитку [72, с. 81]. При залученні інвестицій на зазначені території необхідно насамперед враховувати існуючу структуру виробництва, яка склалася на гірських територіях Карпатського регіону внаслідок ринкових трансформаційних процесів. Мова про те, що сьогодні в гірських районах Карпатського регіону основними сферами докладання праці є насамперед сільське господарство, рекреація та лісове господарство. Саме на ці сфери виробництва покладається особлива роль у розвитку гірських районів, через що основну увагу слід приділити залученню інвестицій саме в названі галузі економіки. Тобто йдеться про необхідність здійснювати точкові інвестиції саме в перелічені галузі, що в перспективі викличе мультиплікативний ефект в інших сферах економіки гірських територій.

Важливим у цьому плані є досвід ряду країн Європи, які стимулюють саме сільськогосподарське виробництво та туристично-рекреаційну сферу. Наприклад, в Австрії, як і в Україні, важливу роль у розвитку гірських регіонів відіграє сільське господарство, де 49% усіх сільськогосподарських товаровиробників розміщені у гірських районах країни.

Показовою в цьому плані є провінція Лезашталь. У 1988 році тут була втілена така модель розвитку, за якої зберігалися традиційні гірські фермерські методи господарювання й екологічно безпечний туризм, який став своєрідною торговельною маркою регіону й залучив чималі кошти. І як

результат – протягом 1990-2005 років щільність гірського населення в Австрії збільшилась на 4,2%.

У Франції закон про розвиток і охорону гірської місцевості (чинний з 1985 року) теж дав поштовх для розвитку гірської місцевості. Зокрема, цим законом було передбачене поліпшення інфраструктурної бази сфери обслуговування в гірській місцевості через надання місцевій владі на пільгових умовах необхідних фінансових ресурсів. Була впроваджена політика підвищення зайнятості населення, підтримка збільшення виробництва сільськогосподарської продукції та її реалізації, надання кредитів фермерським господарствам [262].

Враховуючи цей досвід, насамперед слід звернути увагу на залучення інвестицій у сільське господарство, оскільки в цих районах воно є основною сферою докладання праці, а головною організаційно-правовою формою господарювання у сільськогосподарському виробництві є особисті селянські господарства, які в переважній більшості спеціалізуються на вирощуванні великої рогатої худоби, кіз, свиней та птиці, а також переробці м'ясо-молочної продукції. Цьому сприяють багаті агроландшафти, наявність природних лук та значних кормових ресурсів. Однак у процесі реалізації виробленої продукції сільгоспвиробники зіштовхуються з багатьма проблемами, основними з яких є: слабе матеріально-технічне забезпечення домогосподарств, відсутність достатніх обігових коштів, необхідність долати значні відстані до місць організованої торгівлі продуктами власного виробництва, відсутність транспортних засобів тощо. У зв'язку з цим пріоритетними напрямками інвестиційного фінансування на гірських територіях є: по-перше, вкладення коштів у ті господарства населення, або сімейні фермерські господарства, які здійснюють виробництво екологічно чистої сільськогосподарської продукції. Саме тут повинні знайти своє місце основні сільськогосподарські товаровиробники, враховуючи перспективу членства України у різних європейських та світових товариствах, де потрібно буде завойовувати свою нішу на ринку сільськогосподарських товарів і

послуг; по-друге, організація невеликих підприємств з перероблення сільськогосподарської продукції, які сьогодні тут практично відсутні, чим буде закладено основу для розвитку сільської промисловості, налагодження міжгосподарської кооперації виробництва та інтеграції локальних територіальних господарств. Мова йде про створення різних видів кооперативів – обслуговуючих, сервісних, заготівельних, переробних і так далі [172, с. 181]. Так, наприклад, створення мережі приймальних пунктів для збору та переробки сільськогосподарської продукції дозволило б вчасно отримувати її від виробників, нарощувати обсяги, що сприяло б економічному піднесенню територій та збільшенню доходів сільських жителів. Створення спеціалізованих кооперативів дозволить домогосподарствам мати постійний зв'язок з внутрішнім ринком, наслідком чого буде стабілізація доходів від ведення господарства, значну частину яких сільськогосподарські виробники зможуть заощаджувати, що в кінцевому результаті стане важливим інвестиційним ресурсом [161, с. 35].

Імпульсом до розвитку кооперативів могло б бути виділення на умовах пільгового кредитування коштів заінтересованим особам та господарствам різних форм власності для їх роботи та облаштування. Важливою проблемою при здійсненні інвестиційної політики на проблемних територіях є залучення коштів трудових мігрантів. Йдеться про те, що внаслідок складної соціально-економічної ситуації в гірських населених пунктах, відсутності робочих місць значна частина економічно активного населення була змушена в пошуках роботи емігрувати за кордон [172, с. 181]. За даними державної статистики, сальдо внутрідержавної міграції у гірських районах Карпатського регіону становить майже -2000 осіб. Проте, як пише Л.Носарева, привезені з-за кордону «капітали» нечасто йдуть на започаткування власного бізнесу: люди бояться вкладати гроші, щоб потім їх не втратити, оскільки не бачать ніяких гарантій. Тому вся зароблена валюта йде в «тінь» [128].

В умовах обмеженості бюджетного фінансування розвитку гірських територій така ситуація не може бути виправданою. Вона вимагає здійснення з боку державних органів влади та місцевого самоврядування серйозних кроків на шляху створення сприятливого інвестиційного клімату, розробки ефективних стимулів щодо вкладання коштів трудових мігрантів саме у виробничу діяльність, а не на придбання дорогих імпортних автомобілів, аудіо- та відеотехніки тощо [161, с. 35-36]. При цьому слід мати на увазі, що це значні інвестиційні ресурси. За експертними оцінками, трудові мігранти Закарпатської, Чернівецької, Івано-Франківської областей, а це в основному сільські жителі, переказують до 20 млн. доларів щомісячно.

Традиційно пріоритетною сферою для гірських територій Карпатського регіону є лісове господарство. Значні лісові ресурси, науково-технічна та господарська інфраструктура, традиції господарювання та кадровий потенціал галузі створюють можливість для широкомасштабного розвитку лісового господарства, яке сьогодні перебуває у складному становищі [172, с. 181].

Його подальший розвиток неможливий без залучення капітальних інвестицій для глибокої переробки лісоматеріалів, які обов'язково повинні бути спрямовані на інноваційний напрям розвитку цієї галузі. Широкомасштабна модернізація технологічних процесів дозволила б переробляти ділову деревину на пиломатеріали на місці та виробляти меблі, теслярські і столярні вироби, використовуючи потужні вітчизняні пилорами, тобто здійснювати завершений цикл виробництва [161, с. 36].

Початок цій справі вже покладено на законодавчому рівні, оскільки Верховна Рада прийняла закон про мораторій на експорт лісо- та пиломатеріалів в необробленому вигляді. Мораторій діятиме десять років для відновлення лісопереробної галузі, її переходу на інноваційний тип розвитку та оздоровлення вітчизняної економіки.

Мораторій запроваджено з 1 січня 2016 року, а по сосні - з 1 січня 2017 року. Як наголошується в пояснювальній записці, експорт кругляку

невигідний державі ні в економічному, ні в соціальному, ні в природоохоронному аспекті. Так, наприклад, середня вартість 1 кубометра необробленої деревини коштує всього 80-90 доларів, тоді як середньосвітова ціна обробленої деревини значно вища – близько 950 доларів за умовний кубометр. Проте собівартість 1 м³ лісу як частини екосистеми становить приблизно \$1,5–1,6 тис. [123]. Адже ліс, окрім деревини, – це частина екосистеми: місце проживання звірів і птахів, джерело лікарської і технічної сировини, ягід, грибів, горіхів. Не варто забувати і про витрати на ведення лісового господарства тощо. Ефективність використання лісових багатств полягає в максимальному досягненні останньої цифри під час формування цін при реалізації деревини та виробів з неї, а не в безсистемному суцільному вирубуванні та експорті необробленого кругляку за заниженою ціною.

Різні експертні оцінки засвідчують, що 70% вирубаного в Україні лісу направляється на експорт як необроблена деревина. А це, крім втрат вартості деревини, ще й так звані «побічні» втрати. Мова про те, що продаж деревної сировини, «напівфабрикату» не дозволяє створювати робочі місця, збільшувати доходи місцевих жителів, не утворюється додатковий регіональний продукт, не платяться податки, що є дуже важливим при переході до місцевого самоврядування та самофінансування.

Як приклад, що пояснює втрати лісогосподарського комплексу гірських територій, можна взяти підрахунки, зроблені Асоціацією деревообробних підприємств Прикарпаття, які засвідчили, що для створення одного робочого місця на середньому деревообробному підприємстві з середньою глибиною переробки достатньо 200 м³ деревини на рік. Торік обласний лісгосп вивіз за кордон 200 тис. м³ кругляку. Це означає, що 1000 прикарпатців просто позбавили роботи. Середнє навантаження на заробітну плату (податки, соціальні внески) в галузі – 650–700 грн. Множимо їх на цю тисячу втрачених робочих місць і на 12 місяців – отримуємо майже 8 млн.грн., які не одержали бюджети різних рівнів. За розрахунками Асоціації, на кожному експортованому кубі кругляку Україна втрачає майже 120 грн.

На аукціонах місцеві виробники купують ліс приблизно за 450 грн./м³, забираючи власними силами деревину з верхніх складів, тобто фактично з місця рубок лісу. Експортна ціна – €55, тобто 578 грн. (станом на лютий 2014 року). Але необхідно ще вирахувати витрати лісгоспу: транспортування деревини з верхнього складу на нижній (до 70 грн./м³), завантаження у вагони (40 грн.), замітнення вагонів (30 грн./м³), доставка до кордону (133 грн./м³). Отже, якщо відняти ще й ці витрати, то отримаємо 330 грн./м³ експортованого лісу. А враховуючи, що на сьогодні курс гривні зменшився вдвічі, витрати, пов'язані з доставкою деревини до місця відвантаження, також виросли, то відповідно і втрати від продажу деревини на експорт виросли принаймні в стільки ж разів, що означає зниження рівня доходності або рентабельності цього виду підприємництва.

Раніше лісове господарство гірських територій деревину постачало меблевим фабрикам, будівельним організаціям, шахтам, різним виробничим організаціям, колективним господарствам, бюджетним установам. У кожному держлісгоспі працювали цехи по переробці деревини. Адже ліс, який вирубують на території Львівської, Чернівецької, Івано-Франківської, Закарпатської та й інших областей, не доставляють на підприємства для його подальшої обробки, а, як уже відмічалось, 70% його йде на експорт як необроблена деревина. Тож внаслідок таких дій маємо зникнення майже всіх переробних підприємств на гірських територіях, ліквідацію тисячі робочих місць. Ці території, як і держава загалом, не доотримують значних сум прибутку (у вигляді податків та зборів), а наша держава перетворюється на сировинний додаток.

На підтвердження зазначеного додамо, що сусідні з Україною держави, наприклад Білорусь, Російська Федерація, Румунія, Молдова, вже усвідомили цю небезпеку. Тому 24 серпня 2000 року постановою №1336 «Про деякі заходи щодо обмеження вивезення деревини твердолистяних порід» Рада Міністрів Республіки Білорусь заборонила з 1 січня 2001 року експорт лісоматеріалів з деревини дуба, граба, ясена, клена, бука (позиції

4401, 4403, 4404, 4407, 4409 ТН ЗЕД СНД). У цьому ж році постановою парламенту Молдови було припинено експорт необробленого лісу-кругляку та вжито заходів для стимулювання його переробки в межах країни, збільшення виробництва виробів із натурального дерева.

Як наслідок, у цих державах деревообробна галузь динамічно розвивається. Недаремно ж значна частина експортованої Україною деревини згодом до нас повертається – але вже у вигляді красивих, високотехнологічних і, звісно, дорогих виробів.

Схвалюють таке нововведення і підприємці, які функціонують у цій галузі. Так, наприклад, президент Асоціації меблевих і деревообробних підприємств України Сергій Сагаль зауважує: «Порівняно з одиницею деревини, проданої в круглому вигляді, ми отримуємо в понад двадцять разів більше доданої вартості, якщо б ми її продали в меблях. Це просто непорівнянні речі – соціальні, зайнятість, робочі місця, видатки в різні бюджети, видатки в соціальні фонди тощо. Такого просто не може собі дозволити навіть така держава, як Росія, яка має вивізне мито і забороняє вивезення в необробленому вигляді деревини» [321].

Тому реформування лісової та деревообробної галузі потребує додаткових фінансових вливань, що є об'єктивною передумовою на шляху розбудови гірських територій.

Активізація лісогосподарського комплексу дасть імпульс для організації робіт щодо збору і переробки продукції побічного користування лісу (плодів, ягід, грибів, горіхів, меду, лікарських трав). І тут доцільним є створення кооперативів – пунктів по зборі дарів природи, їх зберігання, доставки до місця реалізації і так далі. Джерелами фінансування таких кооперативів, поряд із державними у вигляді пільгових кредитів, знижених ставок оподаткування, повинні стати кошти самих жителів гірських територій, а також суб'єктів господарювання, які забезпечують подальшу переробку продукції [172, с. 181-182].

Перспективним і необхідним є вкладання фінансових інвестицій в рекреацію та туризм. У більшості гірських регіонів світу рекреаційна діяльність пов'язується з використанням лісових, кліматичних, спелеологічних, водних, у тому числі бальнеологічних ресурсів. Тобто на зазначених територіях можуть розвиватися найрізноманітніші види туризму: клімато-, бальнеолікування, спелео-, гірськолижний, екскурсійний, сільський, пригодницький туризм, альпінізм, мисливство і рибальство та багато інших. Як ніяка інша місцевість не лише України, а й світу, Карпатський регіон найбільш повно відповідає цим вимогам [161, с. 36]. Тут на незначній території зосереджена велика кількість ресурсів та об'єктів туризму і рекреації. Карпатський регіон володіє високим потенціалом рекреаційної місткості території. Площа частково або повністю використовуваних ландшафтів для рекреаційного обслуговування становить близько 620 тис. га, а їх разова місткість з урахуванням обмежень – 1,5млн.чол. Найбільш екологічно допустима місткість рекреаційних територій характерна для Івано-Франківської області – 436 тис. чол., Закарпатської – 402,6, Львівської – 365,5, Чернівецької – 47,2. До рекреаційних ресурсів регіону належить теплий помірний клімат, густа річкова система, лікувальні води та грязі (близько 600 джерел мінеральних вод), лісові масиви (зосереджено 20% площі усіх українських лісів) [40, с. 35]. Карпати відзначаються особливим поєднанням сприятливих ресурсів для організації зимового відпочинку, туризму та гірськолижного спорту. Крім того, населення Українських Карпат зберігає унікальну культуру та духовність, які варто використовувати з метою розвитку туризму [172, с. 182].

Однак рекреаційно-туристична сфера сьогодні має меншу інвестиційну привабливість для потенційних інвесторів порівняно з іншими сферами вкладання капіталу в гірській місцевості (наприклад лісозаготівлю, сільським господарством). Причина цього полягає у відсутності міцних позицій рекреаційного комплексу регіону на міжнародному ринку послуг,

необхідності вкладення значно більшого обсягу грошових коштів порівняно з іншими сферами та невеликій швидкості обороту капіталу в цій сфері, а відповідно і більшому періоді окупності об'єкта інвестування [161, с. 36-37].

Особливу увагу слід приділити залученню інвестицій у ті галузі гірських районів, які не є капіталомісткими і не потребують значних бюджетних витрат, однак можуть забезпечити швидкий економічний ефект за умови їх інноваційного характеру. Однією з таких перспективних сфер є сільський зелений туризм, або агротуризм [172, с. 182]. Під ним слід розуміти організацію перебування туристів сільськогосподарською сім'єю у власному господарстві. Протягом 2010 року послугами агротуризму в Карпатському регіоні скористалось більше 6500 туристів. Особлива увага до розвитку агротуризму необхідна в селах з високим рівнем безробіття, розташованих поблизу курортних поселень. Позитивний приклад розвитку агротуризму накопичено в Німеччині (близько 20 тис. господарств надають агротуристичні послуги), у Франції, де кожен десятий фермер займається агротуризмом, а в Австралії агротуризм набув поширення саме в гірській місцевості [12, с. 18].

В якості прикладу щодо економічного ефекту від рекреаційної діяльності можна навести такі дані. З початку втілення проекту TACIS “Підтримка місцевого розвитку та туризму Карпатського регіону”, в якому однією з найголовніших передумов розвитку туризму є його розвиток у гірських районах та навчання туроператорів, прибуток від цієї галузі збільшився в 2,1 раза (з 24,2 млн. грн. у 2003 році до 50,9 млн. грн. у 2008 році), а відвідуваність регіону досягла 386 тис. чол. у рік [40, с. 36].

Важливим завданням, вирішення якого дозволить вплинути на розвиток двох пріоритетних сфер економічного розвитку гірських територій – сільськогосподарське виробництво та туристично-рекреаційну (поряд із розвитком агротуризму) – є забезпечення приїжджих широким асортиментом якісних і порівняно недорогих продуктів харчування, які, звісно ж, в основному мали б бути власного виробництва. На це слід орієнтувати

сільськогосподарське виробництво як у гірських, так і прилеглих до них районах, оскільки ринок у цьому випадку самостійно не впорається із ситуацією. Це можна пояснити тим, що не розвиток туризму має передувати розвитку відповідно орієнтованого сільського господарства, а навпаки – сільське господарство гірських та прилеглих до них районів має стати важливою складовою бази розвитку туризму в регіоні.

Необхідною передумовою припинення відпливу населення з гірських районів та знелюднення гірських поселень є те, що економіка цих територіальних утворень, як уже неодноразово зазначалося, обов'язково має бути диверсифікована. Це стосується і сфери туризму та рекреації, оскільки одностороння спеціалізація в індустрії туризму не приваблює молодь, що отримала хорошу освіту. Тому особливе значення для гірських територій має регіональна політика стимулювання створення в горах мережі малих і мікропідприємств для виробництва високоякісних товарів і послуг, які б займали невелику площу і були безпечні для довкілля [272, с. 147]. Практика зарубіжних країн, та і частково власна, показує, що саме такі заклади працюють успішніше за інших і майже не вимагають дотацій держави. Перенесення ж у гірську місцевість крупних промислових комплексів з центрів агломерацій досі не давало хороших результатів, і надалі здається недоцільним [47].

У наш час, коли природа вичерпала свій асиміляційний потенціал, або він знаходиться на дуже низькому рівні, і то лише на окремих територіях, для організації низки виробництв надзвичайно привабливими стають місцевості з невисоким рівнем антропогенного забруднення довкілля, головними серед яких є гірські місцевості. Забруднене довкілля перешкоджає розвитку багатьох галузей промисловості, зокрема приладобудівної, оптичної, авіаційної, фармацевтичної тощо. Підприємства таких галузей змушені витратити значні кошти для створення в цехах штучного середовища підвищеної якості, але ефект цих заходів незначний. Враховуючи зазначене, гірські території доцільно рекомендувати потенційним внутрішнім і

зовнішнім інвесторам як регіон, привабливий для розміщення виробництв, які ставлять високі вимоги до чистоти навколишнього природного середовища [272, с. 147].

Враховуючи, що сьогодні найбільш ефективними інвестиціями вважаються ті з них, які вкладаються в інноваційні продукти, на гірських територіях з метою поліпшення соціально-економічної ситуації слід створювати технологічні парки, які фактично не відрізняються від наукових, проте, на відміну від останніх, в них менше обмежень для потенційних клієнтів (наприклад, можуть допускатися екологічно нешкідливі підприємства), а зв'язки з університетами чи дослідницькими інститутами не є такими тісними, як у наукових парках. По суті, мова йде про створення компактних територій з розвиненою виробничою і соціальною інфраструктурою, які б могли стати так званими «полігонами» для впровадження нових, перспективних технологій у різних галузях господарства. У межах таких технологічних парків гармонійно співіснували б, доповнюючи один одного, різноманітні невеликі підприємства, в основному це малий бізнес, науково-дослідні лабораторії, професійно-технічні училища, а також інформаційно-виставкові комплекси та служби сервісу.

Не можна обійти увагою і питання залучення інвестицій у розвиток інфраструктури, оскільки без розвинутих доріг, водопостачання, освітлення, відповідних комунікацій тощо на ці території, з огляду на їх віддаленість, складність здійснення тут діяльності, в тому числі підприємницької, залучити потенційно сильного інвестора, не кажучи вже про іноземного, виглядає майже нереальним. Так, наприклад, у гірських районах Карпатського регіону ремонту потребують близько 90% доріг, і мова лише про центральні дороги і ті, на яких колись було покриття. Мова навіть не йде про прокладання нових доріг, які там обов'язково повинні бути, враховуючи, що є населені пункти, які розширюють свої межі і потребують додаткового благоустрою. Тому у цій проблемі слід особливу увагу приділяти органам державної влади,

органам місцевого самоврядування тощо, оскільки ніхто, крім них, її вирішувати не буде. Є приклади, і непоодинокі, коли через відсутність розвинутої інфраструктури вимирають цілі села (наприклад Буківцево, Лікіцари, Гусний у Закарпатській області). В цих селах немає найпростішого – дороги, якою люди могли б добиратися до роботи або по якій можна було б привезти сюди хліб чи інші продукти харчування. Немає її – то немає і людей.

Тому питання інвестицій у розвиток найпростішої інфраструктури в гірських селах постає чи не найгостріше на сьогоднішній день, і відбудовувати її повинна держава.

Наведене вище дозволяє зробити ряд висновків. По-перше, економіці регіону притаманний широкий спектр пріоритетних видів діяльності, інвестиційно привабливими галузями серед яких у першу чергу є сільське господарство, лісове господарство, а також туристично-рекреаційна сфера. Регіон відзначається значними природними і трудовими ресурсами.

По-друге, активна інвестиційна діяльність стимулюватиме соціально-економічний розвиток регіону, дозволить залучити інвестиції у пріоритетні галузі народного господарства, сприятиме впровадженню сучасних технологій виробництва та забезпечить перехід місцевих бюджетів на бездотаційний режим.

По-третє, здійснення інвестиційної діяльності позитивно вплине на зайнятість населення в гірських районах; збільшення кількості робочих місць і зниження рівня безробіття матиме відчутний соціальний ефект. Цього можливо досягти лише за умови кооперації інвестиційних ресурсів держави, суб'єктів господарювання, населення та іноземних інвесторів [161, с. 37].

Висновки до розділу 5

В даному розділі роботи висвітлено концептуальні основи державної політики регулювання розвитком гірських територій Українських Карпат, де

основну увагу зосереджено на вдосконаленні нормативно-правового забезпечення розвитку цих територій, запропоновано фінансово-кредитні та бюджетні інструменти стимулювання їх розвитку, а також подано конкретні шляхи щодо формування сприятливого інвестиційного клімату на цих територіях.

1. При реалізації державної регіональної політики розвитку гірських територій пріоритетами повинні стати: стимулювання й підтримка місцевих ініціатив щодо ефективного використання внутрішнього потенціалу регіонів для створення та підтримання повноцінного життєвого середовища, підвищення якості життя людей; зменшення територіальної диференціації за індексом регіонального людського розвитку; формування конкурентоспроможності регіонів шляхом розроблення та реалізації програм і проектів підвищення конкурентоспроможності територій; поліпшення матеріального, фінансового, інформаційного, кадрового та іншого ресурсного забезпечення розвитку регіонів, сприяння здійсненню повноважень органами місцевого самоврядування.

2. У сфері нормативно-правового забезпечення розвитку гірських поселень на сьогоднішній момент налічується більше 50 нормативно-правових актів, які так чи інакше регулюють процеси життєдіяльності на цих територіях. Проте, на сьогоднішній момент відсутній закон, який би безпосередньо регламентував реалізацію стратегії соціально-економічного розвитку гірських територій, а також де б визначалася мета (цілі) управлінської діяльності щодо цього розвитку. Мова йде про прийняття «Про розвиток гірських територій в Україні», де повинні бути закладені регламентуючі норми для запобігання поглибленню соціально-економічного занепаду гірських районів, створення належних умов для розвитку гірської території, а не окремих населених пунктів.

3. Важливе місце в державній політиці стимулювання соціально-економічного розвитку гірських районів повинні відіграти фінансово-кредитні та бюджетні інструменти, які повинні бути направлені на

стимулювання підприємницької активності у гірській місцевості. Крім стандартних важелів регулювання – гарантовані позики для суб'єктів підприємницької діяльності, які функціонують у пріоритетних сферах економіки цих територій, цільове бюджетне фінансування, пільгове кредитування, надання пільг при оподаткуванні доходів, включаючи і нульові ставки оподаткування та звільнення від сплати деяких з них, цільового субсидіювання і т.д., все більшу увагу слід приділяти залученню коштів із нестандартних джерел – використання лізингових ресурсів, кошти небанківських фінансово-кредитних установ, використання венчурного капіталу, залучення зовнішній і внутрішніх інвестицій тощо. Перевага при наданні фінансової допомоги повинна бути віддана тим суб'єктам господарювання, які здійснюють або планують здійснювати свою діяльність у пріоритетних сферах економіки регіону, спроможні організувати нові робочі місця, залучити до праці соціально вразливі верстви населення, використовувати у процесі власної господарської діяльності інноваційні технологічні засоби, інноваційні проекти тощо.

4. В умовах децентралізації державного управління особлива увага повинна приділятися розробці ефективних інструментів бюджетного регулювання, які були б спрямовані на забезпечення фінансової самостійності розвитку гірських територій. Для перетворення місцевих органів на реально діючих суб'єктів втілення державної регіональної політики необхідно удосконалити процес здійснення в Україні бюджетно-фінансової децентралізації, що потребує вжиття таких заходів: переглянути існуючу податкову систему з метою надання місцевим органам прав та можливостей формувати бюджети за рахунок власних джерел для підвищення їх самостійності у забезпеченні необхідним обсягом коштів, внести зміни до механізму надання централізованої державної підтримки гірським територіям, позбавити район функцій перерозподільної ланки коштів державного бюджету між бюджетами місцевого самоврядування.

5. Велику увагу з боку державних органів влади слід приділити створенню сприятливого інвестиційного клімату в гірських районах, що дозволить залучити на ці території додаткові грошові ресурси. Цього можна досягти за рахунок створення тут спеціальних економічних зон, де б діяли особливі умови здійснення підприємницької і господарської діяльності, особливо в таких пріоритетних видах діяльності як сільське та лісове господарство, рекреаційно-туристична сфера, що стимулюватиме соціально-економічний розвиток гірських територій (відсутність податкових зобов'язань у підприємців на початкових стадіях їх діяльності, спрощені умови амортизації основних засобів для інвестиційних проєктів, зниження податкового навантаження на фонд оплати праці тощо). Досягнення позитивного ефекту від такої політики можливе лише за умови кооперації інвестиційних ресурсів держави, населення та іноземних інвесторів, шляхом створення спеціальних інвестиційних фондів, інвестиційних компаній, фондів гаратування інвестицій тощо.

ВИСНОВКИ

У дисертаційній роботі здійснено теоретичне узагальнення та запропоновано новий підхід до вирішення важливої наукової проблеми – розроблення державної регіональної політики регулювання розвитку гірських територій в умовах модернізації економіки України. Робота сфокусована на вивченні гірських територій Карпатського регіону, аналізі та оцінці їх соціального, економічного та природно-ресурсного потенціалу, формуванні соціо-еколого-економічної моделі їх розвитку і обґрунтуванні рекомендацій щодо багатофункціонального характеру їх розвитку.

1. Специфічною особливістю Карпатського регіону України є чітко виражена просторова вертикальна зональність, що включає низинну, передгірну та гірську природно-економічні зони. Гірські території різняться між собою природно-кліматичними умовами, наявним виробничо-ресурсним потенціалом, темпами природного приросту населення і рівнем його життя. Існуючі відмінності створюють нерівні умови господарювання, наслідком яких стало поглиблення диспропорцій соціально-економічного розвитку цих територій. Особливо складною є ситуація в населених пунктах, віднесених до категорії гірських, які суттєво відстають у рівні соціально-економічного розвитку. Це вимагає їх виокремлення з числа проблемних і перетворення на самостійний об'єкт наукового дослідження як складної гетерогенної, ієрархічної і поліфункціональної підсистеми регіону. Наукові дослідження гірських територій повинні базуватися на міждисциплінарному підході, об'єктивному аналізі їх природно-ресурсного, людського, екологічного потенціалу на засадах системності і комплексності, що ґрунтуються на принципах їх цілісності, відносної автономності, стійкості, відкритості, взаємозв'язку з виробничо-функціональними структурами регіону. Предметно-об'єктне поле дослідження гірських територій в агрегованому виді утворюють три функціональні підсистеми – соціальна, економічна й

екологічна, кожна з яких має адекватну дослідницьку базу, що забезпечує міждисциплінарний підхід до їх дослідження.

2. Основними проблемами гірських територій Карпатського регіону є їх монофункціональний розвиток внаслідок рентно-сировинної спрямованості економіки, низька ефективність та нерентабельність виробництва у пріоритетних сферах господарювання, низькі доходи населення, нерозвинутість альтернативних видів трудової зайнятості, недостатній рівень фінансової підтримки, недосконалість системи міжбюджетних відносин, відсутність сприятливого інвестиційного середовища, дотаційність переважної більшості місцевих бюджетів, законодавча неврегульованість формування податкової бази, що не дозволяє гірським територіальним громадам бути фінансово спроможними забезпечити процеси економічної життєдіяльності на місцях.

3. Запропонована авторська типологія гірських територій на основі трьох груп показників – дев'яти економічних, п'яти соціальних і двох екологічних – дозволяє врахувати існуючу внутрішньо-локальну диференціацію за рівнем соціально-економічного розвитку і виділити в їх складі адаптивні, депресивні і відсталі просторові господарські формування. Це дає змогу об'єктивно оцінити ефективність трансформаційних процесів у розрізі кожної з виділених груп територій, диференціювати показники їх розвитку, визначити системоутворюючі сфери і відповідні параметри їх селективної державної підтримки, а також запропонувати адекватний набір економічних інструментів регулювання розвитку кожної таксономічної одиниці.

4. Подолання депресивності та відсталості гірських територій пов'язується з модернізацією їх економіки. Соціально-економічна модернізація досліджуваних територій – складний багатоаспектний процес, який вимагає вирішення низки домодернізаційних завдань, пов'язаних із структурно-технологічними, соціально-економічними та інституційно-інфраструктурними перетвореннями. В межах кожної з цих підсистем

розв'язуються відповідні завдання, зокрема метою структурно-технологічної модернізації є подолання моногалузевої структури економіки гірських територій, технічне оновлення виробництва шляхом впровадження новітніх екологічно безпечних енерго- і ресурсозберігаючих технологій; соціально-економічної – формування соціальної активності населення, розвиток людського капіталу, становлення багатуукладної економіки; інституційно-інфраструктурної – формування інститутів ринку, які функціонально сприяють реалізації модернізаційних процесів. Вказані підсистеми, зберігаючи певну індіферентність, специфіку реалізованих функцій, формують ціннісну субординовану систему регулювання модернізаційних процесів, забезпечуючи системний підхід до її здійснення.

5. Реалізація заходів з модернізації економіки гірських територій вимагає виявлення й аналізу потенціалу їх розвитку, під яким розуміється сукупність складових, які визначають ресурсні можливості для розвитку економіки на певній території і водночас є відображенням результату їх використання. Розроблені економетричні моделі аналізу потенціалу розвитку дозволяють оцінити наявний економічний, соціальний та екологічний ресурси, які знаходяться у розпорядженні окремих гірських районів. Оцінка потенціалу розвитку гірських територій дозволила об'єктивно визначити вплив на модернізаційні процеси в їх економіці економічних, соціальних та екологічних індикаторів.

6. Диверсифікація економіки гірських територій виступає в якості фундаментального імперативу, що становить субстанцію соціально-економічної модернізації їх господарського комплексу. Двоїстий характер диверсифікації зумовлює необхідність здійснення заходів горизонтального і вертикального впливу на процеси реструктуризації економіки гірських територій. Заходи горизонтального впливу передбачають створення мультиплікаційного ефекту в пріоритетних сферах гірської економіки і на цій основі формування багатуукладності, розширення виробництва, що сформує базу для множинності видів трудовозайнятості гірського населення.

Вертикальна диверсифікація спрямовується на формування інтегрованих господарських структур як превентивний захід щодо дезінтеграційних процесів, які існують сьогодні. Гнучке поєднання заходів горизонтальної і вертикальної диверсифікації закладає фундамент для гармонізації економічних інтересів держави, бізнесу, населення, мобілізації інвестиційного потенціалу шляхом залучення його заощаджень, коштів трудових мігрантів, фондів регіонального розвитку, держави, внаслідок чого формується багатоканальна система фінансової підтримки структурних перетворень.

7. Аналіз демографічної ситуації на досліджуваних територіях Карпатського регіону засвідчив, що сьогодні гірське село є основним джерелом відтворення населення, що підтверджується його демографічною динамікою, оптимальними статеві-віковими параметрами, високою трудовою мобільністю та достатньою мотивацією до економічної діяльності. На відміну від загальнодержавних тенденцій тут спостерігається позитивний природний приріст населення, проте його динаміка свідчить про тенденцію до уповільнення, що пояснюється масштабною міждержавною і міжрегіональною трудовою міграцією гірських жителів, здебільшого молодих осіб. Така ситуація зумовлена відсутністю в гірських районах сфер докладання праці, великим розривом між попитом і пропозицією праці, високим рівнем безробіття тощо.

8. Прогноз демографічного розвитку гірських поселень в Українських Карпатах, зроблений у роботі, засвідчив, що в найближчій перспективі тут збережеться тенденція до скорочення чисельності населення. За прогнозними оцінками, його зменшення до 2030 року передбачається до 229,7 тис. осіб, або на 17,2%, наслідком чого може бути зникнення майже третини гірських сіл, що є негативним явищем і потребує активної демографічної політики. Ця політика має спрямовуватись на вирішення проблем розвитку сільської сім'ї, стимулювання народжуваності та зниження смертності, уповільнення темпів і масштабів трудової міграції гірських жителів шляхом розширення сфери

докладання праці, заохочення мігрантів щодо інвестування зароблених ними коштів у власну справу та закріплення молоді у гірських поселеннях через її активне включення у сферу підприємництва.

9. Аналіз локальних ринків праці гірських районів Карпатського регіону виявив низку специфічних ознак, а саме: посилюється тенденція до звуження сфери докладання праці в несільськогосподарських сферах діяльності; основною сферою зайнятості гірських жителів залишається праця в особистому господарстві, зайняття торгівлею, діяльність у туристично-рекреаційній сфері; поступово втрачається професійно-кваліфікаційний та інтелектуальний потенціал; сільське населення характеризується низькою конкурентоспроможністю на ринку праці; зростають масштаби безробіття та міграції сільського населення, поширюється бідність; трудова діяльність орієнтується на види, що не потребують високої кваліфікації та не забезпечують кар'єрного зростання. Існуюча ситуація обумовлює необхідність розроблення державної цільової програми зайнятості гірського населення та її ресурсного забезпечення. Аналіз роботи Державної служби зайнятості населення показав, що існуюча система працевлаштування не в змозі здійснювати активний регулюючий вплив на функціонування гірських локальних ринків праці. Діяльність цієї служби в основному сконцентрована на вирішенні поточних завдань, не ґрунтується на аналізі ситуації у сфері зайнятості гірського населення. Центри не володіють необхідною інформацією про вільні робочі місця і вакансії на гірських територіях, обслуговують переважно осіб низької кваліфікації, не мають достатніх фінансових ресурсів для перекваліфікації та перенавчання незайнятого населення, оплати громадських робіт.

Така ситуація вимагає вжиття заходів активного впливу на зайнятість населення, спрямованих на збільшення кількості зайнятих у галузях сільськогосподарського виробництва, що забезпечують виробництво екологічно чистої продукції – основи конкурентоздатності аграрної сфери гірських сіл; підтримку продуктивної зайнятості у сфері малого та

мікробізнесу, споживчої кооперації; відродження та нарощення робочих місць у соціальній сфері села, на об'єктах виробничої і соціальної інфраструктури, сільському будівництві та житлово-комунальному господарстві, об'єктах транспортної та енергетичної інфраструктури, харчової промисловості; формування сприятливого середовища для створення нових робочих місць у сфері рекреації і природоохоронної діяльності, агро- і екологічному туризмі, сільському готельному бізнесі, сфері народних промислів і ремесел, лісопромислового виробництва, задіяння у виробничий процес продуктів побічного лісокористування, лікарських рослин та їх переробку на місцях.

10. Результатом приватизації і роздержавлення власності є розвиток нових організаційно-правових форм господарювання, основу яких становлять його малі форми, до яких можна віднести малі підприємства, мікропідприємства, фермерські господарства, особисті селянські господарства, індивідуальних підприємців (самозайнятих) тощо. Аналіз функціонування зазначених форм засвідчив, що в гірських районах основною з них є особисті селянські господарства, які необхідно розглядати як рівноправну форму ведення аграрного виробництва, важливу сферу докладання праці в гірських селах, де виробляється близько 86% сільськогосподарської продукції і де зайнята більша частина населення цих територій.

У перспективі господарства населення можуть розвиватися за такими напрямками: 1) частина ОСГ, які вилучили земельні частки і господарюють самостійно, повинні організовувати ефективну господарську діяльність, розширяти землекористування за рахунок оренди або купівлі земельних ділянок, їх спеціалізацію необхідно спрямувати на виробництво екологічно чистої продукції; 2) економічно слабші господарства населення поступово слід трансформувати в ефективні сімейні ферми або приватні господарства; 3) значна частина ОСГ, зокрема ті з них, що не є конкурентоспроможними порівняно з сільськогосподарськими підприємствами, включаючи фермерські

господарства, повинні інтегруватися у різні неформальні або й формальні (сільськогосподарські виробничі кооперативи) об'єднання, асоціації, кластери, що сприятиме формуванню партнерств різних інтеграційних утворень, які географічно межують і взаємодіють з бізнесовими структурами.

11. У роботі обґрунтовано, що модернізація сільськогосподарського виробництва неможлива без ефективної державної підтримки, яка повинна мати комплексний характер і включати державні програми субсидування розвитку дрібнотоварного виробництва, охоплюючи розвиток матеріально-технічної і кормової бази селянських садиб, фермерських господарств, невеликих сільгоспкооперативів, а також пріоритетний розвиток у сільській місцевості доріг, комунікацій, засобів зв'язку. В цьому контексті вкрай важливо здійснювати селективну підтримку економічно перспективних фермерських господарств, які стануть локомотивами економічного росту в гірських селах та інтегрують навколо себе численні дрібні господарства населення.

12. В результаті здійсненого аналізу встановлено, що в Україні найкращі природно-рекреаційні ресурси, що підтверджує інтегральний індекс наявного природно-рекреаційного потенціалу, має Закарпатська область, яка за цим показником (9,42) займає перше місце, Івано-Франківська – 3 місце (6,15), Львівська – 4 місце (6,06). Однак високий ступінь розробленості і використання ресурсів спричинили проблему суттєвої антропогенної трансформованості ландшафтів і значної забрудненості навколишнього середовища; особливо це стосується лісових та рекреаційних ресурсів, а також водних ресурсів, що потребує вжиття ефективних заходів з боку держави, органів місцевого самоврядування та територіальних громад. З метою подолання негативного впливу діяльності людини на навколишнє природне середовище слід впроваджувати системні заходи організаційно-економічного спрямування, де особлива роль має належати державній політиці та державному регулюванню природокористування з обов'язковим урахуванням інтересів територіальних громад, де реалізуються відповідні

заходи. Державна політика повинна бути різноспрямованою і стосуватися регулювання стійкого збалансованого використання наявних лісових, водних, земельних і природно-рекреаційних ресурсів та надр.

При державному регулюванні природоохоронної діяльності особлива увага повинна бути приділена розробленню ефективної тарифної політики інвестиційних програм і проектів щодо використання природних ресурсів, що дозволить мінімізувати негативний вплив господарської діяльності на навколишнє середовище і домогтися раціонального використання наявних природних ресурсів гірських територій. З цією метою в роботі розроблено методику розрахунку двох показників, які стосуються викидів та скидів шкідливих речовин, – коефіцієнтів екологічної чистоти інвестиційних проектів і діючих виробництв для атмосфери ($K_{ат\text{счв}}$) та води ($K_{в\text{счв}}$).

13. Обґрунтовано, що головна роль при здійсненні державної політики стимулювання соціально-економічного розвитку гірських районів повинна відводитися фінансово-кредитним та бюджетним інструментам, які слід спрямовувати на стимулювання, насамперед, підприємницької активності в гірській місцевості. Крім стандартних важелів регулювання – гарантованих позик для суб'єктів підприємницької діяльності, цільового бюджетного фінансування, пільгового кредитування, надання пільг при оподаткуванні доходів, включаючи і нульові ставки оподаткування та звільнення від сплати деяких з них, цільового субсидування тощо, більшу увагу слід приділяти залученню коштів із нетрадиційних джерел – використання лізингових ресурсів, коштів небанківських фінансово-кредитних установ, венчурного капіталу, залучення зовнішніх і внутрішніх інвестицій тощо. Перевагу при наданні фінансової допомоги повинні мати ті суб'єкти господарювання, які здійснюють або планують здійснювати свою діяльність у пріоритетних сферах економіки регіону, таких, як виробництво екологічно чистої сільськогосподарської продукції, глибока переробка деревини, туризм, рекреація, що здатні створити мультиплікаційний ефект у сфері докладання праці, залучити до неї соціально вразливі верстви населення,

використовувати у процесі господарської діяльності інноваційні технологічні засоби, реалізувати інноваційні проекти тощо.

Список використаної літератури

1. Авакян Г.Е. Люди и горы: история, теория, практика / Г.Е. Авакян. – М.: Мысль, 1989. – 230 с.
2. Аграрні відносини, їх специфіка та місце в економічній системі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://refleader.ru/jgernaqasyfspol.html>
3. Аграрна реформа і організаційно-економічні трансформації у сільському господарстві: доповідь на Дванадцятих річних зборах Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників 25-26 лютого 2010 року / В.Я. Месель-Веселяк. – К.: Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки», 2010. – 57 с.
4. Адаменко О.М. Методика екологічної оцінки техногенного впливу на трансформацію ландшафтів / О.М. Адаменко, Я.О. Адаменко, Л.В. Міщенко та ін. // Український географічний журнал. – 2004. - №2. – С. 22-32.
5. Адаменко О.М. Наш майбутній дім – Екоєвропа / О.М. Адаменко. – Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2004. – 428 с.
6. Адаменко О. Природничі основи екологічного моніторингу Карпатського регіону / О. Адаменко, Я. Адаменко, В. Булмасов та ін. – К.: Манускрипт, 1996. – 208 с.
7. Акчуріна Ю.М. Ефективність функціонування особистих селянських господарств в ринкових умовах: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: спец. 08.07.02 "Економіка сільського господарства і АПК" / Ю.М.Акчуріна. – Харків, 2006. – 21 с.
8. Алаев Э.Б. Социально-экономическая география: понятийно-терминологический словарь / Э.Б. Алаев. – М.: Мысль, 1983. – 350 с.
9. Антонішен Я. Адаптація зарубіжного досвіду бюджетного фінансування в українські реалії [Електронний ресурс] / Я. Антонішен. – Режим доступу: <http://oldconf.neasmo.org.ua/node/2562>
10. Балаш Л.Я. Напрями розвитку особистих селянських господарств у пореформений період [Електронний ресурс] / Л.Я. Балаш, О.В. Лисюк, М.І.

http://www.rusnauka.com/17_AND_2010/Economics/69412.doc.htm.

11. Балян А.В. Узгодженість аграрної та регіональної політики як передумова прискорення інтеграції України до світового економічного простору / А.В. Балян // Економіка АПК. – 2013. - № 11. – С. 92-99.

12. Барановський М. Туризм як форма активізації розвитку сільських депресивних територій / М. Барановський // Вісник Львівського університету. – Серія «Міжнародні відносини». – 2008. – Вип. 24. – С. 13-21.

13. Беккер Г.С. Человеческое поведение: экономический подход / Г.С. Беккер // Избранные труды по экономической теории. – М.: ГУ ВШЭ, 2003. – 672 с.

14. Бобко У.П. Колективні договори як механізм адміністративно-правового захисту інтересів територіальних громад у сфері користування надрами / У.П. Бобко // Адміністративне право і процес. – 2014. – № 1 (7). – С.104-120.

15. Богиня Д. Трансформаційні процеси в системі формування національного ринку праці: інституційний аспект / Д. Богиня // Україна: аспекти праці. – 2008. – №1. – С. 3–8.

16. Боготов Х. Интеграция – гарант успешного функционирования хозяйств населения / Х. Боготов, А. Гяургиев // АПК: экономика, управление. – 2008. – №11. – С. 36-38.

17. Боднар О.І. Підготовка та видання матеріалів щодо Карпатського огляду про стан довкілля / О.І. Боднар. – К., 2011. – 370 с.

18. Большая советская энциклопедия: [в 30 т.] / Гл. ред. А.М. Прохоров. – 3-е изд. – Т. 5. – М.: Советская энциклопедия, 1971. – 640 с.

19. Бородіна О. Сільський розвиток в Україні: проблеми становлення / О. Бородіна, І. Прокопа // Економіка України. – 2009. – № 4. – С. 74-85.

20. Братків В. Знову про «гірське» і не тільки / В.Братків [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://firtka.if.ua/?action=show&id=59321>

21. Брезіцький Р. Громади, об'єднуйтеся, враховуючи ризики [Електронний ресурс] / Р.Брезіцький. – Режим доступу: http://zaxid.net/news/showNews.do?gromadi_obyednuytes_vrahovuyuchi_riziki&objectId=1350343
22. Бугай С. Проблеми та шляхи вдосконалення державної політики розвитку гірських територій / С. Бугай, В. Мельничук // Світ фінансів. – 2009. - № 1(18). – С. 158-163.
23. Бурачек І.В. Основні напрями розвитку виробничих кооперативів у сільському господарстві / І.В. Бурачек // Економіка АПК. – 2006. – №9. – С. 22-27.
24. Буркинський Б.В. Економічне оновлення регіону: аналіз ситуацій та рішення: [монографія] / Б.В. Буркинський [та ін.] ; кер. авт. кол. та заг. ред.: Б.В. Буркинський, С.К. Харічков ; НАН України, Ін-т пробл. ринку та екон.-екол. дослідж. – О. : ІПРЕЕД НАН України, 2008. – 493 с.
25. Буркинський Б.В. Інноваційна стратегія у соціально-економічному розвитку регіону / Б.В. Буркинський, Є.В. Лазарєва; НАН України, Ін-т пробл. ринку та екон.-екол. дослідж. – О.: ІПРЕЕД НАН України, 2007. – 140 с.
26. Буркинський Б.В. Проблеми планування в ресурсно-екологічній сфері: наук.-аналіт. доп. / Б.В. Буркинський [та ін.]; за наук. ред. акад. НАН України Б. В. Буркинського ; НАН України, Ін-т пробл. ринку та екон.-екол. дослідж. – О. : ІПРЕЕД НАН України, 2009. – 46 с.
27. Бюджетний кодекс України [Електронний ресурс]: Кодекс № 2456-VI від 08.07.2010 р. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2456-17>
28. Вардомский Л.Б. Взаимные экономические связи в контексте модернизации экономики России и Украины / Л.Б. Вардомский // Економіка і прогнозування. – 2009. - №1. – С. 77-89.
29. Верменич Я.В. Еволюція адміністративно-територіального устрою в Україні: проблеми концептуалізації / Я.В. Верменич //Український

історичний журнал. – 2005. - № 4. – С. 114-115 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.history.org.ua/journal/2005/4/6.pdf>

30. Вибіркові дані Державної служби статистики України.
31. Відомості Верховної Ради України. – 1996. - № 30. – Ст. 141.
32. Воронич К.М. Розвиток сільських промислових підприємств гірських територій регіону: проблеми та перспективи / К.М. Воронич // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Гірські території: проблеми та перспективи розвитку: зб. наук. праць НАН України. Ін-т регіональних досліджень; ред. кол. В.С.Кравців (відп. ред) та ін. – Вип. 1 (93). – Львів: Інститут регіональних досліджень НАН України, 2012. – С. 230-236.
33. В Івано-Франківській області проводять обстеження ґрунтів щодо придатності для ведення органічного землеробства [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.iogu.gov.ua/ivano-frankivska/2014/10/08/problem-zemel-nogo-prava/>
34. В Україні агросектор розвивається, а село – вимирає [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://galinfo.com.ua/news/182757.html>
35. Галанець В.Г. Особисті господарства населення / В.Г. Галанець, О.Ф. Стасів. – Львів, 2005. – 161 с.
36. Гвоздецкий Н.А. Горы / Н.А. Гвоздецкий, Ю.Н. Голубчиков. – М.: Мысль, 1987. – 399 с.
37. Геєць В.М. Довіра як елемент соціального капіталу в економічному розвитку України / В.М. Геєць // Економічна теорія. – 2010. — №3. – С. 7-19.
38. Геєць В.М. Інноваційні перспективи України / В.М. Геєць, В.П. Семіноженко. – Харків: Константа, 2006. – 272 с.
39. Геєць В. Ліберально-демократичні засади: курс на модернізацію України / В. Геєць // Економіка України. – 2010. - № 3. – С. 4-20.

40. Гетьман В.І. Курортно-рекреаційні системи Українських Карпат / В.І. Гетьман // Український географічний журнал. – 2004. - №3. – С. 34-37.
41. Гірські території Закарпаття: соціально-економічні трансформації : монографія / В.П. Мікловда, М.І. Пітюлич, С.В. Сембер, М.М. Пітюлич та ін.; за заг. ред. член-кор. НАН України В.П. Мікловди. – Ужгород: ПП Бреза, 2012. – 262 с.
42. Гоблик В. Інвестиційна діяльність у Закарпатській області [Електронний ресурс] / В. Гоблик, В. Приходько // Закарпаття. – 2010. – № 2. – Режим доступу: <http://carpaty.net/?p=7815&lang=uk>
43. Голубець М.А. Сталий розвиток Українських Карпат: структурно-функціональний контекст / М.А. Голубець // Матер. міжнар. наук.-практ. конференції «Сталий розвиток Карпат та інших гірських регіонів Європи», 8-10 вересня 2010. – Ужгород, 2010. – С. 35-37.
44. Горбаль Г.М. Особливості регулювання зайнятості населення сільських та гірських територій Прикарпаття / Г.М. Горбаль // Ринок праці сільської місцевості: стан та перспективи розвитку: матеріали круглого столу (4 грудня 2013 р., м. Київ) / упор. І.Ф.Гнибіденко, Л.Г.Новаш. – К.: ІПК ДСЗУ, 2014. – С. 96-102.
45. Горин Г.В. Характеристика туристично-рекреаційного потенціалу Західного регіону України / Г.В. Горин // Сталий розвиток економіки. – 2012. - № 4 (14) – С. 125-131.
46. Господарський кодекс України [Електронний ресурс]: Кодекс України № 436-IV від 16.01.2003 р. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/436-15>
47. Господарський комплекс Швейцарії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://bibliofond.ru/view.aspx?id=608173>
48. Гриценко А.А. Методологічні основи модернізації України / А.А. Гриценко // Економіка України. – 2011. - № 2. – С. 4-12.

49. Гриценко А.А. Рыночные институты и инфраструктура / А.А. Гриценко, В.М. Соболев // Экономическая теория. – 2008. - № 3. – С. 53-73.
50. Гузар У.Є. Економіка праці в умовах постіндустріального суспільства: словник термінів і понять / за наук. ред. д-ра екон. наук, проф. Л.К. Семів; ЛІБС УБС НБУ. – Львів: Ліга-Прес, 2011. – 261 с.
51. Гулич О.І. Державна політика розвитку гірських територій України: правові аспекти і практичні кроки / О.І. Гулич // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Гірські території: проблеми та перспективи розвитку. – Львів, 2012. - Вип. 1 (93). – С. 51-58.
52. Даниленко А.І. Удосконалення моделі управління економікою і фінансові механізми її реалізації / А.І. Даниленко // Економіка України. – 2013. - № 5. – С. 5-10.
53. Дані головного управління статистики у Львівській області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://database.ukrcensus.gov.ua/statbank_lviv/Dialog/varval.asp?ma=18A02_051&ti=18A02_051.%20%CA%B3%EB%FC%EA%B3%F1%F2%FC%20%E1%E5%E7%F0%EE%E1%B3%F2%ED%E8%F5%20%E7%E0%F0%E5%BA%F1%F2%F0%EE%E2%E0%ED%E8%F5%20%F3%20%E4%E5%F0%E6%E0%E2%ED%B3%E9%20%F1%EB%F3%E6%E1%B3%20%E7%E0%E9%ED%FF%F2%EE%F1%F2%B3%20%ED%E0%201%20%F1%B3%F7%ED%FF%20\(1,2,3\)&path=../Database/18PRACIA/02/&lang=1&multilang=uk](http://database.ukrcensus.gov.ua/statbank_lviv/Dialog/varval.asp?ma=18A02_051&ti=18A02_051.%20%CA%B3%EB%FC%EA%B3%F1%F2%FC%20%E1%E5%E7%F0%EE%E1%B3%F2%ED%E8%F5%20%E7%E0%F0%E5%BA%F1%F2%F0%EE%E2%E0%ED%E8%F5%20%F3%20%E4%E5%F0%E6%E0%E2%ED%B3%E9%20%F1%EB%F3%E6%E1%B3%20%E7%E0%E9%ED%FF%F2%EE%F1%F2%B3%20%ED%E0%201%20%F1%B3%F7%ED%FF%20(1,2,3)&path=../Database/18PRACIA/02/&lang=1&multilang=uk)
54. Дані соціологічного моніторингу жителів гірських населених пунктів Закарпатської області
55. Данько Т.І. Фінансово-інвестиційне забезпечення збалансованого лісокористування в Україні / Т.І. Данько // Науковий вісник НЛТУ України. – 2010. - № 20.12. – С. 149-152.
56. Дейлі Г. Поза зростанням. Економічна теорія сталого розвитку / Герман Дейлі; пер. з англ.; Ін-т сталого розвитку. – К.: Інтелсфера, 2002. – 312 с.

57. Державна підтримка фермерських господарств / Міністерство аграрної політики і продовольства України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://minagro.gov.ua/ru/node/3720>

58. Державна стратегія регіонального розвитку на період до 2020 року [Електронний ресурс]: постанова Кабінету Міністрів України № 385 від 06.08.2014 р. – Режим доступу: <http://www.zoda.gov.ua/article/1672/postanova-kabinetu-ministriv-ukrajini-vid-06.08.2014--385-pro-zatverdzhennya-derzhavnoji-strategiji-regionalnogo-rozvitku-na-period-do-2020-roku.html>

59. Драган І.О. Напрями реалізації державної політики у сфері природокористування в Україні / І.О. Драган // Вісник Академії митної служби України. Серія: Державне управління. – 2011. - № 1. – С. 37-42.

60. Економічна активність населення Львівської області у 2013 році / Головне управління статистики у Львівській області. - Львів: [б.в.], 2014. – 102 с.

61. Економічна енциклопедія: У трьох томах. Т.1 / редкол.: С.В.Мочерний (відп. ред.) та ін. – К.: Видавничий центр «Академія», 2000. – 864 с.

62. Економічна енциклопедія: У трьох томах. Т. 2 / Редкол.: С.В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К. : Видавничий центр “Академія”, 2001. – 848 с.

63. Економічна політика як механізм поєднання економічних інтересів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://library.if.ua/book/130/8569.html>

64. Економічний розвиток України: інституціональне та ресурсне забезпечення: монографія / О.М. Алимов, А.І. Даниленко, В.М. Трегобчук та ін. – К.: Об'єднаний ін-т економіки НАН України, 2005. – 540 с.

65. Експрес-дані Фіскальної служби в Закарпатській області

66. Експрес-інформація Закарпатського обласного центру зайнятості

67. Ермаханова С.А. Теория модернизации: история и современность / С.А. Ермаханова // Актуальные проблемы социально-экономического

развития: взгляд молодых ученых: сб. науч. тр. / под ред. В.Е. Селиверстова, В.М. Марковой, Е.С. Гвоздевой. – Новосибирск: ИЭОПП СО РАН, 2005. – Разд. 2. – С. 233–247.

68. Ерфан Є.А. Забезпечення сталого розвитку громади шляхом диверсифікації економічної бази гірських регіонів / Є.А. Ерфан, У.І. Гурчумелія // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Гірські території: проблеми та перспективи розвитку. – Львів, 2012. – Вип. 1 (93). – С. 67-79.

69. Євдошук М. І. Стан та перспективи формування ресурсної бази нафтогазовидобутку в Україні / М.І. Євдошук // Колега. – 2011. – № 1. – С. 14–18.

70. Жук П.В. Економічні підйоми у забезпеченні сталого розвитку гірських територій України / П.В. Жук // Економіст. – 2011. – № 5. – С. 37-40.

71. Жук П.В. Специфіка входження гірських територій до системи світових зв'язків / П.В. Жук // Економіка України. – 2002. - № 2 (483). – С. 69-72.

72. Жук П.В. Території пріоритетного розвитку як форма активізації інвестиційної діяльності в гірських зонах України / П.В. Жук // Регіональна економіка . – 2012. - № 3. – С. 75-85.

73. Заблоцький Б.Ф. Регіональна економіка: навч. посіб. / Б.Ф. Заблоцький. – Львів: Новий світ – 2000, 2011. – 540 с.

74. Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава [Електронний ресурс]: Програма економічних реформ Президента України на 2010-2014 роки (версія для обговорення від 02.06.2010 р.). – Режим доступу: www.president.gov.ua

75. Заставний Ф. Українське заробітчанство в зарубіжжі: реалії, проблеми, перспективи / Ф. Заставний // Географія та основи економіки в школі. – 2003. - № 5. – С. 32-35.

76. Земельний кодекс України [Електронний ресурс]: Кодекс України № 561-XII від 18.12.1990 р. (в редакції від 13 березня 1992 р.). – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/561-12>
77. Зовнішня трудова міграція населення України / Український центр соціальних реформ ; Державний комітет статистики України / за ред. В.Г.Чебанова. – К.:ДП “Інформаційно-аналітичне агентство”, 2009. – 120 с.
78. Йоханнесбургская декларация по устойчивому развитию [Электронный ресурс]: принята на Всемирной встрече на высшем уровне по устойчивому развитию (26 августа – 4 сентября 2002 г., Южная Африка, Йоханнесбург). – Режим доступа: www.un.org/Russian/document/ideclarat/decl_wssd.html
79. Карп Г.В. Формування місцевих бюджетів гірських населених пунктів в Україні // автореф. дис. канд. екон. наук. / Г.В. Карп – К., 2009. – 19 с.
80. Карпати – "зелене серце" Європи / Карпатська конвенція. Український контекст. V Всеєвропейська конференція міністрів навколишнього середовища "Довкілля для Європи". – К.: КИТ, 2003. – 53 с.
81. Карпатський єврорегіон проти невдалого законопроекту «Про розвиток гірських територій в Україні» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua-reporter.com/novosti/60775>
82. Карпатський регіон: актуальні проблеми та перспективи розвитку: монографія у 8 томах / НАН України. Інститут регіональних досліджень ; наук. ред. В.С. Кравців. – Львів, 2013. – Том 2. Соціально-демографічний потенціал / відп. ред. У.Я. Садова. – 2013. – 456 с.
83. Кічковський М.М. Сталий розвиток Карпат та інших гірських регіонів – запорука збереження екологічного та кліматичного балансу всієї Європи / М.М. Кічковський // Матер. міжнар. наук.-практ. конференції «Сталий розвиток Карпат та інших гірських регіонів Європи», 8-10 вересня 2010р. – Ужгород, 2010. – С. 11-20.

84. Козоріз М.А. Напрями модернізації механізмів реалізації державної політики регіонального розвитку / М.А. Козоріз // Регіональна економіка. – 2013. - № 2. – С. 52-61.
85. Колодійчук І.А. Напрями та інструменти удосконалення державної підтримки гірського сільського господарства / І.А. Колодійчук, Т.В. Морська // Регіональна економіка. – 2013. - № 3. – С. 48-56.
86. Комплексна програма підтримки розвитку українського села на період до 2015 р. // Економіка АПК. – 2007. – № 1. – С. 3–50.
87. Комплексна характеристика соціально-економічного розвитку Закарпатської області : науково-аналітична записка в ЗОДА / В.П. Мікловда, М.І. Пітюлич, С.В. Сембер, М.М. Пітюлич та ін. – Ужгород : ЗРЦСЕiГД НАН України, 2014. – 55 с.
88. Конвергенция. Модернизация // Большой экономический словарь. – М.: Книжный мир, 2007. – С. 403-860.
89. Концептуальні засади сталого розвитку гірського регіону / М.А. Голубець [та ін.]; ред. М.А. Голубець; Інститут екології Карпат НАН України. – Львів, 2007. – 288 с.
90. Концепція вдосконалення системи прогнозних і програмних документів з питань соціально-економічного розвитку України [Електронний ресурс]: розпорядження Кабінету Міністрів України № 504-р від 04.10.2006р. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/504-2006-p>
91. Концепція державної регіональної політики України [Електронний ресурс]: постанова Кабінету Міністрів України № 32 від 02.07.2008р. – Режим доступу: <http://www.kmu.gov.ua>
92. Костовська В.А. Функціонування бюджетів місцевого самоврядування в умовах бюджетного регулювання / В.А. Костовська // Збірник наукових праць Національного університету державної податкової служби України. – 2012. - № 1. – С. 190-197.
93. Котляров С.Е. Проблемы классификации и интерпретации социальной депривации в современной социологической теории /

С.Е. Котляров // Вестник Ставропольского государственного университета. – 2006. - № 46. – С. 88-94.

94. Кравцов В.С. Актуальные вопросы формирования политики устойчивого развития горных территорий в Украине / В.С. Кравцов // Экономическое возрождение России. – 2010. – № 1(23). – С. 118-125.

95. Кравців В.С. Гірська політика: міжнародні акти та світовий досвід / В.С. Кравців, Ю.І. Стадницький. – Львів: ІРД НАН України, 2005. – 50 с.

96. Кравців В.С. Регіональна політика сталого розвитку гірських територій України: сучасний стан та напрями вдосконалення / В.С. Кравців // Матер. міжнар. наук.-практ. конференції «Сталий розвиток Карпат та інших гірських регіонів Європи», 8-10 вересня 2010р. – Ужгород, 2010. – С. 21-27.

97. Кравців В.С. Українські Карпати: державна політика та стратегічні пріоритети сталого розвитку / В.С. Кравців // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Гірські території: проблеми та перспективи розвитку. – Львів, 2012. - Вип. 1 (93). – С. 3-17.

98. Кузнецова О.В. Экономическое развитие регионов: теоретические и практические аспекты государственного регулирования. Изд-е 5-е. / О.В. Кузнецова. – М.: Кн. дом «ЛИБРОКОМ», 2009. – 304 с.

99. Кучкова Н.В. Развитие экономического механизма экологического менеджмента региона: / автореф. дис. на зд. наук. ст. к.е.н. / Н.В. Кучкова. – Полтава, 2007. – 22 с.

100. Лавриненко С. Щодо рівнів соціального розвитку сільських територій та життя сільського населення / С. Лавриненко, Я. Жаліло [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/Monitor/Desember/16.htm>

101. Левковець О.М. Модернізація економіки України: зміст, умови, ризики / О.М. Левковець // Бізнес-інформ. – 2011. - № 10. – С. 4-9.

102. Лексин В.Н. Государство и регионы. Теория и практика государственного регулирования территориального развития / В.Н. Лексин, А.Н. Швецов. – М.: УРСС, 2000. – 193 с.
103. Лендел М.А. Особливості інноваційного розвитку агропромислового сектора: аналітичний аспект / М.А. Лендел, Н.М. Жулканич // Науковий вісник Мукачівського державного університету. Сер. «Економіка». – 2014. – Вип. 1. – С. 15-21.
104. Лісовий А.В. Теоретико-методологічні аспекти вибору інноваційно-інвестиційного соціально-економічного розвитку сільських територій / А.В. Лісовий, В.Д. Заліско // Збірник наукових праць Ірпінської юридичної академії (економіка, право). – 2013. – Вип. 2. – С. 23-29.
105. Магарита В.І. Питання раціонального використання трудових ресурсів на основі реалізації регіональної цільової програми «Праця» в області / В.І. Магарита // Научно-технический прогресс и проблемы использования трудовых ресурсов: тезисы научно-практической конференции. – Ужгород: Патент, 1983. – С. 8-13.
106. Магомедмирзаев М. Вспомнили про программу «горы»? А грабли убрать забыли... / М. Магомедмирзаев [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mkala.mk.ru/article/2013/10/10/929123-vspomnili-pro-programmu-goryi-a-grabli-ubrat-zabyili.html>
107. Мазур Ф.Ф. Соціально-економічні умови розвитку рекреаційної індустрії (на прикладі Карпатського регіону) / Ф.Ф. Мазур [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://tourlib.net/books_ukr/mazur11.htm
108. Малиновська О.А. Трудова міграція : соціальні наслідки та шляхи реагування / О.А. Малиновська. – К. : НІСД, 2011. – 40 с.
109. Малиновська О. Щодо нагальних проблем удосконалення міграційної політики держави / О. Малиновська [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://niss.gov.ua/articles/357/>

110. Малі підприємства Львівської області у 2013 році: статистичний бюлетень. – Львів: Головне управління статистики у Львівській області, 2014. – 27 с.
111. Малік М.Й. Проблемні питання розвитку кооперації та інтеграційних відносин в АПК / М.Й. Малік, Ю.Я. Лузан // Економіка АПК. – 2010. – № 3. – С. 3-8.
112. Мальська М.П. Просторові системи послуг (теорія, методологія, практика): [монографія] / М.П. Мальська. – К.: Знання, 2009. – 363 с.
113. Маркс К. Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. – Вид. 2. – Т. 24. – М: Государственное издательство политической литературы, 1961. – 650 с.
114. Маркс К. Твори / К. Маркс, Ф. Энгельс. – Т. 25. – Ч. 2. – К: Політвидав, 1965. – 511 с.
115. Минаков И.А. Интеграция коллективных и личных подсобных хозяйств / И.А. Минаков // Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий. – 2008. – № 10. – С. 60-65.
116. Михайличенко Г.І. Формування інноваційних туристичних кластерів як конкурентної переваги розвитку регіону [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://tourlib.net/statti_ukr/myhajlichenko4.htm
117. Міграційні процеси в Україні: сучасні виклики та регіональна специфіка: наукова доповідь за матеріалами круглого столу «Проблема захисту прав мігрантів в умовах сучасної кризи: макроекономічні та регіональні аспекти» (Львів, 17 червня 2009 року / НАН України. Ін-т регіональних досліджень; [науковий редактор У.Я. Садова]. – Львів: ІРД НАН України, 2009. – 45 с.
118. Мікловда В.П. Етноменшини Закарпаття в умовах ринкової трансформації : монографія / В.П. Мікловда, М.І. Пітюлич, М.А. Лендел, М.М. Пітюлич та ін. – Ужгород: Карпати, 2006. – 96 с.
119. Мікловда В.П. Область еколого-економічного розвитку (до постановки питання про формування концепції соціально-економічного

розвитку Закарпатської області) / В.П. Мікловда, М.І. Пітюлич. – Ужгород, 1999. – 66 с.

120. Міста і райони Закарпатської області у 2013 році: статистичний збірник у двох частинах. – Ч. І. – Ужгород: Головне управління статистики у Закарпатській області, 2014. – 191 с.

121. Міста і райони Закарпатської області у 2013 році: статистичний збірник у двох частинах. – Ч. II. – Ужгород: Головне управління статистики у Закарпатській області, 2014. – 135 с.

122. Молдаван Л.В. Українського села не буде, якщо не буде сільської кооперації [Електронний ресурс] / Л.В. Молдаван. – Режим доступу: www.zerno.org.ua/articles/coop/257-українського-села-не-буде-якщо-не-буде-сільської-кооперації.

123. Мораторій на експорт лісо- і пиломатеріалів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://derevoobrobnyk.com/moratorij-na-eksport-liso-i-pilomaterialiv>

124. Населення України. Трудова еміграція в Україні: монографія / за ред. акад. НАН України Лібанової Е.М. – К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В.Птухи НАН України, 2010. – 233 с.

125. Незаконні рубки в Україні. Збір даних. – Київ., 2010. – 42 с.

126. Нестерчук Ю.О. Інтеграційні процеси у стратегії інвестиційного забезпечення особистих селянських господарств / Ю.О. Нестерчук // Зб. наук. праць Вінницького національного аграрного університету. Серія: Економічні науки. – Вінниця, 2011. – Вип. 2 (53). – Т. 3. – С. 147-152.

127. Новий курс: реформи в Україні. 2010–2015. Національна доповідь / за заг. ред. В.М. Гейця [та ін.]. – К.: НВЦ НБУВ, 2010. – 232 с.

128. Носарева Л. Заробити, проїсти – і знову на заробітки / Л.Носарева // Дзеркало тижня. – 2002. — № 15 (390). - 20-26 квітня.

129. Носова О.В. Институциональная система в Украине: проблемы и перспективы развития (теоретический подход) / О.В. Носова // Ойкумена – 2007 . – Вып.5 . – С. 18-29.

130. Овсечко О. Напрями вдосконалення бюджетного фінансування в Україні [Електронний ресурс] / О. Овсечко. – Режим доступу: <http://naub.oa.edu.ua/2010/napryamky-vdoskonalennya-byudzhetnoho-finansuvannya-v-ukrajini>
131. Огляд трудової міграції в Україні, Молдові та Білорусі / Міжнародна організація з міграції; авт. і кер. проекту: Тетяна Хаджімануел; координатор проекту Наталія Надточій; Авт.-уклад. Олена Малиновська, Валерію Мошняга, Людмила Шахотько. – Київ: Представництво МОМ в Україні, 2007. – 84 с.
132. Олексіюк С. Створення умов для розвитку підприємництва – один із головних принципів державної політики зайнятості населення України / С. Олексіюк // Новини Закарпаття. – 2008. - № 89. – С. 6.
133. Олійник А.П. Особисті селянські господарства: проблеми оподаткування / А.П. Олійник // Вісник Хмельницького національного університету. – 2010. - № 4. – Т. 3. – С. 136-139.
134. Онищенко В. Модернізація, як імператив розвитку України / В. Онищенко // Економіка України. – 2011. - № 7. – С. 4-14.
135. Онищенко В.О. Теоретико-методологічні засади просторової організації інноваційної діяльності / В.О. Онищенко, О.В. Комеліна // Економіка і регіон. – 2010. - № 1 (24). – С. 3-9.
136. Онищенко В.Ф. Социальный контекст евроинтеграционной стратегии Украины / В.Ф. Онищенко // Экономическая теория. – 2008. — № 2. – С. 60-74.
137. Оцінка сучасного стану та перспективи розвитку гірських територій Закарпатської області : науково-аналітична записка та концепція розвитку / В.П. Мікловда, М.І. Пітюлич, С.В. Сембер, М.М. Пітюлич та ін. – Ужгород: ФОП Брежа А.Е., 2012. – 50 с.
138. Павлов А.И. Идентификация и классификация сельских территорий: теория, методология, практика / А.И. Павлов. – Одесса: Астропринт, 2015. – 344 с.

139. Павлов О.І. Консолідована державна політика комплексного розвитку сільських територій України : концептуальний підхід, модель та рівні / О.І. Павлов // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Сучасні проблеми розвитку сільських територій: [зб. наук. пр.] / НАН України. Ін-т регіональних досліджень; В.С. Кравців (відп. ред.). – Львів, 2011. – Вип.6 (92). – С. 9-17.

140. Павлов О.І. Сільські території як об'єкт наукового дослідження / О.І. Павлов // Державне будівництво. – 2007. - № 1(1) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nbuv.gov.ua>

141. Паньків З.П. Лісогосподарське землекористування в Карпатському регіоні України / З.П. Паньків // Вісник ОНУ. Сер.: Географічні та геологічні науки. – 2014. – Т. 19. – Вип. 4. – С. 148-158.

142. Папп В.В. Структурні процеси в економіці регіональних суспільних систем: теорія, методологія, практика: монографія / В.В. Папп. – Львів: НАН України, Ін-т регіон. досл., 2009. – 340 с.

143. Паспорт Богородчанського району (основні показники економічного і соціального розвитку за 1995-2013 рр.) / Головне управління статистики в Івано-Франківській області. – Івано-Франківськ, 2014. – 111 с.

144. Паспорт Верховинського району (основні показники економічного і соціального розвитку за 1995-2013 рр.) / Головне управління статистики в Івано-Франківській області. – Івано-Франківськ, 2014. – 107 с.

145. Паспорт Долинського району (основні показники економічного і соціального розвитку за 1995-2013 рр.) / Головне управління статистики в Івано-Франківській області. – Івано-Франківськ, 2014. – 112 с.

146. Паспорт Коломийського району (основні показники економічного і соціального розвитку за 1995-2013 рр.) / Головне управління статистики в Івано-Франківській області. – Івано-Франківськ, 2014. – 114 с.

147. Паспорт Косівського району (основні показники економічного і соціального розвитку за 1995-2013 рр.) / Головне управління статистики в Івано-Франківській області. – Івано-Франківськ, 2014. – 112 с.
148. Паспорт міста Болехова (основні показники економічного і соціального розвитку за 1995-2013 рр.) / Головне управління статистики в Івано-Франківській області. – Івано-Франківськ, 2014. – 104 с.
149. Паспорт міста Коломиї (основні показники економічного і соціального розвитку за 1995-2013 рр.) / Головне управління статистики в Івано-Франківській області. – Івано-Франківськ, 2014. – 106 с.
150. Паспорт міста Яремче (основні показники економічного і соціального розвитку за 1995-2013 рр.) / Головне управління статистики в Івано-Франківській області. – Івано-Франківськ, 2014. – 104 с.
151. Паспорт Надвірнянського району (основні показники економічного і соціального розвитку за 1995-2013 рр.) / Головне управління статистики в Івано-Франківській області. – Івано-Франківськ, 2014. – 110 с.
152. Паспорт Рожнятівського району (основні показники економічного і соціального розвитку за 1995-2013 рр.) / Головне управління статистики в Івано-Франківській області. – Івано-Франківськ, 2014. – 109 с.
153. Перша хвиля. Трудова // Єдина Україна. – 2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mihrantua.narod.ru/xvila>
154. Питюлич М.М. Институциональное и нормативно-правовое обеспечение развития горных территорий Украины / М.М. Питюлич // Экономическое возрождение России. – 2014. - № 2. – С. 151-156.
155. Питюлич М.М. Особенности функционирования малого бизнеса в сфере туризма горных районов Карпатского региона / М.М. Питюлич // Проблемы трансформации регионов и городов в современной экономике. – Пермь, 2014. – С. 105-108.
156. Пітюлич М.І. Новітні тенденції розвитку міжнародної трудової міграції та їх наслідки для України / М.І. Пітюлич // Науковий вісник

Мукачівського державного університету. Серія «Економіка». – 2014. - № 1. – С. 96-100.

157. Пітюлич М.М. Активізація соціально-трудового потенціалу регіону : монографія / В.П. Мікловда, М.М. Пітюлич, Г.С. Кесарчук; ДВНЗ «Ужгородський національний університет». – Ужгород, 2013. – 160 с.

158. Пітюлич М.М. Актуальні проблеми ефективного природокористування на гірських територіях та шляхи їх вирішення / М.М. Пітюлич // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Збалансоване природокористування: традиції та інновації». – Київ, 2014. – С. 132-134.

159. Пітюлич М.М. Аналіз підходів до визначення малих форм господарювання / М.М. Пітюлич, В.М. Бондаренко, К.М. Воронич // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Пріоритети та механізми соціально-економічного розвитку сільських територій : [зб. наук. пр.] / НАН України. Ін-т регіональних досліджень; редкол.: В. С. Кравців (відп. ред.) та ін. – Львів, 2013. – Вип. 6(104). – С. 370-377.

160. Пітюлич М.М. Визначення впливу рівня оподаткування на обсяги тіньової економіки / М.М. Пітюлич, В.Є. Слюсаренко // Банківська справа. – 2014. - № 11-12 (131). – С. 63-73.

161. Пітюлич М.М. Гірські території: проблеми інвестиційної політики / М.М. Пітюлич // Регіональна економіка. – 2011. – № 1 (59). – С. 32-38.

162. Пітюлич М.М. Гірські території Українських Карпат: сучасний стан та перспективи розвитку : монографія / М.М. Пітюлич; ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М.І.Долішнього НАН України». – Ужгород: Гражда, 2015. – 320 с.

163. Пітюлич М.М. Диверсифікація економіки гірських територій і політика зайнятості населення / М.М. Пітюлич, М.М. Пауш // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Економіка». – 2014. – Вип. 2. – С. 254-259.

164. Пітюлич М.М. Домашні господарства в структурі господарського комплексу регіону / М.М. Пітюлич, В.І. Варцаба, О.І. Чакій // Науковий вісник Ужгородського університету. – 2007. – Вип. 21. – С. 87-92.
165. Пітюлич М.М. Домогосподарства: соціально-економічні трансформації (регіональний аспект дослідження) : монографія / М.М. Пітюлич, О.І. Чакій. –Ужгород: Патент, 2009. – 164 с.
166. Пітюлич М.М. Економічна оцінка інвестиційної привабливості гірських територій Карпатського регіону / М.М. Пітюлич // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Актуальні проблеми регіонального розвитку. – Львів, 2012. – Вип. 6 (98). – С. 144-152.
167. Пітюлич М.М. Економічні трансформації соціально-трудових відносин, ринку праці і зайнятості в умовах поглиблення реформ / В.П. Мікловда, М.І. Пітюлич, М.М. Пітюлич // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Економіка». – 2006. – Вип. 19. – С. 8-14.
168. Пітюлич М.М. Електроенергетичний комплекс Карпатського регіону: фінансово-економічний аспект : монографія / В.П. Мікловда, М.М. Пітюлич, В.В. Мешко. – Ужгород: ФОП Брежа А.Е., 2012. – 152 с.
169. Пітюлич М.М. Законодавче регулювання розвитку гірських територій України / В.П. Мікловда, М.М. Пітюлич // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Міжнародні економічні відносини та світове господарство». – 2015. – Вип. 1. – С. 32-38.
170. Пітюлич М.М. Інституційне забезпечення регулювання міграційних процесів в регіоні / В.В. Гоблик, М.М. Пітюлич // Регулювання трудовіміграційних процесів в транскордонному регіоні : монографія / М.І. Пітюлич, В.В. Гоблик, Т.Д. Щербан, М.М. Пітюлич та ін.; за заг. ред. д.е.н., проф. Пітюлича М.І. – Мукачево: Вид-во МДУ, 2015. – С. 117-141.
171. Пітюлич М.М. Організаційно-інституціональні засади регіональної політики сприяння розвитку одноосібного підприємництва / В.П. Мікловда, Ф.Ф. Соханич, М.М. Пітюлич // Науковий вісник

Ужгородського університету. – Серія “Економіка”. – 2005. – Вип. 17. – С. 7-13.

172. Пітюлич М.М. Особливості інвестиційних процесів у гірських районах Карпатського регіону / М.М. Пітюлич // Сталий розвиток Карпат та інших гірських регіонів Європи: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Ужгород, 8-10 вересня 2010 р. – Ужгород, 2010. – С. 178-183.

173. Пітюлич М.М. Особливості інтеграції та кооперації господарств населення гірських територій / М.М. Пітюлич // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Регіональна політика в Україні: сучасний стан та шляхи активізації : [зб. наук. пр.] / НАН України. Ін-т регіональних досліджень; редкол.: В. С. Кравців (відп. ред.) та ін. – Львів, 2014. – Вип. 3 (107). – С. 418-424.

174. Пітюлич М.М. Особливості трудовіграційних процесів населення гірських територій Карпатського регіону / М.М. Пітюлич // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Територіальні міграційні системи: система і практика : [зб. наук. пр.] / НАН України. Ін-т регіональних досліджень; редкол.: В.С. Кравців (відп. ред.) та ін. – Львів, 2013. – Вип. 3 (101). – С. 318-323.

175. Пітюлич М.М. Особливості функціонування сільського туризму в Україні та досвід європейських країн / М.М. Пітюлич, І.І. Михайлюк // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія “Економіка”. – 2011. – Спецвип. 33. Ч. 3. – С. 154-158.

176. Пітюлич М.М. Оцінка економічної ефективності діяльності самозайнятих у сільській місцевості Закарпатської області / М.М. Пітюлич // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія “Економіка”. – 2005. – Вип. 18. – С. 84-90.

177. Пітюлич М.М. Оцінка основних тенденцій режимів відтворення населення гірських територій областей зони Карпат / М.М. Пітюлич // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія “Економіка”. – 2009. – Вип. 28. Ч. I. – С. 179-183.

178. Пітюлич М.М. Оцінка стану та перспективи розвитку особистих селянських господарств гірських територій Карпатського регіону / М.М. Пітюлич // Регіональна економіка. – 2014. - № 1. – С. 34-41.
179. Пітюлич М.М. Проблеми визначення депресивних сільських територій у сучасних умовах / М.М. Пітюлич // Науковий вісник Національного лісотехнічного університету України: зб. наук.-техн. пр. - № 20.7. – Львів: РВВ НЛТУ України, 2010. – С. 192-197.
180. Пітюлич М.М. Прогнозна оцінка демографічного розвитку в Закарпатській області / М.М. Пітюлич, І.Є. Бараняк // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія “Економіка”. – 2013. - № 40. – С. 171-176.
181. Пітюлич М.М. Регіональні механізми підтримки самостійної зайнятості населення (на матеріалах Закарпатської області) [Текст]: дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.09.01 – демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика. – Ужгород, 2005. – 190 с.
182. Пітюлич М.М. Рекреаційний потенціал гірських територій Закарпатської області: напрями перспектив розвитку / М.М. Пітюлич, І.І. Михайлюк // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Гірські території: проблеми та перспективи розвитку. – Львів, 2012. – Вип. 1 (93). – С. 284-290.
183. Пітюлич М.М. Ринок праці і зайнятість економічно активного населення гірських територій / М.І. Пітюлич, М.М. Пітюлич // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія “Економіка”. – 2012. – № 35. Ч. 1. – С. 18-23.
184. Пітюлич М.М. Розвиток підприємництва на селі / М.М. Пітюлич // Регіональні механізми розвитку і підтримки малого підприємництва : монографія / В.П. Мікловда, В.І. Варцаба, М.М. Пітюлич, О.Я. Сідун. – Ужгород: Карпати, 2005. – С. 58-136.
185. Пітюлич М.М. Соціальні ресурси регіону: активізація трудового потенціалу : монографія / В.П. Мікловда, М.І. Пітюлич, С.В. Сембер, М.М.

Пітюлич та ін.; за заг. ред. член-кор. НАН України, д.е.н., проф. В.П. Мікловди. – Ужгород: Карпати, 2008. – 248 с.

186. Пітюлич М.М. Стратегічні прогнозні орієнтири деморозвитку Карпатського регіону / М.М. Пітюлич // Карпатський регіон: актуальні проблеми та перспективи розвитку : монографія у 8 томах / НАН України. Інститут регіональних досліджень; наук. ред. В.С. Кравців. – Т. 2. Соціально-демографічний потенціал / відп. ред. У.Я. Садова. – Львів, 2013. – С. 313-317.

187. Пітюлич М.М. Сучасний стан і перспективи розвитку господарств населення / М.М. Пітюлич // Науковий вісник Ужгородського університету. – Серія “Економіка”. – 2012. – № 35. Ч. 2. – С. 28-34.

188. Пітюлич М.М. Сучасний стан та прогнозна оцінка демографічної ситуації в гірських районах Карпатського регіону / М.М. Пітюлич, М.М. Пауш // Науковий вісник Мукачівського державного університету. – Серія «Економіка». – 2015. – Вип. 1 (3). – С. 179-185.

189. Пітюлич М.М. Сучасні тенденції розвитку господарств населення гірських територій Карпатського регіону / М.М. Пітюлич // Економічні інновації. – 2013. - № 52. – С. 284-290.

190. Пітюлич М.М. Теоретичні аспекти дослідження малих форм господарювання / М.М. Пітюлич, К.М. Воронич // Науковий вісник Мукачівського державного університету. Серія «Економіка». – 2014. – Вип. 1 (1). – С. 26-28.

191. Пітюлич М.М. Теоретичні аспекти розвитку підприємницького середовища на селі в транзитній економіці / В.П. Мікловда, В.В. Мікловда, М.М. Пітюлич // Konkurencieschopnost a regionalne aspekty rozvoja II. MANACON Presov, prve, 2007. – С. 190-206.

192. Пітюлич М.М. Трудова міграція населення гірських територій Закарпатської області / М.М. Пітюлич // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Міграційні процеси в умовах полі етнічного середовища регіону. – Львів, 2009. – Вип. 6 (80). – С. 301-307.

193. Пітюлич М.М. Управління грошовими потоками на підприємстві / М.М. Пітюлич, В.В. Стегура // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Економіка». – 2012. – Вип. 3 (37). – С. 46-50.
194. Пітюлич М.М. Фінанси домогосподарства: фактори впливу на рівень заощаджень / М.М. Пітюлич, Ю.Б. Кушнір // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія “Економіка”. – 2010. – Вип. 30. – С. 197-201.
195. Пітюлич М.М. Фінансово-кредитні інструменти стимулювання розвитку гірських територій / М.М. Пітюлич // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Гірські території: проблеми та перспективи розвитку. – Львів, 2012. – Вип. 1 (93). – С. 135-143.
196. Пітюлич М.М. Форми кооперації та інтеграції суб’єктів малого підприємництва в територіальні господарські структури / В.П. Мікловда, В.І. Варцаба, М.М. Пітюлич // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Економіка». – 2007. – Вип. 22. Ч. III. – С. 7-11.
197. Пітюлич М.М. Функціонування малого та мікропідприємництва в туристично-рекреаційній сфері гірських районів Карпатського регіону / М.М. Пітюлич // Економічні інновації. – 2014. - № 58. – С. 246-253.
198. Побередников И.В. Модернизация: теоретико-методологические подходы // Экономическая история. Обозрение / под ред. Л.И. Бородкина. – Вып. 8. – М., 2002. – С. 146-168.
199. Повестка дня на XXI век [Электронный ресурс]: принята Конференцией ООН по окружающей среде и развитию (3-14 июня 1992 года, Рио-де-Жанейро). – Режим доступа: www.un.org/Russian/conferen/wssd/agenda21
200. Положення про порядок державної реєстрації колективного сільськогосподарського підприємства [Електронний ресурс]: постанова Кабінету Міністрів України № 344-92-п від 18.06.1992 р. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/344-92-п>

201. Полюга В.О. Проблеми регулювання економічної безпеки у сфері лісокористування Карпатського регіону та напрями їх вирішення / В.О. Полюга, Д.М. Полюга // Суспільні трансформації і безпека: глобальний, національний та особистісний виміри: матеріали доповідей Всеукр. наук.-практ. конф. (12 червня 2014 р.). – Львів: Львівський інститут МАУП, 2014. – С. 164-168.
202. По чому малий бізнес потребує державної підтримки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ra.zao.com.ua/po-chomu-malij-biznes-potrebue-derzhavnoi/>
203. Праця у Львівській області у 2013 році / Головне управління статистики у Львівській області. – Львів: [б.в.], 2014. – 250 с.
204. Прибиткова І. Ринок праці та його міграційний потенціал: суспільний портрет за результатами соціологічних досліджень [Електронний ресурс] / І. Прибиткова // Український монітор. – 2003. – №3. – Режим доступу: www.foreignpolicy.org.ua/ua
205. Приходько М.М. Регіональні геологічні дослідження і раціональне природокористування (на прикладі Івано-Франківської області) / М.М. Приходько. – Івано-Франківськ, 2006. – 245 с.
206. Приходько М.М. Управління природними ресурсами і природоохоронною діяльністю / М.М. Приходько, М.М. Приходько (молодший). – Івано-Франківськ: Файант, 2004. – 820 с.
207. Проблеми та перспективи розвитку сільських територій України (на прикладі Карпатського регіону): [Науково аналітична доповідь] / В.В. Борщевський, Х.М. Притула, В.Є. Крупін, І.М. Куліш; НАН України. Ін-т регіональних досліджень. – Львів, 2011. – 60 с.
208. Програма дій «Порядок денний на XXI століття»: ухвалена конференцією ООН з навколишнього середовища і розвитку в Ріо-де-Жанейро (Саміт «Планета Земля», 1992 р.): пер. з англ. – 2-ге вид. – К.: Інтелсфера, 2000. – 360 с.

209. Програма розвитку сільських територій Львівської області на період до 2015 року. – Львів, 2013. – 31 с.
210. Програма становлення і розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів до 2015 року // Урядовий кур'єр. – 2009. – 9 червня.
211. Пропозиції щодо підвищення ефективності функціонування сільськогосподарських кооперативів в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tpp.pl.ua/info/index.php?v=37&id=4498>
212. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України з питань регулювання підприємницької діяльності [Електронний ресурс]: Закон України № 523-VI від 18.09.2008 р. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/523-17>
213. Про Всеукраїнський перепис населення [Електронний ресурс]: Закон України № 2058-III від 19.10.2000 р. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2058-14>
214. Про Генеральну схему планування території України [Електронний ресурс]: Закон України № 3059-III від 07.02.2002 р. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3059-14>
215. Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України [Електронний ресурс]: Закон України № 1602-III від 23.03.2000 р. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1602-14>
216. Про державне прогнозування та стратегічне планування [Електронний ресурс]: проект закону України № 6042 від 05.02.2010 р. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>
217. Про державне прогнозування та стратегічне планування в Україні [Електронний ресурс]: проект закону України № 6198 від 16.03.2010 р. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>

218. Про державні цільові програми [Електронний ресурс]: Закон України № 1621-IV від 18.03.2004 р. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1621-15>

219. Про екологічну мережу України [Електронний ресурс]: Закон України № 1864-IV від 24.06.2004 р. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1864-15>

220. Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 роки [Електронний ресурс]: Закон України № 1989-III від 21.09.2000 р. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1989-14>

221. Про засади внутрішньої і зовнішньої політики [Електронний ресурс]: Закон України № 2411-VI від 01.07.2010 р. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2411-17>

222. Про засади державної регіональної політики [Електронний ресурс]: Закон України № 0908 від 05.02.2015 р. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>

223. Про затвердження плану заходів щодо стимулювання міжрегіональної співпраці, кооперації та інтеграції [Електронний ресурс]: розпорядження Кабінету Міністрів України № 896-р від 21.09.2011 р. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>

224. Про затвердження Положення про Раду розвитку регіонів [Електронний ресурс]: постанова Кабінету Міністрів України № 1759 від 20.12.2006 р. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1759-2006-п>

225. Про затвердження Порядку здійснення моніторингу соціально-економічних показників розвитку регіонів, районів та міст обласного, республіканського в Автономній Республіці Крим значення для визнання територій депресивними [Електронний ресурс]: постанова Кабінету Міністрів України № 235 від 02.03.2010 р. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/235-2010-п>

226. Про затвердження порядку обліку державних цільових програм: наказ Міністерства економіки України № 250 від 31.07.2007 р. // Офіційний вісник України. – 2007. - № 62. – Ст. 2444.

227. Про затвердження порядку розроблення та виконання державних цільових програм: постанова Кабінету Міністрів України № 106 від 31.01.2007 р. // Офіційний вісник України. – 2007. - № 8. – Ст. 313.

228. Про Кабінет Міністрів України [Електронний ресурс]: Закон України № 794-VII від 27.02.2014 р. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/794-18>

229. Про колективне сільськогосподарське підприємство [Електронний ресурс]: Закон України № 2114-XII від 14.02.1992 р. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2114-12>

230. Про Концепцію державної регіональної політики [Електронний ресурс]: указ Президента України № 341/2001 від 25.05.2001 р. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/341/2001>

231. Про Концепцію сталого розвитку населених пунктів [Електронний ресурс]: постанова Верховної Ради України № 1359-XIV від 24.12.1999 р. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1359-xiv>

232. Про місцеве самоврядування в Україні [Електронний ресурс]: Закон України № 280/97 ВР від 21.05.1997 р. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр>

233. Про місцеві державні адміністрації [Електронний ресурс]: Закон України № 586-XIV від 09.04.1999 р. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/586-14>

234. Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва [Електронний ресурс]: Указ Президента України № 666/94 від 10.11.1994 р. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/666/94>

235. Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора [Електронний ресурс]: Указ Президента України №

1529/99 від 03.12.1999 р. – Режим доступу:
<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1529/99>

236. Про оголошення територій міста Калуш та сіл Кропивник і Сівка-Калуська Калуського району Івано-Франківської області зоною надзвичайної екологічної ситуації [Електронний ресурс]: Указ Президента України № 145/2010 від 10.02.2010. – Режим доступу:
<http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/145/2010>

237. Про основи містобудування [Електронний ресурс]: Закон України № 2780-XII від 16.11.1992 р. – Режим доступу:
<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2780-12>

238. Про основні засади державної екологічної політики України на період до 2020 року [Електронний ресурс]: Закон України № 2818-VI від 21.12.2010 р. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2818-17>

239. Про особисте селянське господарство [Електронний ресурс]: Закон України № 742-IV від 15.05.2003 р. – Режим доступу
<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/742-15>

240. Про охорону земель [Електронний ресурс]: Закон України № 962-IV від 19.06.2003. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/962-15>

241. Про охорону навколишнього природного середовища [Електронний ресурс]: постанова Верховної Ради України № 1264-XII від 25.06.1991 р. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1264-12>

242. Про перелік населених пунктів, яким надається статус гірських [Електронний ресурс]: постанова Кабінету Міністрів України № 647 ВР від 11.08.1995 р. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/647-95-п>

243. Про планування і забудову територій [Електронний ресурс]: Закон України № 1699-III від 20.04.2000 р. – Режим доступу:
<http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1699-14>

244. Про Порядок обміну інформацією між виконавцями державних цільових програм та координації цієї роботи: наказ Міністерства економіки

України № 1367 від 04.12.2009 р. // Офіційний вісник України. – 2009. - № 101. – Ст. 3567.

245. Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам та організаціям [Електронний ресурс]: Указ Президента України № 720/95 від 08.08.1995 р. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/720/95>

246. Про приєднання України до Паризької декларації щодо підвищення ефективності зовнішньої допомоги : Указ Президента України №325 /2007 від 19.04.2007 р. // Офіційний вісник України. – 2007. - № 31. – С. 10.

247. Про Раду регіонів : Указ Президента України № 553 від 09.04.2010 р. // Офіційний вісник України. – 2010. – 23 квіт. - № 27.

248. Про результати перевірки повноти фінансування, цільового і ефективного використання коштів державного бюджету, виділених на охорону і відновлення лісових ресурсів Закарпатської, Львівської, Івано-Франківської та Чернівецької областей [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ac-rada.gov.ua/control/main/uk/publish/printable_article/40989;jsessionid=03DA8A9857D10E1127D6EA66220D9829

249. Про розвиток гірських територій в Україні [Електронний ресурс]: Проект Закону України від 27.07.2009. – Режим доступу: <http://www.minregionbud.gov.ua>

250. Про розроблення прогнозних і програмних документів економічного і соціального розвитку та складання проекту державного бюджету [Електронний ресурс]: постанова Кабінету Міністрів України № 621 від 26.04.2000 р. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/621-2003-п>

251. Про селянське (фермерське) господарство [Електронний ресурс]: Закон України № 2009-ХІІ від 20.12.1991 р. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2009-12>

252. Про сільськогосподарську кооперацію [Електронний ресурс]: Закон України № 469/97-ВР від 17.07.1997 р. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/469/97-вр>

253. Про стан виконання плану заходів Національної програми сприяння розвитку малого підприємництва в Україні за 2011 рік / Державний комітет України з питань регуляторної політики та підприємництва [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.dkrp.gov.ua/control/uk/publish/article;jsessionid=AE4286EA147F7F5EECACF89112DF373F?art_id=285373&cat_id=3378

254. Про стан навколишнього природного середовища в Івано-Франківській області в 2013 році: регіональна доповідь. – Івано-Франківськ: Івано-Франківська обласна державна адміністрація, 2014. – 218 с.

255. Про статус гірських населених пунктів в Україні [Електронний ресурс]: Закон України № 57/95 ВР від 15.02.1995 р. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/56/95-вр>

256. Про стимулювання розвитку регіонів [Електронний ресурс]: Закон України № 2850-IV від 08.09.2005 р. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/anot/2850-15>

257. Про схвалення Концепції національної екологічної політики України на період до 2020 року [Електронний ресурс]: розпорядження Кабінету Міністрів України № 880-р від 17.10.2007 р. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/880-2007-р>

258. Про умови оплати праці осіб, які працюють у гірських районах [Електронний ресурс]: постанова Кабінету Міністрів України № 648 ВР від 11.08.1995 р. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/648-95-п>

259. Про фермерське господарство [Електронний ресурс]: Закон України № 973-IV від 19.06.2003 р. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/973-15>

260. Про форми власності на землю [Електронний ресурс]: Закон України № 2073-XII від 30.01.1992 р. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2073-12>
261. Про формування і реалізацію державної регіональної політики [Електронний ресурс]: постанова Кабінету Міністрів України від 09.06.2010р. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>
262. Пукшин І. Швейцарію в Українські Карпати [Електронний ресурс] / І. Пукшин. – Режим доступу: <http://zik.ua/ua/analytics/2012/07/24/360268>
263. Рамкова конвенція про охорону та сталий розвиток Карпат [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>
264. Регіональна політика та механізми її реалізації / за ред. акад. НАНУ М.І. Долішного. – К. : Наук. думка, 2003. – 503 с.
265. Регулювання трудовіграційних процесів у транскордонному регіоні / за заг. ред. д.е.н., проф. М.І. Пітюлича; [М.І. Пітюлич, В.В. Гоблик, Т.Д. Щербан та ін.]. – Мукачево: Вид-во МДУ, 2012. – 150 с.
266. Ресурсний потенціал і розвиток Верхнього Потисся / О.В. Лукша, Е.О. Лукша. – Ужгород: Асоціація розвитку малого, середнього бізнесу та інновацій «Ужгород – ХХІ вік», 2010. – 152 с.
267. Розвиток сільських територій (стан, проблеми, перспективи) / Є.І. Бойко, І.Р. Залуцький, Х.М. Притула та ін.; НАН України. Ін-т регіональних досліджень; [наук. ред. Є.І. Бойко]. – Львів, 2011. – 61 с.
268. Розвиток сільськогосподарської обслуговуючої кооперації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://a7d.com.ua/agropoltika/1574-rozvitok-silskogospodarskoyi-obslugovuyuchoyi.html>
269. Рубацкие байки // Бізнес – новини України. – 2014. - № 82203. – С. 8.
270. Садова У.Я. Регіональна міграційна політика та механізми її реалізації : монографія / У.Я. Садова, Л.К. Семів, Р.А. Семів, С.Й. Вовканич,

Н.П. Тиндик; НАН України. Ін-т регіон. дослідж; наук. ред. У.Я. Садова. – Львів: Ін-т регіональних досліджень НАН України, 2011. – 528 с.

271. Самольотов П.В. Особливості соціально-економічних та екологічних процесів в умовах гірських територій / П.В. Самольотов // Соціально-економічні дослідження в перехідний період. Регіональна політика сталого розвитку: принципи формування, механізми реалізації. Вип. 5 (XXXVI) / НАН України. Інститут регіональних досліджень; редкол.: відп. ред. академік НАН України М.І. Долішній. – Львів, 2002. – С. 175-183.

272. Самольотов П.В. Формування та реалізація стратегії сталого розвитку гірських територій (на прикладі Українських Карпат) [Текст]: дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.10.01 – розміщення продуктивних сил і регіональна економіка. – Львів, 2005. – 197 с.

273. Сергеев И.В. Организация и финансирование инвестиций / И.В. Сергеев, Г.И. Веретенникова. – М.: Финансы и статистика, 2001. – 272 с.

274. Серьогіна С.Г. Регіоналізм у політико-правовій практиці України / С.Г. Серьогіна // Правові проблеми реформування регіональної влади: матеріали наук.-практ. конф. (м. Харків, 12 квітня 2002 р.). – Х.: НДІ держ. буд-ва та місцевого самоврядування АПрН України, 2002. – С. 16-20.

275. Сільський сектор України на рубежі тисячоліть: У 2 т. Т.2: Соціальні ресурси сільських територій / Л.О. Шепотько, І.В. Прокопа, С.О. Гудзинський, В.Д. Яровий. – К.: Інститут економіки НАН України, 2003. – 466 с.

276. Сільськогосподарська кооперація вирішить проблему зайнятості населення на селі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://minagro.gov.ua/node/3638>

277. Словарь понятий и терминов регионального управления [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://vasilieva.narod.ru/ru/term_ru/termru_ogl.htm

278. Советский энциклопедический словарь. 4-е изд. / гл. ред. А.М. Прохоров. – М.: Советская энциклопедия, 1989. – 1631 с.

279. Соціально-економічний потенціал сталого розвитку України та її регіонів: національна доповідь / за ред. акад. НАН України Е.М. Лібанової, акад. НААН України М.А. Хвесика. – К.: ДУ ІЕПСР НАН України, 2014. – 776 с.
280. Сочка К.А. Розвиток туризму та курортно-рекреаційної сфери / К.А. Сочка. – Ужгород, 2007. – 30 с.
281. Стаканов Р.Д. Вплив трудової еміграції на інноваційний розвиток України / Р.Д. Стаканов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/porta l/Soc_Gum/Tmm/2009_32/28.pdf
282. Сталий розвиток гірських регіонів і досвід Карпатських гір. Рекомендація 296 (2010) Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи // Новини Закарпаття. – 2010. – № 126 (3695).
283. Становлення нових форм господарювання в АПК і їх взаємовідносин з державою [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pidruchniki.com/1522012239893/politekonomiya/stanovlennya_novih_form_gospodaryuvannya_apk_vzayemovidnosin_derzhavoyu
284. Стан водних ресурсів Закарпатської області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://5ka.at.ua/load/ekologija/stan_vodnikh_resursiv_v_zakarpatskij_oblasti_regionalna_dopovid/18-1-0-10590
285. Стан водних ресурсів в Чернівецькій області: регіональна доповідь [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://5ka.at.ua/load/ekologija/stan_vodnikh_resursiv_v_cherniveckij_oblasti_regionalna_dopovid/18-1-0-10604
286. Старостенко Г. Ретроспективний регіональний аналіз відтворення населення України / Г. Старостенко // Регіональна економіка. – 1997. - № 1. – С. 20-28.
287. Статистичний щорічник Закарпаття за 2013 рік. – Ужгород: Головне управління статистики у Закарпатській області, 2014. – 511 с.

288. Статистичний щорічник Івано-Франківської області за 2013 рік / Бліннікова О. В., ред. – Івано-Франківськ: Головне управління статистики в Івано-Франківській обл., 2014. – 482 с.
289. Статистичний щорічник Львівської області за 2013 рік: у 2 ч. - Ч. I / Головне управління статистики у Львівській області. – Львів: [б.в.], 2013. – 366 с.
290. Статистичний щорічник Львівської області за 2013 рік: у 2 ч. - Ч. II: Райони та міста Львівської області / Головне управління статистики у Львівській області. – Львів: [б.в.], 2013. – 272 с.
291. Статистичний щорічник Чернівецької області за 2013 рік. – Чернівці: Головне управління статистики у Чернівецькій області, 2014. – 596с.
292. Статистичні таблиці [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://database.ukrcensus.gov.ua/MULT/Dialog/statfile_c_files/az.html
293. Статистичні таблиці [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://database.ukrcensus.gov.ua/Mult/Dialog/varval.asp?ma=000_02041&path=../Database/Population/02/02/&lang=1
294. Сторонянська І.З. Міжрегіональна інтеграція в Україні : монографія / І.З. Сторонянська, С.Л. Шульц. – Львів : ІРД НАНУ, 2007. – 292 с.
295. Стратегічні напрями розвитку сільського господарства України на період до 2020 року / за ред. Ю.О. Лупенка, В.Я. Месель-Веселяка. – К. : ННЦ “ІАЕ”, 2012. –182 с.
296. Стратегія виконання Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат [Електронний ресурс]: розпорядження Кабінету Міністрів України № 11-р від 16.01.2007 р. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>
297. Структурні перетворення в Україні: передумови модернізації економіки / А.П. Павлюк, Д.С. Покришка, Я.В. Белінська (та ін.); за ред. Я.А. Жаліна. – К.: НІСД, 2012. – 104 с.

298. Суспільство, держава, економіка: феноменологія взаємодії та розвитку / В.М. Геєць; НАН України; Ін-т екон. та прогноз. НАН України. – К., 2009. – 864 с.
299. Сутність фінансового механізму реалізації стратегії сталого розвитку території / М.В. Гончаренко // Актуальні проблеми державного управління. – 2014. - № 1. – С. 59-66.
300. Технологічний імператив стратегії соціально-економічного розвитку України: монографія / [Федулова Л.І., Бажал Ю.М., Осецький В.Л. та ін.] ; за ред. д-ра екон. наук, проф. Л.І. Федулової ; НАН України ; Ін-т екон. та прогноз. – К., 2011. – 656 с.
301. Тимофєєв І.М. Сутність і розвиток кооперації та інтеграції в АПК / І.М. Тимофєєв // Вісник ХНАУ. – 2006. – № 9. – С. 266-270.
302. Топчієв О. Основи суспільної географії: навч. посіб. / О. Топчієв. – Одеса: Астропринт, 2001. – 560 с.
303. Трубопровідний транспорт України. Проблеми та перспективи розвитку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://referatbank.com.ua/referat2.php?id=5115>
304. Трудова міграція закарпатців: що нас чекає в умовах поглиблення євроінтеграційних процесів / В.П. Мікловда, М.І. Пітюлич, М.М. Пітюлич // Новини Закарпаття. – 2013. – 19-26 жовт.
305. Україна в 2006 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку: експертна доповідь. – К.: ПП «Інтертехнологія» ТОВ, 2007. – 256 с.
306. Україна в 2010 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку: монографія / за заг. ред. А.В. Єрмолаєва. – К.: НІСД, 2010. – 528 с.
307. Українська модель аграрного розвитку та її соціоекономічна переорієнтація : наук. доп. / [О.М. Бородіна, В.М. Геєць, А.О. Гуторов та ін.] ; за ред. В.М. Гейця, О.М. Бородіної, І.В. Прокопи ; НАН України, Ін-т екон. та прогноз. – К., 2012. – 56 с.

308. Українці мріють втекти за кордон [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://fakty.ictv.ua/ua/index/read-news/id/1471840>
309. Управління розвитком гірських територій: зарубіжний досвід / В.С. Кравців, Ю.І. Стадницький, П.В. Самольотов та ін. / ІРД НАН України – Львів, 2001. – 69 с.
310. Федюк В. Регіональний розвиток у Швеції та Україні / В. Федюк, А. Биченко // Центр Разумкова. Національна безпека і оборона. – 2009. - № 1. – С. 48-50.
311. Фурман Т.О. Результати та проблеми розвитку реформованих підприємств аграрного сектора економіки Миколаївської області / Т.О. Фурман // Вісник аграрної науки Причорномор'я. – 2007. – Вип. 3. – Т. 3. – С. 199-203.
312. Хартия горных народов // Горы Евразии. Известия. Приложение. – 2000. - № 2. – С.19.
313. Хачатрян Х.А. Работа почвообрабатывающих орудий в условиях горного рельефа / Х.А. Хачатрян. – Ереван: Айпетрат, 1963. – 259 с.
314. Хвесик М.А. Інституціональне забезпечення інноваційного розвитку лісового комплексу / М.А. Хвесик, О.М. Шубалій // Научные труды ДонНТУ. Серия: экономическая. – 2011. – Вип. 40-1.– С. 85-92.
315. Хорунжий М.Й. Обґрунтування доцільності входження особистих селянських господарств в інтегроване виробництво / М.Й. Хорунжий, В.М. Заболотний // Економіка АПК. – 2005. – №2. – С. 29-34.
316. Цивільний кодекс України [Електронний ресурс]: Кодекс України № 435-15 від 19.06.2003 р. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15>
317. Ціжма Ю.І. Концепція флексик'юріті та нестандартні форми зайнятості: виклики сьогодення / Ю.І. Ціжма // Бізнесінформ. – 2013. - № 7. – С. 197-202.

318. Цісецький О.Є. Трансформація структури зайнятості населення регіону в умовах економічних перетворень / О.Є. Цісецький. – Тернопіль, 2003. – 184 с.
319. Чепінога В.Г. Економічна теорія: підручник / В.Г. Чепінога. – К.: Юрінком Інтер, 2011. – 653 с.
320. Через кризу в Європі кількість українських трудових мігрантів скоротилася [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zik.ua/ua/news/2013/05/29/411122>
321. Чернігівські лісгоспи можуть отримати мільйонні збитки через новий закон про заборону експорту лісу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lesovod.org.ua/node/23629>
322. Чухно А.А. Модернізація економіки і економічна теорія / А.А. Чухно // Економіка України. – 2012. - № 10. – С. 24-33.
323. Шабаліна Л. Кількісно-якісна оцінка структури зовнішньої трудової міграції з України у ХХІ ст. / Л. Шабаліна, С. Ветрова // Схід. – 2012. - № 4 (118). – С. 78-82.
324. Шевчук Л.Т. Просторовий розвиток регіону: соціально-економічні можливості, ризики і перспективи: монографія / Л.Т. Шевчук, С.Д. Щеглюк, Л.П. Казьмір, В.І. Воськало та ін. НАН України. Ін-т регіон. дослідж.; за ред. Л.Т. Шевчук. – Львів, 2011. – 256 с.
325. Шевчук П.Є. Стратегічні пріоритети подолання демографічної кризи в Україні / П.Є. Шевчук // Демографія та соціальна економіка. – 2005. - № 2. – С. 47-54.
326. Шевчук П.І. Соціальна політика / П.І. Шевчук. – Львів: Світ, 2003. – 317 с.
327. Шерешева М.Ю. Оценка проектов с учётом фактора окружающей среды: возможности использования зарубежного опыта / М.Ю.Шерешева // Вестник Московского университета. Серия «Экономика». — 1992. — № 2. — С. 55-64.

328. Шульга М. Социальный ареал жизни личности / М. Шульга // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2002. - № 2. – С. 20-23.
329. Шульц С.Л. Економічний простір України: формування, структурування та управління / С.Л. Шульц; ред.: В.С. Кравців; НАН України, Ін-т регіон. дослідж. – Л., 2010. – 407 с.
330. Шумпетер И.А. Теория экономического развития. Капитализм, социализм и демократия / И.А. Шумпетер. – М.: Эксмо, 2007. – 864 с.
331. Щурик М.В. Фінансове забезпечення запровадження органічного землеробства в Карпатському макрореґіоні / М.В. Щурик [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://library.if.ua/articles/article-16>
332. Яворська Т.І. Державна підтримка фермерських господарств: сучасні реалії / Т.І. Яворська // Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету. – Серія «Економічні науки». – 2014. - № 4 (24). – С. 250-254.
333. Як нам вивести гірські села з перманентної кризи: проект концепції сталого розвитку гірських територій Закарпаття як складової Державної програми розвитку Українських Карпат / В.П. Мікловда, М.І. Пітюлич, М.М. Пітюлич // Новини Закарпаття. – 2012. – 28 квітня. – С. 7-8.
334. Як нам облаштувати гірське село / В.П. Мікловда, М.І. Пітюлич, М.М. Пітюлич // Новини Закарпаття. – 2011. - № 126-127 (3845-3846). – 12 лист. – С. 18-19.
335. Яковенко І. Державна фінансова підтримка регіонального розвитку: проект з регіонального врядування та розвитку – Україна / І. Яковенко, І. Щербина. – К., 2007. – 52 с.
336. Якуба К. Проблеми соціального становища селянки та бажана кількість дітей в сім'ї / К. Якуба // Демографічні дослідження. – 1997. – Вип. 19. – С. 133–138.
337. Ярема В.И. Местные ресурсы: надежный резерв потребительских товаров / В.И. Ярема. – Ужгород: Карпаты, 1986. – 96 с.

338. Экономическая энциклопедия. Политическая экономия. В четырёх томах. – М.: Советская Энциклопедия», 1972. – Т. 1. – 559 с.
339. Энциклопедический словарь географических терминов / гл. ред. С.В. Колесник. – М.: Советская энциклопедия, 1968. – 440 с.
340. Black C.E. The Dynamics of Modernization: A Study in Comparative History. N.Y.: Harper Colophon Books, 1975. – 207 p.
341. Charlton B, Andras P. (2003) The Modernization Imperative. Imprint Academic: Exeter, UK. – Pp. 85.
342. Comparative Modernization: A Reader. Ed. by C.E. Black. N.Y., London, 1976. – 103 p.
343. Doing business in 2013: How to reform. Comparing regulations in 182 economies [Electronic resource] / The International Bank of Reconstruction and Development. — Access mode : www.nbuv.gov.ua/portal/socgum/sp/20093/24.pdf
344. Environmental impact assessment for developing countries / Ed.: A.D.Biswas, Qu Geming. – L., 1987. – 260 P.
345. Modernization: Protest and Change. By S. N. Eisenstadt. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall, 1966. – 165 pp.
346. Neuberger E. Comparative economic systems: a decision-making approach / Egon Neuberger // Duffy, with the collaboration of Alan A. Brown, F. Reed Johnson, Joseph A. Licari [Text]. — Boston : Allyn and Bacon, 1976. — 378 p.
347. Pityulych M.M. Migration of the Carpathian mountain areas population / M.M. Pityulych // Kl'účové kompetencie v oblastipodnikania II. – Kosice, 2013. – P. 128-134.
348. Pityulych M. Modern trends in individual farmsteads development in mountain areas of the Carpathian region / M. Pityulych // Международный журнал «Научни известия». - № 9 (172). – София, 2015. – С. 488-493.
349. Pityulych M.M. The characteristic features of farmstead development in the Carpathian mountain region / M.M. Pityulych, O.I. Chakij // Transactions of

the Universities of Kosice. – Research reports from the Universities of Kosice. – 2013. – P. 7-11.

350. Pityulych M. The integration and the cooperation of farmsteads in mountain areas: the experience of Ukraine / M. Pityulych // Устойчиво развитие. – № 2 (23). – 2015. – С. 60-64.

351. Siehe W. Die Freiheitsverhalten. Den Klassenkampf zementieren? – Fr. a. M.: SurkampVerlag, 2009. – 213 s.

352. Swot-аналіз соціально-економічного розвитку Львівщини. – Львів: ІРД НАНУ, 2013. – 112 с.

ДОДАТКИ

ПАСПОРТ

гірського населеного пункту _____
район _____

призначений для проведення спостережень за трансформаційними процесами щодо розвитку гірських територій і містить комплекс показників, які характеризують: соціально-економічну ситуацію; демографічну ситуацію; екологічну ситуацію; зайнятість населення; наявність та використання земельних ресурсів; об'єкти соціальної інфраструктури.

Загальні відомості (територія, землі, заповідники) _____

- Транспортне сполучення з райцентром _____
- Віддаленість від райцентру _____ км.

Соціально-демографічна характеристика населення _____ всього, в т.ч. чоловіків _____, жінок _____, молоді _____, пенсіонерів _____

Чисельність та структура населення за результатами переписів:

ОСІБ	1989 р.	2001 р.	на 01.01.2010 р.
Все населення у віці 15-70 років			
зайняті			
безробітні			
чоловіки			
жінки			

Зайнятість населення за освітою у віці від 15 до 70 років(осіб) _____ у т.ч. мають освіту:

повну вищу _____
базову вищу _____
професійно-технічну _____
повну загальну _____
не мають освіти _____

Чисельність трудових мігрантів _____ у т.ч.:

міждержавна _____,
міжрегіональна _____,
маятникова _____.

Виробнича сфера:

- Кількість промислових підприємств _____
- Сільгосппідприємств _____ у т.ч. фермерських _____
- Господарств населення _____ у т.ч. мають товарний х-р (реалізують с/г продукції) _____
- Кількість сільських обслуговуючих кооперативів _____
- Кількість лісових господарств _____
- Кількість будівельних організацій _____
- Торгівля _____
- Транспортні послуги _____
- Туризм, рекреація _____ у т.ч. кількість сільських садиб зеленого туризму _____
- Сфера послуг _____
- Інші сфери _____

Соціальна інфраструктура

Житловий фонд _____

Освітні заклади _____

- комп'ютерний клас
- Інтернет
- Позашкільні секції

Заклади охорони здоров'я _____

Культ установи _____

- бібліотеки
- клуби
- кінотеатри

Об'єкти сфери побутових послуг _____

Телефонні домашні апарати _____

Покриття мобільним зв'язком (які оператори) _____

Інформаційні ресурси (Інтернет-клуби) _____

Курортно-рекреаційні заклади _____

Торгові заклади _____

Автозаправні станції _____

Аптеки _____

Вул. освітлення, каналізації, водопостачання та газопостачання _____

Введення в експлуатацію об'єктів _____

Пріоритетні сфери економічного розвитку населеного

пункту _____

Загальна потреба у бюджетних коштах для реалізації економічних пріоритетів щорічно (сума) _____

Анкета для опитування жителів населених пунктів, яким надано статус гірських

1. Стать

- ч
- ж

2. Вік:

- 15-20
- 21-30
- 31-40
- 41-50
- 51-60
- 61-70

3. Національність _____

4. Сімейний стан:

- одружені
- неодружені
- живемо разом
- овдовілі
- розведені

5. Скільки осіб проживає разом з вами у сім'ї : _____
з них дітей (до 18 років) _____

6. Скільки членів вашої сім'ї охоплено трудовою міграцією:

- міждержавною
- міжрегіональною
- маятниковою

7. Ваша освіта:

- неповна середня
- загальна середня
- професійно-технічна
- вища

8. Ваш соціальний статус:

- керівник
- службовець
- робітник
- підприємець
- студент
- безробітний

9. Місце вашої роботи:

- по місцю проживання
- за межами населеного пункту
- за межами району
- за межами області
- за межами країни

10. Джерела доходів:

- заробітна плата
- доходи від особистого господарства
- дохід від власної справи
- допомога родичів
- державна допомога
- пенсія

11. Ваш дохід за минулий місяць (грн):

- до 500
- 501-750
- 751-1000
- більше 1000
- більше 2000

12. Наскільки вас задовольняє з/п:

- задовольняє
- не задовольняє
- частково задовольняє

13. Наскільки регулярно виплачується вам з/п:

- регулярно
- іноді затримують
- нерегулярно
- інше _____

14. Де ви отримуєте основний прибуток:

- працівник установ державного сектору
- найманий працівник приватних підприємств
- сезонно працюємо на інших підсобних господарствах
- збираємо дари природи
- продаємо продукцію із власного підсобного господарства
- займаюся підприємницькою діяльністю

15. Де ви отримуєте додатковий заробіток:

- доглядаю за дітьми чи старими людьми
- пишу реферати, перекладаю
- будівельні чи ремонтні роботи
- сезонні роботи у с/г
- працюю з технікою, обладнанням
- працюю у громадській організації
- працюю у приватного підприємця
- працюю на державному підприємстві

16. Яку економічну стратегію Ви обираєте для себе:

- мати невелику, але гарантовану з/п
- мати постійний заробіток і ще підробляти
- ризикувати, але заробляти капітал
- займатися домашніми справами, щоб інші члени сім'ї заробляли
- інше _____

17. Який розмір щомісячної з/п вважаєте достатнім для життя у вашому насел. пункті (грн):

- 500-1000
- 1000-2000
- 2000- 3000
- більше 3000

18. Порівняно із іншими мешканцями населеного пункту ви відносите себе до:

- бідних
- середніх
- багатих

19. Якою технікою володієте:

- вантажний автомобіль
- легковий автомобіль
- трактор
- мопед/мотоцикл
- міні-трактор
- не володію технікою
- наявність коней

20. Що може дозволити вам ваше матеріальне становище:

- будь-які дорогі покупки у будь-який час
- вистачає і на дорогі покупки
- для дорогих покупок (машина, дача) потрібно накопичувати гроші
- для купівля побутової техніки потрібно накопичувати гроші
- вистачає на харчування, одяг, взуття
- змушені економити навіть на харчуванні

21. Скільки часу зможете прожити за рахунок ваших заощаджень:

- 1-3 місяці
- 3-10 місяців
- 1-2 роки
- нема заощаджень

22. Структура ваших витрат за місяць (%):

- продукти харчування
- житло, комунальні послуги
- інші поточні витрати
- заощадження
- погашення кредиту
- на власну справу

23. Чи позичаєте ви гроші у інших людей:

- так
- ні

24. Чи позичають у вас гроші інші люди:

- так
- ні

25. Чи брали ви кредит і для чого:

- придбання побутової техніки чи меблів
- ремонт оселі
- навчання дітей
- відкриття власної справи
- придбання автомобіля
- придбання житла
- відпочинок
- лікування
- інше _____
- не брали кредит

26. Якщо плануєте брати кредит, то для чого:

- придбання побутової техніки, меблів
- ремонт оселі
- навчання дітей
- відкриття власної справи
- придбання автомобіля
- придбання житла
- відпочинок
- лікування
- інше _____
- не планую брати кредит

27. Скільки витрачаєте на оплату комун послуг в місяць (грн):

- до 100
- 100-200
- 200-300
- 300-400
- 400-500
- 500 і більше

28. Скільки витрачаєте щомісяця на продукти харчування (грн):

- 200-300

- 300-500
- 500-700
- 700 і більше

29. Чи відчуваєте себе спроможним займатися підприємницькою діяльністю:

- ні, це не моє
- так, мені це подобається

30. Що утримує вас від започаткування власної справи:

- відсутність стартового капіталу
- відсутність необхідних знань, навичок
- відсутність ідеї
- відсутність інформації
- несприятливе законодавство
- корупція органів влади
- страх ризикувати

31. Чому ви навчилися протягом останніх 3 років або плануєте навчитись найближчим часом, або взагалі освоюєте самі:

	Навчався	Планую
- курси для користувачів комп'ютера		
- семінари по підвищенню кваліфікації		
- курси водіїв		
- курси іноземних мов		
- тренінги із вдосконалення особистості		
- бухгалтерські курси		
- інше		

32. Якщо займаєтесь підприємницькою дія-тю, то яким видом:

- с/г
- будівництво
- переробка с/г продукції
- виробництво товарів
- зелений туризм
- торгівля
- сфера послуг
- інше _____

33. Де і кому ви продаєте свою продукцію:

- своїм односельчанам
- в інших населених пунктах
- у обласному центрі
- у інших областях
- здавали перекупникам
- інше _____

34. Які труднощі при продажу продукції:

- нема покупця у населеному пункті
- невеликі об'єми продукції
- покупці занижують ціни

35. Чи використовуєте працю односельчан:

- ні
- інколи
- так, часто

36. Чи може ваша сім'я прожити за рахунок вашого господарства:

- так
- можливо

- ні

37. З яких джерел одержали стартовий капітал для свого бізнесу:

- власні збереження
- збереження родичів/знайомих
- банківські кредити
- кошти із заробітків за кордоном
- інші _____

38. Скільки років ви займаєтесь підприємни діяльністю: _____

39. З якими проблемами Ви стикалися при організації своєї справи:

- складність оформлення кредитів
- дорожнеча обладнання/ресурсів
- низька платоспроможність населення
- відсутність знань та досвіду ведення справи
- неприємне відношення населення
- недобросовісність партнерів
- недосконалість законодавства
- високі податки
- рекет
- інше _____

40. Як змінився попит на вашу продукцію/послуги за останні 3 роки:

- не змінився
- зменшився
- зріс

41. Чи існує конкуренція у вашій сфері діяльності у даному населеному пункті:

- так
- ні

42. Як ви оцінюєте успішність своєї справи:

- висока
- середня
- низька
- по-різному

43. Що плануєте далі із власною справою:

- розширити
- скоротити
- завершити
- не змінювати
- інше _____

44. Якщо ви не маєте роботи, то скільки часу ви вже безробітні:

- ніколи не працював
- декілька місяців
- 1-2 роки
- 3-5 років
- більше 10 років

45. З якої причини ви не працюєте:

- не маю бажання на когось працювати
- звільнився за власним бажанням
- через ліквідацію підприємства
- звільнений по скороченню штатів
- звільнений через порушення труд. дисципліни
- інше _____

46. Якщо ви десь підзаробляли, яким чином була оплачена ваша праця:

- грошима
- продуктами
- спиртним

- кормами/тваринами
- харчуванням
- ніяк не розраховалися

47. Як змінилося матеріальне становище вашої сім'ї за останні 5 років:

- покращилося
- погіршилося
- не змінилося

48. Якби у вас був значний капітал, куди б ви його вклали:

- придбали б нерухомість/житло в Україні
- віддали б дітям
- вклали б у власну справу
- поклали б в банк
- тримали б вдома
- вклали б закордоном
- інше _____

49. Які очікування на найближчі декілька років щодо матеріального стану вашої сім'ї:

- добробут зросте
- добробут зменшиться
- змін не буде

50. Наявність та розмір земельної ділянки:

- 0,5-10
- 11-20
- 21-30
- 31-40
- 41 і більше

КОНЦЕПЦІЯ

сталого розвитку гірських територій Закарпаття як складової Державної програми розвитку Українських Карпат

Останнім часом в області йде інтенсивний пошук шляхів виходу гірських сіл з перманентної кризи, яка охопила практично всі сфери економічної життєдіяльності і відкинула ці села на узбіччя суспільного прогресу.

Пошук моделі розвитку гірських територій в умовах адаптації локальних господарських систем до ринку був у центрі уваги учасників двох міжнародних конференцій з проблем сталого розвитку Карпат та виїзного засідання Ради Західного наукового центру НАН України та МОНмолодьспорту України, що відбулися в Ужгороді в 2010-2011 рр. Ці наукові форуми засвідчили підвищену увагу з боку керівництва краю, вчених, бізнесменів до подальшої долі гірського села. Результатом напрацювань став проект Державної програми сталого розвитку Карпат як складової частини програми Європейського Союзу «Карпатський простір», опублікований у газеті «Новини Закарпаття» 27 березня 2012 року. Цілком природно, що зазначений документ необхідно доповнити програмою розвитку гірських поселень Закарпаття, оскільки частка останніх у структурі всіх сільських поселень регіону становить 37,1 відсотка і проживає там майже кожен третій сільський житель.

Позитивно оцінюючи появу згаданого вище документа, автори проекту Концепції сталого розвитку гірських територій Закарпаття, які, до речі, неодноразово виступали в пресі з публікаціями із зазначеної проблематики, вважають за необхідне викласти власне бачення вирішення економічних проблем, зв'язаних з формуванням сприятливого економічного середовища для розвитку гірських сіл, які роками нагромаджувалися, але так і не знайшли ефективного розв'язання.

Необхідність програмно-планового підходу до розвитку гірських територій

Необхідність програмного підходу до розвитку гірських територій зумовлена важливістю і множинністю функцій, які вони сьогодні реалізують, а також їх місцем і роллю в структурі регіонального господарства. Це відправна точка, яка дає можливість зрозуміти сутність гірського села для економічного розвитку Закарпаття, необхідність збереження його самобутності та самоідентифікації. Звідси гостра потреба аналізу ключових функцій, що їх виконують гірські території в умовах економічної трансформації регіонального господарства.

По-перше, сьогодні село, в тому числі гірське, є основним джерелом відтворення населення, яке є найбільшим багатством краю. Це знаходить свій прояв у більш-менш сприятливій демографічній структурі населення, його оптимальних статеві-вікових параметрах, високій трудовій мобільності та достатній мотивації економічної діяльності. З цього слідує два важливі висновки. Перший – гірське село є донором для зростання і розвитку міст, а відтак – і регіону в цілому. Другий – поступове зміщення траєкторії розвитку гірських територій в соціальну площину є об'єктивною умовою для успішної реалізації регіональних економічних пріоритетів.

По-друге, без повнокровного життя гірських сіл практично неможливо реалізувати регіональні переваги в ключових сферах економіки – аграрному, лісовому господарстві, сфері рекреації, що сьогодні динамічно розвивається і змінює структуру економіки області. Цілком очевидно, що розвиток гірських сіл та окреслені економічні пріоритети взаємозалежні і взаємозв'язані, тобто перебувають у тісному кореляційному зв'язку. Це означає, що при розробленні регіональної стратегії сталого розвитку гірських територій необхідно обов'язково враховувати існуючу залежність, оскільки відставання одних неминує викличе мультиплікаційний ефект в інших сферах економіки.

По-третє, в області склалася специфічна структура аграрного виробництва, домінуючим сегментом якої є особисте селянське господарство (ОСГ), що базується на використанні ресурсів і трудового потенціалу сімей, які сьогодні виробляють 95 відсотків валової продукції сільського господарства. Цілком очевидно, що ОСГ відображають регіональну специфіку аграрного виробництва і ще тривалий час зберігатимуть важливі позиції в ньому. Це ставить на порядок денний вирішення цілого вузла проблем, найважливішими серед яких є: підвищення частки товарних ОСГ, формування оптимальної моделі господарювання в гірських селах, інтеграція та кооперація дрібнотоварних господарств, формування кластерів, що інтегрують інтереси у ланцюгу виробник-споживач. Реалізація перелічених проблем можлива лише на засадах програмно-планового підходу.

По-четверте, господарський профіль гірських сіл дедалі чіткіше проектується в площину соціо-еколого-економічного розвитку. Саме в цих гірських селах зосереджені основні соціальні та рекреаційні ресурси. Тут функціонують 493 туристично-рекреаційні об'єкти, більшість з них становлять садиби зеленого туризму. Моніторинг їх діяльності показує, що без економічно розвинутого гірського села, його виробничої і соціальної інфраструктури ефективність функціонування цієї сфери суттєво знижується. Звідси об'єктивна потреба згармонізувати в регіональній програмі економічні й екологічні інтереси територіальної громади, бізнесу і держави з пріоритетністю екологізації господарського життя. Це магістральний шлях підвищення економічної конкурентоспроможності гірських сіл.

Можна навести й інші аргументи, однак достатньо і цих, щоб зрозуміти, що імперативи стійкого розвитку гірських соціо-еколого-економічних систем не можуть бути реалізовані стихійно і вимагають нових механізмів управління як на локальному, так і регіональному рівнях. При цьому змінюються мета, принципи і завдання, а пріоритетними визначаються ті проблеми, які забезпечать рух вперед по стійкій екогуманістичній

траєкторії. Це викличе кардинальні демографічні, соціально-економічні, культурні трансформації, що виходять далеко за межі реформ.

Мета, принципи і завдання політики сталого розвитку гірських територій

Мета державної політики сталого розвитку гірських територій на період до 2020 року полягає у:

- створенні сприятливих соціально-економічних умов для виконання гірським селом його соціальної та господарської функції;
- динамічному розвитку сільської економіки, підвищенні ефективності господарювання в її пріоритетних сферах, збільшенні її вкладу в економіку регіону та зростанні добробуту людей;
- підвищенні рівня зайнятості, уповільненні масштабів трудової міграції, формуванні сприятливого бізнес-середовища в гірських селах;
- стимулюванні природного приросту населення, оптимізації статеві-вікової структури, закріпленні молоді на селі;
- усуненні існуючих диспропорцій в рівні життя міського та сільського населення;
- раціональному використанні природних ресурсів та екологізації господарювання;
- збереженні і примноженні культурного потенціалу гірського села.

Принципи реалізації державної політики сталого розвитку гірських територій:

- розвиток гірських територій як цілісного комплексу, що склався історично і виконує соціально-демографічну, господарську, природоохоронну, рекреаційну, культурну та інші загальнонаціональні функції;
- забезпечення конституційних прав населення на гідну людини працю та її оплату, доступності до якісної освіти, медичної допомоги, інших соціальних послуг;

- спрямування державної підтримки гірських сіл на розвиток і реалізацію їх соціально-демографічного та виробничо-ресурсного потенціалу;
- врахування внутрірегіональних особливостей соціально-економічного розвитку, пріоритетна підтримка депресивних територій;
- налагодження системи соціального партнерства держави, органів місцевого самоуправління, бізнесу та населення в реалізації програм розвитку кожного гірського села;
- поглиблення зв'язку села і міста, інтегрування гірських сіл в єдину господарську систему на основі агропромислової інтеграції і кооперації, формування кластерів;
- залучення гірських сіл до транскордонного та міжрегіонального економічного співробітництва;
- розвиток на селі інститутів громадянського суспільства, активізація участі місцевого населення у прийнятті рішень, зв'язаних з соціально-економічним розвитком гірських поселень.

Очікувані результати реалізації державної політики сталого розвитку гірських територій:

- диверсифікація сільської економіки, розширення сфери докладання праці, підвищення рівня зайнятості та збільшення джерел формування доходів населення;
- активна державна підтримка сільгоспвиробників, підвищення суспільної значимості сільськогосподарської праці;
- формування спеціального режиму господарювання в гірських селах (інвестиційна, податкова, кредитна, цінова політика тощо);
- підвищення конкурентоспроможності продукції сільськогосподарського виробництва шляхом її екологізації;
- підвищення соціального захисту населення гірських сіл;
- раціональне залучення в господарський оборот і підвищення ефективності використання природних, матеріальних і людських ресурсів;

- розвиток ринкової інфраструктури як обов'язкової умови виходу дрібних товаровиробників на регіональні ринки;
- відновлення та розвиток соціально-культурних закладів на селі, що суттєво розширить сферу застосування інтелектуальної праці та формування сільської еліти;
- забезпечення доступу жителів гірських сіл до ресурсів розвитку і подолання їх інформаційної ізоляції;
- розвиток місцевого самоуправління, зміцнення його фінансової бази, кооперація фінансових ресурсів держави, територіальних громад, бізнесу та населення для розв'язання проблем соціально-економічного розвитку кожного гірського села.

Ключові параметри соціально-економічного розвитку гірських територій

Стратегія демографічного розвитку

Мета – здійснення активної демографічної політики, спрямованої на вирішення трьох ключових проблем – розвиток сільської сім'ї, уповільнення темпів та масштабів трудової міграції, закріплення молоді на селі.

Реалізація поставленої мети потребує вжиття додаткових заходів, що враховують основні тенденції демографічного розвитку населення гірських територій, а саме:

- створення в гірських селах сприятливого середовища для розширеного відтворення населення, формування установок на створення трьохдітної сім'ї;
- розроблення і реалізації локальних програм демографічного розвитку кожної таксономічної одиниці, узгоджених з регіональними програмами у сфері освіти, медицини, житлової політики, послуг тощо;
- підвищення ефективності соціального захисту сімей при народженні дитини, а також сімей, що потребують допомоги або особливої уваги з боку держави;

- скорочення масштабів трудової міграції шляхом розширення сфери докладання праці за рахунок стимулювання інвестування зароблених мігрантами коштів у власну справу;

- розроблення програм закріплення молоді на селі шляхом її активного включення у сферу підприємництва.

Окреслені параметри демографічної політики на гірських територіях вимагають розроблення і вжиття спеціальних комплексних заходів, що включають широкий спектр механізмів по стимулюванню народжуваності та зниженню смертності. З цією метою в гірських селах, де намітилися депопуляційні процеси, повинні реалізовуватися заходи щодо прогресивного збільшення розміру допомоги на дітей залежно від кількості їх у сім'ї.

Демографічна політика повинна включати також додаткові заходи, спрямовані на уповільнення трудової міграції жителів гірських сіл, стимулювання інвестування зароблених мігрантами коштів у власний бізнес, самозайнятість, різні форми підприємницької діяльності. Особливо це стосується висококваліфікованих спеціалістів і професійних робітничих кадрів.

З метою закріплення молоді на селі необхідно відновити систему квотування місць та пільгового прийому у вищі навчальні заклади випускників гірських сіл на спеціальності, які користуються попитом на селі, розширити доступ молоді до ринку житла, розвивати тут сферу інтелектуальної праці.

Диверсифікація економіки гірських сіл як основа підвищення рівня зайнятості населення

Мета – створення умов для переходу від монофункціональної економіки гірських територій до поліфункціональної як об'єктивної умови розвитку сфери докладання праці, зниження рівня безробіття та росту доходів населення.

Аксіоматичним є положення про те, що в межах сільського та лісового господарства проблема зайнятості населення гірських сіл розв'язана

бути не може. Принаймні це означає, що програма повинна передбачати реалізацію комплексу заходів щодо поетапного переходу від монофункціональної моделі економіки гірських сіл до поліфункціональної і диверсифікованої. Це вимагає розвитку в гірських районах максимально можливого набору різноманітних господарських форм і видів діяльності, гнучкого поєднання діяльності малих і середніх підприємницьких структур, які сформують економічний фундамент локальних господарських одиниць і створять умови для розширення сфери докладання праці. На цьому робиться особливий акцент тому, що реформи повинні здійснюватись на мікроекономічному рівні шляхом створення умов для диверсифікації економіки та трудової діяльності, що ґрунтується на приватній власності, в основі формування якої повинна бути ініціатива громадян. Отже, створення робочих місць у гірських селах виступає цілереалізуючою ланкою програми, що дозволить вирішити найважливіші проблеми її життєдіяльності.

Пріоритетними напрямками політики зайнятості населення гірських сіл, які повинні бути відображені в програмі, є:

- відновлення і підтримка зайнятості населення, а також створення нових робочих місць у сільгосппідприємствах, які забезпечать переведення агропромислового виробництва на модернізовані інноваційні технології та індустріальні форми ведення господарства, підтримка ефективної зайнятості у сфері малого і середнього підприємництва, споживчої кооперації, особистих селянських та фермерських господарствах;
- нарощення і модернізація робочих місць у соціальній сфері на об'єктах інфраструктури агропродовольчого ринку (зберігання, транспортування, збут сільськогосподарської продукції), в сільському будівництві на об'єктах транспортної та енергетичної інфраструктури;
- стимулювання і розвиток зайнятості у сфері рекреації, природоохоронній діяльності, агро- і екологічному туризмі, підсобних промислах, побічному лісокористуванні;

- підтримка самозайнятості та різних форм сімейної зайнятості, їх кооперація з переробними та обслуговуючими підприємницькими структурами;
- створення нових робочих місць, у тому числі на основі державного замовлення, в депресивних гірських селах з високим рівнем безробіття;
- підтримка малого молодіжного підприємництва, надання правової, організаційної і фінансової допомоги на стадії започаткування власного бізнесу;
- оптимізація зайнятості жінок працездатного віку за рахунок збереження, розвитку і модернізації робочих місць в альтернативних сільському господарству сферах трудової діяльності.

Заходи щодо розвитку зайнятості населення гірських сіл повинні здійснюватися одночасно з підвищенням територіальної і професійної мобільності працівників, забезпеченням збалансованості їх професійно-кваліфікаційної підготовки і попиту на працю, розвитком кадрового потенціалу села.

Фінансово-кредитна політика стимулювання розвитку гірських територій

Мета – формування механізмів фінансової підтримки розвитку економіки гірських сіл, місцевого самоуправління, територіальних громад, ініціативних сільських лідерів.

Враховуючи те, що сьогодні в гірських селах основною організаційно-правовою формою підприємницької діяльності є мікробізнес, представлений в основному особистими селянськими господарствами, сільськими садибами та суб'єктами торгівлі, надзвичайної актуальності набуває проблема формування дієвого фінансового механізму, який був би спрямований на підтримку, стимулювання та сприяння розвитку цієї форми діяльності.

Основними елементами фінансової підтримки мікробізнесу повинно стати:

- надання державних субсидій для розвитку дрібнотоварного виробництва, формування матеріально-технічної і кормової бази ОСГ, фермерських господарств, сільськогосподарських кооперативів, а також пріоритетний розвиток у сільській місцевості доріг, комунікацій і засобів зв'язку;

- запровадження спеціального режиму господарювання та інвестиційної діяльності на гірських територіях шляхом створення сприятливих для цього умов;

- стимулювання внутрішніх інвестицій за рахунок коштів, зароблених трудовими мігрантами, які спрямовувалися б на організацію ними підприємницької діяльності;

- специфічною ознакою інвестиційних процесів у сільському господарстві гірських територій повинна стати їх соціальна спрямованість шляхом включення інвесторів у життєдіяльність тих територій, на яких вони функціонують;

- у цілях диверсифікації сільської економіки слід розширити доступ юридичних і фізичних осіб до кредитів, що субсидуються, на розвиток альтернативних видів діяльності на селі і встановити для них преференції, спрямовані на створення привабливих умов для здійснення вказаних видів діяльності, звернувши особливу увагу на підприємницькі структури, які виробляють екологічну чисту продукцію;

- запровадження пільгового кредитування підприємців-початківців, які бажають здійснювати свою діяльність на гірських територіях, включаючи і мікрокредитування приватних підприємців, надання державних гарантій під кредити, субсидіювання сплати відсотків та надання поворотної фінансової допомоги;

- забезпечення переходу на довгострокове кредитування мікробізнесу на гірських територіях та встановлення знижених відсотків за кредитами;

- розширення доступу населення гірських територій до кредитно-фінансових ресурсів за рахунок розвитку фінансових послуг, шляхом

розвитку банківської мережі і кредитних кооперативів на гірських територіях, а також організація надання банківських послуг через сільські відділення поштового зв'язку;

- пільгове кредитування комерційними банками під конкретні бізнес-програми суб'єктів малого та мікробізнесу, які займаються виробництвом, заготівлею і переробкою тваринницької продукції за рахунок власних кредитних ресурсів, коштів міжнародних банків та фондів, які реалізують в Україні програми розвитку підприємництва;

- створення мережі селянських кредитних спілок з метою спрощення отримання позики та забезпечення кредитними ресурсами;

- отримання коштів для ведення підприємницької діяльності з нетрадиційних джерел, таких, як кошти колективних ощадних організацій, асоціацій взаємодопомоги, ломбардний кредит тощо;

- пільгове оподаткування суб'єктів підприємницької діяльності, яка є пріоритетною для конкретної території;

- сприяння підприємцям у підготовці бізнес-програм, бізнес-планів, економічно обґрунтованих інвестиційних проектів для отримання кредитів;

- розроблення проектів для організації фінансово-агропромислової переробної групи на основі інтеграції сільськогосподарських товаровиробників, переробних підприємств, банківського та фінансового капіталу з метою забезпечення завершеного виробництва.

Важливим для розвитку гірських територій є створення системи грантового заохочення ініціатив сільських громад з метою благоустрою поселень, розвитку фізичної культури і спорту, дитячого і молодіжного дозвілля, народного мистецтва і творчості, збереження місцевої культурної й історичної спадщини, довкілля.

* * *

Безперечно, що регіональна програма сталого розвитку гірських територій не обмежується вирішенням окреслених вище проблем. Автори

статті ставили за мету зорієнтувати її в економічну площину, оскільки, на наше глибоке переконання, вихід гірського села з системної кризи – у підвищенні соціальної активності населення, відродженні довіри людей до реформ, розвитку місцевої ініціативи, вірі у свої можливості. Суть економічної політики в гірських селах полягає в підвищенні соціальної активності кожного сільського жителя, формуванні ринкової свідомості і стандартів поведінки господарюючих суб'єктів, адекватних новим економічним умовам, у становленні нової системи соціальної взаємодії, спрямованої на виявлення та використання внутрішніх резервів і за діяння усіх важелів розвитку гірського села.

Розроблення регіональної програми розвитку гірських територій – справа непроста. Вона вимагає залучення широкого загалу науковців, підприємців, господарників, усіх, хто вболіває за долю гірських сіл. Особливо цінною є думка колишніх керівників краю Ю.В.Ільницького, М.Ю.Волощука, П.А.Федиковича, які зробили свого часу великий вклад у розвиток Закарпаття і генетичне коріння яких – у гірському селі.

ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ

Комітет з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин

01008, м. Київ-8, вул. М. Грушевського, 5, тел./факс: 255-49-02

№ 04-28/16-286 (83342)

„В” квітня 2015 р.

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження Пітюлича Михайла Михайловича

Інформуємо, що отримані в ході проведення Пітюlichem М.М. дисертаційного дослідження результати (зокрема, подано пропозиції щодо додержання прав і свобод мешканців гірських населених пунктів областей зони Карпат, вирішення проблеми нелегальної трудової міграції та подоланні її негативних наслідків для гірських територій) було використано комітетом Верховної Ради України з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин при підготовці інформаційно-аналітичних матеріалів до парламентських слухань «Стан дотримання прав людини в Україні» та «Українська трудова міграція: стан, проблеми та шляхи їх вирішення».

З повагою,

Перший заступник
Голови Комітету

 Пацкан В.В.

НАРОДНИЙ ДЕПУТАТ УКРАЇНИ

01008, м. Київ-8, вул. М.Грушевського, 5. Тел.: 255-40-36

E-mail: *Patskan.Valeriy@rada.gov.ua*

06 квітня 2015 р.

Вих. № 37

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження

Пітюлича Михайла Михайловича

Інформуємо, що отримані в ході проведення Пітюличем М.М. дисертаційного дослідження результати (зокрема, подано пропозиції щодо удосконалення правового забезпечення соціально-економічного розвитку гірських територій, узгодження всіх законодавчих актів у сфері політики їх розвитку) було використано при підготовці програмно-планових документів оздоровлення гірських сіл, стратегії соціально-економічного розвитку гірських територій Українських Карпат.

З повагою,

Народний депутат України

В.В. Пацкан
(посв. № 102)

УКРАЇНА

ІВАНО-ФРАНКІВСЬКА ОБЛАСНА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ
ДЕПАРТАМЕНТ ЕКОНОМІКИ

76004, м.Івано-Франківськ, вул. Грушевського, 21, т. 78-41-30, факс: 55-26-10, E-mail: main@industry.gov.if.ua

08.02.13 № 04/23-147

На № _____ від _____

ДОВІДКА
про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Пітюлича Михайла Михайловича

Інформуємо, що отримані в ході проведення Пітюличем М.М. дисертаційного дослідження результати, зокрема пропозиції щодо перспективних напрямів розвитку гірських територій, використані департаментом економіки при розробці програми соціально-економічного розвитку області на 2013 рік та формуванні пропозицій до Державної програми сталого розвитку Українських Карпат як складової частини програми Європейського Союзу «Карпатський простір».

Директор департаменту
економіки облдержадміністрації

Володимир Попович

21, вул. Університетська, м.Ужгород,
Закарпатська область, 88017
тел./факс: (0312) 64-34-36

21, Universitetska st., Uzhgorod,
Zakarpattia, 88017
tel./fax: +380 (312) 64-34-36

e-mail: z.r.centre@gmail.com

№ 5 від 25.01.2013

Довідка

про впровадження результатів дисертаційного дослідження

**Пітюлича Михайла Михайловича на тему: «Регулювання розвитку
гірських територій в умовах модернізації економіки України» в роботі
Закарпатського регіонального центру соціально-економічних і
гуманітарних досліджень НАН України**

Одержані результати дисертаційного дослідження Пітюлича Михайла Михайловича використані у роботі Закарпатського регіонального центру соціально-економічних досліджень НАН України в ході підготовки доповідної записки для Закарпатської обласної державної адміністрації щодо перспектив розвитку гірських територій Закарпатської області (Довідка №02-1/78 від 27.01.2012). Зокрема, висвітлені концептуальні підходи щодо фінансово-кредитного стимулювання розвитку гірських територій, що складають підґрунтя для розробки ефективного механізму забезпечення соціально-економічного розвитку таких територій, подолання їх депресивності, поліпшення умов життя гірського населення, координації діяльності та посиленню взаємної відповідальності органів виконавчої влади та місцевого самоврядування.

Директор ЗРЦ СЕ і ГД НАН України

Сембер С.В.

21, вул. Університетська, м.Ужгород,
Закарпатська область, 88017
тел./факс: (0312) 64-34-36

21, Universitetska st., Uzhgorod,
Zakarpattya, 88017
tel./fax: +380 (312) 64-34-36

e-mail: z.r.centre@gmail.com

№ 32/1 від 16.06.2015 р.

Довідка

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Пітюлича Михайла Михайловича на тему: **«Регулювання розвитку гірських
територій в умовах модернізації економіки України»** в роботі
Закарпатського регіонального центру соціально-економічних і гуманітарних
досліджень НАН України

Результати дисертаційного дослідження Пітюлича Михайла Михайловича
використані в ході написання Стратегії розвитку Закарпатської області до 2020
року та викладені в аналітичній записці «Комплексна характеристика
соціально-економічного розвитку Закарпатської області» (Довідка №06-
30/2679 від 23.12.2014) при розробці прогнозу розвитку економічного
потенціалу регіону до 2020 року.

Директор ЗРЦ СЕГД НАН України

Сембер С.В.

21, вул. Університетська, м.Ужгород,
Закарпатська область, 88017
тел./факс: (0312) 64-34-36

21, Universitetska st., Uzhgorod,
Zakarpattya, 88017
tel./fax: +380 (312) 64-34-36

e-mail: z.r.centre@gmail.com

№ 94 від 29.12.2014

Довідка

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Пітюлича Михайла Михайловича на тему: *«Регулювання розвитку гірських
територій в умовах модернізації економіки України»*
в роботі Закарпатського регіонального центру соціально-економічних
і гуманітарних досліджень НАН України

Результати дисертаційного дослідження Пітюлича Михайла Михайловича використані у роботі Закарпатського регіонального центру соціально-економічних досліджень НАН України при написанні науково-аналітичної записки «Розвиток малих форм господарювання сільських територій регіону» (№02-1/765 від 24.12.14), що є важливим внеском у розробку теоретико-методичних та прикладних аспектів функціонування особистих селянських господарств гірських територій, як однієї з рівноправних форм ведення аграрного виробництва та важливої сфери докладання праці у гірських селах. Зокрема, запропоновано ряд класифікаційних ознак особистих селянських господарств, які дозволяють диференціювати їх за окремими напрямками та на основі відповідних досліджень обґрунтувати найбільш доцільні форми їх використання.

Директор ЗРЦ СЕ і ГД НАН України

Сембер С.В.

У К Р А Ї Н А

ЧЕРНІВЕЦЬКА ОБЛАСНА РАДА

16.04.2015 № 01-12/39-425

На № _____ від _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження

Пітюлича Михайла Михайловича

Результати дослідження докторської дисертації Пітюлича Михайла Михайловича на тему «Регулювання розвитку гірських територій в умовах модернізації економіки України», підготовленої в Інституті регіональних досліджень НАН України (м. Львів), були використані в роботі Чернівецької обласної ради. Зокрема, пропозиції щодо політики збалансованого розвитку гірських територій, поліпшення якості життя населення, створення сприятливих соціально-економічних умов для виконання гірським селом його соціальної та господарської функції найшли відображення в Програмі економічного і соціального розвитку Чернівецької області на 2015 рік (№38-31/15 від 02.04.2015), Комплексній програмі будівництва, реконструкції та модернізації об'єктів соціальної інфраструктури до 2015 року (№ 128-8/11 від 24.12.2011) та Комплексній програмі «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду - III» на 2015-2018 роки (№ 31-30/15 від 28.01.2015).

Голова обласної ради

М.І. Гайничеру